

ISSN 2312-8933

**Інститут держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України**
Instytut Państwa i Prawa imienia Wołodymyra Koreckiego
Narodowej Akademii Nauk Ukrainy

Польська академія наук і мистецтв
Polska Akademia Umiejętności

Польське наукове товариство у Житомирі
Polskie Towarzystwo Naukowe w Żytomierzu

STUDIA POLITOLOGICA UCRAINO-POLONA

Щорічний журнал з політичних наук
Rocznik nauk politycznych

Випуск шостий
Tom szósty

За редакцією Володимира Горбатенка та Ірени Ставови-Кавки
Pod redakcją Wołodymyra Horbatenki i Ireny Stawowy-Kawki

Житомир–Київ–Краків
Żytomierz–Kijów–Kraków

2016

УДК 32(477)+32(438)
ББК 66.0(4Укр)+66.0(4Пол)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України
Протокол № 9 від 29.09.2016 року*

Журнал індексується в міжнародній базі даних
The Central European Journal of Social Sciences and Humanities
<http://cejsh.icm.edu.pl>

CEJSH

Czasopismo jest indeksowane w międzynarodowej bazie danych
The Central European Journal of Social Sciences and Humanities
<http://cejsh.icm.edu.pl>

Видання «Studia Politologica Ucraino-Polona» включено до списку В наукових часописів Міністерства науки і вищої освіти Республіки Польща з визначеним числом 2 пункти.

Тексти, що публікуються в журналі «Studia Politologica Ucraino-Polona», рецензуються двома незалежними зовнішніми рецензентами.

Rocznik „Studia Politologica Ucraino-Polona” znajduje się na liście B czasopism naukowych Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego z przyznaną liczbą dwóch punktów.

Teksty przekazywane do opublikowania w roczniku „Studiach Politologica Ucraino-Polona” są recenzowane anonimowo przez dwóch recenzentów zewnętrznych.

У-45 **Studia Politologica Ucraino-Polona**. Випуск 6. – Житомир-Київ-Краків :
ФОП Євенок О. О., 2016. – 338 с.

УДК 32(477)+32(438)
ББК 66.0(4Укр)+66.0(4Пол)

ISSN 2312-8933

© Польське наукове товариство у Житомирі, 2016
© Інститут держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України, 2016
© Польська академія наук і мистецтв, 2016

Рецензенти

Петро Байор, доктор, Ягеллонський університет у Кракові
Дарій Р. Бугайський, габілітований доктор, Військово-морська академія імені Героїв Вестерплатте
Єва Буйвід-Курек, габілітований доктор, професор, Ягеллонський університет у Кракові
Дарій Вибрановський, габілітований доктор, Щецинський університет
Олександр Глоговський, габілітований доктор, Ягеллонський університет у Кракові
Світлана Денисюк, доктор політичних наук, професор, Вінницький національний технічний університет
Сергій Дерев'яно, доктор політичних наук, професор, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ)
Яків Журавський, доктор, Ягеллонський університет у Кракові
Беата Зайонц, доктор, Ягеллонський університет у Кракові
Андрій Кастори, габілітований доктор, професор, Польська академія наук і мистецтв у Кракові
Василь Климончук, доктор політичних наук, професор, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ)
Мірелла Коженювська-Вишнеvsька, доктор, Ягеллонський університет у Кракові
Рената Круль-Мазур, доктор, Ягеллонський університет у Кракові
Юзеф Лаптос, габілітований доктор, професор, Педагогічний університет імені Комісії національної освіти у Кракові
Рафал Лісякевич, доктор, Економічний університет у Кракові
Дорота Мужин, доктор, Педагогічний університет імені Комісії національної освіти у Кракові
Агнешка Нітшике, доктор, Ягеллонський університет у Кракові
Григорій Ніч, доктор, Педагогічний університет імені Комісії національної освіти у Кракові
Марина Остапенко, доктор політичних наук, доцент, професор кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ)
Ігор Поліщук, доктор політичних наук, професор, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (Харків)
Тетяна Поляркова, доктор політичних наук, доцент, професор кафедри філософії та соціальних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка
Павло Секула, доктор, Ягеллонський університет у Кракові
Марцін Тарнавський, доктор, Ягеллонський університет у Кракові
Нігора Хазратова, доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри теоретичної та практичної психології Національного університету «Львівська політехніка»
Марк Херма, габілітований доктор, професор Інституту історії Педагогічного університету імені Комісії національної освіти у Кракові
Юлія Цирфа, кандидат політичних наук, асистент кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Пауліна Шия, Педагогічний університет імені Комісії національної освіти у Кракові
Іоанна Янус, доктор, Педагогічний університет імені Комісії національної освіти у Кракові
Ярослав Ястшембський, доктор, Педагогічний університет імені Комісії національної освіти у Кракові

Recenenci

Dr Piotr Bajor, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Dr hab. Dariusz R. Bugajski, Akademia Marynarki Wojennej im. Bohaterów Westerplatte
Prof. dr hab. Ewa Bujwid-Kurek, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Dr Nigora Chazratowa, Uniwersytet Narodowy „Politechnika Lwowska”
Julia Cyrfa, kandydat nauk politycznych, Uniwersytet Narodowy imienia Tarasa Szewczeni w Kijowie
Prof. dr Swietlana Denysiuk, Winnicki Narodowy Uniwersytet Techniczny
Dr Sergiusz Derewjanko, Przykarpacki Uniwersytet Narodowy imienia Wasyla Stefanyka w Iwano-Frankowsku
Dr hab. Aleksander Glogowski, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Dr hab. Marek Herma, profesor Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
Dr Joanna Janus, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
Dr Jaroslaw Jastrzębski, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
Prof. dr hab. Andrzej Kastory, Polska Akademia Umiejętności w Krakowie
Prof. dr Wasyl Klimonczuk, Przykarpacki Uniwersytet Narodowy imienia Wasyla Stefanyka w Iwano-Frankowsku
Dr Mirella Korzeniewska-Wiszniewska, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Dr Renata Król-Mazur, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Prof. zw. dr hab. Józef Łaptos, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
Dr Rafał Lisakiewicz, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie
Dr Dorota Murzyn, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
Dr Agnieszka Nitszke, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Dr Grzegorz Nycz, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
Prof. dr Maryna Ostapenko, Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny im. Michała Dragomanowa w Kijowie
Prof. dr Tetiana Pojarkowa, Uniwersytet Państwowy imienia Aleksandra Makarenki w Sumach
Prof. dr Igor Poliszczuk, Narodowy Uniwersytet Prawa imienia Jarosława Mądrego w Charkowie
Dr Paweł Sekula, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Dr Paulina Szyja, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
Dr Marcin Tarnawski, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Dr hab. Dariusz Wybranowski, Uniwersytet Szczeciński
Dr Beata Zajac, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Dr Jakub Żurawski, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Редакційна колегія

Володимир Горбатенко, доктор політичних наук, професор, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ) – голова від української сторони.

Ірена Ставови-Кавка, габлітований доктор, професор, Ягеллонський університет (Краків) – голова від польської сторони.

Агнешка Кастори, габлітований доктор, Ягеллонський університет (Краків) – заступник голови редакційної колегії і відповідальний секретар від польської сторони.

Сергій Рудницький, доктор політичних наук, доцент, Польське наукове товариство в Житомирі – заступник голови редакційної колегії і відповідальний секретар від української сторони.

Рафал Возніца, доктор, Ягеллонський університет (Краків) – технічний секретар від польської сторони.

Наукова рада

Ольга Бабкіна, доктор політичних наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова (Київ).

Роман Бекер, габлітований доктор, професор, Університет імені Миколи Коперника у Торуні.

Олександр Бойко, доктор політичних наук, професор, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя.

Володимир Бонусяк, габлітований доктор, професор, Жешівський університет.

Войцех Кауте, габлітований доктор, професор, Силезький університет (Катовіце).

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ).

Ян Махнік, габлітований доктор, професор, Польська академія наук і мистецтв (Краків).

Анджей Новак, габлітований доктор, професор, Ягеллонський університет (Краків).

Ян Прокоп, габлітований доктор, професор, Польська академія наук і мистецтв (Краків).

Петро Саух, доктор філософських наук, професор, Житомирський державний університет імені Івана Франка.

Володимир Смолянюк, доктор політичних наук, професор, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана.

Володимир Цвих, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Юрій Шемшученко, доктор юридичних наук, академік НАН України, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ).

Богдан Шляхта, габлітований доктор, професор, Ягеллонський університет (Краків).

Редакційна рада

Ірина Баладинська, кандидат педагогічних наук, доцент, Житомирський державний університет імені Івана Франка.

Валерій Бортніков, доктор політичних наук, професор, Східноукраїнський національний університет імені Лесі Українки (Луцьк).

Галина Зеленько, доктор політичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України (Київ).

Анджей А. Земба, габлітований доктор, Ягеллонський університет (Краків).

Анатолій Коваленко, доктор політичних наук, професор, Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України (Київ).

Валерій Корнієнко, доктор політичних наук, професор, Вінницький національний технічний університет.

Ірена Котович-Борови, доктор гуманістики, Вища школа сільського господарства (Варшава).

Анатолій Круглашов, доктор політичних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

Гжегож Мазур, габлітований доктор, професор, Інститут політичних наук і міжнародних відносин Ягеллонського університету (Краків).

Войцех Єжи Матерський, габлітований доктор, професор, Інститут політичних досліджень Польської академії наук (Варшава).

Микола Примуш, доктор політичних наук, професор, Донецький національний університет.

Володимир Осадчий, габлітований доктор, професор, Люблінський католицький університет.

Збігнєв Птасевич, доктор гуманістики, Гуманістична академія імені А. Гейштора (Пултуськ).

Томаш Стриєк, габлітований доктор, доцент, Інститут політичних досліджень Польської академії наук (Варшава).

Kolegium redakcyjne

prof. dr nauk politycznych Wołodymyr Horbatenko, Instytut Państwa i Prawa im. Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie – przewodniczący ze strony ukraińskiej.

prof. dr hab. Irena Stawowy-Kawka, Uniwersytet Jagielloński – przewodniczący ze strony polskiej.

dr hab. Agnieszka Kastory, Uniwersytet Jagielloński – zastępca przewodniczącego i sekretarz odpowiedzialny ze strony polskiej.

doc. dr nauk politycznych Sergiusz Rudnicki, Polskie Towarzystwo Naukowe w Żytomierzu – zastępca przewodniczącego kolegium redakcyjnego i sekretarz odpowiedzialny ze strony ukraińskiej.

dr Rafała Woźnica, Uniwersytet Jagielloński – redaktor techniczny ze strony polskiej.

Rada Naukowa

prof. dr nauk politycznych Olha Babkina, Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny im. Mychajły Drahomanowa w Kijowie.

prof. dr nauk politycznych Aleksander Bojko, Uniwersytet Państwowy w Nieżynie imienia Mykoły Gogola.

prof. dr hab. Włodzimierz Bonusiak, Uniwersytet Rzeszowski.

prof. dr hab. Roman Bäcker, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu.

prof. dr nauk politycznych Wołodymyr Cwych, Kijowski Narodowy Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki.

prof. dr hab. Wojciech Kaute, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach.

prof. dr nauk politycznych Iryna Kresina, Narodowa Akademia Nauk Prawnych Ukrainy, Instytut Państwa i Prawa imienia Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie.

prof. dr hab. Jan Machnik, Polska Akademia Umiejętności.

prof. dr hab. Andrzej Nowak, Uniwersytet Jagielloński.

prof. dr hab. Jan Prokop, Polska Akademia Umiejętności.

prof. dr nauk filozoficznych Petro Sauch, Uniwersytet Państwowy im. Iwana Franki w Żytomierzu.

prof. dr nauk politycznych Włodzimierz Smolaniuk, Kijowski Narodowy Uniwersytet Ekonomiczny imienia Wadyma Hetmana.

prof. dr nauk prawnych Jurij Szemszuczenko, Narodowa Akademia Nauk Ukrainy, Instytut Państwa i Prawa im. Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie.

prof. dr hab. Bogdan Szlachta, Uniwersytet Jagielloński.

Rada Redakcyjna

doc. kandydat nauk pedagogicznych Irena Baładyna, Uniwersytet Państwowy im. Iwana Franki w Żytomierzu.

prof. dr nauk politycznych Walerij Bortnikow, Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy imienia Łesi Ukrainki w Łucku.

dr Irena Kotowicz-Borowy, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie.

prof. dr nauk politycznych Anatolij Krugłaszow, Uniwersytet Narodowy imienia Jurija Fedkowicza w Czerniowcach.

prof. dr nauk politycznych Walery Kornijenko, Narodowy Uniwersytet Techniczny w Winnicy.

prof. dr nauk politycznych Anatol Kowalenko, Instytut Państwa i Prawa im. Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie.

prof. dr hab. Wojciech Jerzy Materski, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk w Warszawie

prof. dr hab. Grzegorz Mazur, Uniwersytet Jagielloński.

prof. dr hab. Włodzimierz Osadczy, Katolicki Uniwersytet Lubelski.

prof. dr nauk politycznych Mykoła Prymusz, Katedra Politologii Donieckiego Uniwersytetu Narodowego.

dr Zbigniew Ptasiewicz, Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztor w Pułtusk.

doc. dr hab. Tomasz Stryjek, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.

prof. dr nauk politycznych Halina Zeleńko, Instytut Badań Politycznych, Etnicznych i Narodowych imienia Iwana Kurasa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy.

dr hab. Andrzej A. Zięba, Uniwersytet Jagielloński.

Зміст Spis treści

I. Agresja rosyjska i problemy europejskiego bezpieczeństwa I. Російська агресія і проблеми європейської безпеки

- Ольга Брусиловська.** Кейси Криму та «Новоросії» у контексті нових викликів європейській безпеці
Olga Brusilowska. Krym i „Noworosja” w kontekście nowych wyzwań bezpieczeństwa europejskiego 10
- Erhard Cziomer.** Wyzwania kryzysu ukraińskiego oraz masowej migracji do Unii Europejskiej dla bezpieczeństwa europejskiego ze szczególnym uwzględnieniem roli Niemiec w połowie drugiej dekady XXI wieku 19
Ерхард Чомер. Виклики європейської кризи і масової міграції до Європейського Союзу європейській безпеці з особливим врахуванням ролі Німеччини в половині другої декади XXI ст.
- Василь Гулай.** Маніпулятивно-пропагандистські складові загроз інформаційній безпеці в реаліях гібридної війни Російської Федерації проти України 34
Wasył Gulaj. Manipulacyjno-propagandowe składniki zagrożeń bezpieczeństwa europejskiego w realiach wojny hybrydowej Federacji Rosyjskiej przeciwko Ukrainie
- Włodzimierz Mokry.** Językowe, religijne, ekonomiczne i militarne środki ekspansji państwa moskiewskiego na Ukrainę. Od zniszczenia Kijowa przez Andrzeja Bogulubskiego poprzez wojnę cara Piotra I z hetmanem Mazepą do rosyjskiej okupacji Krymu, Donbasu i Ługańska 43
Володимир Мокрий. Мовні, релігійні, економічні і військові засоби експансії московської держави на Україну. Від знищення Києва Андрієм Боголюбським і війни Петра I з гетьманом Мазепою до російської окупації Криму, Донбасу і Луганська
- Володимир Горбатенко.** Асиметрична стратегія як відповідь на виклики системі європейської безпеки 61
Włodzimierz Gorbatenko. Asymetryczna strategia jako odpowiedź na wyzwania systemu bezpieczeństwa europejskiego
- Jerzy Świeca.** Równowaga demograficzno-ekonomiczna jako podstawowy czynnik determinujący bezpieczeństwo podsystemu europejskiego w systemie globalnym 68
Юрій Свєца. Демографічно-економічна рівновага як основний чинник, що обумовлює безпеку європейської підсистеми у глобальній системі
- Володимир Смолянюк.** Патріотичні дискурси України та Російської Федерації: компаративне співставлення 81
Włodzimierz Smolaniuk. Patriotyczne dyskursy Ukrainy i Federacji Rosyjskiej: zestawienie komparatystyczne

II. Geopolityka i stosunki międzynarodowe II. Геополітика і міжнародні відносини

- Justyna Krupa.** Między Moskwą a Brukselą. Sytuacja międzynarodowa Serbii a kryzys ukraiński 91
Юстина Крупа. Між Москвою і Брюсселем: міжнародна ситуація Сербії і українська криза

- Adam Kowalczyk.** Polityka Polski wobec Ukrainy od czasu powstania pierwszego rządu koalicji PO-PSL do katastrofy smoleńskiej 101
Адам Ковальчик. Політика Польщі щодо України від часу формування першого уряду коаліції ГП-ПНП до смоленської катастрофи
- Jan Wiktor Tkaczyński.** Rozszerzenie wschodnie Unii Europejskiej w perspektywie ekonomicznej. Czy teoria endogenicznego wzrostu gospodarczego znajduje zastosowanie w transformacji Europy Środkowo-Wschodniej? 112
Ян Віктор Ткачинський. Східне розширення Європейського Союзу в економічній перспективі. Чи теорія ендогенного господарчого зростання підтверджується трансформаціями Центрально-Східної Європи?
- Marek Czajkowski.** Amerykański program obrony przeciwrakietowej w Europie – aspekty polityczne 119
Марк Чайковський. Американська програма протиракетної оборони у Європі: політичні аспекти
- Agnieszka Kastory.** Problem swobodnej żeglugi przez Cieśninę Piławską i Zalew Wiślany w polsko-radzieckich i polsko-rosyjskich negocjacjach 135
Агнешка Кастори. Справа вільного мореплавства через балтійську і калінінградську протоки в польсько-радянських і польсько-російських перемовинах
- Daniel Wilk.** Fundamentalizm islamski na Bałkanach wobec rozwoju Państwa Islamskiego 142
Даніель Вілк. Ісламський радикалізм на Балканах у ситуації розвитку Ісламської держави
- Tomasz Młynarski.** Implikacje rozwoju cywilnej energetyki jądrowej dla europejskiego i światowego bezpieczeństwa 152
Томаш Млинарський. Наслідки розвитку мирної ядерної енергетики для європейської і світової безпеки

III. Instytucje i procesy polityczne III. Політичні інститути та процеси

- Vasyl Buslenko.** Stosunki urzędu ta opozycji w Czechosłowacji w końcu 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. 162
Wasył Buslenko. Relacje między rządem i opozycją w Czechosłowacji pod koniec lat 80. i na początku lat 90. ХХ wieku
- Irina Wільчинська, Tetiana Rewa.** Еволюційні тенденції у діяльності ліворадикальних організацій Західної Європи (Італія, Іспанія, Франція, Німеччина) 169
Irena Wilczyńska, Tetiana Rewa. Tendencje ewolucyjne w działalności lewicoworadykalnych organizacji Europy Zachodniej (Włochy, Hiszpania, Francja, Niemcy)
- Віталій Чубаєвський.** Теоретико-методологічні аспекти технологій легітимації політичної влади в Україні 179
Witalij Czubajewski. Teoretyczno-metodologiczne aspekty technologii legitymizacji politycznej władzy na Ukrainie
- Валерій Бортніков.** Становлення інституту губернаторської влади на Волині (кінець ХVІІІ – друга половина ХІХ ст.) 192
Walery Bortnikow. Powstanie instytucji gubernatora na Wołyniu (koniec ХVІІІ – druga połowa ХІХ wieku)

Hanna Batorowska. Wybrane aspekty kultury bezpieczeństwa w społeczeństwie informacji i wiedzy	200
Ганна Баторовська. Вибрані аспекти культури безпеки в суспільстві інформації і знань	
Michał Wawrzonek. Ukraina jako przykład państwa „szarej strefy”	209
Михайло Вавжонек. Україна як приклад держави «сірої сфери»	

IV. Polityka publiczna i reprezentacja polityczna **IV. Публічна політика і політичне представництво**

Оксана Кукуруз. Публічна політика та вплив її суб'єктів на безпеку держави	217
Oksana Kukuruz. Polityka publiczna i wpływ jej podmiotów na bezpieczeństwo państwa	
Сергій Рудницький. Поняття «політична репрезентація» в українському політологічному дискурсі	228
Sergiusz Rudnicki. Pojęcie „reprezentacji politycznej” w ukraińskim dyskursie politologicznym	
Маргарита Чабанна. Інституційні чинники пропорційності парламентського представництва українських політичних партій	238
Margaryta Czabanna. Instytucjonalne czynniki proporcjonalności reprezentacji parlamentarnej ukraińskich partii politycznych	
Наталія Хома. Політична урбаністика: концептуалізація предметного поля	250
Natalia Choma. Urbanistyka polityczna: konceptualizacja pola podmiotowego	
Maxim Rozumny. Democratization in Ukraine: conditions and tasks	258
Maksym Rozumny. Demokratyzacja na Ukrainie: kondycja i zadania	

V. Політичні конфлікти і кризові явища **V. Konflikty polityczne i zjawiska kryzysowe**

Remigiusz Kasprzycki. Poczucie braku bezpieczeństwa w tekstach polskich zespołów punk-rockowych i postpunkowych napisanych po 1989 roku	267
Ремігій Каспшицький. Почуття відсутності безпеки в текстах польських панкових, рокових і постпанкових гуртів, написаних після 1989 року	
Белгасем Мохамед Алі. Теоретико-методологічні аспекти дослідження ненасильницького протесту в Україні	280
Belgasem Mochamed Ali. Teoretyczno-metodologiczne aspekty badań pokojowego protestu na Ukrainie	
Микола Примуш. Концептуалізація сучасних політичних конфліктів на прикладі російської агресії на Сході України	292
Mikołaj Prymusz. Konceptualizacja współczesnych konfliktów politycznych na przykładzie agresji rosyjskiej na wschodzie Ukrainy	
Самер Абуржейла. Політичний компроміс як засіб урегулювання конфліктно-кризових ситуацій	299
Samer Aburzejla. Kompromis polityczny jako sposób regulacji zjawisk konfliktowo-kryzysowych	

VI. Людина і суспільство

VI. Człowiek i społeczeństwo

- Марія Леськів.** Концепція «людини політичної» в античному дискурсі
Maria Leśkiw. Koncepcja „człowieka politycznego” w dyskursie antycznym 306
- Віктор Кириченко.** Психологічна природа міжгрупового протистояння та еволюція суспільних відносин
Wiktor Kyryczenko. Psychologiczna natura animozji między grupami i ewolucja stosunków społecznych 312
- Ольга Савиченко.** Методика вивчення ціннісно-мотиваційних чинників політичної активності
Olga Sawiczenko. Metodyka badań wartości i motywacji jako czynników aktywności politycznej 323

VII. Recenzje

VII. Рецензії

- Сергій Рудницький.** Рецензія на книгу В. І. Бортнікова Органи державної влади та місцевого самоврядування на Волині (кінець XVIII – початок XX ст.) : монографія / Валерій Іванович Бортніков. – Луцьк : СЛУ ім. Лесі Українки, 2015. – 480 с.+ ілюстр. 332
- Sergiusz Rudnicki.** Recenzja książki: В. І. Бортніков, Органи державної влади та місцевого самоврядування на Волині (кінець XVIII – початок XX ст.) : монографія / Валерій Іванович Бортніков. – Луцьк : СЛУ ім. Лесі Українки, 2015. – 480 с.+ ілюстр.

I. Agresja rosyjska i problemy europejskiego bezpieczeństwa

I. Російська агресія і проблеми європейської безпеки

Ольга Брусиловська

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

КЕЙСИ КРИМУ ТА «НОВОРОСІЇ» У КОНТЕКСТІ НОВИХ ВИКЛИКІВ ЄВРОПЕЙСЬКІЙ БЕЗПЕЦІ

Olga Brusylovska. Crimea and “Novorossiya” Cases in the Context of New Challenges for European Security.

The aim of this paper is to reveal the evolution of basic principles of international law and main approaches of great powers to regulation of regional conflicts on the basis of analysis of Crimea and “Novorossiya” cases. The works of Nicu Popescu and Andrew Wilson about the special aspects of the Russian power were used as the theoretical foundation of this paper. After the Second World War international law was based on the principle of inviolable borders. And now this principle is being revised. This causes the raise of separatism in all multinational states. And this serves well for the Russian foreign politics. At that time it became a priority for the politicians in the Kremlin to regain geopolitical control of the areas adjacent to the Russian Federation and rebuild the spheres of influence which existed back in the Soviet times. Russian soft power is built on bedrock of historical and cultural affinity - the presence of Russian minorities in neighbourhood countries, the Russian language, post-Soviet nostalgia and the strength of the Russian Orthodox Church. The Russian and the Western soft power differ fundamentally. Russian soft power, civil society, expert networks or analytic schools by definition are not equivalent or similar institutions as those in the West. They serve different functions, namely propaganda. The vectors Russia’s soft power, including the Russian-speaking minority organisations, have organised the referendum in Crimea, and have been destabilising the eastern regions of Ukraine. The proponents of “Eurasianism” claim that there exists a separate civilization and historical community in the territory corresponding to the area of the former Russian Empire. They ascribe a cultural meaning to the Russian-speaking community (so-called Russian world). The concept of “nation” is expanded to include areas where the Russian language and culture are dominant. This ideology has become an instrument for managing the conflicts in the post-Soviet area (Abkhazia, South Ossetia, Crimea, and Novorossiya). On March 6, 2014, the Parliament of Crimea adopted a Resolution No.1702-6/14 that provided for a referendum on secession to be held on March 16, 2014. The referendum was characterized by a complete lack of transparency. Claims on legality of the annexation of Crimea have nothing to do with international law. However, it was reported in Russia that the decision to join Russia was supported by more than 97% of voters. In other words, in Crimea a unilateral secession took place. Even after annexation of Crimea the problem of Russian-speaking is still dangerous for the stability of Ukraine, because they are actively supported by Russian Federation. The notion of “Novorossiya” denotes the confederation of the self-proclaimed republics of Donetsk and Luhansk. Putin first called this part of Ukraine “Novorossiya on 17 March, 2014 after the annexation of Crimea. Russia is not interested to de jure separate Donbas from Ukraine, but interested to make the region economically more viable. In future Russia might return to the plans of carving out a more sizeable Novorossiya. Minsk agreements (February 12, 2015) foresee, among other things, the removal of military hardware from the separatist regions and the monitoring of the Russia-Ukraine border. Some commentators and even some Ukrainians suggested a radical solution: abandoning Donbas altogether. This would free Kyiv so it could focus on reforms and spare it a real economic and political burden. But independence for Donbas is probably unrealistic: many forces in Ukraine would be against it, and so would the West. And it is an option that Moscow neither expects nor wants. Russia wants leverage over Ukraine, not burdensome new obligations. Russian policy that Europe have followed up to now, based on the assumption of cooperation and the respect of commonly agreed rules, is done for the time being. Russia is no longer a partner for stability in the European neighbourhood. For example, the Budapest Memorandum collapsed after Russia annexed the Crimea. Despite that both European and American leaders called on Russia to stop – at

first by terminating support to the “men in green”, later by ceasing conflict escalation and supply of weapons, and not carrying out unilateral humanitarian operations – withdrawal from all these “red lines” was made, because the West avoided getting into a direct confrontation with Russia. The situation after the 2008 conflict in Georgia allows Russia to assume that after the end of the conflict in Ukraine, relations with the West will eventually revert to the “business as usual” situation. Russia hopes to repeat this scenario again. It is important to emphasize that the “business as usual” concept includes not only normalization of economic relations, lifting of sanctions, and renewal of the political dialogue, but also recognition of Russia as a veto holder in the security architecture of Europe. The practical manifestation of such recognition could be that the expansion of the transatlantic institutions further to the post–Soviet space would not be possible without Russia’s approval. The Ukraine crisis has altered Europe’s security structure. Europe is now far less secure, and its security architecture altogether is less stable, less predictable. At the same time, Europe has a better chance to exist peacefully if it succeeds in binding Russia into a cooperative order.

Key words: Europe, Ukraine, Russia, Crimea, “Novorossiya”, international law.

В умовах постбіполярної системи перетворення «заморожених» конфліктів на «гарячі» є однією з головних проблем. Прикладом є конфлікт у Косово, що знаменував початок перегляду кордонів у постбіполярній Європі. Однак, слід наголосити, що визнання незалежності Косова суперечить традиціям самої Західної Європи. У таких випадках, як корсиканський або баскський, ніхто ніколи не думав про визнання їх права на відділення. Отже, можна порівняти підтримку незалежності Косова з «ящиком Пандори»: повоєнне міжнародне право базувалося на принципі непорушності кордонів; тепер цей принцип активно почав переглядатися. Це спрацювало на користь сепаратистам в усіх багатонаціональних державах з Україною включно.

Сучасні політичні науки не встигають відреагувати на нові виклики глобальній та регіональній безпеці, у тому числі пов’язані з анексією Криму та неоголошеною війною на Донбасі. Тому основними джерелами для дослідження стають радше офіційні комюніке та журналістські виступи, які потребують осмислення на науковому рівні. Метою дослідження є показ розвитку основних принципів міжнародного права й головних підходів великих держав до врегулювання регіональних конфліктів на прикладі кейсів Криму та «Новоросії».

Теоретичною базою дослідження стала праця Ніку Попеску та Ендрю Уілсона щодо специфічних аспектів російської сили. Зокрема, автори зазначили, що російська м’яка сила побудована на основі історичної та культурної близькості, присутності російських меншин у країнах близького зарубіжжя, російської мови, а також на пострадянській ностальгії та силі російської православної церкви. Поворотним моментом стала Помаранчева революція 2004 р., коли груба тактика Росії з підтримки Віктора Януковича мала неприємні наслідки, а згодом й тактичне переосмислення. Гліб Павловський назвав Помаранчеву революцію «дуже корисною катастрофою для Росії», яка дозволила Росії багато чому навчитися [1, с. 29].

Російські війська часто входять в регіони, охоплені сепаратистськими конфліктами, як «сили з підтримання миру». Росія стверджує, що вона має гарантувати безпеку російських громадян, етнічних руських й навіть просто російськомовних з «близького зарубіжжя». Але війна в Грузії показала, що Росія свідомо роздавала паспорти іноземним підданам, щоб створити меншини, які потім потребували б захисту. Оцінки по Криму складали від 2 до 100 тисяч [1, с. 42]. Росія розвинула всебічну політику використання поставок енергії, щоб отримувати політичні вигоди. До 2009 р. Росія управляла поставками газу в Україну через корумповане спільне підприємство «Росукренерго». За одним українським інсайдером, «реальна політика в Україні – це газова політика. Якщо ви управляєте газом, ви управляєте головними політичними групами в Україні» [1, с.32].

Отже, за Н. Попеску та Е. Уілсоном, російська та західна м'які сили суттєво відрізняються. Російська м'яка сила, громадянське суспільство, експертні мережі чи аналітичні школи за визначенням не еквівалентні подібним поняттям на Заході: вони мають різні функції. Вектори м'якої сили Росії, включно з російськомовними організаціями, організували референдум у Криму, дестабілізували східні регіони України суто пропагандистськими засобами.

Офіційна Москва розглядає незалежність України як щось неправильне та тимчасове. Олександр Сушко ще в серпні 2008 р. написав про можливий сценарій російської стратегії: «Якщо Захід пробачить Росії грузинську війну, тоді вторгнення «танків з підтримання миру» на територію України стане просто питанням часу. Коли Росія почала масове вторгнення армії на грузинську територію, конфлікт обернувся на геополітичну війну, націлену на відміну існуючого світового порядку. У кінці кінців реваншистська стратегія спричинила б крах російської державності, однак до цього Росія може всі ще розпалювати множини місцевих конфліктів. Росіяни свідомо готуються до війни з Україною. У Росії завжди відсутність війни викликає коливання, нестійкість та падіння рівня національної гордості. Періоди національного ентузіазму ж були майже повністю пов'язані з війнами. Путін почав з Чечні, Медведєв з Грузії. Гасло «Там наші громадяни!» допомагає створити відчуття квазі-законності, яка є достатньою для російських громадян. Росіяни скажуть у кращому випадку: «Американці роблять так само». У випадку військових дій проти України пересічні росіяни підтримають своє армійське та політичне керівництво. Їм будуть говорити, що це не війна проти братського народу, а війна проти її «злочинського уряду» [2].

У липні 2009 р. у Держдумі Росії заступник голови С. Багдасаров сказав з приводу 300-річчя Полтавської битви: «Наступні президентські вибори на Україні будуть не тільки черговими виборами президента, вони будуть нашою Полтавою-2» [3]. У цей час 80% росіян підтримували політику Путіна щодо України. Путін зумів посадити в президентське крісло російську маріонетку Януковича. На той час приблизно 70% економічного потенціалу України управлялися російським капіталом. У Верховній Раді та в уряді регіонали та комуністи створили сильне проросійське лоббі. Російські спецслужби встановили контроль над основами влади в Україні – над армією, поліцією, службою безпеки. Радіо та телебачення демонстрували в більшості російські витвори, що насаджували російський менталітет та підривали українську ідентичність. 17 грудня 2013 р. Путін здавалось виграв заключну битву за Україну: Янукович підписав домовленості, за якими він відмовився від європейської інтеграції в обмін на скорочення цін на російський газ.

Але за цим був Євромайдан. До того як Янукович залишив Київ, Москва заявила, що не буде втручатися у внутрішній конфлікт в Україні, й звинувачувала американців та європейські країни у солідарності з Євромайданом. Москва розраховувала, що Янукович здатен силоміць відновити контроль над країною. Але цього не сталося, й Кремль перейшов до заздалегідь спланованих політичних й економічних заходів. Але мало хто пророкував, що, як тільки новий уряд в Україні буде сформований, Кремль вдасться до скандального й неспровокованого збройного втручання [4]. Чому Москва вирішила це зробити? По-перше, Путін не міг прийняти втрату України. По-друге, якщо б на той момент нічого не вдалося змінити в рамках системи міжнародних відносин, то Москва почала б поступово втрачати свій статус не тільки в Україні, а й у світі, й уся подальша політика втратила б сенс.

Отже, західне розуміння російського політичного режиму на момент початку кризи в Україні було абсолютно неправильним. Цей режим не тільки для росіян, а й для всього пострадянського простору є небезпечним. Потрясінням для всіх стала швидкість,

з якою можна змінити політичну й геополітичну ситуацію в Європі. Стабільність й міжнародне право тепер – тільки фікція. Сила, як і століття тому, вирішує все [5].

З лютого 2014 р. Кремль почав послідовно дестабілізувати ситуацію в Україні. Потужний механізм пропаганди Кремля працював на повну. Насамперед було оголошено, що в Україні мало місце збройне захоплення влади, хоча обрана в жовтні 2012 р. Верховна Рада залишалася в повному складі. Росія не визнала уряду Яценюка. Агенти ФСБ організовували сепаратистські рухи в Закарпатті, Криму та на південному сході України. Крим був захоплений легко, майже без пострілів. Заколот на Донбасі був підготовлений російськими спецслужбами задалегідь й став можливим через пряму військову агресію Росії.

Щодо походження російсько-українського конфлікту, Путін пояснив, що він був викликаний поспішністю, з якою Європейський Союз прагнув асоціації з Україною. «Це було неприпустимо для Росії, тому що зазіхало на її інтереси у сусідній державі». Ніколай Патрушев, секретар Ради Безпеки Російської Федерації, інтерпретував події в Україні як «подальші кроки в плані руйнації Росії» [6, с. 4]. У цьому контексті анексія Криму й конфлікт навколо «Новоросії» – тільки окремі частини інформаційної війни Росії із Заходом. Це насамперед війна інтерпретацій. Власна інтерпретація розповсюджується всіма можливими способами, у той час як чужа інтерпретація усувається як тільки можливо. Мета полягає в тому, щоб нейтралізувати ворога, підтримати союзників і виграти спірні питання [6, с. 6]. Ця війна не почалася з Євромайдану у грудні 2013 р. Вона почалася, коли Росія стала на шлях авторитаризму при Путіні. Російські доктринери стверджують, що Росія, яка бореться з ліберальною глобалізацією, насамперед протистоїть анархізму – «глобальному Майдану», запереченню всіх ієрархічних правил), й захищає суверенітет нації, її право обирати власні цінності [6, с. 10].

Пріоритетом для політичних діячів у Кремлі стало відновлення геополітичного контролю над регіонами, суміжними з Російською Федерацією, й над сферами впливу, що існували у радянські часи. Російські лідери пробувала втримати сусідів Росії – країни Балтії, Грузію і Україну, а ще раніше Польщу, Чеську Республіку й Словаччину) від інтеграції в західну сферу впливу. Кремль був переконаний, що вся Центральна й Східна Європа має залишитися російською сферою впливу, і дії Заходу, що кинули виклик цьому стану, були еквівалентні запереченню позиції Росії як світового лідера [6, с. 5].

Прихильники євразійства стверджують, що існує окрема цивілізація й історичне співтовариство на території колишньої Російської імперії. Вони приписують культурне значення російськомовному співтовариству – так званому «руському миру»). Поняття «нації» поширюється на всі сфери, де російська мова й культура є домінуючими. Ця ідеологія стала інструментом для управління конфліктами в пострадянській зоні – Абхазія, Південна Осетія, Крим, «Новоросія»).

6 березня 2014 р. парламент Криму прийняв рішення 1702-6/14, яке передбачало проведення референдуму 16 березня. Будучи влаштованим з 10-денним повідомленням, референдум характеризувався непрозорістю щодо складу списків виборців і виборчих комісій, відсутністю міжнародних спостерігачів. Крім того, ініціатива не пропонувала можливість такого вибору як статус-кво, залишаючи тільки дві можливості: 1) приєднатися до Російської Федерації як федеральний суб'єкт; 2) повернутися до Конституції Криму 1992 р. й бути «невід'ємною частиною України». Однак, за Конституцією 1992 р. Крим мав повні верховні повноваження щодо встановлення відносин з іншими державами, що означало: незалежно від вибору кримчан, референдум фактично означав розрив зв'язків з Україною [7].

Насамперед референдум був організований самопроголошеним й самозваним «головою Криму» Сергієм Аксьоновим – на прізвисько Гоблін) – індивідуумом з яким злочинним минулим. Референдум, по-перше, був проведений тільки на Кримському півострові, що недвозначно суперечило Конституції України, оскільки питання щодо зміни кордонів країни можуть бути вирішені виключно на національному референдумі. По-друге, місцеві мешканці Криму, кримські татари, бойкотували референдум. Крім того, референдум був проведений під загрозою зброї так званих «зелених чоловічків», фактично російських бійців, які пізніше одержали медалі честі від Путіна за «повернення Криму». До того ж, результати референдуму були сфальсифіковані. За офіційною інформацією, 123% севастопольських громадян голосували за воз'єднання з Росією [7]. Фактично, анексія Криму ніколи не визнавалася міжнародним співтовариством, навпаки, вона була оголошена правопорушенням Генеральною Асамблеєю ООН, яка підтримала територіальну цілісність України. Результати референдуму були визнані тільки декількома країнами, які мають близькі зв'язки з Росією.

Враховуючи все вищезгадане, заяви про законність анексії Криму суперечать міжнародному праву. Однак це рішення Кремля підтримало більше 97% виборців. Сьогодні формування незалежної України в межах її кордонів називають у Росії «штучним». Путін не розуміє чому південно-східні області були включені в Радянську Україну, хоча задаймо питання, чому вони мали б бути приєднані до Росії, якщо вони на 80% населені етнічними українцями? [3].

Прокремлівські політичні ідеологи ділять населення України на російськомовних і україномовних, хоча в реальності немає такого поділу. Більшість населення України, навіть на Заході, є білінгвами. Однак, ми повинні визнати існування етнічних росіян, особливо серед старших людей, які не знають не тільки української мови, але й заперечують усе українське.

Навіть після анексії Криму проблема російськомовних залишається небезпечною для стабільності України, тому що вона активно використовується Російською Федерацією. Російські агенти й сепаратисти Південного Сходу одержали довгоочікуваний сигнал виступити проти Києва. На початку «народного повстання» на Донбасі сепаратисти досягли політичного успіху. Міліція й Служба безпеки України в Донецькій і Луганській областях майже повністю перейшли на сторону сепаратистів. Завдяки підтримці комуністів і регіоналів були оголошені «Донецька Народна Республіка» і «Луганська Народна Республіка», а 11 травня 2014 р. був проведений «референдум» щодо їх незалежності. Лідери сепаратистів дійшли згоди, щоб об'єднати ці «республіки» у федеральну державу «Новоросія».

Поняття «Новоросія» сьогодні означає конфедерацію самопроголошених республік Донецька й Луганська. Путін уперше назвав цю частину України «Новоросія» 17 березня 2014 р., після анексії Криму, а 11 вересня він відвідав церкву в Москві, щоб «запалити свічки за загиблих у боротьбі за Новоросію».

У Російській імперії термін «Новоросія» використовувався щодо території, сформованої за часів Катерини II. Це поняття включало наступні частини сучасної України: Донецьку, Дніпропетровську, Запорізьку, Миколаївську, Херсонську й Одеську області. Сьогодні «Новоросія» з її агентствами новин, розвідувальними службами, парламентом та ін., є прикладом псевдо-реальності, створеної Росією, оскільки це поняття корелюється з імперською спадщиною РФ, так само, як поняття «руського миру» асоціюється з таким історичним поняттям як «Pax Romana». Всі вони служать для створення нових міфів [6, с. 11]. Кримське телебачення недавно приєдналося до

цієї тенденції; його мета полягає в тому, щоб показати події з точки зору історії Росії й Криму та глобальної конкуренції між руським миром і Заходом [6, с. 12].

Сьогодні вважати, що кожний, хто говорить російською мовою, є проросійськи налаштованим, є великою помилкою. Було легко зустріти російськомовних українських патріотів на Євромайдані. Крім того, за результатами огляду IRI в 2014 р. не менше 79% російськомовних резидентів України виступали проти рішення Російської Федерації послати армію, щоб захистити російськомовних. Фактично, більшість людей на півдні й сході була проти силового розвитку подій [8]. Саме тому невдовзі виникли невдачі в розробленому сценарії «народного повстання» на Південному Сході, що стало неприємною несподіванкою для Путіна. Не допомогла навіть навала через дірявий російсько-український кордон сотень російських офіцерів і десятків тисяч добровольців, а також зброї, боєприпасів й фінансів.

Російські громадяни в значній мірі підтримують анексію Криму, населення також вірить урядовій інтерпретації подій на Східній Україні. Але підтримка відкритої війни на сході знизилася від 70% у квітні 2014 р. до 30% на початку 2015 р. Пік смертності в серпні-вересні стривожив Кремль: незважаючи на цензуру ЗМІ, публіка довідалася про труни, що прибувають у Росію з України, секретні поховання солдат, убитих у війні на Сході України. Комбінація військових жертв і економічного спаду викликала проблеми для режиму. Санкції вражають Росію, і Москва розуміє, що посилення тиску на Україну може скінчитися подальшими санкціями. Крім того, будь-який омріяний «міст» до Криму може бути створений лише шляхом відкритої війни. Ультранаціоналісти критикують Кремль за те, що відразу не було захоплено більше території. Кремль далекий від того, щоб бути заручником їхніх поглядів, але поразка російської політики на Донбасі заподіяла б серйозних збитків репутації Путіна. Москва прагне перешкодити Україні рухатися на Захід, але не певна щодо кращого способу домогтися цього. Існують суперечливі варіанти: зробити Україну «державою, що провалилася», чи продовжувати спроби домовитись із президентом Порошенком [9, с. 2]. Мінські угоди –12 лютого 2015 р.) були частково ініціативою Москви, і Москва намагається таким чином подати свій фактичний відступ як перемогу.

Деякі коментатори й навіть деякі українські політики пропонують радикальне рішення: відмовитися від Донбасу в цілому. Це звільнило б Київ, допомогло б зосередитися на реформах і заощадити кошти. А головне – це опція, якої Москва не очікує й не прагне. Росія прагне мати важелі щодо України, а не обтяжувати себе новими зобов'язаннями на Донбасі [9, с. 4]. Ціль Росії полягає в тому, щоб зберегти гарячу точку на території України, щоб мати криміналізовану область, яка підриватиме державний розвиток країни. Саме тому Росія не прийме Донбас. Для Москви Донбас є тим самим, що й Південна Осетія або Придністров'я. Та й в Україні багато сил були б проти цього, і Захід також.

Для досягнення своїх цілей Москві досить лише підтримувати сепаратистів у «Новоросії» різними способами: збройними силами, економічним, політичним, інформаційним шляхом. Це – війна на виснаження. Терористичні дії будуть вестися поки необхідно, щоб сприяти обуренню українського населення й довести його до межі, коли з'єднання з Росією видалося б неймовірним щастям. Українська влада повинна зрозуміти, що через її прозахідну політику, економіка може бути повністю зруйнована. Інакше кажучи, якщо Україна буде перетворена на новий Ірак, вона «дозріє» до того, щоб стати частиною Росії. І для виконання такої програми Росія має ресурси: зброю, боєприпаси, гроші й бійців, для яких військова кампанія на Південно-Східній Україні є джерелом доходів та можливістю придбати бойовий досвід.

Едвард Уокер, професор Університету Берклі, тверезо оцінив можливості Києва: «На даний момент я не бачу ніякого шляху для України відновити контроль над Донбасом. У недалекому майбутньому життя на Донбасі буде жахливе й набагато гірше, ніж в інших невизнаних державах. Що стосується мене, я гадки не маю, як люди будуть там жити. Насамперед, Донбас набагато більший ніж будь-яка інша невизнана територія. По-друге, він має дуже довгий кордон з Росією. Це дає деякі економічні вигоди для Донбасу, але цей кордон буде важко захистити. Третій чинник – рівень мілітаризації суспільства й факт, що військові сили поділені на ворожі угруповання. Четвертий чинник представлений фактом, що є численні важкі об'єкти промисловості на Донбасі, багато з яких уже зруйновані. Навіть якщо ми дотримуємося оптимістичного сценарію – війна зупинилася і регіон одержав вагомні інвестиції – все-таки буде дуже дорого його відновити. Малоімовірно, що Росія погодилася б інвестувати істотні фонди у відновлення регіону, тому що це не є її метою. П'ятий серйозний чинник, який продовжить підривати ситуацію, – це політична метушня, яка, ймовірно, домінуватиме на Донбасі у найближчому майбутньому; я не бачу ніякої можливості існування політичної влади, яка б об'єднала людей. Наприклад, незважаючи на будь-які спроби застосувати єдину назву «Новоросія» до цієї території, у дійсності є великі проблеми між ДНР та ЛНР, і немає ніяких ознак, що вони можуть об'єднатися. У цей час є багато збройних загонів на Донбасі, які фактично не люблять Кремль. Якщо одного разу кремлівські керівники ухвалять компроміс із Україною й скажуть, наприклад, «Ви можете забрати Донецьк і Луганськ», то безліч збройних сепаратистських груп не погодяться з цим» [10].

За російською логікою Україна й інші країни Східного партнерства повинні прийняти свій статус буферних зон. У той же час Росія прагне здобути неофіційне вето щодо подальшого розширення ЄС і НАТО на Схід. Нейтральний статус України насамперед мав би означати здатність Росії набагато більше впливати на майбутнє України, ніж ЄС. Статус буферної держави звичайно був би фактором, що посилив би безвихідне становище України в поточній ситуації. Краща річ, яку український уряд може зробити на сьогодні, це припинити будь-які збройні зіткнення й не давати Москві приводів для ескалації насильства. У той же час Мінський протокол неможливо виконати, тому що ані сепаратисти, ані Кремль від цього не виграють.

Таким чином, існуючий конфлікт відкриває нову сторінку в міжнародних відносинах. По перше, політичні діячі всього світу отримали з української кризи урок, згідно якого, якщо сусідня держава бере під сумнів ваші кордони, ви потребуєте ядерної зброї. І якщо ваша країна має бомбу, ви, пам'ятаючи Україну, ніколи не відмовитесь від володіння нею.

По-друге, Росія підірвала репутацію ОБСЄ таємним бойкотом Місії щодо України й відсутністю співробітництва щодо виконання Мінських угод. Москва також підірвала основну функцію ООН, використовуючи своє вето у Раді Безпеки, щоб захистити свої територіальні здобутки. Це зроблено, крім всього, за рахунок члена-засновника ООН – Українська Радянська Соціалістична Республіка мала своє власне місце в ООН у 1945-1991 рр.).

По-третє, Росія більше не є партнером для європейської спільноти. Європейські і американські лідери не раз зверталися до Росії, спочатку з вимогою не підтримувати «зелених чоловічків», пізніше припинити ескалацію конфлікту й поставку зброї. Росія насмілилась перейти усі ці «червоні лінії», тому що знала: Захід завжди уникає входити в пряму конфронтацію з РФ.

Реакція ЄС, ОБСЄ, НАТО та їх союзників щодо агресії Росії проти України коливалися між добрими намірами і безпорадністю. Боягузлива перша реакція Заходу була

непропорційною величиною підривної діяльності Росії – Будапештського меморандуму й загального міжнародного права). Було враження, що Захід просто реагує, у той час як Росія встановлює темпи змін. Обмежена реакція ЄС на першу територіальну втрату України – Крим), крім того, заохотила кремлівський авантюризм у Східній Україні. Символічний вимір першого раунду санкцій навесні 2014 р. заохотив Москву продовжити порушувати українську територіальну цілісність. Незначні покарання з боку Заходу сприяли тому, що Кремль почав цілеспрямовано погіршувати відносини з Україною, свідомо викликаючи у такий спосіб передбачувану «громадянську війну» на Донбасі. Порушуючи дух Будапештського меморандуму і принципи власної політики товариства, ЄС продовжив великомасштабну торгівлю з керованими Кремлем російськими енергетичними компаніями. Це надійно заповнювало російську урядову скарбницю нафтовими євро. Продовжуючи величезний імпорт енергії з усе більш агресивнішої Росії, ЄС порушив дух Угод про Асоціацію з Молдовою, Грузією і Україною.

Отже, Захід несе свою частку відповідальності за все, що дотепер відбувається в Україні, у тому числі за фактичний підриив основ міжнародного режиму нерозповсюдження ядерної зброї. Китай не менше, ніж Захід, винен у цьому, оскільки він категорично не підтримав Україну у 2014 р. Між тим Україна залишається єдиною в історії країною, що 20 років тому добровільно позбулася ядерної зброї. Багатьма аналітиками Китай розглядається як можлива заміна Заходу в якості головного партнера Росії; можливо, саме ці сподівання й підштовхнули китайське керівництво до жорстко проросійської позиції в українському питанні. Однак, на нашу думку, Китай зробив помилку, що погіршує його міжнародний імідж; крім того, ризики, пов'язані з суперечливими інтересами Китаю та Росії, переважають можливість їх близького союзу в майбутньому.

Деякі з наслідків анексії Криму й таємного втручання на Донбасі створюють тупики у всесвітній системі безпеки. Насамперед, вони викликають внутрішні проблеми в самій Росії, найбільшій у світі країні, постійному членові Ради Безпеки ООН, другій ядерній державі. Головний партнер Росії по торгівлі, іноземний інвестор, і колись стратегічний союзник – ЄС – став її головним політичним критиком і геополітичним конкурентом у Східній Європі. Перед українською кризою приблизно 75% прямих іноземних інвестицій у Росію і майже 50% російської зовнішньої торгівлі були пов'язані з країнами ЄС. У 2014 р. Росія була виключена з G8 і втратила право голосу у ПАРЄ. Переговори про російське членство в ОЕСР й нову угоду з ЄС припинені. Стратегічне партнерство з ЄС існує тільки на папері. Рада Росія-НАТО мертва, і може вже не відродитися.

Росія не тільки порушила численні двосторонні угоди, особливо з Україною. Вона також знецінила важливі багатосторонні мережі й організації, у межах яких співробітничала протягом багатьох років, якщо не десятиліть. У той час як більшість цих міжнародних зв'язків формально усе ще існує, мало ймовірно, що вони знову стануть повністю функціональними в найближчий час. Наприклад, анексією Криму Росія зруйнувала Будапештський меморандум. Проблема Криму може зберегтися як перепона для співробітництва РФ та Заходу протягом багатьох десятиліть.

Катастрофа Боїнга й очевидна російська відповідальність за заподіяне уперше протягом української кризи змінили ставлення до подій на Сході серед пересічних європейців. Цей психологічний фактор, а не численні українські жертви під час війни на Донбасі, до липня 2014 р. змінили настрої в ЄС, який став більш рішучим та послідовним у стосунках з РФ. Саме тому українська криза за суттю й наслідками є дуже відмінною від, наприклад, агресії РФ проти Грузії в 2008 р. Кадрі Лік і Ендрю Вілсон писали з цього приводу: «Тоді Росія намалювала «червону лінію», яку ЄС або

США з їх проектами інтеграції не мали перетинати, а тепер Росія рішуче перетнула «червоні лінії», проведені Заходом» [9].

Ситуація після конфлікту в Грузії 2008 р. дозволила Росії припустити, що після закінчення конфлікту в Україні її відносини із Заходом знову повернуться до ситуації «звичайного бізнесу», до статус-кво. Росія сподівається повторити цей сценарій знову. Важливо підкреслити, що концепція «звичайного бізнесу» включає не тільки нормалізацію економічних відносин, припинення санкцій і поновлення політичного діалогу, але також і визнання права вето Росії на перебудову європейської архітектури безпеки. Практичний прояв такого визнання буде полягати в тому, що розширення трансатлантичних установ на Схід буде неможливим без схвалення Росії.

1. *Popescu N.* The Limits of Enlargement-lite: European and Russian Power in the Troubled Neighbourhood / Nicu Popescu, Andrew Wilson. – European Council on Foreign Relations, 2009. – 69 p.

2. *Сушко О.* Україна – наступна? [Електронний ресурс] / Олександр Сушко // Українська правда. – Режим доступу :

<http://www.pravda.com.ua/articles/2008/08/12/3517426/?attempt=1?attempt=2>.

3. *Volovich O.* Battle of Ukraine [Електронний ресурс] / Oleksiy Volovich // Borysfen Intel, 2014. – Режим доступу :

<http://bintel.com.ua/en/guests/bitva-za-ukrainu/>.

4. *Volovych O.* The Agony of the Empire [Електронний ресурс] / Oleksiy Volovich // «Borysfen Intel», 2014. – Режим доступу :

<http://bintel.com.ua/en/guests/agonija-imperii/>.

5. *Ivanovas B.* The image of the European Union in the official Russian propaganda in 2014 / Bernaras Ivanovas // Constructing «Europe» and spread of European values. Selected articles / [ed. by L. Mazylyis]. – Kaunas : Vytautas Magnus University, 2014. – P. 125–136.

6. *Darczewska J.* The Information War on Ukraine: New challenges / Jolanta Darczewska // Cicero Foundation Great Debate Paper. – 2014. – No 14/08. – 19 p.

7. *Topouria G.* Three reasons why Crimea is not Kosovo [Електронний ресурс] / George Topouria. – Режим доступу :

<http://beyondthe.eu/crimea-definitely-not-kosovo/>.

8. *Sviatnenko S.* Ten Western myths about Ukrainian Crisis [Електронний ресурс] / Sviatoslav Sviatnenko. – Режим доступу :

<http://beyondthe.eu/ten-western-myths-ukrainian-crisis/6>

9. *Liik K.* What will happen with Eastern Ukraine? Policy Memo [Електронний ресурс] / Kadri Liik, Andrew Wilson // The European Council on Foreign Relations. – 2014. – № 119. – Режим доступу :

www.ecfr.eu

10. *Уокер Э.* Будь украинцы циничнее, они бы отдали Донбасс Путину [Електронний ресурс] / Эдвард Уокер. – Режим доступу :

<http://biz.liga.net/all/all/intervyu/2873463-uoker-bud-ukraintsy-tsinichnee-oni-by-prosto-otdali-donbass-putinu.htm>.

Erhard Cziomer

Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego

WYZWANIA KRYZYSU UKRAIŃSKIEGO ORAZ MASOWEJ MIGRACJI DO UNII EUROPEJSKIEJ DLA BEZPIECZEŃSTWA EUROPEJSKIEGO ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM ROLI NIEMIEC W POŁOWIE DRUGIEJ DEKADY XXI WIEKU¹

Erhard Cziomer. Challenges of the Ukrainian Crisis Together with massive Migration to the European Union for European Security with Particular Emphasis n Germany's role in the Midst of the Second Decade of the 21st Century.

The purpose of the paper is to synthetically present the challenges of the Ukrainian crisis as well as the implications of the massive inflow of illegal immigrants to Europe in 2015 for European security and to present the new role of Germany in the EU. The article is composed of three parts, in which the following questions are presented consecutively: 1) the general frameworks of Ukrainian and migration crises in the context of European security taking the active role of Germany into account; 2) the role of Germany in the Ukrainian crisis as well as 3) challenges of the giant illegal immigration to Europe for new German role in the EU.

Germany as the leading EU member with global interests together with France played a leading role in working out the Minsk II armistice agreements in February 2015 that regarded the Russian-Ukrainian conflict in Donbas; its potential implementation may solely lead to freezing, with no chances for a concurrent solution, of the problem of the illegally annexed Crimean Peninsula by Russia in February 2014. Extending armed conflicts, civil wars and the terrorist threat accompanying them as well as the negative socio-economic effects in the Middle East and in African countries were conducive for the emergence of objective premises for the intensification of enormous and illicit migration to the EU in the second decade of the 21st century. These migrations most likely cannot be pacified by building up walls and fences as was done earlier in the Spanish enclaves of Ceuta and Melilla in Morocco.

Chancellor Merkel's decision in September 2015, taken without broader consultation within the EU, to temporarily suspend Dublin III directive as well as to allow the possibility of free crossing of Turkish-Greek maritime border, led to the influx to Germany of approximately 1.1 million illicit refugees in 2015 and another 52 thousand by the middle of February 2016, via the so-called Balkan route of. Attempts made by the European Commission since the autumn of 2015 as regards the dislocation of incoming refugees among all member states were received, on the whole, negatively in the EU, particularly by the Visegrad Group states.

Despite the progressive exacerbation of asylum law and other restrictions towards some categories of refugees many domestic controversies and disputes emerged in Germany on that matter as well as intensified the actions of Merkel's government to strike a deal with Turkey for the restraint of illegal migration to the EU in exchange for granting bigger financial assistance for the improvement of the situation of refugees in camps situated in Turkey, Lebanon, Jordan, and other states. The resulting situation weakened Germany's position and role in the EU, concurrently creating the danger of not only temporary restrictions but also prospectively a permanent cancellation of the free movement of people and goods within the Schengen area. That, in turn, bears some apprehensions about high financial costs, the future cohesion and principles of the functioning of the Euro zone and the EU, on the whole.

Key words: Ukrainian crisis, migration crisis, European security, European Union, Germany, Ukraine, Russia.

Wstęp

Celem opracowania jest syntetyczna ocena wyzwań kryzysu ukraińskiego w latach 2013–2015 oraz masowych nielegalnych migracji do krajów Unii Europejskiej (UE) w 2015 r. dla bezpieczeństwa europejskiego ze szczególnym uwzględnieniem roli Niemiec. Wyeksponowanie znaczenia Niemiec wynikało z ich ważnej roli w próbach rozwiązywania obu kryzysów w szerszych ramach międzynarodowych. Podjęcie tak złożonej i aktualnej

¹Tekst odzwierciedla stan z połowy lutego 2016 r.

problematyki badawczej wymagało zastosowania interdyscyplinarnych metod i technik badawczych [57], łącznie z obserwacją uczestniczącą autora za pośrednictwem telewizji satelitarnej, zwłaszcza niemiecko-francuskiego kanału dokumentacyjnego TV Phoenix, prasy oraz innych mediów i portali internetowych. W analizie wykorzystano dostępne zbiory materiałów źródłowych [1; 7; 58; 59]. Uwzględniono też nowsze i ważniejsze pozycje literatury przedmiotu – niemieckiej [26; 27; 41; 28; 62] i polskiej [17] – w tym również autora [10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 55] oraz częściowe wyniki realizowanego przez niego projektu badawczego². Ograniczone ramy opracowania pozwalają jedynie na formułowanie syntetycznych ocen, tez i hipotez.

1. Ogólne ramy międzynarodowe kryzysów ukraińskiego i migracyjnego w kontekście bezpieczeństwa europejskiego oraz uwzględnienia roli Niemiec

Współczesne bezpieczeństwo europejskie opiera się na historycznych więzach Europy zachodniej i południowej z USA oraz Kanadą w latach 1949–1989, wzmocnionych przez proces poszerzenia NATO i UE na Wschód oraz współpracę nowych struktur euroatlantyckich z Rosją i całym obszarem postradzieckim po przewyciężeniu zimnej wojny Wschód–Zachód [4]. W wyniku dynamicznych zmian strukturalno-funkcjonalnych bezpieczeństwo europejskie podlega w XXI w. znacznym przeobrażeniom w różnych zakresach i wymiarach. [5]. Przemiany te, obok licznych osiągnięć, rodzą również szereg zagrożeń i wyzwań, które mają wpływ na przebieg kryzysów ukraińskiego [13] oraz migracyjnego [37]. Poniżej ograniczam się do zasygnalizowania istoty tych kryzysów na tle ogólnych ram międzynarodowych w wymiarze europejskim oraz globalnym z uwzględnieniem nowej roli Niemiec:

1. Pierwszoplanowe miejsce w przemianach bezpieczeństwa europejskiego zajmuje ulegający przyspieszeniu proces globalizacji, wytwarzający nowe współzależności międzynarodowe na płaszczyźnie polityczno-militarnej, gospodarczo-technologicznej, finansowej, społecznej oraz w innych zakresach. Doprowadziło to m.in. do widocznego zwrotu USA w kierunku w Azji Południowo-Wschodniej ze względu na własne interesy gospodarcze oraz wzrastającą rywalizację polityczną z Chinami (Chińska Republika Ludowa – CHRL). Następuje to w momencie widocznego kryzysu funkcjonowania UE, jak też widocznych różnic między UE a USA wokół utworzenia transatlantyckiego partnerstwa na rzecz wolnego handlu i inwestycji (TIIP) [55; 63]. Czynniki te i tendencje utrudniają wypracowanie nowej oraz spójnej transatlantyckiej współpracy militarnej USA z UE w ramach NATO. USA nie wycofują się wprawdzie z Europy, ale oczekują od swoich sojuszników europejskich wyraźnego zwiększenia nakładów finansowych na obronę w celu wzmocnienia całego Sojuszu, w tym również wschodniej flanki NATO w związku z nową agresywną rolą Rosji [23; 62, s. 469–480].

2. Poważnym wyzwaniem dla bezpieczeństwa europejskiego było umocnienie się od 2012 r. tendencji autorytarnych w Rosji oraz aspiracji Kremla do umocnienia swoich wpływów na całym obszarze postradzieckim, w tym zwłaszcza na terenie Ukrainy. Wykluczało to możliwość zaakceptowania przez Kreml przejęcia w lutym 2014 r. w Kijowie władzy przez prozachodnią opozycję polityczną, która w odróżnieniu od obalonego prorosyjskiego prezydenta Wiktora Janukowycza (2010–2014) opowiedziała się wyraźnie za „europejskim wyborem”, czyli zawarciem układu stowarzyszeniowego oraz zacieśnieniem współpracy Ukrainy z UE. W odpowiedzi na niekorzystne dla Kremla zmiany polityczne w Kijowie

²Zob. E. Cziomer, „Wyzwania nowej roli i odpowiedzialności międzynarodowej Niemiec w dobie globalizacji oraz kryzysów gospodarczych i finansowo-politycznych po 2007 roku”, projekt indywidualny nr 00285/2015/KJ, realizowany w latach 2015–2017 w ramach porozumienia Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie z Fundacją Współpracy Polsko-Niemieckiej w Warszawie/Berlinie.

prezydent Władimir Putin zdecydował się na przejęcie kontroli wojskowej nad należącym do Ukrainy półwyspem krymskim poprzez jego formalną aneksję do Rosji 18 marca 2014 r. Decyzja ta miała z punktu widzenia interesów Kremla wymiar geopolityczny, stanowiąc z jego punktu widzenia wyraźny sygnał przeciwstawienia się dążeniom USA, zmierzających do dalszego „okrażania” i osłabienia Rosji oraz pozbawienia jej możliwości zachowania strategicznej kontroli nad Ukrainą. Decyzja Putina stanowiła wyraźne pogwałcenie zasad obowiązującego prawa międzynarodowego, suwerenności i integralności terytorialnej oraz prawa Ukrainy do samostanowienia. Dodatkowo łamała ona wszystkie obowiązujące uzgodnienia międzynarodowe, zwłaszcza zaś uchwały Paryskiej Karty Pokoju z 21 listopada 1990 r. i memorandum OBWE z 1994 r. Na przełomie wiosny i lata 2014 r. Kreml udzielił dodatkowo czynnego wsparcia buntowi separatystów na wschodzie Ukrainy, doprowadzając zarazem do oderwania Donbasu od Ukrainy oraz utworzenia tam prorosyjskich republik w Doniecku i Ługańsku [15; 41]. USA, kraje członkowskie NATO i UE, jak również inne kraje zachodnie nie ograniczyły się tylko do oficjalnych protestów, lecz zdecydowały się doraźnie na różne formy izolacji Rosji i bojkotu polityków rosyjskich, wprowadzając trzystopniowe sankcje gospodarcze wobec Rosji do stycznia 2016 r. Zostały one w grudniu 2015 r. przedłużone o dalsze sześć miesięcy, do lipca 2016 r. Niezależnie od negatywnych skutków tych sankcji gospodarka rosyjska poniosła znacznie większe straty z powodu gwałtownego spadku cen surowców energetycznych, zwłaszcza ropy naftowej [34]. Ze swojej strony Rosja odpowiedziała kontr sankcjami wobec krajów UE, zwłaszcza w imporcie artykułów spożywczych. W Moskwie zainicjowano również masową propagandę medialną oraz demonstrację siły swojego lotnictwa wojskowego wzdłuż granic niektórych krajów członkowskich NATO. Działania te były adresowane z jednej strony do Rosjan w celu podtrzymywania nastrojów narodowo-patriotycznych, a z drugiej – dla pozyskiwania przez Rosję sympatii i poparcia w niektórych kręgach populistycznych na Zachodzie. Zaostrzający się konflikt rosyjsko-ukraiński w 2014 r. nie doprowadził ani do całkowitego zerwania współpracy Rosji z państwami zachodnimi, ani też do powrotu do stanu zimnej wojny sprzed 1989 r. [14] W ramach przeciwdziałania Rosja sfinalizowała w 2014 r. utworzenie konkurencyjnej struktury ekonomicznej – Unii Euroazjatyckiej na bazie wcześniejszego projektu – Euroazjatyckiego Obszaru Celnego (Rosja, Białoruś, Armenia, Kirgistan i Tadżykistan). Równocześnie Kreml doprowadził zarówno do zacieśnienia dwustronnej współpracy polityczno-wojskowej i gospodarczej z Pekinem, jak też w szerszych ramach z państwami grupy BRICS (Brazylia, Rosja Indie i CHRL, Afryka Południowa). Dlatego też mimo czasowego wykluczenia z klubu bogatych państw zachodnich (G8) Rosja przy wsparciu ugrupowania BRICS uczestniczyła bez przeszkód w pracach szerszego ugrupowania gospodarczego G20, które w drugiej dekadzie XXI w. współkształtowało zasadnicze kierunki rozwoju gospodarki światowej. W sumie więc mimo poważnych implikacji kryzysu ukraińskiego dla bezpieczeństwa europejskiego nie udało się doprowadzić przez USA oraz ich sojuszników europejskich do szerszej izolacji międzynarodowej Rosji jako agresora. Dzięki stałemu miejscu w Radzie Bezpieczeństwa ONZ z prawem weta Rosja utrzymała dodatkowe atuty aktywności dyplomatycznej, nie wykluczając eskalacji napięć, jak też możliwości powrotu do dialogu i współpracy z NATO w dogodnym momencie. Jedną z przesłanek wymuszenia ustępstw na USA oraz ich sojusznikach w kierunku ograniczenia lub odejścia od dalszego stosowania sankcji wobec Rosji było bezpośrednie zaangażowanie wojskowe Moskwy po stronie reżimu Asada w wojnie domowej Syrii od września 2015 r. Można to również potraktować jako wyraz militarnej demonstracji Rosji pod adresem NATO oraz jego planów wzmocnienia swojej wschodniej flanki [30].

3. W połowie drugiej dekady XXI w. doszło na obrzeżach Europy do nasilenia się nowej fali konfliktów zbrojnych, wojen domowych oraz terroryzmu islamskiego. Tendencje te stały się widoczne załamaniu się tzw. arabskiej wiosny na Bliskim Wschodzie oraz w krajach Afryki Północnej [2]. Sprzyjały one powstaniu licznych grup i organizacji terrorystyczno-islamistycznych w niektórych krajach upadłych, w których prześladowania i mordy na ludności cywilnej doprowadziły do masowych migracji wewnętrznych i zewnętrznych [54]. Największe zagrożenie powstało m.in. na terenie takich krajów, jak: Syria, Irak, Afganistan, Pakistan i Libia oraz w innych krajach Afryki. Sytuacja tam panująca doprowadziła nie tylko do ogromnych strat ludzkich i materialnych, lecz także masowych nielegalnych migracji ludności do krajów sąsiadujących (zwłaszcza Turcji, Libanu, Jordanii na Bliskim Wschodzie). Od przełomu roku 2012/2013 coraz więcej migrantów przedostawało się przez Libię oraz Morze Śródziemne do Włoch (wyspa Lampeduza), a stąd do zachodnioeuropejskich krajów UE. Od lata 2015 r. masowe migracje kierowały się głównie z wybrzeża tureckiego na wyspy greckie na Morzu Egejskim, a następnie z Grecji kontynentalnej przez kraje Bałkanów zachodnich do Austrii i Niemiec oraz krajów nordyckich, zwłaszcza Szwecji [46]. Ta druga masowa fala migracyjna, tzw. szlakiem bałkańskim, doprowadziła w drugiej połowie 2015 r. do szeregu kontrowersji między krajami członkowskimi, paraliżu decyzyjnego w Brukseli oraz trudności w funkcjonowaniu całej UE.

4. Poważne zagrożenie na Bliskim Wschodzie powstało w wyniku wyłonienia się w połowie 2014 r. na terytorium Syrii i w Iraku z szeregów Al-Kaidy oraz mniejszych grup – nowego ugrupowania terrorystyczno-islamistycznego – Islamskiego Państwa w Iraku i Lewancie (ISIS), określanego też jako Państwo Islamskie (IS). Specyfika IS polegała nie tylko na tworzeniu własnych struktur państwowych, destabilizacji Syrii i Iraku, lecz przyciąganiu tam kilku tysięcy konwertytów i bojowników z Europy Zachodniej i Zakaukazia. IS obok Al-Kaidy i innych grup inspirowała swoich zwolenników do zintensyfikowania zamachów terrorystycznych w świecie arabskim i muzułmańskim, Afryce Północnej i w Europie Zachodniej (Paryż, 7 stycznia oraz 13 listopada 2015 r.). USA oraz jej sojusznicy zachodni i niektóre kraje arabskie, popierając prozachodnią opozycję syryjską, przystąpiły od 2014 r. do bezpośredniego wspierania jej walki przeciwko rządowi dyktatora syryjskiego Baszara al-Asada, którego politycznie i militarnie wspierała Rosja. Federacja Rosyjska jako stały członek Rady Bezpieczeństwa ONZ stała się z kolei ważnym partnerem USA w genewskich rozmowach 5+1 (Niemcy) na temat porozumienia atomowego w lipcu 2015 r. z Iranem. Zaprzeczało to niefortunnej tezie prezydenta USA Baracka Obamy z 2014 r., iż Rosja jest tylko „mocarstwem regionalnym”. Dla pokazania własnych ambicji mocarstwowych Rosja – bez uprzedniego uzgodnienia zasad współpracy z USA oraz ich sojusznikami – zdecydowała się od września 2015 r. udzielić bezpośredniego wsparcia wojskowego osłabionemu wojną domową dyktatorowi syryjskiemu Baszarowi al-Asadowi poprzez użycie własnego lotnictwa do bombardowania nie tylko obszarów opanowanych przez IS, lecz głównie stanowisk niektórych grup prozachodniej i protureckiej opozycji syryjskiej. Doprowadziło to m.in. na początku lutego 2016 r. ponownie do ostrych kontrowersji między Rosją a USA. Trwająca od 2011 r. wojna domowa w Syrii posiada poważne implikacje dla bezpieczeństwa europejskiego ze względu na wspomniane zagrożenie terrorystyczne ze strony islamistów IS oraz masowy napływ uchodźców syryjskich przez Turcję i Bałkany Zachodnie do Europy [19]. Brak wymiernych efektów bombardowań obszarów IS doprowadziło w listopadzie 2015 r. do wypracowania kompromisu między USA a Rosją, które osiągnięto w Wiedniu pod koniec grudnia 2015 r. Porozumienie obejmowało siedemnaście państw i grupy opozycji syryjskiej o różnych interesach i celach polityczno-strategicznym. Porozumienie uzyskało akceptację w formalnej rezolucji Rady Bezpieczeństwo ONZ, przewidującej rozpoczęcie

pod koniec stycznia 2016 r. rozmów dla uzgodnienia przerwania, udzielenia pomocy celem stworzenia warunków do podjęcia rozmów pokojowych grup opozycyjnych z reżimem Asada w celu utworzenia rządu tymczasowego, a w dalszej perspektywie przeprowadzenia wolnych wyborów oraz przywrócenia jedności terytorialnej Syrii w trudnym do przewidzenia okresie czasowym [60]. Zaplanowane rozmowy zostały na przełomie stycznia i lutego 2016 r. odroczone ze względu na ostre kontrowersje między opozycją syryjską a reżimem Assada związane z ostrzeliwaniem przez samoloty rosyjskie mieszkańców zrujnowanego Aleppo. Rosja postawiła w kłopotliwej sytuacji USA i całą koalicję skierowaną przeciwko IS, umacniając zdecydowanie pozycję reżimu Asada w przyszłych w rozmowach pokojowych. Dodatkowo doszło do ucieczki ponad 50 tys. Syryjczyków w kierunku zamkniętej dla nich granicy tureckiej [9]. Działania rosyjskie były również skierowane przeciwko Turcji, która po zestrzeleniu rosyjskiego samolotu wojskowego na granicy z Syrią w listopadzie 2015 r. znalazła się w stanie ostrej konfrontacji polityczno-wojskowej i gospodarczej z Rosją [53]. Z inicjatywy szefa dyplomacji niemieckiej F.W. Steinmeiera 11 lutego 2016 r. doszło w przededniu prestiżowej 52. Międzynarodowej Konferencji Bezpieczeństwa w Monachium do spotkania grupy kontaktowej z udziałem ministrów spraw zagranicznych siedemnastu państw, która uzgodniła wcześniejsze wznowienie 25 lutego 2016 r. konferencji w Wiedniu w sprawie przywrócenia pokoju w Syrii. Równocześnie ministrowie obrony NATO uzgodnili udzielenie pomocy Turcji i Grecji w patrolowaniu wybrzeża morskiego przez okręty wojenne niektórych państw Sojuszu pod kierunkiem Niemiec celem zwalczania działalności przemytników w przetrzymywaniu nielegalnych migrantów do Grecji [56].

5. Ze względu na korzystne położenie geopolityczne w centrum Europy, silną pozycję gospodarczą i polityczną w UE, bliską współpracę transatlantycką z USA, dobre stosunki z Rosją oraz interesy i powiązania globalne Niemcy stały się po zjednoczeniu ważnym ogniwem bezpieczeństwa i współpracy w Europie. Od przełomu pierwszej i drugiej dekady XXI w. Niemcy stanęły przed problemem poszukiwania dla siebie nowej roli i większej odpowiedzialności międzynarodowej. Znalazło to m.in. wyraz w działaniu wszystkich rządów chadecko-socjaldemokratycznych i chadecko-liberalnych po 2005 r. na czele z kanclerz Angelą Merkel w kierunku rozwiązywania takich kryzysów międzynarodowych, jak: światowy kryzys finansowo-gospodarczy 2007+ [10] oraz kryzys strefy euro UE 2010–2013 [11; 12]. Sposób rozwiązywania tych kryzysów, zwłaszcza w odniesieniu do Grecji, poprzez forsowanie strategii oszczędzania i zaciskania pasa spotkał się nie tylko z aprobatą, lecz także z krytyką pod adresem Niemiec. Specjaliści związani z Radą Stosunków Międzynarodowych w Londynie sformułowali m.in. zarzut o wykorzystywaniu przez Niemcy potencjału gospodarczo-finansowego do umocnienia swojej pozycji hegemonalnej w Europie. Niektórzy związani z nią autorzy dopatrywali się nawet w postępowaniu kanclerz Merkel w kryzysach europejskich XXI w. analogii z rolą kanclerza Ottona von Bismarcka jako dobrego „maklera” na Kongresie Berlińskim w 1878 r. [35] W ocenie niektórych autorów niemieckich poprzez inicjatywę masowego przyjęcia od końca sierpnia 2015 r. uchodźców szlaku „bałkańskiego” z okresowym wyłączeniem obowiązujących zasad zmodyfikowanej konwencji azynowej UE Dublin III z 2014 r. Merkel przyczyniła się pośrednio do pogłębienia kryzysu migracyjnego o trudnych do przewidzenia implikacjach dla Niemiec i Europy [24]. Po dokonaniu zamachów terrorystycznych przez islamistów we Francji, zwłaszcza 17 listopada 2015 r. w Paryżu, Niemcy, mimo lansowanej „kultury wstrzeźliwości militarnej”, zdecydowały się na wykazanie solidarności sojuszniczej wobec Francji poprzez udział w operacjach rozpoznawczych na Bliskim Wschodzie i w Afryce. W ramach tej akcji wysłano samoloty Tornado do obserwacji pozycji IS w Syrii pod

koniec 2015 r. [8] W obliczu pogłębiającego się kryzysu migracyjnego Niemcom bardzo zależało na utrzymaniu szczególnie bliskiego partnerstwa z Francją.

2. Rola Niemiec w kryzysie ukraińskim

Ze względu na swą czołową rolę w UE Niemcy nie mogły pozostać obojętne wobec kryzysu ukraińskiego, którego przebieg od jesieni 2013 r. do wiosny 2015 r. obszernie relacjonowały media niemieckie, koncentrując się głównie na poszczególnych fazach konfliktu rosyjsko-ukraińskiego. Rząd federalny i osobiście kanclerz Angela Merkel zajęli wspólnie z USA, NATO i UE negatywne stanowisko wobec Rosji jako agresora. Równocześnie jednak Merkel utrzymywała intensywny kontakt telefoniczny zarówno z prezydentem amerykańskim – Barackiem Obamą, jak też rosyjskim – Władimirem Putinem. Strategia Merkel wobec Rosji zakładała z jednej strony dążenie do koordynacji i współdziałania UE z USA, a z drugiej do przejścia roli mediacyjnej przez Niemcy, początkowo w 2013 r. ramach Trójkąta Weimarskiego z Francją i Polską, a od lata–jesieni 2015 r. – tylko z Francją. Rosja nie była zainteresowana prowadzeniem rozmów mediacyjnych w ramach Trójkąta Weimarskiego z udziałem Polski, czego formalnie nie forsowała również dyplomacja ukraińska [41, s. 67–70].

Bardziej złożone było podejście do konfliktu ukraińsko-rosyjskiego w samych Niemczech. Niemieckie środowiska intelektualne i opiniotwórcze podzieliły się w odniesieniu do oceny postępowania Rosji na dwa przeciwstawne obozy, które nie pokrywały się z podziałami partyjnymi ani politycznymi. Były jedynie odzwierciedleniem dominujących nurtów dyskusji w różnych kategoriach mediów publicznych oraz społecznościowych z udziałem polityków, publicystów i ekspertów. Do grupy pierwszej należeli „Przeciwnicy Rosji” (*Russlandgegner*), a do drugiej – „Rozumiejący Rosję” (często wyszydzani jako *Putin Versteher-Rozumiejący Putina*). Czołowi przedstawiciele tej drugiej orientacji opublikowali 5 grudnia 2014 r. w opiniotwórczym tygodniku „Die Zeit” odezwę pt. *Znowu wojna w Europie? Nie w naszym imieniu* [61], którą podpisało ponad 60 osobistości życia politycznego, kultury i gospodarki. Głównym inspiratorem akcji był Horst Tetschik, długoletni doradca ds. polityki zagranicznej i bezpieczeństwa kanclerza Helmuta Kohla (1982–1998). Podpisy pod odezwą złożyli m.in. były kanclerz Gerhard Schroeder (SPD), długoletni przewodniczący SPD – Hans-Jochen Vogel, były prezydent RFN Roman Herzog z CDU (1995–1999) oraz szereg innych osobistości. Odezwy nie podpisali, ale krytycznie o polityce UE, USA i RFN wobec Rosji wypowiadali się także byli kanclerze federalni Helmut Schmidt (1974–1982) oraz Helmut Kohl (1982–1998). Następca Kohla – wspomniany już wyżej kanclerz Gerhard Schroeder z SPD (1998–2005) – nie tylko podpisał odezwę zwolenników Rosji, ale jest osobistym przyjacielem Putina i jako prezes Rady Nadzorczej Gazpromu największym lobbystą rosyjskim w RFN i całej Europie Zachodniej [52, s. 869 i n.]. Długoletni minister spraw zagranicznych RFN Hans-Dietrich Genscher (1974–1992) nie podpisał żadnej odezwy, ale nie krył też w publicznych wypowiedziach wątpliwości wobec forsowania sankcji ekonomicznych w polityce UE i USA wobec Rosji. Przedstawiciele tego nurtu krytycznie oceniali politykę rządu federalnego, UE i USA w kryzysie ukraińskim, przedstawiając z reguły różne argumenty merytoryczne wobec USA, NATO i UE, zmierzające do osiągnięcia strategicznej przewagi nad Rosją, osłabiania jej interesów na obszarze postradzieckim oraz traktowania jej jako drugorzędnego partnera [48].

Argumenty te były poszerzane i pogłębiane w licznych analizach publicystycznych [33], w emitowanych wywiadach telewizyjnych ZDF i Phoenix z Putinem na Kremlu oraz w innych sytuacjach [52].

Na masowo upowszechniane argumenty zwolenników popierających Rosję odpowiedzieli ich oponenti odezwą z 11 grudnia 2014 r. na łamach „Die Zeit” pod wymownym tytułem – *Zabezpieczenie pokoju zamiast naporu ekspansyjnego* [21]. Wśród złożonych ponad 100

podpisów pod drugą odezwą nie było wprawdzie prominentnych polityków, ale za to wielu naukowców, zwłaszcza prawników, politologów i socjologów zajmujących się badaniami wschodnimi, znanych publicystów i dziennikarzy mediów ogólnoniemieckich. W tekście tym podważona została argumentacja zawarta w odezwie zwolenników opcji prorosyjskiej. Zarzucono Putinowi oraz jego najbliższemu otoczeniu autorytarny charakter sprawowania władzy oraz ambicje imperialne, zmierzające nie tylko do utrzymania siłą wpływów na Ukrainie, lecz na całym obszarze postradzieckim. Należy podkreślić, iż argumenty przedstawiane przez przeciwników polityki Rosji wobec nowego kierownictwa Ukrainy były szeroko prezentowane w mediach ogólnoniemieckich. Również w wielu artykułach publicystycznych nie unikano krytycznej oceny autorytarnych rządów ekipy prezydenta Rosji, które określano mianem „demokracji”. Politykę ekipy Putina w kryzysie ukraińskim rozpatrywano zarówno w odniesieniu do wzrostu tendencji nacjonalistycznych w Rosji i nasilenia się jej propagandy antyzachodniej, jak też obawy negatywnego oddziaływania tzw. kolorowych rewolucji na obszarze postradzieckim (np. Ukraina 2004 i Gruzja 2006) na sytuację polityczną i zagrożenie dla władz Rosji. Oceny takie zawiera m.in. obszerna analiza publicystyczna Borisa Reitschustera [45].

W lutym 2015 r. rząd federalny zdecydował się przeciwdziałać rosyjskiej propagandzie przeciwko Ukrainie, UE i NATO, zamieszczając na stronie internetowej Urzędu Spraw Zagranicznych odpowiedzi na drażliwe pytania stawiane w związku kryzysem ukraińskim [44]. W 18 punktach opublikowanej dokumentacji dokonano krytycznej oceny polityki Rosji wobec Ukrainy oraz argumentów lansowanych przez jej sympatyków w mediach niemieckich. Równocześnie starano się uzasadniać racjonalnie strategię Niemiec, UE i USA w polityce wobec Kremla w kryzysie ukraińskim. Materiał ten miał stanowić pomoc dla dyplomatów niemieckich w uzasadnianiu wspólnej polityki Niemiec i całego Zachodu wobec Rosji w kontekście kryzysu ukraińskiego.

Jak już zasygnalizowano, rząd RFN, podobnie jak jego sojusznicy i partnerzy zachodni z UE i NATO, bez wahania poparł od 21 lutego 2014 r. nowe, prozachodnie władze Ukrainy, potępiając zarówno aneksję Krymu, jak też wsparcie przez Rosję separatystów w Donbasie. Równocześnie od wiosny 2014 r. realizowano podwójną strategię wobec Rosji. Zakładała ona m.in.: 1) podtrzymywanie gotowości do dialogu z Rosją przy założeniu, iż można ją będzie skłonić do bezpośrednich rozmów z Ukrainą w celu przywrócenia pokoju w Donbasie, 2) deklarowanie gotowości wypracowania i wdrożenia sankcji UE i USA jako instrumentu nacisku na Rosję. Popierano też podjęcie prac nad umową stowarzyszeniową między Ukrainą a UE przy uwzględnieniu interesów gospodarczych Rosji. Niemcy były przeciwne dozbrojeniu ukraińskich sił zbrojnych przez NATO, a czołowi politycy niemieccy podkreślali publicznie, iż nie można budować w Europie bezpieczeństwa „bez Rosji”, nie mówiąc już „przeciwko niej” [14]. W odróżnieniu od USA, Wielkiej Brytanii i Polski, Niemcy odmawiały natomiast udzielenia Ukrainie pomocy wojskowej w formie dostaw broni oraz szkolenia oddziałów ukraińskich [18].

Podczas uroczystości z okazji rocznicy lądowania aliantów w Normandii na początku czerwca 2014 r. w toku konsultacji Angela Merkel z Władimirem Putinem i Barackiem Obamą oraz prezydentem Francji François Hollandem utworzono tzw. format normandzki – jako nowe forum rozmów na temat rozwiązania kryzysu ukraińskiego z udziałem Niemiec, Francji, Rosji i Ukrainy na szczęblu przywódców i szefów rządów, ministrów spraw zagranicznych i ekspertów. USA nie były zainteresowane bezpośrednim zaangażowaniem się w rozmowy z Rosją na temat kryzysu ukraińskiego. Dodatkowymi atutami pierwszoplanowej roli Niemiec w formacie normandzkim były m.in.: silne powiązania handlowe z Ukrainą, możliwość udzielenia jej

większego wsparcia finansowego i humanitarnego oraz generalnie lepsze rozeznanie w sytuacji kryzysowej na Ukrainie. Po dotkliwych klęskach wojsk ukraińskich w odzyskaniu Donbasu w lecie 2014 r. ważnym zadaniem było doprowadzenie do rozejmu między walczącymi stronami. Rozejm zawarto formalnie na pierwszym spotkaniu formatu normandzkiego w Mińsku 5 września 2014 r., ale nie został on praktycznie wdrożony ze względu na liczne incydenty zbrojne między walczącymi stronami w Donbasie. Do drugiego szczytu formatu normandzkiego z udziałem przedstawicieli OBWE i separatystów doszło ponownie w Mińsku 12 lutego 2015 r. W wyniku intensywnych rozmów wynegocjowano porozumienie, określane jako Mińsk II. Uzgodniono w nim dwie zasadnicze sprawy: 1) przeprowadzenie efektywnego rozejmu kontrolowanego przez OBWE oraz 2) wypracowanie trwałych ram prawnych dla obszarów opanowanych przez separatystów w drodze przyznania im autonomii politycznej po przeprowadzeniu wolnych wyborów zgodnie z ukraińską ordynacją wyborczą. Dopiero wtedy Ukraina mogłaby przejąć praktycznie kontrolę wzdłuż całej granicy z Rosją [6].

W ciągu 2015 r. poza doprowadzeniem do ustanowienia trwałego, ale bardziej lub mniej łamanego rozejmu w Donbasie nie dokonano wdrożenia postanowień Mińsk II. W trakcie okresowych konsultacji na różnych szczeblach szefów państw i rządów, ministrów spraw zagranicznych i ekspertów w ramach formatu normandzkiego, jak też w toku bilateralnych spotkań czołowych polityków niemieckich i ukraińskich, dyskutowano tylko ogólne ramy porozumienia. Dopiero pod koniec grudnia 2015 r. w gronie ekspertów uzgodniono ogólny harmonogram wdrożenia poszczególnych punktów postanowień Mińsk II przez Ukrainę, separatystów i Rosję, który winien zostać ostatecznie zatwierdzony do końca 2016 r. Wtedy też strona ukraińska winna ostatecznie przygotować w uzgodnieniu z separatystami ostateczny kształt ordynacji wyborów samorządowych w Donbasie. Sprawa ta wywołuje jednak ogromne kontrowersje w Radzie Najwyższej Ukrainy [6]. Wydaje się mało prawdopodobne, aby postanowienia Mińsk II udało się przeforsować w Radzie Najwyższej Ukrainy oraz ostatecznie wcielić w życie.

Od połowy 2015 r. z jednej strony spadło zainteresowanie kryzysem ukraińskim w mediach światowych, a z drugiej doszło do zaostrzenia kontrowersji gospodarczo-finansowych między Rosją a Ukrainą. Po wprowadzeniu embarga gazowego przez Rosję wobec Ukrainy, Kijów wstrzymał spłatę swojego zadłużenia wobec Moskwy. Pod koniec 2015 r. rosyjskie sankcje ekonomiczne obok Ukrainy objęły również Turcję. Pogorszyło to w konsekwencji jeszcze bardziej sytuację gospodarczo-finansową Rosji, która jednak największe straty poniosła wskutek systematycznego spadku cen ropy naftowej na rynkach światowych [38]. Niektórzy autorzy francuscy dostrzegają pewne symptomy gotowości Rosji do rozwiązania konfliktu z Ukrainą wokół Donbasu, wykluczając jednak dyskusję na temat zwrotu stronie ukraińskiej zaanektowanego Krymu. Poprzez interwencję zbrojną w Syrii od jesieni 2015 r. Kreml stara się podkreślić swoje aspiracje mocarstwowe, ale też oczekuje wyraźnej koncesji ze strony USA i UE w kwestii ukraińskiej i ewentualnego zniesienia sankcji ekonomicznych [9]. Maksymalna opcja rosyjska rozwiązania konfliktu wokół Donbasu to jego „zamrożenie”, czyli zachowanie tam wpływu separatystów oraz kontroli przez nich granicy rosyjsko-ukraińskiej. Jest to z pewnością rozwiązanie nie do przyjęcia dla Ukrainy [43]. Natomiast z enuncjacji niemieckiego ministra spraw zagranicznych Steinmeiera wynika, iż przejęcie przez Niemcy od początku 2016 r. przewodnictwa w OBWE będzie okazją do dalszego poszukiwania możliwości kompromisowego rozwiązania kryzysu ukraińskiego [47].

3. Wyzwania masowej nielegalnej migracji do Europy dla nowej roli Niemiec w UE

Masowe migracje stanowią duże wyzwanie dla bezpieczeństwa międzynarodowego ze względu na nielegalne przekraczanie granic, któremu często towarzyszą liczne napięcia i sytuacje konfliktowe zarówno na terenie krajów tranzytowych, jak też docelowych. Według

oficjalnych danych Urzędu Wysokiego Komisarza ds. Uchodźców ONZ (UNHCR) na początku 2015 r. w skali całego świata było ok. 60 mln migrantów, z czego tylko 19,5 mln to „migranci międzynarodowi”, którzy szukali schronienia poza granicami swojej ojczyzny. Większość z nich stanowili jednak tzw. migranci wewnętrzni, którzy przemieszczają się tylko wewnątrz własnego kraju. Z kolei liczby z 19,5 mln migrantów tylko ok. 1,8 mln ubiegało się oficjalnie o status azylanta w krajach docelowych. Ze względu na przedłużanie się licznych wojen domowych w bliższym i dalszym sąsiedztwie Europy na Bliskim i Środkowym Wschodzie (w Syrii, Iraku, Afganistanie i Pakistanie) oraz w Afryce (w Somalii, Erytrei, krajach Afryki równikowej oraz Libii jako głównym kraju tranzytowym) nie można w najbliższych latach oczekiwać przerwania masowego napływu nielegalnych uchodźców do Europy. Zasadniczą przyczyną kryzysu migracyjnego w połowie drugiej dekady XXI w. było utrzymywanie się od lat takich tendencji, jak: wojny i konflikty wewnętrzne, wzrost zagrożeń dla życia, terroryzm, głód i skrajne ubóstwo, ogromne bezrobocie itp. O ile w 2014 r. do Europy napłynęło 714 000, o tyle w 2015 r. już ok. 1,5 mln uchodźców, z czego nieco ponad 1,1 mln do Niemiec [25].

Masowy napływ nielegalnych migrantów w 2015 r. do UE wynikał z podanych już wyżej wielu obiektywnych przesłanek i okoliczności globalnych i regionalnych. Natomiast forsowane przez kanclerz Merkel rozwiązania problemu okazały się trudne do wdrożenia i przyczyniły się do powstania wielu kontrowersji wewnątrzniemieckich oraz osłabienia roli Niemiec w UE.

Przejdę obecnie do próby sformułowania wstępnej syntetycznej oceny powstałej sytuacji:

1. Instytucje i kraje członkowskie UE nie były od 1997 r. w stanie uzgodnić zadowalająco stanowiska w sprawie przyznawania zasad azylu dla uchodźców. Dopiero w 2014 r. dyrektywa Rady UE, tzw. Dublin III, zawierała obligatoryjny wymóg rejestracji uchodźców po przekroczeniu granicy pierwszego kraju członkowskiego UE. Rozwiązanie to było szczególnie krzywdzące dla Włoch i Grecji, dokąd drogą morską napływała największa liczba uchodźców z Afryki i Bliskiego Wschodu. Warto w tym miejscu zaznaczyć, iż rozwiązanie takie popierały również jako korzystne dla siebie Niemcy, gdyż osłabiało ono bezpośredni napływ do nich uchodźców. W praktyce jednak – mimo formalnej rejestracji w wymienionych krajach – znaczna liczba uchodźców ostatecznie trafiała legalnie lub nielegalnie do Niemiec ze względu na bojkotowanie dyrektywy UE przez Włochy i Grecję oraz w związku z silnymi powiązaniem rodzinnymi napływających uchodźców z istniejącymi w Niemczech sieciami migracyjnymi z wielu krajów świata. Sprzyjał temu dodatkowo także fakt, iż na obszarze Schengen od 2007 r. uchodźców nie kontrolowano przy przekraczaniu granic. Dlatego też większość uchodźców opuszczała bez przeszkód Włochy i Grecję, kierując się na północ w kierunku Austrii oraz Niemiec i krajów skandynawskich [37].

2. W połowie 2015 r. nastąpiło nasilenie się masowej migracji z krajów Bliskiego Wschodu i Afryki do krajów UE. Wynikało to z wielu czynników, z których najważniejsze to:

a) gwałtowne pogorszenie się sytuacji uchodźców przebywających w obozach na terytorium Libanu, Jordanii i Turcji, związane m.in. ze znacznym obniżeniem minimalnych stawek żywnościowych w ramach pomocy UNCHR

b) zarządzenie przez reżim Asada w Syrii w lecie 2015 r. masowego poboru młodzieży do wojska, co spowodowało znaczne zwiększenie ucieczek młodych Syryjczyków, jak też dodatkowo Irakijczyków i Afgańczyków do obozów w Libanie i Turcji, skąd przedostawali się przez Grecję oraz tzw. szlakiem bałkańskim do Niemiec

c) obniżenie przez grupy przemytników kosztów nielegalnego przetrzutu uchodźców z Turcji do Grecji z ok. 5000 do 2000 USD od osoby ze względu na zmniejszenie ryzyka utonięcia [19].

3. Istotną rolę w masowym napływie nielegalnych uchodźców do Niemiec odegrała w pewnym sensie osobiście kanclerz Merkel, której wideo „Damy sobie radę” („Wir Schaffen

Das”) oraz liczne fotografie z uchodźcami krążyły w sierpniu/wrześniu 2015 r. w wielu krajach Bliskiego i Środkowego Wschodu oraz Afryki. Były one rozpowszechniane przez bandy przemytników jako potwierdzenie życzliwość rządu, a nawet zaproszenie uchodźców do Niemiec. Wydarzenia te zbiegły się z decyzją rządu węgierskiego z sierpnia 2015 r. odnośnie do przyspieszenia zakończenia budowy metalowych umocnień wzdłuż granicy z Serbią, uniemożliwiających uchodźcom nielegalne przedostanie się na terytorium Węgier. Doprowadziło to z kolei do zamieszania i chaosu zarówno na granicy serbsko-węgierskiej, jak też na dworcu Keleti w Budapeszcie, gdzie tysiące uchodźców koczowało bez zorganizowanej opieki oraz rejestracji, chcąc bez kontroli jak najszybciej przedostać się przez Austrię do Niemiec. Z inicjatywy Berlina kanclerze Austrii i Niemiec – Werner Feyman oraz Merkel ze względów humanitarnych uzgodnili 4 września 2015 r. z władzami węgierskimi tymczasowe zawieszenie dyrektywy azylowej UE Dublin III oraz praktyczne przepuszczanie nielegalnych uchodźców do Austrii i Niemiec bez kontroli i rejestracji. Od tej pory premier węgierski Wiktor Orban uznał, iż sprawa masowej migracji do UE nie dotyczy już Węgier, pozostając tylko „sprawą niemiecką”. Punkt widzenia Orbana podzielało wielu przywódców państw UE, w tym zwłaszcza Grupy Wyszehradzkiej [36]. Konsekwencją decyzji Merkel był masowy napływ ponad 90% uchodźców, głównie do Niemiec, których liczba w miesiącach od września do grudnia przekraczała niekiedy ponad 10 tys. dziennie, osiągając na koniec 2015 r. rekordową liczbę ok. 1,1 mln osób. W ciągu stycznia 2016 r. – mimo rejestracji i kontroli na pograniczu austriacko-niemieckim od 13 września do Niemiec napłynęło dalsze ok. 52 tys. uchodźców. O ile w pierwszej połowie 2015 r. dominowali uchodźcy z Kosowa, Albanii i Serbii, o tyle w drugiej połowie 2015 r. na czoło wysunęli się uchodźcy z Syrii, Iraku i Afganistanu. Nowością było przybycie w 2015 r. mniejszej liczby migrantów ekonomicznych z Maghrebu (Tunezja, Algieria i Maroko) [39].

4. Masowy napływ uchodźców do Niemiec uzyskiwał początkowo znaczne poparcie nie tylko w części klasy politycznej, lecz także w kołach gospodarczych i społeczeństwie niemieckim, wytwarzając specyficzną atmosferę „kultury życzliwego powitania” („Wilkommenskultur”), zwłaszcza w zachodniej części Niemiec. Koła gospodarcze wskazywały na roczne zapotrzebowanie na siłę roboczą w wysokości ok. 600 tys. osób. Jednak tylko znikoma część migrantów, zwłaszcza z Syrii (ok. 15%), miała odpowiednie kwalifikacje. Blisko 70–80% uchodźców nie tylko nie miała wyuczonego zawodu, ale sporo z nich było w dodatku analfabetami. Dlatego tylko niewielki procent uznanych uchodźców po ok. sześciu miesiącach mógłby liczyć na przyspieszenie programu integracyjnego. Równocześnie przeciwko uchodźcom występowały partie ruchy prawicowo-nacjonalistyczne (AFD, PEGIDA i in.). W ciągu 2015 r. zanotowano masowe demonstracje antymigranckie, w tym również ponad 900 podpażeń budynków przeznaczonych na pomieszczenia dla uchodźców. W najtrudniejszej sytuacji znalazły się jednak samorządy komunalne w całych Niemczech, które mimo wsparcia finansowego rządu federalnego nie mogły w stopniu wystarczającym rozwiązać szeregu kwestii drażliwych, jak: zakwaterowanie, nauka języka oraz generalnie integracja społeczna itp. Najbardziej drażliwe sprawy były związane z wydłużającym się czasem rejestracji. Mimo wielu wysiłków i wzmocnienia aparatu administracyjnego pod koniec 2015 r. jeszcze ok. 400 tys. wniosków o przyznanie azylu nie zostało w ogóle rozpatrzonych. Od kilku do kilkunastu tysięcy uchodźców samowolnie opuszczało miejsce pierwszego kontaktu i pozostawała przez kilka miesięcy pod jakąkolwiek kontrolą. Nie funkcjonowała też niezwykle przewlekła procedura wydalania uchodźców, których wnioski o azyl zostały ostatecznie odrzucone. Na przełomie 2015/2016 coraz bardziej w łonie klasy politycznej oraz samej koalicji CDU/CSU/SPD nasilała się krytyka dotychczasowych działań. Zaczęto też mówić o konieczności zmiany kursu w polityce wobec uchodźców. Zwłaszcza bawarska CSU podjęła działania na rzecz ustalenia

górną granicę dalszego napływu nielegalnych migrantów oraz określenia racjonalnej strategii ich integracji w społeczeństwie (mieszkania, nauka języka, praca itp.) [3]. Nie bez znaczenia była również szacunkowa sprawa kosztów poniesionych przez rząd federalny oraz rządy krajowe na rzecz przyjęcia i integracji uchodźców. Według ekspertyzy związanego z kołami gospodarczymi Instytutu Gospodarki Niemieckiej w Kolonii koszty utrzymania i integracji uchodźców w Niemczech wyniosą do końca 2016 r. – 22 mld euro, a do końca 2017 r. – 50 mld euro [22].

5. Poza działaniami wewnętrznymi rząd kanclerz Merkel dużą nadzieję pokładał w możliwości rozwiązania kryzysu migracyjnego wspólnie z instytucjami europejskimi w Brukseli oraz krajami członkowskimi UE. Postulowane są następujące rozstrzygnięcia:

a) Wypracowanie na szczycie UE 24 października 2015 r. 17-punktowego planu o dyslokacji kwotowej 160 tys. uchodźców do wszystkich 28 krajów członkowskich w ciągu 2016 r. Spotkało się to ze zdecydowaną odmową większości krajów członkowskich, zwłaszcza zaś krajów Grupy Wyszehradzkiej na czele z Węgrami i Słowacją. Do połowy stycznia 2016 r., mimo usilnych starań Komisji Europejskiej, zdecydowana większość uchodźców nie chciała się poddać dowolnej dyslokacji, natomiast kraje członkowskie poza Niemcami, Austrią i Szwecją przyjęły tylko 472 osoby [65].

b) Na szczycie UE – Afryka 11–12 listopada 2015 r. utworzono europejski „Fundusz Powierniczy na rzecz stabilizacji i przeciwdziałania nielegalnej migracji ludności w Afryce”. Ma on być zasilony docelowo przez Komisję Europejską i kraje członkowskie w wysokości 2,8 mld euro [20]. Realizacja będzie zależała w dużym stopniu od ustabilizowania się sytuacji w objętej wojną domową Libii.

c) Niemcy przywiązywały szczególną wagę do szczytu UE–Turcja 29 listopada 2015 r. w Brukseli, który miał po wstępnych konsultacjach uzgodnić zasady ograniczenia migracji uchodźców przez Grecję do UE. Za przyjęcie takiego zobowiązania obiecano Turcji z jednej strony przyspieszenie rozmów akcesyjnych z UE, a z drugiej – dodatkowe uzyskanie przez Ankarę rekompensaty w wysokości 3 mld euro jako częściowe wyrównanie kosztów utrzymania ponad 2,5 mln uchodźców syryjskich. Równocześnie kraje UE zadeklarowały dodatkowo znaczne odciążenie Turcji poprzez przejęcie kontyngentów uchodźców syryjskich, których wysokość ma być jeszcze ustalona. Nieoficjalnie oczekiwania Turcji określa się na przejęcie przez UE kontyngentu ok. 400 tys. uchodźców syryjskich w ciągu kilku lat. Realizacja tych zobowiązań wymaga dalszych konsultacji oraz uzgodnień. Niewykluczone jest, że pojawią się opory i trudności – zarówno po stronie UE, jak też Turcji [53]. W 2016 r. coraz więcej państw UE odrzucało gotowość przyjęcia takich kontyngentów, w tym nawet bliska Niemcom Francja.

d) Utworzenie przez UE na terenie Grecji i Włoch jedenastu centrów przyjęć i rejestracji dla migrantów (tzw. Hotspotów), które byłyby w stanie nie tylko rejestrować, lecz także decydować o pozostaniu lub readmisji z UE wszystkich potencjalnych azylantów. Przewiduje się równocześnie wybudowanie silnych umocnień na granicy macedońsko-greckiej [31].

6. Mimo znacznego zaostrzenia na przełomie 2015/2016 prawa azylowego, sprawniejszej kontroli przekraczania granicy austriackiej, rejestracji oraz przyspieszenia readmisji nielegalnych uchodźców przez rząd federalny doszło do pogorszenia się nastrojów społeczno-politycznych w Niemczech. Dominowało przekonanie, iż kanclerz Merkel i rząd federalny nie są w stanie ocenić wszelkich implikacji wewnętrznych masowego napływu uchodźców, a zdecydowana większość krajów członkowskich i instytucji UE nie jest zdolna do szybkiego wypracowania zadowalających rozwiązań europejskich w tym zakresie. Hipotetycznie w Brukseli nie wyklucza się nawet zawieszenia, a w ostateczności rezygnacji z postanowień układu Schengen i przywrócenia stałej kontroli na granicach wewnętrznych w UE. Może to w konsekwencji doprowadzić do rozpadu strefy euro [32].

Konkluzje

Od drugiej dekady XXI w. utrzymuje się szereg zagrożeń i wyzwań dla bezpieczeństwa międzynarodowego w wymiarze globalnym i regionalnym. Poważne implikacje dla bezpieczeństwa europejskiego posiadają kryzys ukraiński (2013–2015) oraz konflikty i wojny domowe na Bliskim i Środkowym Wschodzie oraz w Afryce Północnej i Równikowej, których następstwem były m.in. od sierpnia/września 2015 r. masowe i nielegalne migracje do krajów UE, zwłaszcza zaś do Niemiec. Jako czołowy kraj UE i znaczący gracz międzynarodowy Niemcy odegrały ważną rolę mediacyjną w kryzysie ukraińskim, doprowadzając w lutym 2015 r. do zawarcia wspólnie z Francją porozumienia rozejmowego Mińsk II. Jego wdrożenie może hipotetycznie w 2016 r. doprowadzić jedynie do zamrożenia konfliktu rosyjsko-ukraińskiego wokół Donbasu bez uregulowania zaanektowanego w marcu 2014 r. bezprawnie przez Rosję Krymu. Niemcy odegrały w 2015 r. również ważną rolę w rozmowach 5 mocarstw + 1 w sprawie porozumienia atomowego z Iranem, uczestnicząc również w licznych konsultacjach na temat zakończenia wojny domowej oraz przywrócenia pokoju w Syrii jako jednego z głównych źródeł nielegalnej migracji do UE. Forsowanie od września 2015 r. przez kanclerz Angelę Merkel – ze względów humanitarnych i w związku z ambicjami przywódczymi – nieuzgodnionej szerzej decyzji odnośnie do czasowego nielegalnego przekraczania przez migrantów granic UE na szlaku bałkańskim doprowadziło do niekontrolowanego napływu do Niemiec w 2015 r. ok. 1,1 mln osób, czyli ponad 90% wszystkich uchodźców do UE. Po początkowym entuzjazmie doszło stopniowo zarówno do ostrych kontrowersji wewnętrznych w Niemczech, jak też do rozbieżności wśród krajów członkowskich UE, zwłaszcza zaś krajów Grupy Wyszehradzkiej, i niezgody z opcją niemiecką, jeśli chodzi o przyjęcie określonych kontyngentów nielegalnych migrantów. W sumie więc kanclerz Merkel nie dysponowała w połowie lutego 2016 r. ani całkowicie realną i spójną strategią powstrzymania nielegalnej migracji przez Turcję do Grecji, ani też możliwością osłabienia narastającej krytyki wewnętrznej w samych Niemczech. Perspektywy szybkiego zakończenia wojny domowej w Syrii są – mimo wstępnych ustaleń z Monachium z 11 lutego 2016 r. odnośnie do przerwania walk zbrojnych do 25 lutego 2016 r. w Syrii – nadal odległe, a możliwości skutecznej realizacji zawartego przez UE porozumienia z Turcją z 29 listopada 2015 r. dotyczącego warunków powstrzymania nielegalnych migracji z Turcji do Grecji – niepewne. Hipotetycznie można założyć, iż konieczne zahamowanie i przekształcenie masowej oraz nielegalnej migracji w mechanizm uporządkowanej i kontrolowanej imigracji z Bliskiego i Środkowego Wschodu oraz Afryki do krajów UE będzie procesem długim i złożonym.

1. *Außen-Europa-Sicherheitspolitik, Migrationen*, w: *Auswärtiges Amt*, Berlin 2013–2015, http://www.auswaertiges-amt.de/DE/Aussenpolitik/Uebersicht_node.html (dostęp: 15 grudnia 2015).
2. Asseburg M., Wimmen H., *Die bittere Ernte des Arabischen Fruelings*, SWP-Studie Nr 22 Dzember, Berlin 2015, https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/studien/2015S22_ass_wmm.pdf (dostęp: 1 lutego 2016).
3. Balcerowiak R., *Faktencheck Flüchtlingskrise: Was kommt auf Deutschland noch zu?*, Edition berolina, Berlin 2015.
4. *Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie*, red. naukowa R. Zięba, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008.
5. *Bezpieczeństwo międzynarodowe. Przegląd aktualnego stanu*, red. naukowa K. Żurkowska, Wydawnictwo IUS At TAX, Warszawa 2011.
6. Breslavskiy R, Pleines H., *Faktencheck: Die Umsetzung der Minsker Vereinbarungen zum Dnobbass-Konflikt*, portal internetowy Ukraine-Analysen, Nr 150 vom 29 April 2015, s. 2–5.
7. Bundesregierung, Bundeskanzlerin, Bundesministerien, Bulletin, Reden, Pressekonferenzen (są to najważniejsze działy wykorzystanej strony internetowej rządu federalnego w trzech latach 2013–2016), http://www.bundesregierung.de/Webs/Breg/DE/Startseite/startseite_node.html (dostęp: 1 grudnia 2013 – 10 lutego 2015).

8. *Bundeswehr-Flugzeuge beginnen Einsatz gegen IS*, „Die Zeit”, online vom 8 Januar 2016, <http://www.zeit.de/gesellschaft/zeitgeschehen/2016-01/syrien-krieg-bundeswehr-tornados-aufklaerungsfluege> (dostęp: 13 lutego 2016).
9. Carrere d’Encausse H., *Rosja ma osobisty interes w Syrii*. Wywiad, „Dziennik Gazeta Prawna”, 28 I 2016 r., A11.
10. Cziomer E., *Polityka zagraniczna Niemiec w dobie nowych wyzwań globalizacji, bezpieczeństwa międzynarodowego oraz integracji europejskiej po 2005 roku*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa–Kraków 2010.
11. Cziomer E., *Rola Niemiec w kryzysie strefy euro po 2009 roku*, Oficyna Wydawnicza Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego (dalej: KAAFM), Kraków 2013.
12. Cziomer E., *Teoria i praktyka decydowania w polityce zagranicznej Niemiec na przykładzie roli kanclerz Angeli Merkel w kryzysie strefy euro w latach 2010–2013*, w: *Teoria i praktyka stosunków międzynarodowych, Dziedzictwo intelektualne profesora Ziemowita Jacka Pietrasia*, red. naukowa M. Pietras et al., Wydawnictwo UMCS, Lublin 2014, s. 271–282.
13. Cziomer E., *Niemcy wobec międzynarodowego wymiaru kryzysu na Ukrainie w latach 2013–2014*, w: *Polska i Niemcy wobec przemian na Ukrainie*, red. naukowa W. Furman, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2014, s. 29–42.
14. Cziomer E., *Implikacje kryzysu ukraińskiego dla polityki Niemiec wobec Rosji w latach 2013–2014*, w: *Bezpieczeństwo międzynarodowe. Polska – Europa – świat. Księga Jubileuszowa dedykowana Ryszardowi Ziębie z okazji czterdziestolecia pracy naukowej*, red. naukowa J. Zając, M. Włodkowska-Bagan, J. Kaczmarski, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2015, s. 489–502.
15. Cziomer E., *Niemcy wobec geopolitycznego wymiaru kryzysu ukraińskiego 2013–2015*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe”, nr 2(XII), red. E. Cziomer, Oficyna Wydawnicza KAAFM, Kraków 2015, s. 39–56.
16. *Geopolityczny wymiar kryzysu ukraińskiego i jego implikacje dla bezpieczeństwa europejskiego*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe”, nr 2(XII), red. naukowa E. Cziomer, Oficyna Wydawnicza KAAFM, Kraków 2015.
17. Czornik K., Lakomy M., Stolarczyk M., *Implikacje konfliktu ukraińskiego dla polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Polski. Aspekty polityczne, wojskowe, gospodarcze i społeczne*, Wydawnictwo Regionalnego Ośrodka Debaty Międzynarodowej, Katowice 2015.
18. Daalder I. et al., *Eine Frage der Glaubwürdigkeit. Warum Waffenlieferungen die Antwort auf Russland Krieg sind*, „Internationale Politik”, nr 2 März/April, Berlin 2015, s. 52–59.
19. *Die Flüchtlingskrise und Europa*, w: Deutsche Gesellschaft fuer Internationale Politik-DGAP, online 19 X 2015, Berlin, s. 1–5, <https://dgap.org/de/think-tank/publikationen/fuenf-fragen/die-fluechtlingskrise-und-europa>, (dostęp: 25 października 2015).
20. Dobrowolska-Polak J., *Europa w oku cyklonu*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego”, nr 219, Poznań 2016, s. 1–7, <http://www.iz.poznan.pl> (dostęp: 13 lutego 2016).
21. *Friedenssicherung statt Expansionsdrang*, „Die Zeit” vom 11 Dezember 2014, <https://www.change.org/p/the-interested-german-public-friedenssicherung-statt-expansionsbelohnung-aufruf-von-über-100-deutschsp> (dostęp: 24 marca 2015).
22. *Flüchtlinge kosten Deutschland bis 2017 und 50 Milliarden Euro*, „Frankfurter Allgemeine Zeitung” (dalej: FAZ), 1 II 2016, <http://www.faz.net/aktuell/wirtschaft/wirtschaftspolitik/fluechtlinge-kosten-deutschland-bis-2017-rund-50-mrd-> (dostęp: 4 lutego 2016).
23. Glatz R.L., Zapfe M., *NATO-Verteidigungsplanung zwischen Wales und Warschau*, Stiftung Wissenschaft und Politik (dalej: SWP)-Aktuell, nr 95, Dezember 2015, http://www.swp-berlin.org/de/publikationen/swp-aktuell-de/swp-aktuell-detail/article/nato_verteidigungsplanu (dostęp: 8 stycznia 2016).
24. Guerot U., *Von Normalität über Übermacht zur Onmacht? Betrachtungen zur deutschen Rolle in Europa*, „Aus Politik und Zeitgeschichte” nr 52, Berlin 2015, s. 17–22.

25. Hanewinkel V., *Fluechtlingzahlen weltweit: Kein Rueckzug in Sicht*, w: Aus Politik und Zeitgeschichte (APZ) Kurzdossier– Berlin, 15 XII 2015, s. 1–5.
<https://www.bpb.de/gesellschaft/migration/kurzdossiers/217388/fluechtlingzahlen-weltweit> (dostęp: 20 grudnia 2015).
26. Harnisch S., *Deutsche Aussenpolitik und internationale Führung. Ressourcen, Praktiken in einer veraenderten Euorpaesischen Union*, Nomos, Baden–Baden 2015.
27. „Frueher, entschiedener und substanzieller“? *Die neue Debatte über Deutschlands Aussenpolitik*, Hrsg. Hellman G., Jacobi D., Stark-Urrestarazu U., „Zeitschrift für Aussen- und Sicherheitspolitik“, Springer VS, Sonderheft, Hewidelberg 2015.
28. *Herausforderung Asyl- Stand der Fluechtlinge auf Rekordhoch*, 2015,
<http://www.lpb-bw.de/fluechtlingsproblematik.html#c24605> (dostęp: 10 stycznia 2016).
29. Kiwerska J., *Rozchodzenie dwóch światów? Stany Zjednoczone i relacje transatlantyczne 1989–2012*, Wydawnictwo Nauka i Innowacje, Poznań 2013.
30. Klein M., Major C., *Perspektiven NATO-Russland –Beziehungen*, SWP, nr 91, September, Berlin 2015,
https://www.google.pl/?gws_rd=ssl#q=Klein+M,+Major+C,+Perspektiven+NATO-Russland+%E2%80%93Beziehungen+SWP (dostęp: 28 listopada 2015).
31. *Konflikte in der EU. Europas Zereissprobe*, FAZ, 15 I 2016,
[https://www.google.pl/?gws_rd=ssl#q=Konflikte+in+der+EU.+Europas+Zerrei%C3%9Fprobe+\[w\]+FAZ+z+](https://www.google.pl/?gws_rd=ssl#q=Konflikte+in+der+EU.+Europas+Zerrei%C3%9Fprobe+[w]+FAZ+z+) (dostęp: 15 stycznia 2016).
32. *Kommissionspraesident Juncker. „Ohne Schengen macht der Euro keinen Sinn“*, FAZ, 15 I 2015,
https://www.google.pl/?gws_rd=ssl#q=Kommissionspraesident+Juncker.+%E2%80%9EOhne+Scengen+macht+der+Euro+keinen+Sinn%E2%80%9C+ w:+FAZ (dostęp: 16 stycznia 2016).
33. Krone-Schmalz G., *Russland verstehen: Der Kampf um die Ukraine und die Argonanz des Westens*, Verlag H. Beck, München 2015.
34. Kubicka M. *Zachodnie sankcje wobec Rosji – przegląd sytuacji*, w: Czornik K., Lakomy M., Stolarczyk M., redakcja naukowa, *Implikacje konfliktu ukraińskiego dla polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Polski*, Uniwersytet Śląski, Katowice s.2015 405–420.
35. Kundnani H., *The Paradox of German Power*, Hurst Publishers, London 2014.
36. Lang K.O., *Rückzug aus der Solidarität*, SWP-Aktuell, nr 84, Oktober, Berlin 2015,
http://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/aktuell/2015A84_ing.pdf (dostęp: 13 listopada 2015).
37. Lehmann J., *Flucht in die Krise – Ein Rückblick auf die EU „Fluechtlingsskrise“* 2015, „Aus Politik und Zeitgeschichte“, 18 XII 2015, Berlin, s. 7–11.
38. Libman A., *Russland, Ukraine und Türkei im Geflecht der Sanktionen*, SWP-Aktuell, nr 2, Berlin 2016, s. 1–8,
<http://www.swp-berlin.org/de/publikationen.html> (dostęp: 19 stycznia 2016).
39. *Migrationen und Flüchtlinge (2015–2016)*, Bundesamt für Migration und Flüchtlinge (BAMF), Berlin 2015,
<http://www.bamf.de/DE/Startseite/startseite-node.html> (1 sierpnia 2015 – 10 stycznia 2016).
40. Neumann P., *Die neuen Dschihadisten. ISIS, Europa und die neue Welle des Terrorismus*, Econ-Ullstein Buch Verlag, Berlin 2015.
41. Noack D.K., *Die Ukraine-Krise 2013/2014. Versuch einer historischen, politologischen und geopolitischen Erklärung*, „Dresdener Studiengemeinschaft für Sicherheitspolitik“, Heft 2, Dresden 2014.
42. *Package of Measures for the Implementation of the Minsk Agreements*, Ukraine Analysen nr 146 z 25 II 2015, s. 9–15,
<http://www.laenderanalysen.de/ukraine/pdf/UkraineAnalysen146.pdf> (dostęp: 3 IV 2015).
43. Parafinowicz Z., Potocki M., *Zachód naciska na Kijów: odpuście Donbas*, „Dziennik Gazeta Prawna”, 28 stycznia 2016, A7. s.7.
44. *Realitaetscheck (18 II 2015) Dokumentation. Das Auswärtige Amt antwortet auf die Behauptungen Russlands*, 18 II 2015,
http://www.heise.de/tp/artikel/44/44224/44224_1.pdf (dostęp: 5 maja 2015).

45. Reitschuster B., *Putins Demokratie. Ein Machtmensch und sein System. Aktualisierte und erweiterte Auflage*, Econ-Ullstein, Berlin 2014.
46. Riedel S., *Fluchtursache Staatszerfall am Rande der EU*, SWP-Arbeitspapier, nr 2, Berlin 2015, http://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/arbeitspapiere/AP-Riedel-Fluchtursache_Staatszerfall-16-10-2015.pdf (dostęp: 21 grudnia 2015).
47. Richter W., *Deutscher OSZE-Vorsitz 2016*, SWP-Aktuell, nr 7, Februar 2016, http://www.swp-berlin.org/de/publikationen/swp-aktuell-de/swp-aktuell-detail/article/deutscher_osze_vorsitz_2 (dostęp: 6 stycznia 2016).
48. Roggemann H., *Von der Ukraine-Krise zur Krise der Russlandpolitik. Diskussionsbeitrag zum Ukraine-Konflikt und für eine deutsche und europäische Russlandpolitik*, „Berliner Ost-West-Europa Forum”, Berlin 2014.
49. *Russlands Informationskrieg. Unser Maedchen Liesa*, FAZ, 31 I 2016, https://www.google.pl/?gws_rd=ssl#q=Russlands+Informationskrieg. Unser+Maedchen+Liesa+FAZ+31.012016 (dostęp: 2 lutego 2016).
50. Sandschneider E., *Nutznieser der Ukraine-Krise. China profitiert von Putins Ressourcepartnerschaft*, „Internationale Politik”, nr 4 Juli/August, Berlin 2014, s. 72–75.
51. Schoellgen G., *Gerhard Schroeder. Die Biographie*, Deutsche Verlags-Anstalt, München 2015.
52. Seipelt H., *Putin – Innenansicht der Macht*, Hoffmann und Campe Verlag, Hamburg 2015.
53. Seufert G., *Die Tuerkei als Partner der EU in der Fluechtlingskrise*, SWP-Aktuell, nr 98, Dezember, Berlin 2015, s. 1–8, http://www.swp-berlin.org/publikationen/swp-aktuell-de/swp-aktuell-detail/article/die_tuerkei_als_partner_der_eu_in_der_fluechtlingskrise.html (dostęp: 20 października 2015).
54. Sold K., Koepf T., *Migration und Sicherheit in südlicher Nachbarschaft*, w: DGAP-Analyse, Berlin, 2015. https://www.google.pl/?gws_rd=ssl#q=Sold+K./K%C3%B6pft,+Migration+und+Sicherheit+in+s%C3%BCdlicher+Nachbarschaft+DGAP (dostęp: 18 grudnia 2015).
55. *Strategiczny wymiar współpracy transatlantyckiej w XXI w.*, red. naukowa E. Cziomer, w: Krakowskie Studia Międzynarodowe. 1, nr 4(XII), Oficyna Wydawnicza KAAFM, Kraków 2014.
56. *Syrien-Konferenz will Feuerpause innerhalb einer Woche*, „Sueddeutsche Zeitung” vom 12 Februar 2016, <http://www.sueddeutsche.de/politik/buergerkrieg-syrien-konferenz-will-feuerpause-innerhalb-einer-woche-1.2860549> (dostęp: 12 lutego 2016).
57. *Teorie i metody w naukach politycznych*, red. D. Marsh, G. Stoker, Wydawnictwo UJ, Kraków 2006.
58. *Ukraine-Analysen*, hrsg. Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen, nr 124 von 26 XI 2013 bis nr 161 (9 XII 2015), <http://www.laenderanalysen.de/ukraine/archiv.php> (5 listopada 2013 – 31 stycznia 2016).
59. *Ukraine-Nachrichten, Politik, Wirtschaft, Gesellschaft*, Berlin 2014–2015, https://www.google.pl/?gws_rd=ssl#q=Ukraine-Nachrichten%2C+Politik%2C+Wirtschaft%2C+Gesellschaft (dostęp: 10 lutego 2016).
60. *UNO-Sicherheitsrat billigt Friedensplan für Syrien. Friedensgespräche im Januar*, „Neue Zürcher Zeitung” vom 18 Dezember 2015, <http://www.nzz.ch/international/uno-sicherheitsrat-verabschiedet-friedensplan-fuer-syrien-1.18665561> (dostęp: 22 grudnia 2015).
61. *Wieder Krieg in Europa? Nicht in unserem Namen!*, „Die Zeit” vom 5 Dezember 2014, <http://www.zeit.de/politik/2014-12/aufruf-russland-dialog> (dostęp: 12 grudnia 2015).
62. Winkler H.A., *Geschichte des Westens. Die Zeit des Gegenwarts*, Verlag C.H. Beck, München 2015.
63. *Współpraca transatlantycka. Aspekty polityczne, ekonomiczne i społeczne*, red. naukowa J.J. Fiszer et al., Instytut Nauk Politycznych PAN, Fundacja im. K. Adenauera, Warszawa 2014.
64. 476.649 Asylanträge im Jahre 2015, Bundesamt für Migration und Flüchtlinge (BAMF), 06 I 2016, Berlin, <https://dgap.org/de/think-tank/publikationen/fuenf-fragen/die-fluechtlingskrise-und-europa> (dostęp: 8 lutego 2016).

Василь Гулай

Національний університет «Львівська політехніка»

МАНІПУЛЯТИВНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКІ СКЛАДОВІ ЗАГРОЗ ІНФОРМАЦІЙНІЙ БЕЗПЕЦІ В РЕАЛІЯХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Vasyl Gulay. Manipulative and Propaganda Components of Information Security Threats in the Realities of Hybrid Warfare of Russian Federation against Ukraine.

The topic of research may be considered relevant in the theoretical-methodological, political and applied aspects to summarize the preparation and course of deployed Russian Federation «hybrid war» against Ukraine with the elaboration of the proposals to minimize the destructive impact of manipulative propaganda.

The main varieties of information security are information security of person, information security of society and information security of state.

Information security is directly related to the sovereign right of state which arises from the principles of information sovereignty as an important component of state sovereignty.

Destructive information and psychological impact often seen in the context of threats to information security.

The deployment of information and psychological war is directed to cause significant information security damage not only to state or society, but the individual in the realities of the late twentieth - first quarter of the XXI century. When the concept of information-psychological war is disclosed we must proceed from the fact that it includes elements of information war as form of information confrontation between different actors (states, NGOs, economic or other structures), which provides a set of measures on damage of information sphere of opposing side and protecting their own information security and the war psychological as a combination of different forms, methods and means of influencing the person to change in the desired direction psychological characteristics (beliefs, thoughts, values, feelings, attitudes, motivations, behaviors stereotypes) and group norms, mass sentiment, social consciousness in general and when psychological impact acts in such basic kinds as information-psychological, psychogenic, psychoanalytic, NLP, psychotronic, psychotropic.

In this context, in our opinion, we should talk about the information-psychological war as a form of information and communication confrontation for the redistribution of roles, locations and functions of information and communication space to achieve advantages in the political, social, economic, cultural, and religious and other areas.

Manipulative technologies of information and communication influence - is a set of methods, processes and means of information and communication impact integrated with the purpose of concealed excitement in the other person's intentions that do not coincide with its real desires.

Propaganda technologies of information and communication influence - is a set of methods, processes and means of information and communication effects, integrated with a view to adoption in the mass consciousness of systematic judgments that reflect the outlook person and society as a whole.

Annexation by the Russian Federation sovereign territory of Ukraine - the Autonomous Republic of Crimea and Sevastopol and armed invasion to preserve and expand the areas of terrorist organizations «Donetsk People's Republic» and «Luhansk People's Republic» convincingly demonstrated the ineffectiveness of the functioning of Ukraine's previous model in general and system to counter threats to information security of the state, society and person, in particular.

At the same time, the flow of the hybrid war can not depend on the political situation in Ukraine. For two years, which came on time from the victory of the Revolution of Dignity, annexation by the Russian Federation of the Autonomous Republic of Crimea and Sevastopol City with the full inaction of the then (largely, because of the personalities, even now) Ukraine's leadership and opposition of information and psychological and armed intervention of Russia to preserve and expand the influence of terrorist organizations «Donetsk People's Republic» and «Luhansk People's Republic» radical renewal require institutional and procedural foundations of the political system, ensuring the stability of its functioning in the Russian Federation deployed a hybrid war in general and combating destructive inner-manipulative propaganda influences in particular.

Key words: Ukraine, Russian Federation, hybrid warfare, information security, destructive information and psychological impact.

Революція гідності, підготовка та анексія Російською Федерацією Автономної Республіки Крим й м. Севастополя, окупація частини суверенної території України терористичними організаціями «Донецька народна республіка» й «Луганська народна республіка» супроводжувались розгортанням Росією масованої інформаційно-психологічної війни із використанням арсеналу відповідної зброї.

Обрана тема дослідження може вважатися актуальною в теоретико-методологічному та політико-прикладному аспектах для узагальнення підготовки й перебігу розгорнутої Російською Федерацією «гібридної війни» проти України із виробленням відповідних пропозицій щодо мінімізації деструктивного маніпулятивно-пропагандистського впливу.

Тому метою даної роботи є спроба на засадах міждисциплінарного підходу та оновленій методологічній базі наукового аналізу маніпулятивно-пропагандистських загроз інформаційній безпеці в умовах розгорнутої Російською Федерацією в 2014 р. гібридної війни проти України.

Відповідно до поставленої мети необхідно вирішити наступні дослідницькі завдання:

- охарактеризувати сутність та взаємозв'язки інформаційної безпеки держави, суспільства, особи та їх загроз;
- розкрити характерні ознаки сучасної інформаційно-психологічної війни;
- описати маніпулятивні та пропагандистські компоненти інформаційно-психологічної зброї;
- виявити передумови та характерні ознаки гібридної війни Російської Федерації проти України;
- вказати на необхідність вироблення стратегії й тактики протидії деструктивному маніпулятивно-пропагандистському впливові на свідомість окремої особи та українського суспільства загалом.

Так, під інформаційною безпекою, у вузькому розумінні, мається на увазі стан захищеності свідомості та буття соціальних суб'єктів від інформаційних загроз, який визначається рівнем реальної чи потенційної шкоди, заподіяної внаслідок деструктивного інформаційного впливу або порушення безпеки інформації [1, с. 7]. Вітчизняні науковці О. Дзьобань та О. Соснін трактують інформаційну безпеку в ширшому контексті – як стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, за якого запобігається завдання шкоди через: неповноту, невчасність та невірогідність інформації, яка використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване розповсюдження, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації [2, с. 60]. Відповідно, основними різновидами інформаційної безпеки є: інформаційна безпека особи, інформаційна безпека суспільства та інформаційна безпека держави.

Забезпечення інформаційної безпеки безпосередньо пов'язано із суверенним правом держави, що впливає із засад інформаційного суверенітету як важливої складової державного суверенітету. Так, О. Олійник обґрунтовано доводить, що система забезпечення інформаційної безпеки має включати комплекс превентивних заходів із надання гарантій захисту життєво важливих інтересів особи, суспільства, держави, своєчасне і адекватне реагування на весь спектр інформаційних безпекогенних чинників з метою захисту національних інтересів та національної безпеки [3, с. 9]

Деструктивний інформаційно-психологічний вплив найчастіше розглядається у контексті загроз для інформаційної безпеки. Наприклад, Є. Архипова пропонує побудову системи інформаційної безпеки на класифікації видів загроз для: 1) людини

та суспільства; 2) держави. Так, під загрозами інформаційній безпеці людини розуміється сукупність умов і факторів, що впливають на інформаційну сферу, здійснюють негативний – деструктивний) інформаційно-психологічний вплив або / та загрожують реалізації законних прав і свобод людини, під загрозами інформаційній безпеці суспільства – сукупність умов і факторів, що впливають на інформаційну сферу і можуть призвести до порушення функціонування суспільних органів, дестабілізації та дезорганізації суспільства. Під загрозами інформаційній безпеці держави розуміють сукупність умов і факторів, що впливають на інформаційну сферу і можуть завадити державі виконувати свої основні функції [1, с. 7-9].

На завдання істотної шкоди інформаційній безпеці не тільки держави чи цілого суспільства, але й окремої особи в реаліях кінця ХХ – першої чверті ХХІ ст. спрямовано розгортання інформаційно-психологічної війни як сукупності спеціальних інформаційно-психологічних операцій із застосуванням інформаційно-психологічної зброї.

Порівнюючи поняття «інформаційна війна» та «інформаційно-психологічна війна», О. Марунченко вказує, що в інформаційній війні об'єктом впливу стають комп'ютери та інформаційні системи; в інформаційно-психологічній війні до інформаційного напрямку приєднується психологічний – об'єктом впливу стають індивідуальна і масова свідомість. В результаті цього не тільки руйнується наявна інформаційна система, а й проводиться зміна комунікативних установок у суспільстві [4, с. 10-11].

У цьому контексті, на нашу думку, варто вести мову про інформаційно-психологічну війну як різновид інформаційно-комунікативного протиборства для перерозподілу ролей, місця та функцій суб'єктів інформаційно-комунікативного простору з метою досягнення переваг у політичній, соціальній, економічній, культурній, релігійній та інших сферах.

Слідом за Ю. Турченко, хочемо акцентувати увагу на необхідності реалізації державної інформаційної політики в сфері безпеки як системи функціонування державних та недержавних установ з метою регулювання інформаційних відносин для подолання та врегулювання конфліктів й захисту національних інтересів у інформаційній сфері [5, с. 11].

Однак, підготовка та анексія Росією Автономної Республіки Крим й м. Севастополя, окупація частини суверенної території України, орієнтованими на Росію, «Сім'ю» В. Януковича, Р. Ахметова та О. Єфремова Єрористичними організаціями «ДНР» й «ЛНР», що супроводжуються розгортанням Росією масованої інформаційно-психологічної війни з використанням всього арсеналу засобів інформаційно-психологічної зброї, як то програмно-комп'ютерні технології; нейро-лінгвістичне програмування; чутки, плітки та ін., не отримало адекватної відповіді з українського боку, передовсім у частині ефективної протидії використанню маніпулятивних та пропагандистських компонентів інформаційно-психологічної зброї.

Маніпулятивні технології інформаційно-комунікативного впливу – сукупність методів, процесів і засобів, інтегрованих з метою прихованого збудження в іншій людини намірів, які не збігаються з її реальними бажаннями.

Серед складових процесу здійснення маніпулятивного інформаційно-комунікативного впливу окремо слід розглянути інструменти такого впливу, як то: ідеї, прийоми, форми, способи, методи, використання яких дає змогу впливати на свідомість людини для досягнення відповідної маніпулятивної мети.

Арсенал методів інформаційно-комунікативного впливу включає різноманітні прийоми і засоби тиску на індивідуальну та масову свідомість. До найбільш ефективно діючих маніпулятивних технологій інформаційно-комунікативного впливу відносять: переконування; примушування; санкціонування; наслідування; навіювання; навернення та ін.

Реалізація маніпулятивних технологій передбачає низку послідовних етапів їх підготовки та реалізації: планування маніпулятивного впливу; збір інформації про об'єкт маніпуляції, вибір оптимальних прийомів маніпулятивного впливу; застосування прийомів маніпулятивного впливу; корекція прийомів маніпулятивного впливу в залежності від результативності.

Знаний дослідник М. Скуленко розглядає пропаганду як розповсюдження та утвердження в масовій свідомості систематизованих суджень, що відображають світоглядні позиції особи та суспільства в цілому. Вона використовує всі форми людського спілкування, всі різновиди поширення масової інформації [6, с. 5].

Політична пропаганда, у свою чергу, постає як комунікативна діяльність, орієнтована на закріплення у свідомості або трансформацію певних установок, переконань, стереотипів цільової аудиторії за допомогою інформаційних та/або маніпулятивних прийомів, технік, методів з метою досягнення поставлених політичних цілей і завдань [7, с. 3].

М. Кравчук пропонує розділити політичну пропаганду на кілька рівнів. Перший – це загальносистемна пропаганда, що є власне конкретизацією пануючої ідеології та доктрини. Другий – знаходиться на регіонально-локальному рівні, на якому краще враховуються конкретні умови, у першу чергу, етнічні, економічні та екологічні. Третій рівень – місцевий, більше пов'язаний з конкретною агітацією, зосереджений на гострих місцевих проблемах, конфліктах тощо [8, с. 7-8].

Пропагандистські технології інформаційно-комунікативного впливу – сукупність методів, процесів і засобів інформаційно-комунікативного впливу, інтегрованих з метою утвердження в масовій свідомості систематизованих суджень, що відображають світоглядні позиції особи та суспільства в цілому.

Одна з найхарактерніших рис пропагандистського впливу, що відрізняє його від діалогічної чи діакронної форми спілкування, полягає в тому, що пропагандистське повідомлення завжди адресоване одночасно масі індивідів у аудиторії та кожному з них зокрема. При цьому враховується не стільки індивідуальність кожного, скільки те спільне, що характерне для всіх чи більшості в аудиторії – їх інтереси, мотиви дій, почуття.

До найпоширеніших прийомів пропагандистської техніки відносять: «достовірний факт – точна деталь»; «характерний штрих»; «спільний вагон»; «самостійне судження»; «спільний пошук»; «навішування ярликів»; «двостороння аргументація»; «документалізація»; «проекціонування»; «називання імен»; «замовчування»; «раціоналізація»; «ідентифікація»; «критика деталей в аргументах»; «обернення аргументів противника на свою користь»; «створення ореолу»; «заговорювання»; «використання медіаторів»; «коментарі»; «констатація факту»; «рейтингування»; «зворотній зв'язок»; «напівправа»; «створення інформаційної хвилі» та ін. [6, с. 232-235].

Цілком очевидним є те, що в 2014 р. Росія розгорнула проти України стратегію гібридної війни, яка багато в чому є унікальною зі структурно-функціонального погляду: за формою вона гібридна, а за змістом – асиметрична [9, с. 3].

На думку М. Требіна, для гібридної війни важливим є те, що вона, по-перше, поєднує конвенційні та неконвенційні бойові дії та відповідних учасників цієї війни – поряд зі збройними силами дійовими учасниками стають терористи, найманці, партизани, ополченці, бандформування, спецпідрозділи інших держав тощо); по-друге, початок гібридної війни пов'язаний з використанням неконвенційних методів ведення бойових дій незаконними збройними формуваннями; по-третє, протягом усієї гібридної війни дуже важливе значення надається боротьбі за розум і душі людей, тобто інформаційній боротьбі, де основними дійовими суб'єктами виступають також не військові: ЗМІ, телебачення, Інтернет, інші засоби масової комунікації [10, с. 115].

За рік до розгортання Росією гібридної війни проти України вітчизняні дослідники справедливо вказували, що забезпечення інформаційної безпеки та інформаційного протистояння з імовірним супротивником здійснювалося за деякими напрямками, які містили залишки радянської системи та неузгоджену діяльність окремих державних органів, фактично був відсутній потенціал, здатний у повному обсязі протидіяти інформаційним та інформаційно-психологічним викликам, можливого застосуванню проти нашої країни інформаційної зброї та кібератак [3, с. 12].

Такий стан значним чином був зумовлений тим, що від часу проголошення незалежності не надавалась належна увага інформаційній функції Української держави. Під останньою як необхідною функцією будь-якої ефективної держави розуміють самостійний і пріоритетний напрям державної інформаційної політики, котрий здійснюється за допомогою інформаційних засобів для досягнення інформаційного суверенітету, вільного та безпечного інформаційного розвитку інформаційного суспільства в рамках конкретної держави, в тому числі й для захисту інформаційних прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, і одночасно виступає інформаційною формою досягнення інших цілей суспільства і держави, в інших важливих сферах життєдіяльності суспільства [11, с. 15].

На наше переконання, своєрідною прелюдією до розгортання широкомасштабної маніпулятивно-пропагандистської кампанії як вагомої складової гібридної війни Росії проти України з метою реалізації геополітичної реваншистської стратегії президента В. Путіна по включенню Автономної Республіки Крим й м. Севастополя, а далі всього т.зв. південного сходу України до складу віртуального утворення «Новоросія», стало специфічне висвітлення російськими засобами масової інформації подій Євромайдану. На замовлення влади Російської Федерації через власні джерела вони поширювали неправдиві й перекручені факти про прагнення українців стати повноправними членами європейської спільноти, жити у єдиній, суверенній державі без диктатури й корупції, утверджувались такі пропагандистські штампи як: «Україна – розділена країна, протести не репрезентують волю народу України, Схід проти Майдану»; «На Майдані праві радикали – це ледь не фанати самого Гітлера»; «Янукович – легітимно обраний, треба з ним миритися і чекати наступних виборів»; «Не можна робити революцію тільки через непопулярне політичне рішення – відмову від асоціації з ЄС»; «Не зрозуміло чого хочуть українці; хто замість Януковича?»; «Конфлікт в Україні – результат політичної боротьби за владу між «Партією регіонів» та опозицією або ж геополітичної боротьби ЄС і Росії»; «На Майдані намагаються силою захопити владу і не хочуть переговорів; а за кров відповідальність несуть усі сторони» [12, с. 25-26].

Як слушно наголошує Є. Васильчук, ескалація суспільно-політичного напруження в південно-східних регіонах України супроводжується розгортанням інформаційно-пропагандистської діяльності російських екстремістських угруповань у віртуальному просторі шляхом створення сайтів, чатів, блогів, груп у соціальних мережах тощо, через які пропагуються ідеї сепаратизму, збройної боротьби, непокори органам державної влади й управління України, вихваляються ватажки та учасники проросійських терористичних угруповань і ін. Особливу увагу на цих інтернет-ресурсах приділено поширенню інформації антидержавного провокаційного спрямування, що підриває авторитет і престиж України, органів державної влади та місцевого самоврядування, осіб, уповноважених на виконання функцій держави. На сьогодні у всесвітній мережі Інтернет діє низка інформаційних ресурсів, змістовне наповнення і діяльність яких координується фахівцями з інформаційних війни та впливів зі спеціальних служб і

розвідувальних органів Російської Федерації. У популярних російських соціальних мережах «Вконтакте» і «Однокласники» діють такі групи, як «Антимайдан – Південний схід», «Республіка Новоросія / Антимайдан», «Антимайдан Донбас Допомога. Загони Самооборони» та ін. Крім того, у віртуальному просторі функціонує низка сайтів проросійських сепаратистських угруповань, зокрема: «Центральне інформаційне агентство Новоросії», «Руська весна», «КіберБеркут», «Республіканський інформаційний портал Луганської республіки», «Інформаційний портал Донецької народної республіки» тощо. Через зазначені інформаційні ресурси під гаслами відстоювання прав та інтересів населення південно-східних регіонів України, захисту російської мови і культури, православ'я, які нібито утискаються, здійснюється масова пропаганда сепаратистських ідей, відбувається консолідація екстремістськи налаштованих осіб для скоєння терористичних актів на території України. Ефективність реалізації цих інформаційних впливів визначається кількістю специфічних симпатиків – «лайків», «класів», «репостів» тощо), які виявляють користувачів сюжетів, поширюваних на цих ресурсах [13, с. 89-91].

Зокрема, на окупованій терористичною організацією «ДНР» території за допомогою фахівців Головного розвідувального управління – ГРУ) Генерального штабу – ГШ) Російської Федерації створено підрозділ інформаційно-психологічної війни для «роботи» із населенням Донецької та Луганської областей, яке перебуває на контрольованій силами Антитерористичної операції – АТО) їхній частині [14, с. 12].

Особливої актуальності набувають висловлені ще до початку гібридної війни Росії проти України застереження, що багато в чому геополітичне та гео економічне значення України буде залежати від того, чи зможе вона створити ефективну систему інформаційної війни, в яку повинні входити потужні інформаційно-аналітичні й інформаційно-пропагандистські структури. Така система повинна одночасно вирішувати два важливих завдання: організація жорсткого опору інформаційним акціям супротивника й обмеження сфери розповсюдження цих відомостей, особливо тих, що можуть нанести політичний збиток країні [4, с. 12].

Комунікаційна діяльність в межах гібридної війни передбачає масований психологічний вплив через емоційний, а не логічний спосіб подачі інформації. Йдеться про зміщення акцентів і сутності повідомлення на форми комунікаційної взаємодії, в яких основними завданнями є пошук ефективних шляхів такої подачі, формування потрібних асоціацій і образів [15, с. 143-144].

Тому цілком очевидним є те, що інформаційний фронт гібридної війни Російської Федерації проти України розгорнувся одразу на кількох напрямках, передусім:

- 1) серед населення в зоні конфлікту;
- 2) серед населення країни, проти якої здійснюється агресія, однак територія якої не охоплена конфліктом;
- 3) серед громадян країни агресора;
- 4) серед міжнародного співтовариства [9, с. 3].

Неодмінною складовою частиною сучасного світу й процесів політичної комунікації, що може виступати її основним змістом та передумовою формування «гіперреальності» – «реальної віртуальності», «символічного поля політики») є симуляція [16, с. 8].

За В. Горбуліним, хоча інформаційний складник насправді став наскрізною темою гібридної війни, проте він виконує не самостійну, а допоміжну роль, більшою мірою супроводжуючи військову фазу операції. Однак в українському випадку маємо справу

не просто з ворожою пропагандою, а з тим, що фахівці-інформаційники слушно характеризують її як «війну смислів/сенсів», початок якої можна умовно віднести до 2006-2007 рр. Для ретрансляції цих смислів задіяно всю множину каналів донесення інформації. Основним структурним елементом у цій війні стають симулякри – образи того, чого в реальності не існує. Прикладами таких симулякрів є: «фашисти в Києві», «звірства каральних батальйонів», «розіп'яті хлопчики», використання Україною заборонених озброєнь. Стратегічна мета експлуатації цих симулякрів – замінити об'єктивні уявлення цільових груп про характер конфлікту тими «інформаційними фантомами», які потрібні агресору [9, с. 3].

На наше переконання, неототалітарний політичний режим В. Путіна в розгорнутій гібридній війні з виразним маніпулятивно-пропагандистським ухилом використовує міфологеми періоду Російської імперії та Радянського Союзу, які повинні допомогти утримати частину населення окупованих Донецької й Луганської областей та особливо Автономної Республіки Крим й м. Севастополя в «русском/российском» мегазаідеологізованому полі масової свідомості [17, с. 77].

За словами відомого дослідника інформаційних воєн сучасності Г. Почепцова, інформаційну політику Росії по відношенню до України можна назвати «першою смисловою війною в світі», для якої характерні такі ознаки інформаційно-психологічного/«смислового» впливу: знищення ознак військових: «зелені чоловічки», «ввічливі люди»; знищення ознак незаконності: «народний мер», «народний губернатор», «народна самооборона», «возз'єднання Криму»; посилення негативної характеристики противника: «бойовики», «карателі», «каральна операція», «хунта», «самопроголошена київська влада», «самопроголошений прем'єр»; завищення свого позитиву до сакралізації: «Крим наш», «город русских моряков»; опис дій з метою їх легітимації: захоплення адмінбудівель пояснюється словами «це ж наше, народне, а ми народ». Як результат, інформаційна складова агресії йде попереду, а військова або силова складова виходить на перший план тільки в кінці [18].

Таким чином, при розкритті сутності інформаційно-психологічної війни слід виходити з того, що вона означає включений комплекс інструментів інформаційного та психологічного впливу, спрямованих на зміну стану масової та індивідуальної свідомості відповідних об'єктів. З огляду на це, наприклад, в умовах в умовах неоголошеної війни з боку Російської Федерації та контрольованих нею терористичних угруповань, які окупували частину Донецької та Луганської областей нашої держави, серед іншого, цілком виправданим, є введення тимчасових обмежень на доступ до інформації, яка поширюється агресором для впливу на аргументацію учасників Антитерористичної операції, громадян України загалом, особливо на суміжних з терористичними утвореннями «ДНР» та «ЛНР» територіях та перешкоджання ворогові в отриманні достовірної інформації [19, с. 241].

На наше переконання, анексія Російською Федерацією суверенної території України – Автономної Республіки Крим й м. Севастополя та збройне вторгнення для збереження й розширення територій терористичних організацій «Донецької народної республіки» та «Луганської народної республіки» переконливо довели неефективність функціонування попередньої моделі державної організації України загалом та системи протидії загрозам інформаційній безпеці держави, суспільства та особи, зокрема. При розкритті сутності інформаційно-психологічної війни необхідно виходити з того, що вона включає елементи війни інформаційної як форми ведення інформаційного протиборства між різними суб'єктами – державами, неурядовими, економічними або

іншими структурами), яка передбачає проведення комплексу заходів з нанесення шкоди інформаційній сфері конфронтуючої сторони і захисту власної інформаційної безпеки та війни психологічної як сукупності різних форм, методів і засобів впливу на особу з метою зміни в бажаному напрямку її психологічних характеристик – поглядів, думок, ціннісних орієнтацій, настроїв, установок, мотивів, стереотипів поведінки), а також групових норм, масових настроїв, суспільної свідомості в цілому та коли психологічний вплив виступає у таких своїх основних різновидах як інформаційно-психологічний, психогенний, психоаналітичний, нейролінгвістичний, психотронний, психотропний. Російська Федерація безпосередньо чи через контрольовані нею терористичні організації «Донецька народна республіка» та «Луганська народна республіка» використовувала й надалі використовуватиме маніпулятивно-пропагандистські компоненти інформаційно-психологічної зброї, спрямовані на придушення, знищення, дезорганізацію, дезорієнтацію, дезінформацію, дезаптацію спротиву агресії [20, с. 226].

Одночасно вважаємо за необхідне наголосити, що перебіг гібридної війни не може не залежати від внутрішньополітичної ситуації в Україні. За два роки, що прийшли від часу перемоги Революції гідності, анексії Російською Федерацією Автономної Республіки Крим та м. Севастополь за цілковитої бездіяльності тодішнього – значним чином, з огляду на персоналії, то й теперішнього) керівництва України та протистояння інформаційно-психологічній та збройній інтервенції Росії для збереження й розширення впливу терористичних організацій «Донецька народна республіка» та «Луганська народна республіка» докорінного оновлення потребують інституційно-процедурні засади функціонування політичної системи, забезпечення стабільності її функціонування в умовах розгорнутої Російською Федерацією гібридної війни загалом та протидії деструктивним внутрішнім маніпулятивно-пропагандистським впливам зокрема.

1. *Архипова Є. О.* Інформаційна безпека: соціально-філософський вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Є. О. Архипова. – К., 2012. – 16 с.

2. *Дзьобань О.* Безпека інформаційна / О. Дзьобань, О. Соснін // Політологічний енциклопедичний словник / [уклад.: Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.] ; за ред М. П. Требіна. – Харків : Право, 2015. – С. 60–61.

3. *Олійник О. В.* Інформаційна безпека України: доктрина адміністративно-правового регулювання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / О. В. Олійник. – К., 2013. – 34 с.

4. *Марунченко О. П.* Інформаційна війна у сучасному політичному просторі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / О. П. Марунченко. – Одеса, 2013. – 20 с.

5. *Турченко Ю. В.* Реалізація державної інформаційної політики України у сфері оборони : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Ю. В. Турченко. – К., 2014. – 18 с.

6. *Скуленко М. І.* Логічні засади пропаганди : [монографія] / Скуленко М. І. – Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2010. – 312 с.

7. *Яковлева Н. І.* Пропаганда як складова політичної комунікації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Н. І. Яковлева. – К., 2010. – 18 с.

8. *Кравчук М. А.* Політична пропаганда як засіб становлення і трансформації політичних режимів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / М. А. Кравчук. – Львів, 2006. – 19 с.

9. Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу / В. Горбулін // Дзеркало тижня – Україна. – 2015. – № 2 –24 січня). – С. 3.
10. Требін М. П. «Гібридна» війна як нова українська реальність / М. П. Требін // Український соціум. – 2014. – № 3. – С. 113–127.
11. Климентьєв О. П. Інформаційна функція Української держави : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / О. П. Климентьєв. – К., 2014. – 21 с.
12. Гандзюк В. О. Український Євромайдан у кривому дзеркалі російської пропаганди – 2013–2014) / В. О. Гандзюк // Соціальні комунікації в інтеркультурному просторі: міжконтинентальний діалог інтелектуалів : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. –м. Київ, 13 листопада 2014 р.). – К. : Київський ун-т ім. Б. Грінченка, 2014. – С. 23–29.
13. Васильчук Є. О. Російський екстремізм в Україні : [монографія] / Васильчук Є. О. – Черкаси : Видавець Ольга Вовчок, 2015. – 120 с.
14. Гулай В. Загрози інформаційній безпеці особи в контексті розгортання «гібридної війни» та збройної агресії Російської Федерації проти України: нові реалії інформаційно-психологічної війни / В. Гулай // Людина і техніка у визначних битвах світових воєн ХХ століття – до 70-річчя завершення Другої світової війни) : зб. тез доповідей Міжнар. наук. конф. – м. Львів, 21–23 жовтня 2015 р.). – Львів : НАСВ, 2015. – С. 10–12.
15. Сишук О. А. Інформаційно-психологічний компонент «гібридної» війни / О. А. Сишук // Україна в системі змін парадигми світопорядку ХХ–ХХІ століть : тези Міжнар. наук.-практ. конф. – м. Київ, 19 березня 2015 р.). – К. : Київський ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. – С. 143–147.
16. Анісімович-Шевчук О. З. Політична комунікація як системоутворюючий фактор політичного життя суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О. З. Анісімович-Шевчук. – Львів, 2010. – 19 с.
17. Gulay V. Манипулятивно-пропагандистская составляющая «гибридной» войны Российской Федерации против Украины: мифологемы прошлого и новые имперские императивы / V. Gulay // Studia Społeczne. – 2015. – № 13 –2). – S. 69–79.
18. Джолос О. Восточный фронт. Информационно-психологическая или смысловая война [Електронний ресурс] / О. Джолос // Obana V. – Режим доступу : <http://www.llks.lt/pdf/Vostochnyj%20front-skaitantiems%20RU.pdf>
19. Гулай В. В. Загрози інформаційно-психологічній безпеці особи в реаліях інформаційно-психологічної війни як складової «гібридної війни» Російської Федерації проти України / В. В. Гулай // Військово-науковий вісник. – Львів : НАСВ, 2016. – Вип. 25. – С. 233–244.
20. Гулай В. Розгортання «гібридної» війни Російської Федерації в умовах системної кризи державної організації України: інформаційно-комунікативні аспекти / В. Гулай // Україна в системі змін парадигми світопорядку ХХ–ХХІ століть : монографія / [наук. ред. О. О. Салати]. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – С. 214–230.

Włodzimierz Mokry

Uniwersytet Jagielloński

**JĘZYKOWE, RELIGIJNE, EKONOMICZNE I MILITARNE ŚRODKI EKSPANSJI
PAŃSTWA MOSKIEWSKIEGO NA UKRAINĘ.
OD ZNISZCZENIA KIJOWA PRZEZ ANDRZEJA BOGULUBSKIEGO POPRZEZ
WOJNĘ CARA PIOTRA I Z HETMANEM MAZEPĄ DO ROSYJSKIEJ OKUPACJI
KRYMU, DONBASU I ŁUGAŃSKA**

Włodzimierz Mokry. Linguistic, Religious, Economic and Military Means of Expansion of the Moscow State in Ukraine. From the Destruction of Kiev by Andrey Bogolyubsky, to the War Waged by Tsar Peter against Hetman Mazepa, to the Russian Occupation of Crimea, Donbass and Lugansk.

The title question is presented on the basis of opinions and conclusions of analyses by selected independent Russian, Polish and Ukrainian scholars: Slavists and Ukrainian literary historians specializing in the second half of the nineteenth and twentieth centuries, such as: Sergey M. Solovyov (1820-1879), Aleksandr Pypin (1833-1904), Igor Torbakov, Aleksandr Lipatov, Tadeusz Stanisław Grabowski, Jan Kaczmarczyk, Bohdan Lepky and Oksana Pakhlovska.

In the opinion of the aforementioned experts on Ukrainian-Russian relations, the first stage of the Russification of Ukraine by Russia started in Moscow as a result of violating the terms of the treaty concluded between Ukrainian Hetman Bohdan Khmelnytsky and Tsar Alexei Mikhailovich in Pereyaslav in 1654.

Tsarist Russia's authorities aspired to eliminate the existing institutional, administrative, cultural, and, especially, linguistic, social and political differences, separating Ukrainians from Russians, which was confirmed by the following actions taken by the Moscow authorities: 1) adding two articles to the Pereyaslav agreement with the Tsarist government, pushed through by Prince Vasiliy Golitsyn, restricting the rights and activities of Ukrainian hetmans; 2) the implementation by Prince Aleksandr Vyazemsky of commands given by Empress Catherine II, who recommended to gradually restrict the privileges and rights, existing in the 'Little Russia - as Ukrainian lands were called by Moscow at that time - Livonia and Finland [...] According to Catherine, these provinces were to be 'Russified' (обрусеть) within the shortest possible time, using gentle means, so that they would stop being 'driven by their natural instincts [...] and so that the remembrance and even the names of hetmans would perish forever'(I. Torbakov).

The Russification policy in Ukraine was determined by circular letters issued by the Tsarist administration and the Tsar's decrees (ukaz) - the famous Em Ukaz of 1876, forbidding even from using the name Ukraine" and printing books in the Ukrainian language. For example, the bylaw, issued by the Tsarist government in the 1840s, recommended that teaching in Russian should be introduced in these regions, as nothing unites the conquered nations with the winning one like language'. The Tsarist Russification policy was continued by the Stalinist Soviet authorities, and in the recent period - by post-Soviet Kremlin authorities.

This seemingly linguistic problem, philological in nature, which has always been a political problem, has become an issue used in the military aggression against Ukraine. The current Kremlin authorities, under the pretense of defending the rights of supposedly persecuted Russian-speaking community (mostly Ukrainians, subjected to Russification for centuries) by 'Ukrainian nationalists' unleashed a military war in Ukraine, carried out the annexation of Crimea and the occupation of lands of Lugansk and Donetsk Provinces. The use of the pretense as an untrue reason for waging the war against Ukraine by Russia, is confirmed by the fact that troops of regular and volunteer Ukrainian battalions defended the territory of eastern Ukraine, occupied by the troops of the Russian Federation; 80% of soldiers of the Ukrainian battalions are Russian-speaking, and they consider the war-stricken lands as part of the Ukrainian lands, belonging to undivided Ukraine. For Ukrainians, Crimea and Eastern Ukraine lands, occupied by Russia, are not 'Novorossiya' ['The New Russia'] as they are labelled by the occupying Russian authorities.

Key words: language, culture, Ukraine, Moscow, Russification, expansion, prohibitions, Ukrainianization, derussification, Sovietization, war, occupation.

Ponowna analiza najstarszych zabytków piśmiennictwa Rusi Kijowskiej oraz ustalenia niezależnych historyków rosyjskich, polskich i ukraińskich¹ potwierdzają tezę, że do wojskowo-militarnej rosyjskiej okupacji Krymu, Donbasu i Ługańska doprowadziły językowe, religijne, ekonomiczne i militarne środki ekspansji na ziemie ukraińskie. Były one świadomie i konsekwentnie stosowane na przestrzeni stuleci, najpierw przez pierwszych władców księstwa moskiewskiego w drugiej połowie XII w., potem państwa oraz imperium rosyjskiego, a następnie imperium sowieckiego i postsowieckiego, neoimperialnego państwa rosyjskiego.

Impuls do żywotnej na przestrzeni stuleci ekspansji najpierw państwa moskiewskiego, a po zawłaszczeniu nazwy Ruś przez Iwana Groźnego – carskiego imperium rosyjskiego i sowieckiego oraz postsowieckiego, dały napady zbrojne na stolicę państwa kijowskiego, zapoczątkowane w połowie XII w. przez założyciela Moskwy (1147 r.) Jurija Dołgorukiego, które kontynuował jego syn Andrzej Bogolubski, a także wnuk Mścisław Andriejewicz.

Jak wiadomo, gdy założyciel Moskwy Jurij Dołgorukij nie zdobył poparcia kijowian i „trzykrotnie musiał opuszczać” Kijów [10, s. 46–47], jego syn Andrzej Bogolubski „bezlitośnie zburzył Kijów «macierz grodów ruskich» (1169), dając dowód (in minus) jedności Ukraińców i Rosjan” [19, s. 57]. Po napaści armii Andrzeja Bogolubskiego na Kijów – jak pisze współczesny rosyjski niezależny historyk Michaił Heller – „miasto zostało splądrowane, spalone, jego mieszkańców wybito lub wzięto do niewoli. Kronika mówi o grabieżach, gwałtach, o paleniu cerkwi. Andrzej Bogolubski, którego ojciec Jerzy Dołgoruki trzykrotnie był wielkim księciem kijowskim, znenawidzonym przez tutejszą ludność, nie tylko pałał pragnieniem zemsty, ale chciał także zdegradować [Kijów] stolicę [księcia Włodzimierza] Monomacha, uczynić z niej słabe, pozbawione wielkiego znaczenia miasto. Kiedy pół wieku później Kijów zdobyli Mongołowie Batu-chana, poczynili tu mniejsze szkody niż chrześcijański książę Rurykowicz” [10, s. 46].

W 1155 r. z podkijowskiego Wyszogrodu – wywyższonego ponad wszystkie grody [25, s. 241]², gdyż w tamtejszej cerkwi złożono relikwie pierwszych męczenników Rusi Kijowskiej świętych kniaziów Borysa i Gleba, zabitych w 1015 r. przez brata uzurpatora Światopełka – porwana została przez księcia Andrzeja Bogolubskiego cudowna ikona Matki Boskiej Włodzimierskiej, która stała się później wielką świętością państwa moskiewskiego [24, s. 11].

Jak zapisał kronikarz, w 1169 r. syn Andrzeja Bogolubskiego, Mścisław z „bracią wzięli Kijów [...]. Grabili przez dwa dni wszystek gród: Podół i Górę, i monastery, i Sofię [sobór] i Dziesięciną Bogarodzicę [cerkiew]. I znikąd nie było dla nikogo zmiłowania: cerkwiom gorejącym, chrześcijanom, [jednym] zabijanym, innym zaś [powrozami] pętanym. Niewiasty prowadzone były do niewoli, gwałtem rozłączane od mężów swoich, dzieci płakały, patrząc na matki swoje. I mienia mnóstwo wzięli, i cerkwie z ikon i ksiąg ogołocili, z szat cerkiewnych i dzwonów — wszystko wynieśli Smoleńszczanie i Suzdalczy [...]. I wszystkie świątynie były zdobyte, został nawet podpalony [...] monaster pieczerski Świętej Bogarodzicy [...]. I był w Kijowie od wszystkich ludzi jęk i smutek, i boleść nieukojoną, i łzy nieustanne” [16, s. 207].

Dążący do nieograniczonej władzy książęcej Andrzej Bogolubski zrujnował dotychczasową stolicę państwa kijowskiego i „celowo przenosił centrum władzy, ponieważ wiedział, że w

¹W przedstawieniu tytułowej problematyki wykorzystane zostały nowe i ponownie przeanalizowane materiały źródłowe, dokumenty i fakty oraz opinie i wnioski takich wybranych niezależnych rosyjskich, polskich i ukraińskich uczonych sławistów-ukrainoznawców drugiej połowy XIX i XX w., jak: Siergiej M. Sołowiow (1820–1879), Aleksander Pypin (1833–1904), Michaił Heller, Igor Torbakow, Aleksander Lipatow, Tadeusz Stanisław Grabowski, Wiktor Jakubowski, Ryszard Łużny, Teresa Chynczewska-Hennel, Zbigniew Wójcik, Janusz Kaczmarczyk, Mychajło Hruszewski, Iwan Krypjakewycz, Petro Hołubeko, Bohdan Łepki, Oksana Pachłowska i in.

²„Prawdziwie Wyszogrodem nazwane zostało miasto, w którym Cerkiew chroni zbawienne ciała sług Chrystusa św.św. Borysa i Gleba”. Por. Повідання про святих князів Бориса і Гліба, w: Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи середньовіччя IX-XV століть, книга перша, за ред. В. Яременко, О. Сліпушко, Київ 2002, с. 241.

Kijowie jego władza będzie ograniczona” [10, s. 54]. Po zrujnowaniu Kijowa przez niego i jego syna Mścislawa, a następnie po nawale mongolskiej w 1240 r. Księstwo Moskiewskie odizolowane zostało od tradycji i sposobu rządzenia wprowadzonego przez pierwsze pokolenia chrześcijańskich władców państwa kijowskiego. Ich wzorcem był chrzciciel Rusi Kijowskiej, jego synowie święci kniaziowie męczennicy Borys i Gleb oraz fundator cerkwi pod ich wezwaniem – książę kijowski Włodzimierz Monomach (1053–1125). Natomiast książęta moskiewscy, odchodząc od tych utrwalanych przez władców państwa kijowskiego tradycji Kijowa, a także Nowogrodu, przejmowali wzorce mongolskich przywódców. Wskutek tego – jak dowodził wybitny uczony rosyjski Aleksander Lipatow – państwo moskiewskie przerodziło się w Ruś Mongolską, w której ukształtował się „system władzy rosyjskiej, który nie zakłada dialogu władzy ze społeczeństwem” [59, s. 52– 55].

Przedstawiciele dynastii Romanowów i ich następców oraz dziejopisarzy, a zwłaszcza pisarzy propagujących ideologię autorytarnych władców scentralizowanego, najpierw Księstwa Moskiewskiego, a po zawłaszczeniu przez Iwana Groźnego w 1581 r. nazwy „Ruś” (dla określania państwa moskiewskiego), państwa „cara i wielkiego księcia całej Rusi” [54, s. 137]³, nurtował zawsze problem związany z ustaleniem początków państwa i książęcocesarskiego rodowodu ich przodków. Twórcy legendarno-kronikarskich wizerunków oraz literackich obrazów władców państwa moskiewskiego, a zwłaszcza carskiego imperium rosyjskiego, czerpiąc z legend o założycielach, budowniczych stolicy swojego nowego księstwa, a następnie państwa, sięgali do mglistych początków liczącego – jak starali się dowodzić – ponad 1500 lat Kijowa [26; 1]. Eksponowali ważne postaci historyczne, żyjące w czasach przełomowych, np. przyjęcia chrztu w 988 r. przez Ruś Kijowską, by w ten sposób doszukiwać się w ich rodowodach przodków carów imperium rosyjskiego.

Pisarze umacniającego swą ekspansję państwa moskiewskiego, propagujący koncepcję silnej i nieograniczonej władzy książęcej, zawsze sięgali do życiorysów uważanych za wzorce silnych władców z pierwszego pokolenia książąt moskiewskich XII w. Jak pisze Michaił Heller, „Bogolubski zarówno w dobrym, jak i w złym sensie był wyraźnym prekursorem Iwana Groźnego i Piotra I. Gdyby Iwan i Piotr szukali jakiegoś wzorca, nie mogliby wybrać lepiej”. Bogolubski – jak już zostało to przypomniane – celowo przenośli centrum władzy, ponieważ wiedział, że w Kijowie jego władza będzie ograniczana [10, s. 54]. Spośród propagatorów koncepcji silnej władzy carskiej wyróżniał się m.in. utrzymujący kontakty z carem Iwanem Groźnym autor *Opowieści o carze Konstantynie* i *Opowieści o Mahmed-Sultanie* Iwan Pierieswietow. W obu tych opowieściach użył tradycyjnej dla ówczesnej literatury moskiewskiej formy alegorii. Pod pozorem przedstawienia dziejów ostatniego władcy Bizancjum i charakterystyki organizacji idealizowanego przez siebie państwa tureckiego, zaprezentował własne poglądy, opowiadając się za typem państwa autokratycznego [46, s. 117, 119].

Ponadto już w pierwszych dziesięcioleciach XVI w. – jak podkreśla Ryszard Łużny – „uczony mnich klasztoru w Pskowie Fiłofiej-Filoteusz w listach do książąt moskiewskich jako władców państwa określanego już jako «Ruś Moskiewska» przedstawił koncepcję «Moskwy – trzeciego Rzymu», doktryny uzasadniającej historiozoficzną tezę o wyjątkowej roli politycznej i religijnej Rusi Moskiewskiej dla chrześcijańskiego Wschodu, o jej historycznym znaczeniu po

³Por. O. Pachłowska, Problem dziedzictwa w kulturze ukraińskiej oraz formy jego imperialnej ekspropriacji, w: Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine. The Foundation of Historical and Cultural Traditions in East Central Europe, red. J. Kłoczowski, H. Głapski, Lublin 1994, s. 137: „Pierwsza koncepcja rosyjskiego samodzielnego państwa i jednocześnie klasyczna formuła demokracji w jej rosyjskim wydaniu jest dziełem Iwana Groźnego i zawarta została w tytule cara, który w 1581 roku podpisał swój list do Stefana Batorego: «царь и великий князь всея Руси [...] по Божию изволению, а не по многоятежному человеческому хотению»”.

upadku Konstantynopola; ten fakt ostatni był traktowany jako kara Boża za sprzeniewierzenie się prawosławiu na [unijnym, 1439 r.] soborze florenckim oraz wcześniejszej «kompromitacji» rzymskiego katolicyzmu wobec całego chrześcijaństwa» [24, s. 16].

Należy w tym miejscu podkreślić, że aktywnie działający w latach 1542–1563 metropolita i doradca cara Makary jako rzecznik ideologii mocnego scentralizowanego państwa oraz przywódca Cerkwi odgrywającej ważną rolę w jego funkcjonowaniu przyczynił się do umocnienia ideologii politycznej państwa moskiewskiego. Jak wiadomo, z wciąż trudnych do wytłumaczenia powodów w 1562 r. patriarcha konstantynopoliński uznał przyjęty w 1547 r. przez Iwana Groźnego tytuł cara – „pana chrześcijańskiego Wschodu i Zachodu” [24, s. 16].

Imperium rosyjskie „formalnie powstało w 1721 r., kiedy Piotr I, triumfator wojny północnej ogłosił się imperatorem”, nawiązując do przyjętego przez Iwana IV Groźnego miana „cara wszech Rusi”. Jeszcze wcześniej, bo już „w XV wieku po upadku Konstantynopola zrodziła się w Moskwie idea sukcesji, która sto lat później znalazła wyraz w słynnym stwierdzeniu: «dwa Rzymy padły, trzeci stoi, a czwarty już się nie pojawił»” [10, s. 6–7; 24, s. 16] – pisał mnich pskowski Filoteusz w Posłaniu do wielkiego księcia Wasilija Iwanowicza – syna Iwana III. Jednak to 43 lata rządów Iwana III sprawiły, że Moskwę okrzyknięto trzecim Rzymem. Wszystko zaczęło się w 1453 r., gdy upadło Bizancjum po zdobyciu Konstantynopola przez tureckiego sułtana Mehmeta II.

W przekonaniu przywołanych na początku sławistów istniejąca od 1581 r. koncepcja „samodieżawija” – silnej władzy o charakterze monarchii autorytarnej, zakładała ekspansję Moskwy poza terytorium państwa moskiewskiego i przekształcanie go w wielonarodowe państwo rosyjskie [46, s. 102].

Należy przy tym zaznaczyć, że napotykać na opór ze strony Rzeczypospolitej Moskwa w swej ekspansywnej polityce zaborczej kierowała się innymi celami, inną strategią i sposobami walki, gdy zmierzała do „podboju Inflant i zdobycia dostępu do morza”. Inną zaś – nie militarną, lecz ideowo-propagandową strategię przyjęła Moskwa z myślą o podboju i podporządkowaniu ziem rusko-ukraińskich i białoruskich byłego państwa Rusi Kijowskiej i Halicko-Wołyńskiej, które od układu w Krewie 1383 r. do unii lubelskiej w 1569 r. znajdowały się w procesie włączania Wielkiego Księstwa Litewskiego z Polską w państwo Rzeczypospolitej tych obu narodów [39, s. 190–195; 5, s. 105–109]⁴. Szczególnie istotny jest przy tym fakt, że Iwan Groźny „wyprowadzał swą jakoby nieprzerwaną genealogię od pierwszych książąt kijowskich [...] i z jednej strony, podobnie jak wielu jego poprzedników i następców, nazywał [...] siebie księciem kijowskim, z drugiej zaś [strony] w listach do Kurbskiego tytułował Świętego Włodzimierza i Włodzimierza Monomacha «wielkimi carami», unifikując tym samym dynastyczne dziedzictwo struktur władzy, co nie odpowiadało rzeczywistości. Groźnemu carowi – jak celnie zauważa Oksana Pachłowska – potrzebna była bowiem nazwa «Ruś» bez możliwości zidentyfikowania autentycznego kulturowego kodu jej zrębów, tak jak potrzebna była idea tronu kijowskiego po to, by nie zachwiały się moskiewski tron Iwana Groźnego. Jak już wspominaliśmy, Iwan Groźny ogłosił się „carem i wielkim księciem Rusi”, gdy w 1581 r. po raz pierwszy swój list do króla Polski (w latach 1571–1586) Stefana Batorego podpisał „car i wielikij kniaz wsieja Russi [...] po bożiju izwoleniju, a nie po mnogomniateżnomu czelowieczestwa chotieniju [...]” [54, s. 137].

⁴„Układ krewski, określane w literaturze niezbyt ściśle jako akt unijny, był w istocie jednostronnym zobowiązaniem” – podkreśla autor *Dziejów Polski późnośredniowiecznej* Krzysztof Baczkowski. Akt 1385 roku w Krewie zapoczątkował proces związku Polski z Księstwem Litewskim, potwierdzony i zmieniony w 1401 r. w Wilnie i Radomiu, 1413 r. w Horodle, w latach 1432–1434 w Grodnie, 1499 r. w Wilnie, 1501 r. w Mielniku, ostatecznie potwierdzony unią w 1569 r. w Lublinie. O różnych etapach polsko-litewskiego procesu unijnego świadczy m.in. fakt, że w latach 1447–1492 i 1501–1506 istniała tylko unia personalna między obojga narodami. Rzeczypospolita obojga narodów utraciła niepodległość w 1795 r. W 1918 r., oba już jako odrębne państwa odzyskały niepodległość. Dokładniej na ten temat patrz w: J. Kłoczowski, *Historia Polski. Od czasów najdawniejszych do końca XV wieku*, Lublin 2000, s. 55-81

Widoczna w XVI w. walka imperium carskiego o Ukrainę, przybierająca formę polityczną czy kryptokulturalną, miała – jak podkreśla Oksana Pachlowska – tylko na pierwszy rzut oka podłoże czyste „filologiczne», gdyż w swej istocie był to konflikt polityczny. [...] Od samego początku dla imperium rosyjskiego kwestia ta miała czysto polityczne znaczenie: ekspropriacja nazwy Ruś stała się ideologicznym fundamentem dla unitarystycznej i ekspansjonistycznej polityki Rosji” [55, s. 203].

W ocenie ukraińskich oraz polskich, a także części rosyjskich niezależnych badaczy zawartą z carem moskiewskim ugodę (uznającą protektorat Moskwy) hetman Bohdan Chmielnicki uważał za fazę przejściową do pełnej samodzielności pod protektoratem cara. Moskwa natomiast pojmowała krok Chmielnickiego wręcz odmiennie, jako pełne, organiczne podporządkowanie Ukrainy absolutnej władzy cara, pochodzącej, jak wierzone, od Boga – i dlatego niepodzielnej i niepodlegającej krytyce, gdyż car stawał się władcą „po bożiji izwoleniuju”.

Moskwa nie traktowała władzy carskiej nad ukraińską państwowością kozacką jako zgodnego z podpisaną ugodą perejasławską zapewnienia jej praw i swobód, ale jako wiernopoddańcze wcielenie Ukrainy Kozackiej do państwa carów, w charakterze zwykłej prowincji. W tym też tkwi źródło niezliczonych później zatargów i tarć między „wyzwolicielską” a „wyzwoloną” [8, s. 14]⁵.

O istniejących od lat, jeszcze przed zawarciem ugody perejasławskiej, planach podporządkowania Ukrainy Moskwie świadczy m.in. przekazana 17 grudnia 1652 r. przez poselstwo Samuela Bogdanowicza-Zrudnego długo ustalana prośba o zawarcie ugody z carem, która oznaczała „podjęcie przez Aleksego Michajłowicza działań mających doprowadzić do końca sprawę przyłączenia Ukrainy do państwa moskiewskiego” [14, s. 200–261].

Szczególnie ważny dowód na potwierdzenie faktu, że Moskwa wykorzystała zawarcie ugody perejasławskiej na pozbawienie Ukrainy „wszelkiej samodzielności”, przytacza wykorzystujący ustalenia współczesnych znawców problemu niezależny historyk rosyjski Igor Torbakow. Powołując się na dokumenty potwierdzające „usilne dążenie carskiej (a później imperatorskiej) władzy rosyjskiej do zniwelowania istniejących [na Ukrainie] różnic instytucjonalnych, administracyjnych, kulturalnych i językowych” [7; 35; 17]⁶, Torbakow podkreśla, że „książę Wasyl Golicyn [...] w przeddzień wyboru nowego hetmana przeforsował dodanie dwóch dodatkowych artykułów do umowy z rządem carskim, na którą przysięgali dotychczasowi hetmani”. Wpisany przez Golicyna do umowy z rządem carskim artykuł zalecał, „by hetman i starszyzna, służąc wielkim gosударom, naród małosyjski wszelkimi środkami i sposobami z narodem wielkorosyjskim jednoczyli, do nierozzerwalnej i trwałej zgody przywodzili poprzez małżeństwa i inne działania, aby oba narody połączyły się pod jednym berłem carskiego majestatu i w jednej chrześcijańskiej wierze, tak by nikt już nie rozgłaszał, że małosyjski kraj podlega władzy hetmańskiej, lecz by wszędzie występowali jednogłośnie: Jego Carskiej Wysokości samodzielnemu domeniowi hetman, starszyzna i naród małosyjski – wspólnie z narodem wielkoruskim” [58, s. 191].

⁵„Moskwa (a później i Rosya) – podkreśla T.S. Grabowski – wyzyskała fakt połączenia się Ukrainy z carstwem ku pozbawieniu Rusi wszelkiej samodzielności, podczas gdy starszyzna kozacka i Chmielnicki ujawniali coraz wyraźniej dążności autonomiczne. Rosya, jako państwo despotyczne, od pierwszej chwili przyłączenia Ukrainy, uważała tę ziemię za najbliższy teren swej ekspansji zaborczej. Ukraińcy natomiast od Chmielnickiego, aż do chwili dzisiejszej, jak świadczą o tem referaty i rezolucje Ukraińców w Petersburgu z r. 1905, traktowali i traktują ten krok, jako połączenie się z Rosją «równorzędnej autonomicznej jednostki»”.

⁶Zob. В.М. Горобець, Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини в другій половині XVII – першій чверті XVIII ст., Київ 1995; О.К. Струкевич, Україна – Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми), Київ 1996. Na uwagę zasługuje również fundamentalna praca kanadyjskiego historyka Zenona Kohuta, *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s*, Cambridge Mass. 1988.

Podporządkowanie Ukrainy Rosji uczynił głównym celem swoich działań car Piotr I – „twórca scentralizowanego, zaborczego imperium rosyjskiego i nowej absolutystycznej formy rządzenia «samodzierżawia», podporządkowującego woli cara rosyjskiego cały kraj w sposób bezwzględny i całkowity: poczynając od administracji, wojska, gospodarki, poprzez sprawy społeczne, politykę, ideologię, aż do Kościoła prawosławnego, kultury, nauki i sztuki” [46, s. 174]⁷. W 1711 r. Piotr I w wydanym kodeksie prawnym Duchowny regłament reguluje zasady organizacji życia cerkiewnego pod kierownictwem Świętego Synodu na czele z urzędnikiem świeckim oraz carem, uznanym za głowę Cerkwi i jej najwyższego rozjemcę. Dopowiedzmy, że wprowadzone w 1723 r. przez Piotra I zmiany, włącznie ze zniesieniem patriarchatu moskiewskiego, zostały usankcjonowane przez patriarchów Wschodu [24, s. 21].

Szczególnie dotkliwym dla kultury ukraińskiej świadectwem wzmożonej rusyfikacji Ukrainy było zarządzone w 1720 r. ukazem Piotra I ograniczenie drukowania książek w języku ukraińskim oraz wprowadzenie języka rosyjskiego jako wykładowego w Akademii Kijowsko-Mohylańskiej [45, s. 159]. Postępujący na różnych płaszczyznach proces rusyfikacji Ukrainy przedstawia w swej książce *Українська культура* metropolita prawosławny Ilarion – Iwan Ohijenko, który dowodzi, że „Piotr I uważał wszystkich hetmanów Ukrainy, poczynawszy od Bohdana Chmielnickiego do Iwana Skoropadskiego (1646–1722) za «zdrajców» Rosji” [22, s. 197–328]⁸.

Wręcz nienawistny stosunek Piotra I do hetmana Mazepy zawiera wydany trzy dni po przejściu Mazepy na stronę króla Szwecji Karola XII uniwersał carski do starszyny generalnej Wojska Zaporoskiego, w którym car pisze, iż „Mazepa przeszedł na stronę nieprzyjaciela [...], aby zniewolić ziemię małorosyjską, oddając ją pod panowanie polskie, a cerkwie boże i monastery przekazać unitom [...]. Rozkazujemy wam przeto, abyście zdradzie byłego [!] hetmana nie sprzyjali i przy wojsku rosyjskim stanęli przeciw wspólnemu nieprzyjacielowi” [30, s. 97–98; 52, s. 273]⁹. O wrogim stosunku Piotra I do unitów świadczy fakt, że w czasie pobytu w Połocku w 1705 r. „w trakcie wydarzeń związanych z tzw. wojną północną, car Piotr wraz z towarzyszącymi mu przy zwiedzaniu kościoła unickiego osobami wziął osobisty udział w zamordowaniu pięciu bazylikańskich zakonników” [24, s. 21].

Przykładem zaś represji Piotra I wobec starszyny kozackiej jest prześladowanie zmarłego śmiercią męczeńską hetmana Pawła Połubotka, broniącego praw hetmanów kozackich. Mściwą działalność Piotra I i Katarzyny II wobec Ukrainy najtrafniej ocenił Taras Szewczenko w poemacie *Sen*, w którym autor w następujący sposób komentuje napis na odsłoniętym przez Katarzynę II pomniku Piotra I w Petersburgu *Первому – Вторая*:

Це той перший, що розпинав	To ten pierwszy, który ukrzyżował
Нашу Україну,	Naszą Ukrainę
А вторая доконала	A druga dobiła
Вдову сиротину	Wdowę sierotę. (tłum. W.M.)

[33, s. 185]¹⁰.

⁷W. Jakubowski, *Literatura rosyjska*, Warszawa 1970, s. 174.

⁸Por. rozdziały książki Iwana Ohijenki zatytułowane: *Заборона українських книжок на Москві; Русифікація України за цариці Катерини II, Руїнування шкіл на Україні; Русифікація шкіл на Україні; Історія української церкви; Катерина однімає церквою землі на Україні; Руїнування церковного життя на Україні; Український рух перед великою волею; Валуєвський погром 1863 року; Погром 1876 року; Погром 1891 року; Революція 1905 року; Мартиролог український; „Обход закона”; Історія постанови пам’ятника Богдану Хмельницькому в Києві; Наслідки руїнування України; Московське громадянство і руїнування України; Українська мова; Коротка історія української мови; Спорь южан съ сьверверянами, w: I. Огієнко (Митрополит Іларіон), *Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу, Українське видавництво в Катеринославі, Катеринослав – Ляйпціг 1923, s. 137–233; рог. видання друге, фотодрук з видання 1918, Київ 2002, s. 197–328.**

⁹Сут. за W. Mokry, *Postać Mazepy w trylogii Bohdana Łepkiego, „Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1993, t. 1–2, s. 273.*

W swych działaniach rusyfikatorskich na Ukrainie rosyjskie władze carskie obok likwidowania Kozaczyzny szczególną wagę przywiązywały do podporządkowywania Moskwie i zrusyfikowania ukraińskiej Cerkwi prawosławnej, odrodzonej przez metropolitę Piotra Mohyłę w Kijowie. Wystarczy w tym miejscu przypomnieć, że od 1799 r. do 1921 r. wszyscy metropolici powoływani na katedrę metropolitalną w Kijowie przez synod moskiewski byli z pochodzenia Rosjanami, czemu prawosławny metropolita Iłarion Iwan Ohijenko poświęcił odrębną rozprawę *Як Москва взяла під свою владу вільну українську церкву* (Jak Moskwa wzięła pod swoją władzę wolną Cerkiew ukraińska) [21, s. 108].

Ocenę rusyfikatorskich działań Piotra I zawiera list Iwana Mazepy do pułkownika starodubskiego Iwana Skoropadskiego, w którym hetman pisał, że car „chciał wziąć w tyrańską niewolę nas wszystkich: hetmana, starszyznę, pułkowników i wojsko całe; nazwę wojska tego wymazać; Kozaków przemienić w dragonów, naród zniewolić na wieki [...] poddaliśmy się zwycięskiej protekcji króla szwedzkiego [...], który nie tylko zachowa nasze wolności i prawa, ale i rozszerzy. Mamy na to nie tylko jego słowo królewskie, lecz również potwierdzenie pisemne” [29].

Cele i konsekwencje dopisywanych przez księcia Golicyna i realizowanych przez urzędników carskich dodatkowych artykułów do ugody perejasławskiej zawartej przez cara z hetmanem Chmielnickim oraz efekty działalności Piotra I, zmierzające do podporządkowywania Ukrainy, sprawiedliwie ocenił rosyjski pisarz emigracyjny Aleksander Hercen w liście *Россия и Польша*, opublikowanym w wydawanym przez siebie w Londynie dwutygodniku „Колокол” (1859, nr 34). Zdaniem Hercena źródła rusyfikatorskiej polityki wobec Ukrainy tkwią w zdradzieckim złamaniu przez Moskwę ugody perejasławskiej zawartej z Ukrainą, której „Piotr I, pod pretekstem zdrady Mazepy, pozostawił jedynie cień przywilejów”. Po przyznaniu sobie przez Katarzynę II prawa zsyłania chłopów na katorgę i po zabronieniu im zarazem wnoszenia skarg na panów, mimo protestów ze strony Ukraińców, „kraj ich nie mógł oprzeć się nieubłaganej lawinie, toczącej się z północy ku Czarnemu Morzu i pokrywającej wszystko jednostajnym lodowatym całunem niewoli” [53, s. 48–61, 200].

Uchodząca zaś za główną likwidatorkę Kozaczyzny Katarzyna II w instrukcji przekazanej księciu Aleksandrowi Wiaziemskiemu tłumaczyła, że specjalną uwagę należy zwrócić na takie prowincje imperium rosyjskiego, jak „Małorosja, Inflanty i Finlandia”. Dalej pisała, że „są [one] prowincjami, które rządzą się potwierdzonymi dla nich przywilejami; pozbawienie ich wszystkich naraz byłoby wielce niestosowne, ale i nazywanie ich obcokrajowcami i traktowanie ich w ten sposób byłoby więcej niż błędem, a nawet z całym przekonaniem można powiedzieć – głupotą. Prowincje te [...] należy jak najbardziej łagodnymi sposobami doprowadzić do tego, żeby zruszczaty i przestały ciągnąć jak wilki do lasu” [58, s. 192].

Przemyślaną, systemową i bezwzględną rusyfikację Ukrainy prowadziły świeckie i cerkiewne władze rosyjskie w reakcji na działania przedstawicieli ukraińskiego odrodzenia narodowego epoki preromantyzmu i romantyzmu. Oficjalni uczeni, publicyści i działacze oświatowi imperium rosyjskiego, na czele z Wissarionem Bielińskim, z reguły zaprzeczali istnieniu odrębnego języka i narodu ukraińskiego. Realizując programowe hasło romantyzmu, jakim było zwracanie się do historii, pisarze ci sięgali zarówno do historii i kultury państwa Rusi Kijowskiej, jak i do latopisów kozackich, w tym także do słynnego latopisu *Historia Rusów*,

¹⁰Szewczenko wypowiada to oskarżenie w następującym kontekście: „W tem najpierw na skale [cokole pomnika] przeczytałem dłutem kuty: «Pierwomu Wtoraja» [...] Katy, katy, ludojady, Ileście nakradli. Ile zżarli! A cōżeście do grobu zabrali? I na duszy tak mi ciężko // Było, niby dzieje // Swego kraju odczytuję! // Stoją i truchleją! // A tymczasem słyszę cichy // Smutny śpiew – ktoś śpiewa. Niewidzialny” (przeł. B. Łepki). T. Szewczenko, *Sen* (Komedia), w: T. Szewczenko, *Wybór poezji*, oprac. M. Jakóbiec, Wydawnictwo Ossolineum, BN, Wrocław–Kraków 1974, s. 108.

wydanego w 1846 r. w Moskwie [13, s. 320]. Rosyjscy pisarze, z nielicznymi wyjątkami, uważali jednak zabytki te za dorobek kultury rosyjskiej, tzw. epoki staroruskiej, rozumianej jako początek wyłącznie kultury staroruskiej, a co najistotniejsze, zaprzeczali przy tym prawu Ukraińców do dziedzictwa kulturowego Rusi Kijowskiej. Historia, piśmiennictwo, zabytki architektury sakralnej – sobory, cerkwie, monastery, stanowiące kolebkę życia monastycznego [28, s. 376], oraz bogata ukraińska literatura ustna, głównie pieśni duchowne, historyczne i dumy kozackie stanowiły dla pisarzy ukraińskiego romantyzmu podstawę dla tworzenia utworów w nowożytnym, na wskroś narodowym literackim języku ukraińskim. Natomiast pisarzom rosyjskim te same ukraińskie źródła mogły co najwyżej służyć – jak twierdzili – do nadawania kolorytu lokalnego utworom rosyjskojęzycznym, tworzonym przez pisarzy „małorosyjskich” lub opisującym „Małorosję”, jak nazywano Ukrainę. Najlepszym tego przykładem – w ich mniemaniu – był pochodzący z Ukrainy, ale piszący w języku rosyjskim Mikołaj Gogol.

Wszelkie przejawy odradzania się ukraińskiej kultury, piśmiennictwa, a zwłaszcza myśli wolnościowej władze rosyjskie odbierały jako niezgodne z oficjalną linią polityki carskiej i zagrażające istnieniu imperium rosyjskiego.

Dla potwierdzenia tej opinii wystarczy przypomnieć fakt, że nawet po wystąpieniu twórcy przetrawestowanej na język ukraiński *Eneidy* (1798) Iwana Kotarewskiego pracownik tajnej policji, tj. *III Отделения Канцелярии Его Императорского Величия*, Mikołaj Grecz w swej pracy *Опыт истории русской литературы* uważał język ukraiński za „małorosyjskie narzecze” języka wielkorusyjskiego i twierdził, że: „Малорусское наречие родилось и усиливалось от долговременного поляков владычества в юго-западной России и может даже называться польским”¹¹.

O realizowanej zgodnie z opinią Grecza przez władze carskie polityce językowej wobec Ukrainy i innych podbijanych przez imperium rosyjskie krajów świadczy dokument z lat czterdziestych, w którym przedstawiciele ówczesnej oświaty rosyjskiej zalecali, by „w szkołach zarówno carstwa, jak i w nadbałtyckich guberniach, starać się prowadzić nauczanie w języku rosyjskim. Nic tak nie jednoczy zwyciężonych narodów ze zwycięzcami jak język” [40, s. 45; 51, s. 159].

Wręcz kuriozalnych argumentów na podważenie istnienia odrębnego od rosyjskiego języka ukraińskiego użył podejrzewający Ukraińców o związki z organizatorami powstania styczniowego w 1863 r. w Warszawie minister spraw wewnętrznych imperium carskiego Piotr Wałujew, który w 1863 r. wydał okólnik zabraniający wydawania książek i prac naukowych w języku ukraińskim, gdyż jak argumentował: „żadnego ukraińskiego języka nie było, nie ma i być nie może, a narzecze Małorosjan, którym mówi pospólstwo, jest tym samym językiem rosyjskim, zepsutym jedynie wpływami polskimi” [50, s. 179].

Trwającą od ugody perejaśławskiej rusyfikację Ukrainy przypieczętował wydanym w 1876 r. i praktycznie obowiązującym do rewolucji 1905 r. niespotykany w skali światowej emski ukaz carski, który zabraniał drukowania na terenie imperium w języku ukraińskim książek religijnych, broszur, podręczników, dokumentów historycznych, tekstów pod nutami utworów muzycznych, wstrzymywał import książek ukraińskich, zabraniał wystawiania ukraińskich sztuk teatralnych, działalności szkół z ukraińskim językiem wykładowym.

Jak dowodzi profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Bohdan Łepki, bezpośrednią przyczyną wprowadzenia ukazu emskiego była propozycja wydania Pisma Świętego przetłumaczonego na język ukraiński przez Pyłypa Moraczewskiego. Władze Cerkwi

¹¹ „Małorosyjskie narzecze narodziło się (powstało) i wzmacniało się w wyniku długoletniego panowania Polaków w południowo-zachodniej Rosji i może się nawet nazywać polskim”, М. Греч, Опыт истории русской литературы, Санкт-Петербург 1882, с. 12. Цyt. за: П. Голубенко, Україна і Росія у світлі....

rosyjskiej, a następnie administracji carskiej wydanie ukraińskiego przekładu Biblii uznały za przedsięwzięcie niepotrzebne i niebezpieczne, gdyż – jak napisano w uzasadnieniu – mogłoby to doprowadzić najpierw do językowego, a następnie politycznego oderwania Cerkwi ukraińskiej od rosyjskiej, a w konsekwencji oderwania Ukrainy od Rosji [47, s. 380].

Zagrożonego rusyfikacją języka i kultury ukraińskiej bronili [56, s. 20–78] tworzący swe nieprzemijające dzieła literackie pisarze i twórcy kultury ukraińskiej tej miary co m.in. Mychajło Drahomanow¹², Mychajło Kociubyński, Łesia Ukrainka, Iwan Franko. Oceniając rewolucję 1905 r., autor słynnego poematu Mojżesz przestrzegał przed zakorzenioną w mentalności rosyjskiej ideą wielkopaństwowego, wielkorosyjskiego narodu wypielegnowanego przez carski „absolutyzm uzbrojony w trzy doktryny: prawosławie, samodzierżawie i rusyfikację”. Zdaniem Iwana Franki doktryny te tak głęboko weszły w ciało i krew społeczności rosyjskiej, że istnieje prawdopodobieństwo, iż bardzo łatwo rusyfikacja może się stać doktryną liberałów rosyjskich, która może stanowić „przedłużenie dotychczasowej polityki rujnowania, wykorzystywania i oglupiania terenów ukraińskich dla «dobra» centrum, mamy narodowy autokratyzm w liberalnym i konstytucyjnym płaszczu na wzór węgierski” [43, s. 107].

Rusyfikację Ukrainy kontynuowały stalinowskie władze sowieckie i postsowieckie. Najbardziej dobitnym świadectwem kontynuowania przez sowieckie władze stalinowskie rusyfikacji Ukrainy jest wypowiedziany w 1921 r. na X Zjeździe Rosyjskiej Partii Komunistycznej (bolszewików) przez Józefa Wissarionowicza Stalina komentarz na temat perspektywy rozwoju sytuacji językowej na Ukrainie. Głos Stalina, przewidującego ukrainizację zrusyfikowanych miast Ukrainy Wschodniej w wyniku migracji ukraińskojęzycznej ludności wsi do miast, ukazuje bezpośredni cel wywołania przez moskiewskie władze stalinowskie sztucznego głodu chłopów ukraińskich w 1932–1933 r. – zniszczenie odmawiającej oddawania ziemi państwu wsi ukraińskiej, która stanowiła rezerwar odrodzenia języka i kultury ukraińskiej w zrusyfikowanych miastach¹³.

Spontanicznie wypowiedziane na rok przed powstaniem w 1922–1923 r. Związku Sowieckiego uwagi Stalina w sprawie rozwoju języka ukraińskiego i białoruskiego dostarczają istotnych faktów, argumentów i motywacji, ukazujących źródła i cele wypracowywanej na początku roku 1923 tzw. leninowsko-stalinowskiej polityki narodowościowej. Opinia

¹²Mychajło Drahomanów (1841–1895) rozczarowany swoimi działaniami na rzecz nakreślenia dróg porozumienia z Rosją, „gorąco protestował – jak pisze Władysław Serczyk – przeciwko rusyfikacji Ukrainy”. Na kongresie literackim w Paryżu już w 1878 r. (po carskim ukazie emskim 1876 r.) wystąpił przeciwko zakazowi używania języka ukraińskiego na Ukrainie, co jednak nie powstrzymało nasilającej się rusyfikacji Ukrainy. Zob. W.A. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław 1979, s. 267–268. Por. też m.in. I. Лисяк-Рудницький, *Енциклопедія українознавства*, ред. В. Кубійович, Львів 1993, т. 2, с. 1589–1591.

¹³Протоколы X Съезда РКП(б), Институт Маркса-Энгельса-Ленина при ЦК ВКП(б), Партийное Издательство, Москва 1933, s. 216. Wymowne, że stenogramy wystąpień X Zjazdu Rosyjskiej Partii Komunistycznej bolszewików zostały wydane właśnie w 1933 r.: „Mam tutaj – mówił w 1921 r. Stalin – notatkę o tym, że my komuniści, rzekomo narzucamy białoruską narodowość sztucznie. Nie jest to prawdziwe, dlatego że istnieje białoruska narodowość, która posiada swój język odmienny od rosyjskiego, wobec tego podnieść kulturę narodu białoruskiego można tylko w jego rodzimym języku. Tak samo mówiono pięć lat temu o Ukrainie, o ukraińskiej narodowości. A jeszcze niedawno mówiło się, że republika ukraińska i ukraińska narodowość – wymysł Niemców. A tymczasem jest jasne, że jeżeli w miastach Ukrainy dotychczas przeważają jeszcze rosyjskie elementy, to z biegiem czasu te miasta będą nieuchronnie ukrainizowane. 40 lat temu Ryga jawiła się jako niemieckie miasto, ale [...] teraz Ryga jest czysto łotewskim miastem. Lat temu 50 wszystkie miasta Węgier miały niemiecki charakter, obecnie są zmadziaryzowane (węgierskie). To samo można powiedzieć o tych miastach Ukrainy, które mają rosyjski charakter i które będą ukrainizowane, dlatego że miasta rosną kosztem wsi. Wieś – to rezerwat ukraińskiego języka i on wejdzie do ukraińskich miast jak panujący element. To samo będzie z Białorusią, w której miastach wciąż jeszcze przeważają nie Białorusini [...] i dlatego nie zgadzam się z autorem notatki, który mówi, że my sztucznie narzucamy białoruską narodowość”. Fragment wypowiedzi Stalina w: *Протоколы X Съезда РКП(б), Институт Маркса – Энгельса – Ленина при ЦК ВКП(б), Партийное Издательство, Москва 1933, s. 216.*

Stalina, dotycząca kwestii narodowościowych sprzed powstania Związku Sowieckiego, dopełnia wypowiedziane w pierwszym roku istnienia komunistycznego państwa zdanie Lenina¹⁴, odnoszące się do diskutowanego w 1923 r. przekonania komunistów rosyjskich o nieuchronnym zwycięstwie „wyższej rosyjskiej kultury nad kulturami innych, bardziej zacofanych narodów (ukraińskiego, azerbejdżańskiego, uzbeckiego, kirgiskiego i in.)”. Wszelka dyskusja o „pierwszeństwie rosyjskiej kultury i wskazywanie na jej nieuchronne zwycięstwo – tłumaczył wódz rewolucji – jest niczym innym jak dążeniem do utrwalania panowania wielkorosyjskiej narodowości”¹⁵.

Jak widać, obaj główni współtwórcy tzw. leninowsko-stalinowskiej polityki narodowościowej w Związku Sowieckich Republik Socjalistycznych byli świadomi carskiej tradycji mocarstwowej, utwierdzającej pierwszeństwo kultury i języka rosyjskiego wśród podbijanych narodów, ale tę carską tradycję na różne sposoby wykorzystywali dla realizacji głoszonej przez władze bolszewicko-stalinowskie koncepcji przetworzenia wszystkich narodów republik w jeden rosyjskojęzyczny sowiecki naród wielkorosyjski. Współpracujący z paryską „Kulturą” wybitny znawca i rzecznik porozumienia polsko-ukraińskiego Józef Łobodowski [31, s. 260] po przeanalizowaniu dokumentów poświęconych walce kilku pokoleń twórców ukraińskich z nieustającą rusyfikacją Ukrainy, w wydanych w 1969 r. dokumentach pisał, że „w miarę rozwoju imperium rosyjskie stawało się państwem coraz bardziej wielonarodowym i ten charakter niezmiennie zachowuje. I nigdy od Piotra I poczynając, a na Breżniewie kończąc, narody nierosyjskie nie miały możliwości swobodnego rozwoju społecznego, gospodarczego i kulturalnego. Tzw. leninowska polityka narodowościowa była posunięciem taktycznym, dokonany pod naciskiem okoliczności w okresie rewolucji i wojny domowej. Zasady tej polityki pozostały później na papierze i obecnie również nie są realizowane” [36, s. 15].

Jak uzasadnia więziony w łagrach sowieckich ukraiński historyk Jurij Badzio, „idea zlania narodów to nabytek leninizmu, wytwór Lenina. Już w momencie swych narodzin idea ta ujawniła swój dogmatyczny charakter, wielkomocarstwowy kierunek i reakcyjną istotę [...] harmonijne współzycie narodów po zwycięstwie rewolucji proletariackiej [...] ideał – etnicznej asymilacji narodów [...] zlanie narodów i beznarodowa przyszłość ludzkości... dająca możliwość tworzenia gruntu jedyne centralistycznego państwa, jest to cel wielkomocarstwowej Rosji” [41, s. 330–362].

Podobną opinię na temat polityki rusyfikatorskiej Moskwy wyraził analizujący dokumenty dysydentów ukraińskich pokolenia lat sześćdziesiątych Iwan Koszeliwec, który uważa, że w stosunku do Ukrainy „nastawienie polityki rosyjskiej było zawsze takie samo, zmieniała się jedynie terminologia. Carski minister Wałujew po prostu zadekretował, że ukraińskiego języka nie tylko nie było i nie ma, ale w ogóle «być nie mogło», dlatego «zlewanie się narodów», czyli pełna asymilacja i przerobienie wszystkich na Rosjan” [36, s. 15] jest – jak przekonywano – procesem nieuniknionym.

¹⁴Jak pisze Iwan Dziuba w sprawie określenia statusu Ukrainy w związku federacyjnym: „Lenin zastrzegł się, że postawienie tego zagadnienia zależeć będzie od stopnia, w jakim w Związku Sowieckim zaspokojone zostaną interesy narodowe poszczególnych republik”. I. Dziuba, Straszak „ukraińskiego burżuazyjnego nacjonalizmu” i rosyjski szowinizm wielkomocarstwowy stanowią w rzeczywistości główną przeszkodę we współzyciu między narodami ZSSR (Rozdział książki *Internacjonalizm czy rusyfikacja*, w: *Ukraina 1956–1968*, oprac. I. Koszeliwec, tłum. J. Łobodowski, Instytut Literacki, t. 169, Paryż 1969, s. 73–94).

¹⁵Zdaniem Lenina, „Разговоры о преимуществах русской культуры и выдвигание положения о неизбежности победы более высокой русской культуры над культурами более отсталых народов (украинской, азербайджанской, узбекской, киргизской и пр.) являются ничем иным, как попыткой закрепить господство великорусской национальности”, XII съезд РКП(б), с. 646, cyt. za: I. Dziuba, *Інтернаціоналізм чи русифікація*, Сучасність, Монреаль 1968, s. 173.

Odwieczna tradycja wielkomocarstwowa wzięła górę już w końcu lat dwudziestych. Po głoszonej pod naciskiem okoliczności okresu rewolucji ukraïnizacji, która była posunięciem taktycznym, próby domagania się przez komunistów ukraińskich równouprawnienia narodowego tępięone były jako „burżuazyjny nacjonalizm”¹⁶. „W 1929 roku przestała obowiązywać teza Lenina o konieczności walki z rosyjskim «szowinizmem wielkomocarstwowym». Droga do rusyfikacji była otwarta. Rozpoczęto ją – jak zauważył Tadeusz A. Olszański – od wielkiej kampanii antyreligijnej – w roku tym skasowano w ZSRS niedzielę, a księży wszystkich wyznań pozbawiono praw obywatelskich. W następnym roku zabito na Ukrainie 40 biskupów i 20 tys. kapłanów prawosławnych, głównie z UACP [Ukraińskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej], której hierarchię wymordowano w całości. Trwająca od 1925 r. w całym kraju akcja niszczenia pamiątek przeszłości – przede wszystkim cerkwi, ale także pałaców, ratuszy, kamienic mieszczańskich itp., nasiliła się podczas kolektywizacji. [...] Oficjalnie zakładano, że do 1936 r. zniszczone zostaną wszystkie cerkwie w ZSRS – akcję ich burzenia zahamowano w połowie lat trzydziestych. Zniszczenia były ogromne – wieś ukraińska została ogołocona z cerkwi, a wśród najcenniejszych zniszczonych wówczas zabytków należy wymienić «Złotowierzchni» (Золотоверхий) sobór św. Michała w Kijowie, wzniesiony w 1108 r. Starsza odeń o stulecie katedra Mądrości Bożej (Sofii) w Kijowie, najstarsza zachowana budowla w Europie Wschodniej, cudem tylko uniknęła podobnego losu” [23, s. 119]¹⁷. Według przetrwałych w tradycji ustnej przekazów wybudowany przez ks. Jarosława Mądrego, syna chrzciciela Rusi Kijowskiej, św. Włodzimierza, sobór św. Sofii – Mądrości Bożej w Kijowie uratowany został dzięki interwencji dyplomatów francuskich, do których dotarła przekazana przez duchownego z Kijowa informacja o planach zburzenia soboru, w którym znajduje się fresk przedstawiający postać księżnej kijowskiej Anny (1024–1075) – królowej Francji, żony króla Henryka I.

Równoległe z niszczeniem ukraińskich zabytków architektury, piśmiennictwa, instytucji naukowych, kulturalnych, oświatowych i religijnych [32, s. 288], likwidowanych z myślą o zatrzymaniu rozpoczętego w 1925 r. procesu ukraïnizacji i w celu złamania niepodległościowych dążeń Ukraińców, władze moskiewskie zorganizowały w latach 1932–1933 r. sztuczny głód, by unicestwić wieś ukraińską, stanowiącą ostoję ukraińskiego języka, tradycji i kultury narodowej [61; 62; 11; 3, s. 99].

Wyobrażenie o skali fizycznego wyniszczania „rozstrzelanego odrodzenia” przez ekipę Stalina w atmosferze terroru i represji twórców daje opracowana przez Jurija Ławrinękę,

¹⁶Należy podkreślić, że po kilku latach oficjalnej ukraïnizacji zrusyfikowanej przez władze carskie Ukrainy M. Skrypnik podawał w następujących liczbach efekty swych działań derusyfikacyjnych: „w 1928 roku było na Ukrainie ogólnopolietycznych gazet 45, w 1929 – 84, nakład w 1928 roku był 2 635 246, a po roku 4 220 363[...] «Komunista» w 1928 r. miał 28 000 egzemplarzy, a w 1930 ma 122 000, «Wisti» z 46 000 wzrosły do 90 000 w 1929 roku, «Radiańskie seło» ze 172 000 zwiększyło się do 600 000 egzemplarzy [...] Czasopisma, wydawane w języku ukraińskim stanowiły 71,2%, a w 1928 stanowią 84%. Jeżeli porównać nakłady, to gdy chodzi o czasopisma ukraińskojęzyczne, ich wzrost wygląda następująco – z 70% w 1928 roku do 94% w 1929 roku” (por. I. Кошелівець, Микола Скрипник, Сучасність, München 1972, s. 111–112). Niestety – jak wiadomo – działacze ukraïnizacji przeszli do historii jako przedstawiciele „Rozstrzelanego Odrodzenia”, których dzieła wydane zostały dzięki twórcy „Kultury” paryskiej Jerzemu Giedroyciowi w antologii przygotowanej przez Jurija Ławrinękę Розстріляне відродження, Paryż 1958. Po trwającym od 1925 do 1930 r. okresie ukraïnizacji zaczął się tragiczny okres stalinowskich represji i rusyfikacji na Ukrainie opisany w słynnej książce niedawnego ministra Iwana Dziubi Internacjonalizm czy rusyfikacja, Montreal 1968 (s. 264).

¹⁷Problem masowego niszczenia bezcennych zabytków piśmiennictwa, chrześcijańskiej architektury i sztuki ikonograficznej przedstawił w słynnej powieści Sobór Oleś Honczar, por. O. Гончар, Собор, Київ 1968, s. 320. Por. W. Mokry, Nurt chrześcijański w literaturze ukraińskiej XI–XX wieku. Od „Słowa” Ilariona do „Soboru” Olesia Honczara, w: Dzieło chrystianizacji Rusi Kijowskiej i jego konsekwencje w kulturze Europy, red. R. Łużny, Lublin 1988, s. 317–349. Powieść ta przełożona została na język polski: O. Honczar, Sobór, tłum. K. Truchanowski, Warszawa 1972.

licząca 980 stron, wydana przez Instytut „Kultury” paryskiej w języku ukraińskim antologia dzieł najwybitniejszych twórców ukraińskich tego tragicznego okresu¹⁸.

Specyfikę i dramatyzm zasługujących na ponowne całościowe badania poszczególnych okresów walki moskiewskich władz sowieckich z językiem i kulturą ukraińską określają następujące celnie zatytułowane rozdziały *Historii Ukrainy XX wieku* – książki Tadeusza Olszańskiego: „Między Rosją czerwoną a białą. Ukraina rosyjska w walce o niepodległość 1917–1921”; „W obliczu zagłady. Ukraina sowiecka w latach 1921–1939”; „Cudza demokracja. Ziemie ukraińskie w granicach II Rzeczypospolitej i innych państw 1921–1939”; „Wobec dwóch okupantów. Ukraina w latach II wojny światowej”; „Powolne odrodzenie. Ukraina sowiecka po II wojnie światowej”; „Skrzywieni i zapomniani. Ukraińcy w Polsce po II wojnie światowej”; „Od Czarnobyli do niepodległości. Ukraina w wirze nowej rewolucji” [23, s. 338–348].

W trwającej w XX w. rusyfikacji Ukrainy, określanej jako „wojna z literaturą” ukraińską, badacze do 1951 r. wyodrębniają cztery okresy¹⁹. Pierwsze lata bezpośrednio po II wojnie światowej minęły w atmosferze ostrej krytyki napisanego przez kilku autorów Zarysu literatury ukraińskiej. W wydanej przez Komitet Centralny Komunistycznej Partii (bolszewików) Ukrainy uchwale z dnia 28 sierpnia 1946 r. wśród siedmiu głównych zarzutów pod adresem autorów Zarysu literatury ukraińskiej podkreślono: 1) „przekręcenie marksistowsko-leninowskiego rozumienia historii literatury ukraińskiej i przedstawienie jej w duchu burżuazyjno-nacjonalistycznym” oraz zignorowanie znaczenia walki klasowej w rozwoju literatury; 2) napisano wbrew wskazówkom komunistycznych ekspertów, iż „istnieją dwie narodowe kultury w każdej narodowej kulturze”; 3) „niesłusznie podkreślono istnienie odrębnej literatury ukraińskiej”; 4) „wbrew naukowym założeniom nie podano, że Ruś Kijowska stanowi wspólne źródło kultury rosyjskiej, ukraińskiej, białoruskiej” itp. Po uwzględnieniu tych wszystkich „braków” wydano w Moskiewskim Instytucie im. Gorkiego nowy, odpowiednio uzupełniony rosyjskojęzyczny *Zarys literatury ukraińskiej* [20, s. 448].

W szczególnie bezwzględny sposób moskiewskie władze sowieckie walczyły z twórcami literatury i kultury ukraińskiej rozgromionego przez władze komunistyczne pokolenia lat sześćdziesiątych (*szistdesiatnyky – uicmдесятнику*). Część przedstawicieli tego tragicznego pokolenia, jak np. Jurij Łytwyn, Ała Horśka, Wołodymyr Iwasiuk, została zamordowana przez funkcjonariuszy władz sowieckich. Należy podkreślić, że już za rządów ostatniego prezydenta Związku Sowieckiego, Michaiła Gorbaczowa, został zabity w łagrze wybitny poeta Wasyl Stus [48; 37, s. 200]. Część uwięzionych dysydentów ukraińskich, zwolnionych z łagrów w okresie głośności i pieriestrojki, wzięło udział we współtworzeniu Narodowego Ruchu Ukrainy, który zarejestrowany został jesienią 1989 r. Czołówkę Ruchu tworzyli Wiaczesław Czornowoł, Iryna Kałyneć, Ihor Kałyneć, Iwan Switłyčnýj, Mychajło i Bohdan Horynie, Jewhen Swerstiuk, Iwan Hel, Leonid Łukjanenko, Bohdan Horbal i wielu, wielu innych współtwórców pokolenia pisarzy lat sześćdziesiątych. Co istotne, przedstawiciele

¹⁸Ю. Лавріненко, Розстріляне відродження. Антологія 1917–1933: Поезія – проза – драма – есей, Бібліотека паризької „Культури”, Париж 1959. Na podstawie szacunkowych ocen i obliczeń liczba 233 przypadków bez wieści pisarzy ukraińskich rozszyfrowana została w sposób następujący: rozstrzelano 17 osób, zginęło śmiercią samobójczą – 8, zesłano do obozów oraz innymi policyjnymi środkami wyłączone z działalności literackiej (wśród nich mogą być rozstrzelani i zmarli w łagrach) – 175, znikło bez wieści – 16, zmarło swoją śmiercią – 7. Por. H. Strassberger, Wizja literatury ukraińskiej na łamach „Kultury” paryskiej, „Przegląd Polonijny” 1997, z. 3, s. 53–70

¹⁹Petro Hołubenko w pierwszej połowie XX w. wyszczególnia cztery okresy walki z literaturą ukraińską sowieckich władz moskiewskich: 1) period tzw. NEP-u i ukrainizacji (1920–1930); 2) period tzw. socjalistycznej inwazji (1930–1940); 3) period II wojny światowej (1941–1945); 4) period okresu powojennego (1946–1951). П. Голубенко, Війна з літературою. На суд історії, в: Україна і Росія у світлі культурних взаємин, Нью-Йорк–Париж–Торонто 1987, s. 415–528.

tego pokolenia nawiązali do programów i osiągnięć swoich poprzedników, a zwłaszcza do twórców „rozstrzelanego odrodzenia”, głoszących łączność z kulturowymi tradycjami Europy Zachodniej. Zgodnie z hasłem Mykoły Chwyłowego „Геть від Москви” dążyli oni do odrodzenia więzi z kulturą i wartościami zachodnioeuropejskimi.

O stosowanych przez komunistyczne władze moskiewskie formach i skali rusyfikacji Ukrainy w XX w. oraz o ukraińskim ruchu oporu przeciw stalinowsko-sowieckim represjom świadczy opublikowany w 1983 r. trzytomowy zbiór zatytułowany *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті*, zawierający dokumenty i materiały dotyczące ukraińskiego ruchu oporu w czasie II wojny światowej i w pierwszych dziesięcioleciach powojennych [38, s. 382].

Zawarte w trzech tomach tego wydania dokumenty, głównie autorskie i grupowe listy otwarte dysydentów ukraińskich, wysyłane zarówno do ówczesnych moskiewskich centralnych i regionalnych władz komunistycznych²⁰, jak i do opinii światowej, dają częściową wiedzę o trudnych do wyobrażenia rozmiarach klęsk i ludzkich ofiar, jakimi kończyły się kolejne zrywy niepodległościowe Ukraińców, walczących o prawo do stanowienia o własnym losie, rozwoju ojczystego języka, kultury, tradycji i nienarzacanego im z zewnątrz obcego sposobu życia.

Autorzy napisanej w 1980 r. Deklaracji Ukraińskiego Patriotycznego Ruchu o Dekolonizacji ZSRR, która zamyka trzeci tom tych dokumentów, podsumowując skalę represji władz moskiewskich wobec obrońców ukraińskiej kultury, języka i niepodległości, przekonywali adresatów i cały cywilizowany świat, że „jedyną gwarancją prawa do rozwoju ukraińskiej kultury oraz pokoju na Ukrainie i w świecie jest dekolonizacja Związku Sowieckiego” [38, s. 376–378].

Dziesięć lat później autor Historii Ukrainy XX wieku Tadeusz Olszański w pierwszym roku po odzyskaniu przez Ukrainę niezależności od Rosji konstataował, iż „rozmiary klęsk, jakimi skończyły się dwa kolejne zrywy niepodległościowe Ukrainy, sprawiły, że wielu, także życzliwych jej obserwatorów miało wątpliwości, czy naród ukraiński zdolny jest do kolejnego odrodzenia, do kolejnego zrywu. Gdy zaś odrodzenie to nastąpiło, jego siła i determinacja były zaskoczeniem niemal dla wszystkich” [23, s. 295–296].

Spośród celnych wniosków i ocen Tadeusza Olszańskiego szczególnej wymowy nabiera jego wypowiedziana przed dwudziestu laty opinia wyrażająca troskę o przyszły los Ukrainy: „To, czy zdoła ona utrwalić swą niepodległość, zmieniając tym samym w decydujący sposób układ geopolityczny w Europie Środkowo-Wschodniej, czy też zostanie ponownie podporządkowana Rosji, ma dla Polski zasadnicze znaczenie. W tym drugim wypadku bowiem na naszych wschodnich granicach stanie znów, nieuchronnie agresywne, imperium, przeciw któremu – jak to wskazuje historia – nie znajdziemy sojuszników” [23, s. 294].

Wyrażona w pierwszym roku po odzyskaniu niezależności przez Ukrainę obawa Tadeusza Olszańskiego o to, czy „znajdziemy sojuszników” w przypadku, gdy „na naszych wschodnich granicach stanie znów, nieuchronnie agresywne, imperium” rosyjskie, które zagrozi niezależności Ukrainy, a także Polski i krajom całego regionu, wynikała ze znajomości dwudziestowiecznych dziejów ukraińskich, analizy najnowszych wydarzeń

²⁰Tom ten zawiera 21 listów i pisań podpisanych przez takich ukraińskich działaczy opozycyjnych i więźniów sumienia, jak: Wiaczesław Czornowił, Jurij Badzio, Jurij Łytwyn, Jewhen Swerstiuk, Oleksij Tychyj, o. Wasyl Romaniuk, Walentyn Moroz, Antin Kowal, Swiatosław Karawanśkyj, Iwan Dziuba, Serhij Babycz, Anatolij Berdnyk, Iwan Hel, Iwan Iczuk, Łewko Łukjanenko, Wiatałka Katerynyczenko, Mykoła Matusewycz, Myrosław Marynowycz, Wasyl Owsijenko, Zorian Poadiuk, Wasyl Romaniuk, Petro Ruban, Mykoła Rudenko, Andrij Turyk, Bohdan Czajka, Jurij Szuchewycz, Ołeś Berdnyk. Lista więźniów męskich i żeńskich łagrów i więzień w Mordowii i Permskiej oblasti wynosi 75 osób. Пор. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали, т. 3, упорядкування Тарас Гунчак і Роман Сольчаник, Мюнхен: „Сучасність” 1983, s. 296–302.

historycznych oraz z autentycznej troski przed nasilającymi się w różnych formach konsekwencjami neoimperialnych dążeń Moskwy. Dwadzieścia lat później, w 2012 r., po widocznych działaniach militarnych Rosji i po wojnie z Gruzją, wzrost agresywnych zachowań władz kremlowskich rodzi coraz większe niebezpieczeństwo. Staje się ono coraz groźniejsze, zwłaszcza w sytuacji gdy w efekcie trwającej od XVII w., prowadzonej na różne sposoby rusyfikacji Rosja dla swych ekspansywnych celów, zmierzających do zupełnego podporządkowania sobie Ukrainy, zaczęła stosować nie tylko polityczne, propagandowe i bardzo dotkliwe środki ekonomiczne, zwłaszcza w postaci zawyżonych o 100% cen gazu, ale i militarną agresję wojskową. Jak wiadomo, wzmożone po „pomarańczowej rewolucji” 2004 r. działania Federacji Rosyjskiej na rzecz przywrócenia dominacji języka rosyjskiego na Ukrainie doprowadziły do uchwalenia w 2012 r. przez należących do Partii Regionów prorosyjskich deputowanych Werchownej Rady Ukrainy kontrowersyjnej ustawy „o polityce językowej”. Ta przyjęta z naruszeniem wszystkich procedur i niemająca żadnego uzasadnienia społecznego oraz prawnego ustawa „o polityce językowej” dostarczyła Moskwie potrzebnych jej argumentów do upolitycznienia kwestii językowych w celu uznania języka rosyjskiego jako drugiego języka państwowego w 23 na 48 obwodów na Ukrainie.

W nadziei na to, że trwający na przestrzeni stuleci konflikt ukraińsko-rosyjski, który miał rzekomo podłoże językowo-kulturowe, a w swej istocie był zawsze konfliktem politycznym, nie zostanie przekształcony w konflikt narodowościowy między Ukrainą i Rosją, z Katedry Ukrainoznawstwa Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego wysłane zostały listy otwarte²¹ do najwyższych władz Ukrainy w celu uświadomienia negatywnych konsekwencji działań zmierzających do upolitycznienia, a w konsekwencji do marginalizacji ukraińskiego języka państwowego. Listy te zostały wysłane zarówno do środowisk akademickich i twórczych, jak i do najwyższych przedstawicieli władz ustawodawczych oraz wykonawczych Ukrainy, ale pozostały one bez odpowiedzi. Ustawę o tzw. polityce językowej na Ukrainie, nie licząc się z powszechną krytyką tego kontrowersyjnego dokumentu, podpisał prezydent Ukrainy Wiktor Janukowycz, mimo protestów wielu akademickich ośrodków na Ukrainie, w Polsce i w świecie. Z myślą o pogłębieniu badań nad znaczeniem języka ukraińskiego w zachowaniu ukraińskiej tożsamości, kultury i mentalności oraz odpolitycznienia kwestii ukraińskiego języka, będącego zgodnie z konstytucją językiem państwowym, a także zneutralizowania istniejącego od stuleci konfliktu ukraińsko-rosyjskiego, zorganizowana została na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie międzynarodowa konferencja naukowa o roli języka w życiu duchowym narodu ukraińskiego pt. „Język ukraiński w życiu i działalności elit na Ukrainie na przestrzeni wieków. Kultura, nauka, oświata, religia, społeczeństwo, polityka”.

Przedstawienie sięgających okresu średniowiecza wybranych faktów z historii Ukrainy i jej dramatycznych stosunków z Rosją jest szczególnie ważne dlatego, że wskazuje na językowo-kulturowe i historyczne podłoże wojny Rosji przeciwko Ukrainie i trwającej od 2014 r. okupacji Krymu, Donbasu i Ługańska.

Z przedstawionych przez nas rozważań jasno wynika, że dzisiejsi władcy i polityczni działacze neoimperialnej Rosji uzasadniają swe zaborcze cele kłamliwą polityką historyczną i łamiąc przy tym swoje i międzynarodowe zobowiązania, uznali za konieczne przyjęcie 1 marca 2014 r. przez Dumę Państwową Federacji Rosyjskiej decyzji o „wprowadzeniu sił zbrojnych Federacji Rosyjskiej na teren Ukrainy. Wojska rosyjskie przy naruszeniu traktatów międzynarodowych zostały wprowadzone w celu rzekomej «obrony rosyjskojęzycznej społeczności»” Krymu,

²¹Treść listów otwartych w języku ukraińskim, polskim, angielskim i rosyjskim zamieszczona została na końcu kolejnego tomu serii wydawniczej „Biblioteka Fundacji św. Włodzimierza”, zawierającego teksty uczestników konferencji.

Donbasu i Ługańska. Zdaniem władz kremlowskich zajęte przez wojska Federacji Rosyjskiej terytorium państwa ukraińskiego „stanowi część odwiecznych ziem rosyjskich”, gdyż – jak twierdzi prezydent Federacji Rosyjskiej – na Krymie ochrzczony został książę kijowski Włodzimierz – chrzciciel Rusi Kijowskiej. Stosując neoimperialną politykę historyczną, władze Federacji Rosyjskiej wysłały swe wojska do zajęcia w 2014 r. należącej do Ukrainy Autonomicznej Republiki Krym. Rosja dokonała aneksji i okupacji Krymu, opierając się na niezgodnej z faktami historycznymi argumentacji, że Krym jest „odwieczną rosyjską ziemią”, że jest to „исконно русская земля”. Zgodnie z faktami historycznymi Krym w 1783 r. został zajęty przez carycę Katarzynę II, zaś w 1944 r. Stalin przeprowadził masową deportację Tatarów Krymskich.

A zatem, jak świadczą przedstawione w niniejszych rozważaniach fakty historyczne, Putin odwołuje się dziś do tej samej mitycznej Rusi, którą wcześniej przywoływał Iwan Groźny, ponieważ w przekonaniu obecnych, zaborczych władz kremlowskich jest to argument legitymizujący imperialną politykę dominacji Rosji nad Ukrainą. Zaborcza ideologia władz moskiewskich niesie jednak ze sobą pewną inkongruencję: z jednej strony według dzisiejszych ideologów kremlowskich Ruś Kijowska jest kolebką państwowości, którą w sposób naturalny kontynuuje Federacja Rosyjska, a z drugiej strony Kijów to tylko „prowincja”, Ukraina to „peryferie”, a Ukraińcy to w gruncie rzeczy „Małorosjanie”, żyjący w „Noworosji”. Niewątpliwie Putin jest wiernym uczniem imperialnej narracji historii Rosji, dlatego aneksję Krymu przedstawia jako „powrót półwyspu do macierzy” – jakoby Krym odwiecznie należał do Rosji²².

Reasumując, należy stwierdzić, że po tym, jak zawiodły stosowane przez Moskwę od 1581 r. sposoby realizowania tworzonej przez Iwana Groźnego koncepcji „samodzierżawia”, która zakładała ekspansję Moskwy poza terytorium państwa moskiewskiego, i gdy zakończyły się fiaskiem wszelkie wysiłki carskich, a następnie sowieckich i postsowieckich władz rosyjskich zmierzające do politycznego zniewolenia, gospodarczego uzależnienia i zrusyfikowania Ukrainy, 1 marca 2014 r. na wniosek prezydenta Rosji Duma Państwowa Federacji Rosyjskiej, łamiąc własne i ukraińskie prawo oraz zobowiązania międzynarodowe, podjęła jednomyślną uchwałę o „wprowadzenia sił zbrojnych Federacji Rosyjskiej na teren Ukrainy w celu «obrony» rosyjskojęzycznej społeczności”, rzekomo prześladowanej przez „ukraińskich nacjonalistów”. Do rozpętania wojny przeciwko bezbronnej (po dobrowolnym zlikwidowaniu broni atomowej) Ukrainie Rosja wykorzystwała narastający od drugiej połowy XVII w. konflikt ukraińsko-rosyjski spowodowany ugodą perejaśławską 1654 r., nieroztropnie zawartą przez hetmana Ukrainy Bohdana Chmielnickiego z carem Aleksiejem Michajłowiczem.

Rosyjska okupacja Krymu, Donbasu i Ługańska jest niezaprzeczalnym dowodem na to, że istniejący od ponad 360 lat konflikt ukraińsko-rosyjski nie miał tylko podłoża filologicznego, ale był w rzeczywistości konfliktem politycznym. Po nieefektywnym zaś wykorzystywaniu na przestrzeni wieków językowych, religijnych, społeczno-politycznych i ekonomicznych środków ekspansji, w 2014 r. Moskwa przystąpiła do realizacji rozłożonych na kilka etapów działań militarnych na rzecz „obrony praw rosyjskojęzycznej społeczności”. Należy podkreślić, że nie o rosyjską mniejszość narodową tu chodzi, która celowo nie ma w Ukrainie statusu prawnego. Pierwszym etapem „obrony praw” wcześniej zrusyfikowanych Ukraińców i przedstawicieli różnych mniejszości narodowych, stanowiących „rosyjskojęzyczną społeczność”, do której należą także Rosjanie, stał się anchluss Krymu, gdzie w żaden sposób nie mógł być zagrożony dominujący tam język rosyjski, którym równoległe z językami ojczystymi posługiwali się nie tylko stanowiący większość Rosjanie, ale także w dużym stopniu zrusyfikowani Ukraińcy, a także Tatarzy i przedstawiciele innych mniejszości narodowych.

²²Por. W. Mokry, Przedmowa do książki poświęconej misji Aleksandra Kwaśniewskiego na Ukrainie w sprawie uwolnienia byłej premier Ukrainy Julii Tymoszenko, w: M. Olchawa, Misja Ukraina, Warszawa 2016 (w druku).

Z tego wynika, że Rosja w sposób kłamliwy i cyniczny wykorzystuje dla swych militarnych celów obecność dominującego we wschodnich i południowych regionach Ukrainy języka rosyjskiego, gdzie państwowy język ukraiński został zupełnie zmarginalizowany.

O sztucznie wykorzystanym pretekście do rozpoczęcia wojny Rosji przeciwko Ukrainie świadczy także ten zasadniczy fakt, że w obronie okupowanych przez wojska Federacji Rosyjskiej ziem wschodniej Ukrainy wystąpiły oddziały regularnych i ochotniczych batalionów ukraińskich, których żołnierze w 80% są rosyjskojęzyczni, a objęte wojną ziemie uważają za część ziem ukraińskich, wchodzących w skład niepodzielnej Ukrainy. Dla Ukraińców, także rosyjskojęzycznych, okupowany przez Rosję Krym i ziemie wschodniej Ukrainy nie są, jak je nazywają okupacyjne władze rosyjskie, „Noworosja”, lecz stanowiącą część Europy Ukrainę, która pragnie żyć w pokoju i zgodnie z wartościami i standardami europejskimi.

1. Асеев Ю.С., *Обриси древнього Києва*, Київ 1981.
2. Baczkowski Krzysztof, *Dzieje Polski późnośredniowiecznej (1370–1506)*, Fogra, Kraków 1999.
3. Chojnowski A., Bruski J.J., *Ukraina*, Trio, Warszawa 2006.
4. Дзюба І., *Інтернаціоналізм чи русифікація*, Сучасність, Монреаль 1968.
5. Gierowski J.A., *Historia Polski 1505–1764*, Warszawa 1985.
6. Гончар О., *Собор*, Київ 1968.
7. Горобець В.М., *Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини в другій половині XVII – першій чверті XVIII ст.*, Київ 1995.
8. Grabowski T.S., *Rosya jako „opiekunka” Słowian*, Kraków 1916.
9. Греч М., *Опыт истории русской литературы*, Санкт-Петербург 1882.
10. Heller M., *Historia imperium rosyjskiego*, tłum. E. Melech i T. Kaczmarek, Warszawa 2002.
11. *Hołodomor 1932–1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wyciachu*, Warszawa 2008.
12. Honczar O., *Sobór*, tłum. K. Truchanowski, Warszawa 1972.
13. *Історія русів*, Український переклад Івана Драча, вступ В. Шевчук, Київ 1991.
14. Kaczmarek J., *Bohdan Chmielnicki*, Wrocław 1988.
15. Кошелівець І., *Микола Скрипник*, Сучасність, München 1972.
16. *Kroniki staroruskie*, oprac. F. Sielicki, Warszawa 1987.
17. Kohut Z., *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s*, Cambridge Mass. 1988.
18. Лавріненко Ю., *Розстріляне відродження. Антологія 1917–1933: Поезія – проза – драма – есей*, Бібліотека паризької «Культури», Париж 1959.
19. Łepki B., *Zarys literatury ukraińskiej*, Warszawa–Kraków 1930.
20. *Очерк истории украинской советской литературы*, Академия наук СССР, Институт мировой литературы им. М. Горького, Москва 1954.
21. Огієнко І., *Як Москва взяла під свою владу вільну українську церкву*, Видавництво Українська Автокефальна Церква під редакцією проф. І. Огієнка, Тернів 1921. Przedruk tej pracy: „Między Sąsiedami – Між сусідами”, Краків 1992, № 2.
22. Огієнко І. (Митрополит Іларіон), *Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу*, Українське видавництво в Катеринославі, Катеринослав – Ляйпціг 1923 oraz фотодрук з видання 1918, Київ 2002.
23. Olszański T.A., *Historia Ukrainy XX w., Volumen*, Warszawa 1994.
24. *Pierwsze tysiąclecie chrześcijaństwa (988–1988) na ziemiach wschodniej Słowiańszczyzny. Od Rusi Kijowskiej do Rosji, Ukrainy i Białorusi: kronika ważniejszych wydarzeń dziejowych*, oprac. R. Łużny, Lublin 1999.
25. *Повідання про святих князів Бориса і Гліба, в: Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи середньовіччя IX–XV століть*, книга перша, за ред. В. Яременко, О. Сліпушко, Київ 2002.
26. Podhorodecki L., *Dzieje Kijowa*, Warszawa 1982.

27. *Протоколы X Съезда РКП(б)*, Институт Маркса-Энгельса-Ленина при ЦК ВКП(б), Партийное Издательство, Москва 1933.
28. *Rola monasterów w kształtowaniu kultury ukraińskiej w wiekach XI–XX*, red. A. Gronek, A. Nowak, Kraków 2014.
29. Serczyk W., *Historia Ukrainy*, Wrocław 1979.
30. Serczyk W., *Poltawa 1709*, Warszawa 1982.
31. Siudak M., *Perspektywa dialogu polsko-ukraińskiego w środowisku paryskiej „Kultury” w latach 1947–1991*, Kraków 2010.
32. Соловей Д., *Голгота України, Частина 1: Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною*, Вінніпег 1953.
33. Шевченко Т., *Сон*, w: *Кобзар*, Київ 1967.
34. Szewczenko T., *Wybór poezji*, oprac. M. Jakóbiec, Wydawnictwo Ossolineum, BN, Wrocław–Kraków 1974.
35. Струкевич О.К., *Україна – Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми)*, Київ 1996.
36. *Ukraina 1956–1968*, oprac. I. Koszeliwec, tłum. J. Łobodowski, Instytut Literacki, t. 169, Paryż 1969.
37. Stus W., *...Ten jeszcze jeden okruch Ukrainy – ...Іще один кавалок з України*, wybrał i przełożył A. Nowak, wstępem opatrzył W. Mokry, Kraków 2011.
38. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали*, т. 3, упорядкування Тарас Гунчак і Роман Сольчаник, Мюнхен: „Сучасність” 1983.
39. Wyrozumski J., *Historia Polski do roku 1505*, Warszawa 1985.
40. *Z dziejów Uniwersytetu Kijowskiego (1834–1984)*, pod red. Z. Łukawskiego i W. Witkowskiego, Kraków 1986.

Artykuły w czasopiśmie i rozdziały w pracach zbiorowych

41. Бадзьо Ю., *Про радянську національну політику*, w: *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали*, т. 3, упорядкування Тарас Гунчак і Роман Сольчаник, Мюнхен: „Сучасність”, 1983.
42. Dziuba I., *Internacjonalizm czy rusyfikacja*, w: *Ukraina 1956–1968*, oprac. I. Koszeliwec, tłum. J. Łobodowski, Instytut Literacki, t. 169, Paryż 1969.
43. Франко І., *Про революцію 1905 року*, „Літературно-науковий вісник”, рік VII, т. XXX, кн. VI.
44. Голубенко П., *Війна з літературою. На суд історії*, w: *Україна і Росія у світлі культурних взаємин*, Нью-Йорк–Париж–Торонто 1987.
45. Голубенко П., *Русифікація України і український культурний процес у XIX столітті*, w: *Україна і Росія у світлі культурних взаємин*, Нью-Йорк–Париж–Торонто 1987.
46. Jakubowski W., *Zabytki piśmiennictwa moskiewskiego*, w: *Literatura rosyjska*, red. M. Jakóbiec, Warszawa 1970.
47. Łepki B., *Prześladowanie mowy ukraińskiej. Ukaz z 1876 roku*, „Świat Słowiański” 1905, t. 1.
48. Łoziński P., Stus W., *Więźniowie sumienia na Ukrainie*, „Zomorządność”, Kraków 31 III 1987, nr 142. Koło Oporu Społecznego 241. Region Małopolska.
49. Mokry W., *Nurt chrześcijański w literaturze ukraińskiej XI–XX wieku. Od „Słowa” Ilariona do „Soboru” Olesia Honczara*, w: *Dzieło chrystianizacji Rusi Kijowskiej i jego konsekwencje w kulturze Europy*, red. R. Łużny, Lublin 1988.
50. Mokry M., *Rosyjskie i polskie reakcje na odrodzenie ukraińskie*, w: *Literatura i myśl filozoficzno-religijna ukraińskiego romantyzmu*. Szewczenko, Kostomarow, Szaszkiewicz, Kraków 1996.
51. Mokry W., *Stosunek oficjalnych władz i elit rosyjskich do języka, kultury i narodu ukraińskiego od 1654 roku do połowy wieku XX*, w: *Życie religijne i duchowość współczesnych Słowian*, red. L. Suchanek, „Prace Komisji Kultury Słowian” t. 2, Kraków 2002.
52. Mokry W., *Postać Mazepy w trylogii Bohdana Łepkiego*, „Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1993, t. 1–2.

53. Mokry W., *Ukraina a Rosja – dwa widzenia dzieła hetmana Bohdana Chmielnickiego oraz Iwana Mazery – Україна і Росія – два бачення діяльності гетьмана Богдана Хмельницького та Івана Мазени*, w: *Duchowe źródła pomarańczowej rewolucji na Ukrainie w 2004 roku – Духовні джерела помаранчевої революції 2004 року в Україні*, „Biblioteka Fundacji św. Włodzimierza”, t. 11, Kraków 2006, wydanie internetowe:

http://www.nestor.cracow.pl/Wydawnictwo/mokry_pomarańcza/m_pomar_spis.htm, data dostępu: 15.06.2016.

54. Pachłowska O., *Problem dziedzictwa w kulturze ukraińskiej oraz formy jego imperialnej ekspropriacji*, w: *Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine. The Foundation of Historical and Cultural Traditions in East Central Europe*, red. J. Kłoczowski, H. Glapski, Lublin 1994.

55. Pachłowska O., *Problem dziedzictwa w kulturze ukraińskiej oraz formy jego imperialnej ekspropriacji*, „Między Sąsiadami” 1998, t. 8.

56. J. Podołyński, *Pisarze ukraińscy w walce z rusyfikacją dawniej i dziś*, „Notatnik Polityczny”, Lublin 1988.

57. Strassberger H., *Wizja literatury ukraińskiej na łamach „Kultury” paryskiej*, „Przegląd Polonijny” 1997, z. 3.

58. Torbakow I., *Swój czy obcy? Stereotyp Ukraińca w Rosji XVII–XVIII wieku*, „Między Sąsiadami” 1998, t. 8.

Artykuły prasowe i wywiady

59. Lipatow A., *Rosja na gruzach Rusi*, „Uważam Rze” 2013, nr 5 (14).

Informatory

60. Лисяк-Рудницький І., *Енциклопедія українознавства*, ред. В. Кубійович, Львів 1993, т. (s. 264), data dostępu: 15.06.2016.

Źródła multimedialne

61. *Harvest of despair – Жнива розпуки*

<https://www.youtube.com/watch?v=DGQoFHi9M0A>, film powstały w 1985 r., data dostępu: 15.06.2016.

62. *Закляття безпам'ятства. Голодомор на Луганщині* film Iryny Mahryckiej z Łużańska, <http://www.youtube.com/watch?v=txafj6TnrZQ>, data dostępu: 15.06.2016.

Strony internetowe

63. http://www.nestor.cracow.pl/data/uploads/files/product-file/670/02_stus_mokry_ua.pdf, data dostępu: 15.06.2016.

Володимир Горбатенко

Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України

АСИМЕТРИЧНА СТРАТЕГІЯ ЯК ВІДПОВІДЬ НА ВИКЛИКИ СИСТЕМІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

Volodymyr Gorbatenko. The Asymmetric Strategy in Response to the Challenges of the European Security System.

The aggression of the Russian Federation to Ukraine, which began in 2014 with the annexation of the Crimea, and then continued in a hybrid war in Donbas, in modern terms means a threat to the whole European security system that has witnessed the tragedy of Malaysian «Boeing» July 17, 2014, Russia's attempts to retain power anti-people regime of B. al-Assad in Syria, and the constant provocative actions and statements of top government officials aggressor. Under these conditions the European security system, along with Ukraine under current conditions fell to be tested for strength. Because of the departure of the requirements of international law, rules and standards of democratic behavior on the international arena, the response of the European Union and Ukraine cannot be symmetrical and requires the use of operational and non-standard asymmetric strategy.

Asymmetric strategy means constant, active pressure on the system «vulnerabilities» of the enemy, the ability to organize their activities and think a great opponent so as to maximize their advantages and use its vulnerabilities, capture initiative or providing space for maneuvering. The defense strategy that Ukraine has to use, designed to minimize the negative effects on the actions of a dangerous rival that has a significant advantage in power and uses its dominant position. Strategy asymmetric nature of the Europe means above all sanctions against the aggressor through which the European Union lifted its own authority. Induced sanctions issues gradually form the internal opposition to Putin's regime in Russia itself.

The important role in asymmetric strategy plays studying the risks to Europe's hybrid policy. These risks include: the provocative policy of in some European countries; activity funds, cultural associations, think tanks, pro-European orientation, which includes actions aimed at preventing enlargement of the European Union, or even to its collapse; systemic support from the far-right and ultra-Russian political parties and movements (this applies primarily to France, Italy, Hungary). Equally important is the expansion of diplomatic means opposition to Russian aggression, including large-scale informing the world community about events in Ukraine and strategic partnership in the military-political sphere (USA, Poland, Baltic countries).

Asymmetric steps Ukraine is most clearly manifested in the creation of a new National Security Strategy of Ukraine. In the context of the national strategy for Ukraine challenges are: the external dimension - the depletion of enemy involvement and promotion of international assistance, activation policy of partnership with NATO; in domestic terms - to achieve a situation of domination own political liberty in troubled regions, effective implementation of internal reforms, building a modern public administration system in compliance with democratic principles, human rights and freedoms, support for small and medium businesses, the fight against corruption, attracting foreign investment.

Confronting the destructive influence of a powerful enemy should include: outreach to the population of the occupied territories; defamation of illegal armed formations; linguistic use of arms, especially language factor; the formation of moral and psychological stability of society to sabotage and terrorist acts. Information expansion neighboring state encourages Ukraine to develop effective ways of intensive use of media as a powerful resource in terms of opposition to aggression.

So, in the short term asymmetric strategy of Ukraine and the European Union must be defensive, that is to minimize the negative effects on the actions of an opponent who has a significant advantage in military capability and imposes its will and interests. But already in the medium term asymmetric strategy should take the offensive character and return channel in international relations democratic order and European security, which includes: the inviolability of borders, building an effective energy security, preventing the use of force in resolving political problems; overcoming latent threats which include terrorism, transnational organized crime, illegal migration, cyber-attacks, separatism, global climate change, proliferation of weapons of mass destruction and their means of delivery.

Key words: asymmetric strategy hybrid warfare, the system of European security, sanctions against the aggressor, the risks for Europe, the national security of Ukraine.

Агресія Російської Федерації проти України, яка розпочалася у 2014 році з анексії Криму, а потім продовжилася у вигляді гібридної війни на Донбасі, в сучасних умовах означає загрозу всій системі європейської безпеки, що вже засвідчили трагедія з малайзійським «Боїнгом» 17 липня 2014 р., намагання Росії зберегти владу антинародного режиму Б.Асада в Сирії, а також незмінні провокативні дії й висловлювання вищого керівництва країни-агресора.

Своєю чергою країни Європейського Союзу засвідчили недосконалість зовнішньої політики, вразливість перед лицем непередбачуваної, милітаризованої стратегії Росії. За цих умов системі європейської безпеки разом з Україною в нинішніх умовах випало пройти випробування на міцність. Зважаючи на відхід Росії від вимог міжнародного права, правил і стандартів демократичної поведінки держави на міжнародній арені, відповідь Європейського Союзу і України не може бути симетричною й вимагає застосування оперативної і нестандартної асиметричної стратегії.

Своєрідну модель асиметричної стратегії України запропоновано Центром Разумкова за результатами опитування 75 експертів, проведеного 20-31 жовтня 2014 р. Один з ключових висновків сформульовано наступним чином: «На нинішньому етапі найбільш оптимальною моделлю відносин з РФ є «обмежене партнерство», жорстке відстоювання національних інтересів і визначення пакета питань, де компроміс є неможливим. Серед практичних кроків з мінімізації конфлікту – модернізація і зміцнення Збройних Сил України та позбавлення енергетичної залежності від РФ. Також дуже важливим є максимальне залучення до переговорного процесу з РФ третіх країн-партнерів України» [1, с. 63].

Асиметрична стратегія в сучасних умовах означає постійний, активний системний тиск на «вразливі місця» супротивника, здатність організувати свою діяльність і мислити відмінним від опонента чином задля максимізації власних переваг і використання його вразливих місць, захоплення ініціативи чи забезпечення простору для маневрування. Асиметрія може бути політико-стратегічною, воєнно-стратегічною або їх комбінацією. Асиметричними вважаються відносини між державами, які займають різні рівні в ієрархії міжнародних відносин. Типовим станом для асиметричних внутрішньосистемних відносин є стан «панування-підпорядкованості». Зазначений тип уособлює імперські відносини, які встановлюються між країною-метрополією і країною-колонією. У цьому контексті боротьба слабких проти сильних становить сутність вивчення асиметричних відносин і застосування асиметричної стратегії.

Оборонна стратегія, яку змушена застосовувати Україна, покликана мінімізувати негативні наслідки від дій небезпечного суперника, що має значну перевагу в силі й використовує своє домінуюче становище. Тим більше, що російсько-український конфлікт «має усі ознаки асиметричної війни, коли удари завдаються несподівано та з порушенням правил ведення війни (невизнання статусу військовополонених, обстріли під час домовленості про перемир'я, спростування самого факту участі регулярних російських військ у бойових діях на території України), норм міжнародного права (Женевської конвенції ООН, Будапештського меморандуму)» [2, с. 14]. За цих умов заходи протидії Україні агресії з боку Російської Федерації передбачають адекватну відповідь, що, поряд із силовими заходами, має включати механізми задіяння інформаційно-комунікаційного чинника.

Стратегія асиметричного характеру з боку Європи означає насамперед застосування санкцій проти агресора. Попри скептичне ставлення деяких фахівців щодо реального впливу застосованих санкцій, вони мають надзвичайно важливе значення як для

України, так і для Євросоюзу. Вдала прив'язка санкцій до виконання Мінських угод фактично призупинила війну на Донбасі. Європейський Союз підняв власний авторитет, виявивши на офіційному рівні безкомпромісність щодо застосування санкцій, не дивлячись на очевидні економічні втрати. Породжені санкціями проблеми поступово формують внутрішню опозицію путінському режимові всередині самої Росії. Не дивлячись на етатизм і зашореність російського суспільства, можливість такої еволюції підтверджують висновки відомих фахівців. Так, український політолог В. Ткаченко зазначає: «У різних сегментах російського суспільства постійно виникають і накопичуються ресурси, ідеї і стимули обмеження всевладдя неефективної держави» [3, с. 15]. Це підтверджує і російський політолог Л. Шевцова, на думку якої «сам факт, що Кремль скинув Росію у час війни, вже говорить про те, що самодержавство перебуває на стадії вичерпання ресурсів» [3, с. 238]. Поряд з цим санкції поступово розвіюють ілюзії потенційних партнерів Росії (таких, зокрема, як Болгарія, Угорщина, Словаччина, Сербія).

У застосуванні асиметричної стратегії Європейського Союзу значне місце відводиться наданню всебічної підтримки Україні, яка несе значні втрати внаслідок воєнно-політичного конфлікту на Донбасі. Ця допомога здійснюється у формах підтримки курсу на євроінтеграцію (на сьогодні Асоціацію Україна – Європейський Союз ратифікували всі належні до нього країни, за виключенням Нідерландів); медичної допомоги воїнам АТО і матеріальної допомоги переселенцям з Криму й Донбасу; наповнення реальним змістом міжлюдських стосунків і зв'язків у сфері освіти (до речі, на сьогодні найбільше українських студентів обрали для навчання Польщу); допомоги у сфері ядерної безпеки, фінансів, торгівлі, інвестицій та ін.

Реальною військовою допомогою Україні є створення литовсько-польсько-української бригади «ЛитПолУкрбриг» (Україна – 545 військових, Польща – 3000, Литва – 150-350). Польща прийняла рішення про виділення 100 млн євро кредитної допомоги Україні, 2,5 млн євро на стипендіальну програму для студентів з Донецької та Луганської областей, Криму (на 2015 р.). Поряд з цим Польща здійснює постійний тиск на Росію (заборона перельоту літака міністра оборони РФ над своєю територією, припинення діяльності польських консульств в Донецьку та Севастополі, відкладення низки польсько-російських і російсько-польських культурних заходів та ін.). Литва закликала Євросоюз прийняти план Маршалла для України (30 млрд євро фінансової допомоги), висловила готовність постачати озброєння в Україну і проводити навчання українських військових на своїй території. Латвія підтримала ініціативу України про розміщення миротворчих сил ООН, заборонила в'їзд у країну ряду діячів російської культури, які підтримують агресивну політику путінського режиму. Естонія висловила готовність поділитися досвідом з питань кібербезпеки, виділила 120 тис. євро на гуманітарну допомогу в зону АТО (генератори, спальні мішки та ін.). Румунія приймає дітей 12 – 17 років із зони АТО на відпочинок, підписала угоду про місцевий прикордонний рух (2 жовтня 2014 р.), спрощений режим перетину кордону, збільшений термін перебування українських громадян на своїй території. Словаччина здійснює реверсні поставки газу з Європи в Україну (газопровід Вояни – Ужгород) за ціною 360 дол. за тис. куб. м. Болгарія висловила готовність прийняти етнічних болгар з України, які бажають переїхати у зв'язку з подіями на Донбасі, відмовилася від використання російської авіаційної техніки [4].

Важливу роль у асиметричній стратегії відіграє вивчення ризиків для Європи гібридної політики Росії. До таких ризиків відносяться: провокаційна політика Росії в окремих європейських країнах; діяльність фондів, культурних товариств, аналітичних центрів проросійської спрямованості в Європі, яка включає дії, спрямовані на недопущення

розширення Європейського Союзу, або навіть і на його розвал; системна підтримка з боку Росії ультраправих та ультралівих політичних партій і рухів (це стосується в першу чергу Франції, Італії, Угорщини). Важливе значення для протидії зазначеним ризикам має створений 2014 року в Латвії Центр стратегічних комунікацій НАТО (NATO Strategic Communications Centre of Excellence), до завдань якого відноситься забезпечення адекватної відповіді на спроби інших країн впливати на інформаційний простір країн-членів НАТО. Євросоюз запровадив новий проект – тижневик «Огляд дезінформації», в якому зібрані всі приклади російських дезінформаційних атак, здійснюється постійний моніторинг обстановки навколо України. Мета цього проекту – показати європейській спільноті обсяг інформаційної війни, оскільки п'ята частина громадян ЄС досі не знають, що відбувається в Україні.

Не менш важливим є розширення спектру дипломатичних засобів протистояння російській агресії. Зокрема, варто погодитись з директором Європейського фонду за демократію Єжи Помяновським, який вважає, що Захід не повинен у питанні досягнення миру в Україні спиратися лише на Нормандський формат (за участю лідерів України, Франції, Німеччини і Росії), оскільки ситуація на Сході України не покращується, не кажучи вже про анексований Крим [5].

Асиметричні дії України найбільш виразно виявились у створенні нової стратегії національної безпеки України. Спільним недоліком усіх попередніх стратегічних документів у питаннях національної безпеки був їхній відверто декларативний характер. До того ж, російська агресія звела нанівець більшість її основоположних принципів. Нинішня стратегія національної безпеки розрахована на період до 2020 року й основним її завданням є відновлення територіальної цілісності України.

В рамках нової стратегії визначено два блоки загроз: 1) зовнішня загроза – Російська Федерація; у зв'язку з цим заплановані переорієнтація України на стандарти НАТО, забезпечення інформаційної безпеки, кібербезпеки, енергетичної безпеки, підвищення рівня обороноздатності країни й нарощування безпекових спроможностей України; 2) внутрішня загроза – корупція, неефективна система державного управління, екологічна криза, техногенні, енергетичні, екологічні ризики. У зв'язку з цим запланована реалізація Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020».

У контексті національної стратегії завданнями України є: у зовнішньому вимірі – виснаження противника, залучення і стимулювання міжнародної допомоги, активізація політики партнерства з НАТО; у внутрішньому вимірі – досягнення ситуації домінування власної політичної волі у проблемних регіонах, здійснення ефективних внутрішніх реформ, побудова сучасної системи державного управління з дотриманням демократичних принципів, прав і свобод, підтримка малого й середнього бізнесу, боротьба з корупцією, залучення іноземних інвестицій. Усі попередні реформи, які здійснювались в Україні мали сегментарний, незавершений характер, тоді як нові завдання Стратегії сталого розвитку «мають бути спрямовані на підпорядкування політичної еліти інтересам українського соціуму, запобігання практиці капсулювання та відчуження політичної еліти». Не менш важливим є завдання «зменшення впливовості високопосадовців і ліквідації касти спадкових чиновників» [6, с. 313].

Однією з підстав гібридної війни Росії проти України можна вважати соціокультурні протиріччя всередині українського суспільства. Відповідно в реалізації нової стратегії національної безпеки України варто особливу увагу приділити подоланню етнополітичної дезінтеграції держави. На цьому, зокрема, наголошують фахівці Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України: «Зміцнення національної

ідентичності, розвиток патріотизму, створення умов для міжетнічного діалогу є основними завданнями у сфері національної безпеки не лише для країн, що стали об'єктом агресії з боку сусідніх держав, а й для етнічно однорідних держав. Недостатня увага до цих питань у вітчизняній стратегії національної безпеки та державній політиці призведе до того, що невирішені етнічні проблеми будуть використовуватися як внутрішніми, так і зовнішніми силами для дестабілізації ситуації в країні у майбутньому» [7, с. 65].

Протистояння деструктивному впливу більш могутнього противника передбачає інтенсивне використання засобів інформаційно-психологічного впливу. Чим сильніший суперник, тим більш асиметричною має стати інформаційна дія, здатна ефективно протидіяти масовій пропаганді. В даному випадку вона повинна включати: роз'яснювальну роботу для населення окупованих територій; дискредитацію діяльності незаконних збройних формувань; використання лінгвістичної зброї, насамперед мовного чинника, особливо по відношенню до потенційного поясу нестабільності (Закарпаття, Чернівецька область, Південно-Східні області); формування морально-психологічної стійкості суспільства до диверсійних та терористичних актів.

Вагомим чинником у протистоянні інформаційній війні має слугувати боротьба з інформаційно-психологічними впливами: подолання комплексу меншовартості, психології раба, сформованої ідеологією «старшого брата»; створення каналів інформаційної взаємодії з опозиційно налаштованою російською аудиторією; захист національного інформаційного простору України шляхом спеціальних інформаційних операцій; подолання світоглядного хаосу, некритичності мислення, диктату міфів, забобонів, цілеспрямоване розвінчування інформаційної агресії, серйозною зброєю якої стали інформаційні фантоми: «хунта», «київські фашисти», «розіп'ятий хлопчик», «каральні батальйони», «чобіт натівського солдата», «бандерівці».

В утвердженні вищезазначених стереотипів пропагандистська машина Російської Федерації розраховує на архаїчні зразки ідентичності й поведінки не лише населення своєї країни, а й населення російськомовних регіонів України. Зважаючи на це, фахівці рекомендують: «Виходячи з позицій інтернаціоналізму, слід уникати ситуацій, коли певна спільнота отримує можливість ізольованого розвитку від більшості, сповідування власних, і зокрема регіональних, цінностей без огляду на звичаї і традиції країни, в якій вона проживає» [8, с. 89].

Інформаційна експансія сусідньої держави спонукає Україну до інтенсивної розробки ефективних напрямів застосування інформації як потужного ресурсу в умовах протистояння агресії. В цьому відношенні важливе значення мають Концепція інформаційної безпеки України, розроблена Експертною радою при Міністерстві інформаційної політики, а також Доктрина інформаційної політики та Державна програма розвитку інформаційного простору України. З весни 2015 року розпочала свою діяльність Комісія з питань забезпечення стабільного функціонування системи національного телебачення і радіомовлення, в рамках якої діє моніторингова місія Міністерства інформаційної політики в Донецькій і Луганській областях, яка, зокрема, здійснює перевірку присутності в ефірі ліцензованого українського мовлення та убезпечує телеканали і радіостанції від проникнення в ефір медіа терористичних організацій. Фахівці Національного інституту стратегічних досліджень, відзначаючи ці досягнення, закликають не зупинятись на цьому: «Поміж можливих кроків, що мають сприяти вирішенню зазначених проблем, є збільшення кількості альтернативних джерел у межах спеціального мовлення на сході України (регулярна ретрансляція

авторитетних міжнародних медіа на кшталт Euronews, BBC, Радіо Свобода, Deutsche Welle, CNN тощо), а також тих російських ЗМК, що не є транслятором офіційної кремлівської пропаганди та антиукраїнської риторики (наприклад, телеканал «Дождь», радіостанція «Эхо Москвы»)» [9, с. 293].

Протистояння дезінформації передбачає вивчення й максимальне залучення потенціалу інтернет-користувачів. У цьому контексті важливе значення має співтовариство Анти-Фейк, представники якого створили відповідний сайт для перевірки фактів StopFake.org. Ініціаторами створення цього проекту виступили випускники і студенти Національного університету «Києво-Могилянська академія». Метою проекту є розвінчування російських каналів масової інформації, які поширюють фейки про події в Україні, маніпулюють історичними фактами. Ця акція отримала всебічну підтримку з боку журналістів, маркетологів, програмістів. До неї приєдналося навіть Міністерство закордонних справ Чехії.

Формування стратегії гнучкого реагування на асиметричній основі передбачає мобілізацію суспільства на захист країни (залучення висококваліфікованих кадрів з геополітики, етнополітики, національної безпеки, інформаційно-комунікаційних технологій; стимулювання волонтерського руху; проведення ефективних контртерористичних операцій, блокада окупованих територій, створення оборонних рубежів з метою врівноваження співвідношення сил та ін.). Ефективними механізмами позбавлення Росії «козирів» в асиметричній війні можуть слугувати недопущення впливу російського капіталу на стратегічні галузі української економіки; нейтралізація російської «п'ятої колонії», насамперед у таких промислових центрах як Харків, Дніпропетровськ, Миколаїв, Одеса, Запоріжжя; спрощена процедура надання громадянства громадянам Російської Федерації, які активно виступають проти агресії, імперської політики та ідеології «русского мира». У цьому контексті важливо відзначити, що у гібридному протистоянні програє той, хто втрачає волю до перемоги, хто не здатен мобілізувати суспільство, переконати його у доцільності матеріальних витрат та людських жертв.

Вагомим чинником асиметричної стратегії є також боротьба на дипломатичному фронті, що включає широкомасштабне інформування світової спільноти про події в Україні, а також стратегічне партнерство у військово-політичній сфері (США, Польща, Прибалтійські країни). У цьому відношенні стратегічними завданнями України є: 1) входження «повноправним членом у світовий економічний та політичний простір», забезпечивши технологічну модернізацію, залучення інвестицій, розвиток зовнішньоекономічних відносин; 2) створення «системи національної безпеки, особливо у її зовнішньополітичному вимірі», здатної забезпечити виживання країни в умовах глобалізації; 3) «протидія російській агресії та іншим глобальним і регіональним деструктивним силам», як найважливіший пріоритет держави [10, с. 48, 51].

Вагомими досягненнями української дипломатії є: досягнення домовленості з Данією щодо створення інвестиційного фонду для підтримки малого і середнього бізнесу в Україні; завершення процесу ратифікації Угоди про асоціацію України з ЄС; ініціювання й виконання в повному обсязі Плану дій щодо лібералізації ЄС візового режиму для громадян України; забезпечення обрання України непостійним членом Ради Безпеки ООН; відмова від позаблоковості та визначення курсу на досягнення критеріїв, необхідних для вступу в НАТО; започаткування процесу реформування та оптимізації системи МЗС; розширення переліку країн з безвізовим в'їздом для громадян України; започаткування іномовлення як інструменту публічної дипломатії.

Отже, у короткостроковій перспективі асиметрична стратегія України і Європейського Союзу має бути оборонною, тобто спрямованою на мінімізацію негативних наслідків від дій суперника, який має значну перевагу за військовим потенціалом і нав'язує свою волю та інтереси. Та вже у середньостроковій перспективі асиметрична стратегія має набути наступального характеру й повернути міжнародні відносини в річище демократичного правопорядку та європейської безпеки, що передбачає: непорушність кордонів, побудову ефективної енергетичної безпеки, недопущення застосування сили у вирішенні політичних проблем; подолання латентних загроз, до яких відносяться тероризм, транснаціональна організована злочинність, нелегальна міграція, кібератаки, сепаратизм, глобальні зміни клімату, розповсюдження зброї масового ураження і засобів її доставки.

1. *Російсько-український конфлікт: позиції експертів* // Національна безпека і оборона. – 2014. – № 5–6. – С. 60–67.

2. *Панченко В. М.* Інформаційні операції в асиметричній війні Росії проти України: підходи до моделювання / В. М. Панченко // Інформація і право. – 2014. – № 3. – С. 13–16.

3. *Ткаченко В.* Росія: ідентичність агресора : [монографія] / Василь Ткаченко. – К. : ВЦ «Академія», 2016. – 256 с.

4. *Як сусідні країни допомагають Україні протистояти російській агресії* [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

ua.112.ua/statji/Yak-susidni-krainy-dopomahaiut-Ukraini-protystoiaty-rosiiskii-ahresii-220695.html.

5. *Нормандський формат стає шкідливим і втомлює Захід* [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://dt.ua/POLITICS/normandskiy-format-staye-shkidlivim-i-vtomlyuye-zahid-polskiy-ekspert-190262_.html.

6. *Пояркова Т. К.* Кризовий синдром модернізації незалежної України: причини виникнення та засоби подолання : [монографія] / Пояркова Т. К. – Суми : Університетська книга, 2015. – 351 с.

7. *Етнополітична безпека України: політико-правові механізми протидії етнополітичній дезінтеграції держави* : Наукова записка / [В. П. Горбатенко (кер. авт. кол.), Ю. С. Шемшученко, І. О. Кресіна, О. М. Стойко та ін.]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. – 80 с.

8. *Політико-правові механізми формування національної ідентичності населення Донбасу* : Наукова записка / [І. О. Кресіна (кер. авт. кол.), Ю. С. Шемшученко, В. П. Горбатенко, Л. І. Лойко, О. В. Кресін, О. М. Стойко та ін.]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. – 116 с.

9. *Донбас і Крим: ціна повернення* : монографія / [за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко]. – К. : НІСД, 2015. – 474 с.

10. *Парахонський Б. О.* Зовнішня політика України в умовах кризи міжнародного безпекового середовища : [аналітична доповідь] / Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська. – К. : НІСД, 2015. – 100 с.

RÓWNOWAGA DEMOGRAFICZNO-EKONOMICZNA JAKO PODSTAWOWY CZYNNIK DETERMINUJĄCY BEZPIECZEŃSTWO PODSYSTEMU EUROPEJSKIEGO W SYSTEMIE GLOBALNYM

Jerzy Świeca. Demographic and Economics Equilibrium as the Basic Factor Determining the Security of the European Subsystem in the Global System.

The author analyzing in his article following problems: Conditioning of security for the Western system; Western countries in the global environment in the demographic-economic dimension; Urban centers in the Global South and they influence on western strength; Poland in Europe and in the Western System; Strength or Demise of European multiculturalism. As the European people are in the process of aging, the Old Continent need immigrants, but it must repair the damage that disengagement has brought about. Europe needs a renewal of the civic society based on the proper politics of assimilation and multiculturalism stemming from the tendency to institutionalize. However, the situation now is very difficult as the result of aggressive act of the Islamic State and the wave of immigrants, not only refugees. The main task of this paper is to explain the currently situation without providing any recommendations.

Key words: Security, Demographic-Economic Equilibrium, Multiculturalism.

Uwarunkowania bezpieczeństwa dla systemu zachodniego

Zwykle państwa i ugrupowania państw upadały ze względu na odbywające się wewnętrzne procesy erozyjne. W regionalnym układzie sił następowało przemieszczenie rozkładu potencjału, które prowadziło do nowego układu sił. Brak równowagi demograficzno-ekonomicznej zwykle był czynnikiem najpoważniejszym w procesie awansu bądź degradacji państw na scenie międzynarodowej. Według niektórych autorów to, co stało się w 1989 r., nie było jedynie wynikiem zimnej wojny, nie było też rezultatem wcześniejszej II wojny światowej, lecz następstwem długotrwałej ewolucji systemów politycznych (przez trzy stulecia), rezultatem balansowania układu sił i imperialnej motywacji silnych państw [15, s. 48–49].

W nowym, pozimnowojennym okresie wdrażano mechanizmy związane z wolnym przepływem kapitału, ludzi, dóbr oraz idei. Dyplomaci w Brukseli postulowali wdrożenie idei ekonomicznej współzależności, międzynarodowej instytucjonalizacji i wzajemnych współzależności krajowych polityk. Widzieli w tych procesach główne uwarunkowanie efektywnego bezpieczeństwa. Wierzano także, że te mechanizmy będzie można zastosować w Rosji i Turcji, a więc daleko poza obszarem unijnym. Inwazja Rosji na Krym zniweczyła te nadzieje. Sankcje Zachodu nie przyniosły zmiany rosyjskiej strategii.

Kryzys ukraiński ukazał, że europejski model wartości nie jest atrakcyjny dla każdej strony [15, s. 49]. Kluczem do zrozumienia tego procesu jest casus Japonii, która w niedalekiej przeszłości produkowała bardzo zaawansowane technologie, nie będąc jednak w stanie ich masowo sprzedawać poza własnymi granicami. Jej wyroby były najwyraźniej zbyt perfekcyjne dla „reszty świata” i nie znajdowały nabywców. Miał tu zastosowanie – „Galapagos syndrom”, jak nazwali go badacze zgodnie z teorią Darwina, tłumacząc specyficzne cechy zwierząt żyjących na tym archipelagu, w konsekwencji odmiennej flory i fauny w systemie tego środowiska. Wypracowany przez Europę ekosystem jest wartością samą w sobie, ale dla innych regionów i subregionów jest zbyt specyficzny [15, s. 50]. Od kryzysu na Ukrainie Europa winna myśleć o ochronie własnych wartości, a nie o upowszechnianiu ich w innych obszarach [14, s. 49 i n.].

To wymaga kompromisów i uznania rosyjskich aspiracji do integracji obszaru jako zjawisk w pełni legitymizowanych. Zadanie jest bardzo trudne. Bezpieczeństwo Europy

nie jest dziś wartością centralną dla USA, jak było w okresie zimnej wojny [2]. Następuje demilitaryzacja Europy, co niepokoi USA. W sferze teorii, dwie metody rywalizują ze sobą w wyjaśnianiu przyczyn upadku zimnej wojny [15, s. 51]. Jedna akcentuje amerykańską przewagę wojskowo-gospodarczą, która była dla ZSRR wyzwaniem bez możliwości realnej reakcji ze strony Kremla. Druga przywiązuje większą wagę do liberalnych cech zachodniej strategii, do *soft power*, niemieckiej *Ostpolitik*, które przybliżyły do siebie oba światy. Dozbrajanie Ukrainy w obliczu eskalującego konfliktu ma sens jedynie wówczas, gdy podnosi koszt rosyjskiego rewizjonizmu. Jeśli zaś chodzi o konfrontowanie Federacji Rosyjskiej, jej osaczenie, narzucanie zachodniego systemu, strategia ta nie przyniesie spełnienia oczekiwań zachodnich.

Jedynie europejska współzależność może przynieść Staremu Kontynentowi bezpieczeństwo. Zachód mylnie odczytał pasywność Rosji w latach dziewięćdziesiątych jako jej bezwzględne poparcie dla Unii i USA [15, s. 52]. Zachodnie rządy błędnie zastosowały strategię izolacji Rosji i sankcje w stosunku do niej, które były eskalowane. Jeśli sankcje zniszczyły siłę gospodarki rosyjskiej, to jednocześnie podkopały długofalowe interesy Zachodu.

Polityka Rosji wobec Ukrainy nie jest jedynie odrodzeniem rosyjskiego imperializmu, ale głównie reakcją na stosowany wobec niej izolacjonizm [15, s. 54]. Prezydent Władimir Putin zasłania niewydolność rosyjskiego systemu gospodarczego i swoje błędy w sterowaniu społeczeństwem, powołując się na sankcje, a więc agresywne zachowania Zachodu.

Nawet pod koniec 2013 r. prezydent Putin, zanim interweniował na Ukrainie, próbował ją przekupić, oferując liderowi Ukrainy – Wiktorowi Janukowiczowi wysokie pożyczki i pomoc gospodarczą. Rosja obecnie stanowi zagrożenie nie tylko dla integralności terytorialnej członków Unii Europejskiej, ale wyzwanie dla jej egzystencji. Wiara Brukseli w to, że Rosja pod wpływem sankcji się ugnie i kiedyś zwróci Ukrainie Krym, jest daleko niewystarczająca dla perspektywy budowy europejskiego bezpieczeństwa.

Europie potrzebna jest Rosja wyposażona w strategię długofalowej kooperacji. Europa nie rozpoznała dotychczas realnych celów Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej (EEU), która choć jest geostrategicznym wyzwaniem dla UE, to realizuje swoje cele na płaszczyźnie integracji gospodarczej. Białoruś i Kazachstan w ramach organizacji mają prawo weta wobec ekspansji Rosji na obszarze Ukrainy. Współpraca z Euroazjatycką Unią Gospodarczą przed kryzysem ukraińskim była możliwa, ale teraz także nie jest bez szans. Porozumienie pomiędzy organizacjami zapobiegłoby tworzeniu przez Moskwę własnej strefy wpływów. Legitymizacja EEU zablokowałaby także wzrastającą współzależność pomiędzy Chinami a Rosją.

Ekspansja CHRL w Europie Wschodniej jest w prostej linii konsekwencją kryzysu ukraińskiego. Prezydent Xi Jinping zainicjował dwa projekty – mosty integracyjne na Zachód: Jedwabny Szlak Ekonomiczny z Bangkoku do Budapesztu oraz Morski Szlak Jedwabny łączący Morze Południowo-Chińskie z Morzem Śródziemnym [15, s. 57]. Projekty te diametralnie różnią się od rosyjskiego modelu budowy stref wpływów oraz brukselskiego projektu tworzenia integracji regionalnej.

CHRL obiecuje partnerom na linii obu szlaków, udział w zyskach poprzez dostęp do infrastruktury, którą mają wspólnie współtworzyć. Brak porozumienia pomiędzy Unią Europejską a Euroazjatycką Unią Gospodarczą pomaga Chinom budować potężny ośrodek wpływów i władzy. Rosyjski Daleki Wschód z 7 mln obywateli Rosji otoczony jest przez pięć prowincji chińskich zamieszkałych przez ponad 100 mln ludności. Podbój rosyjskiej ziemi przez chińską klasę średnią odbywa się bardzo dynamicznie z wykorzystaniem zasad charakterystycznych dla epoki cyfryzacji systemu globalnego. Współpraca z Rosją jest ryzykowna, ale inne strategie są jeszcze gorsze. Europa potrzebuje szybkich decyzji odnoszących się do jej przyszłości na scenie

globalnej. Decydenci z Brukseli winni przenieść ciężar działań w sferze ekonomicznej z procesu radykalnego oszczędzania i umacniania zasad fiskalnych na inwestowanie i wzrost gospodarczy [20, s. 102]. Badania wykazały, że dynamiczny kierunek bodźców fiskalnych przynosi ożywienie gospodarcze. Nawet MFW uznał europejskie programy oszczędnościowe za szkodliwy dogmat. Pogłębienie integracji europejskiej wymaga ochrony i obrony wartości europejskich w takim samym stopniu jak stabilizacji finansowej.

Problemem głównym dla stabilizacji, a więc i bezpieczeństwa Europy, nie jest tylko rozrzutność sektora publicznego czy zniszczony sektor prywatny. Środek ciężkości powinien być przeniesiony z europejskiego sektora publicznego i z krajów deficytowych do jej sektora prywatnego i krajów z nadwyżkami [21, s. 54–55].

Niemieccy politycy i biznesmeni wierzyli, że ekonomika europejska będzie podtrzymywana przez bank centralny, podobnie jak to było w RFN, gdzie Bundesbank podkreślał znaczenie przewagi niskiej inflacji nad wzrostem gospodarczym i zatrudnieniem. Słabsze kraje Unii liczyły na kompromis z Berlinem, gdyż cierpiały na kryzysy wynikające z zadłużenia i proporcji wymiany spowodowanych przepaścią w cenach, wydatkach, płacach pomiędzy nimi a Niemcami. Mogły więc liczyć na wyrozumiałość Berlina i jego uznanie dla własnych większych wydatków, wzrostu płac i inflacji. Te dwie strategie spotkały się w środku i poprawa nie mogła nastąpić. Twórca euro Jacques Delors – przewodniczący Komisji Europejskiej w latach 1985–1995 – stwierdzał po traktacie z Maastricht, że ocenia walutę europejską za porażkę, gdyż nie uzyskano kompromisu z Niemcami. Nienegocjowalne żądanie Berlina w zamian za jedną walutę na obszarze europejskim było wygórowane. Wykreowano bank centralny, który w kształcie był jeszcze bardziej niezależny, a w uzyskanym mandacie jeszcze bardziej antyinflacyjny niż Bundesbank [21, s. 56]. Żadne postanowienie w zakresie transferów fiskalnych czy pomocy finansowej nie zostało poczynione. To był dopiero początek destabilizacji w zakresie bezpieczeństwa gospodarczego i socjalnego integrującej się Europy.

Zachód w wymiarze demograficzno-ekonomicznym w środowisku globalnym

Międzynarodowe bezpieczeństwo w kolejnych dekadach w dużym stopniu będzie zależało od demografii i czynników gwarantujących równowagę demograficzno-ekonomiczną [10, s. 8–14]. Będzie mniej zależało od zasobów demograficznych w skali światowej, a bardziej od tego, jaka jest struktura ludności, jak jest ona rozlokowana w przestrzeni geograficznej, gdzie gwałtownie spada, a gdzie wzrasta, które kraje są młode, a w których mieszka ludność starzejąca się i w jaki sposób demografia warunkuje ruch ludności w przestrzeni ponadregionalnej.

Śledząc rozwój ludności do połowy XXI w. przez następne trzy i pół dekady, analitycy ujawniają cztery megatrendy w oparciu o ONZ-owskie bazy danych: 1) spadek udziału zasobów demograficznych Zachodu w populacji światowej o 25%; 2) przeniesienie się władzy ekonomicznej do krajów rozwijających się; 3) starzenie się i spadek ilościowy siły roboczej w krajach wysoko rozwiniętych, co spowoduje spadek wzrostu gospodarczego i nacisk na imigrację; oraz 4) konsekwencje faktu, że większość przyrostu zasobów demograficznych wystąpi w krajach biednych, z młodą ludnością, w krajach głównie muzułmańskich, w których występują słabości edukacyjne, braki kapitałów, nie ma możliwości zatrudniania własnej siły roboczej [13, s. 32].

Po raz pierwszy w historii ludność miejska osiągnie większość w zasobach światowych, a największe zurbanizowane centra będą się znajdowały w krajach rozwijających się (tak zwany Drugi, a zwłaszcza nowy Trzeci Świat). Demografia rodzi skutki gospodarcze [8, s. 56 i n.]. Zachodnie subregiony w połowie XX w. produkowały 68% światowego PKB; na początku XXI w. tylko 47% [13, s. 33]. Dramatyczne skutki może mieć starzenie się ludności w niektórych krajach [8, s. 56 i n.]. Szczególnie z racji geopolitycznej przynależności powinno się obserwować kontynent europejski i odbywające się w jego przestrzeni dynamiczne

przemiany. Zmiany demograficzne dramatycznie wręcz wpłyną na wzrost gospodarczy, opiekę zdrowotną oraz na siłę wojskową w krajach wysoko rozwiniętych.

Te czynniki, które uczyniły Zachód potęgą w drugiej połowie XX w. – tj. wzrastająca wydajność pracy dzięki lepszemu wykształceniu, masowemu zatrudnieniu kobiet i innowacjom technologicznym – osłabną w bieżącym pięćdziesięcioleciu. Na spadek tempa gospodarczego wpłynie redukcja ilości konsumentów oraz właścicieli nieruchomości. Decydenci polityczni rzadko sobie radzą z efektami takich zjawisk, jak wzrastająca długość życia mieszkańców w krajach, którymi rządzą. Rozwiązywanie takich problemów wymaga myślenia strategicznego, a nie tylko politycznego uwarunkowanego procesem elekcyjnym. Aktualna sytuacja wymaga obiektywnej oceny stanu bezpieczeństwa państw narodowych w regionie europejskim. Według Daniela Freia mamy cztery możliwe oceny stanu bezpieczeństwa:

- 1) stan braku bezpieczeństwa (istnienie niebezpieczeństwa – kiedy występuje duże rzeczywiste zagrożenie i jego postrzeganie jest adekwatne);
- 2) stan obsesji niebezpieczeństwa – gdy nieznaczne zagrożenie jest postrzegane jako duże;
- 3) stan fałszywego bezpieczeństwa – gdy zagrożenie jest poważne, a postrzegane bywa jako niewielkie;
- 4) stan bezpieczeństwa – gdy zagrożenie nie występuje lub jest niewielkie, a jego postrzeganie jest prawidłowe [25, s. 76].

Daniel Frei ma na myśli najwidoczniej zagrożenia z wymiaru hard power, ale jego rozważania zdecydowanie są także kompatybilne z ujęciem bezpieczeństwa w kategoriach soft power. Wkraczamy w ten sposób w sferę kultury strategicznej, która ma wiele wspólnego z tożsamością narodową i kulturową państwa i narodu. W związku z procesami współzależności międzynarodowej w dobie globalizacji i cyfryzacji częścią kultury strategicznej staje się multilateralizm, a w mniejszym stopniu kultura czy aksjologia pokoju. Ta część ludzkiego myślenia społecznego nie poddaje się łatwo prawom uniwersalizacji, bowiem na ogół wyrasta ona na własnej tradycji historycznej. Stosowanie podejścia strategicznego w kształtowaniu bezpieczeństwa narodowego można określić mianem warunku skutecznego działania [26, s. 52].

Demografia staje się najważniejszym czynnikiem wzrostu gospodarczego. Młodych ludzi będzie przybywało głównie w krajach rozwijających się, gdyż 70% przyrostu populacji do 2050 r. będzie miało miejsce w tej grupie krajów słabo rozwiniętych z niskim dochodem lub niskim i średnim (tj. do kwoty 4000 dol.) [13, s. 36]. Największe roczne przyrosty ludności (ponad 2%) występują w krajach muzułmańskich, co rodzi imperatyw poprawy relacji pomiędzy Zachodem a światem islamu. W świetle ataków salafickich ekstremistów islamskich z końca czerwca 2015 r. w Tunezji, Francji, Jemenie oraz ponownie 13 listopada we Francji opcja ta wydaje się mało realna. Badania opinii publicznej w krajach muzułmańskich wskazują, że stosunki z Zachodem oceniane są źle i za taki stan obwinia się militarystyczne państwa Zachodu. Muzułmanie stanowią dziś od 3% do 10% poszczególnych społeczeństw Europy Zachodniej. W rezultacie ubóstwa, napięć socjalnych i radykalizacji ideologicznych mogą powstać ogniska zapalne w wielu zakątkach świata. Lepsze rezultaty, co jest ważniejsze, może przynieść emigracja zdrowej ludności, ale i wykwalifikowanej, na Zachód oraz przepływ kapitałów do krajów biednych.

Centra zurbanizowane w strefie Global South a kondycja siły Zachodu

Zagadka XXI w. polega na rozprzestrzenieniu się na niespotykaną skalę zjawiska powstawania gigantycznych centrów zurbanizowanych. Rok 2010 był pierwszym rokiem w historii, w którym ludność miejska w skali globalnej przekroczyła rozmiary 50%. Dla przykładu w połowie XX w. wskaźnik ten wynosił mniej niż 30%, zaś zgodnie z prognozą ONZ-owską w połowie XXI w. – będzie wynosił ponad 70%.

Urbanizacja współcześnie odbywa się w odmiennym środowisku socjalno-ekonomicznym niż w przeszłości. USA, które osiągnęły wskaźnik 65% w 1950 r., legitymowały się PKB na osobę w wysokości 13 000 USD. Współczesna Nigeria, Pakistan, Filipiny osiągają aktualnie podobny poziom urbanizacji, przy PKB *per capita* równym 1800–4000 USD [13, s. 39]. Kraje z młodą ludnością są niestabilne politycznie i niezdolne do wytwarzania instytucji demokratycznych. Takie same skutki urbanizacja przynosiła w Europie w XIX w.

W wyjaśnianiu skutków zmian demograficznych warto przyjąć porządek światowy w wymiarze struktury trzybiegunowej [13, s. 40]. Pierwszy biegun (Pierwszy Świat) tworzą starzejące się demograficznie kraje Zachodu [6, s. 7–13]: USA, Europa Zachodnia, a także wschodnie kraje Pacyfiku: Japonia, Singapur, Korea Południowa, Tajwan, a także Chiny po 2030 r., w których polityka „jednego dziecka” – zniesiona przez aktualne przywództwo – przyniesie radykalne rezultaty w starzeniu się społeczeństwa. Na Drugi Świat składają się szybko rozwijające się państwa z mieszaną ludnością młodą i starą w układzie symetrycznym (Brazylia, Iran, Meksyk, Tajlandia, Turcja, Wietnam oraz Chiny do 2030 r.). Nowy Trzeci Świat to państwa szybko rozwijające się, w których dominuje ludność młoda, mieszkańcy żyją w wielkich, zurbanizowanych centrach, krajami rządzą słabe rządy. Można skonstatować, że konieczny jest sojusz Świata Pierwszego i Drugiego, by pomóc w rozwiązywaniu problemów nowego Trzeciego Świata [12, s. 59].

Musi także zmienić się struktura instytucjonalna świata [3, s. 49–63]. G–8 do realizacji światowej strategii i polityki gospodarczej wydaje się instytucją zużyta i współcześnie nieprzydatną, nawet bez Rosji jako G–7. G–20 pełni poważną rolę, co jest raczej wynikiem finansowego kryzysu niż uznaniem, że Brazylia, Chiny, Indie, Indonezja, Meksyk, Turcja i inne państwa stały się już potęgami gospodarczymi, z którymi należy się liczyć [13, s. 41]. Instytucje międzynarodowe nie utrzymują legitymizacji, jeśli wykluczają najszybciej rozwijające się gospodarczo potęgi [9, s. 7–13]. Blokowanie Turcji w jej akcesji do UE jest jednoczesnym nieliczeniem się z potencjałem demograficznym, który w połowie wieku osiągnie 100 mln ludności i może wywołać efekt niechęci całego świata islamu w stosunku do Zachodu. W ogromnym kryzysie jest także NATO, które wymaga reform. NATO to obszar zamieszkały przez starzejącą się i kurczącą populację oraz słabo rozwijające się gospodarki. Współczesne NATO to kraje głównie północnej hemisfery z mechanizmami pochodzącymi z okresu zimnej wojny. Młode i zasobne w ludność kraje Afryki, Bliskiego i Środkowego Wschodu, Azji Centralnej i Azji Południowej mogą zmobilizować powstańców o wiele łatwiej niż NATO zaktywizuje żołnierzy, by kraje te ustabilizować [13, s. 41]. Ze względów strategicznych Pierwszy Świat powinien włączać w sojusze państwa Drugiego i Trzeciego Świata [13, s. 2–20].

Przyrost naturalny, stymulowany przez politykę państwa, oraz imigracja ludności – to dwa środki, które mogą przywrócić lub zbudować równowagę demograficzno-ekonomiczną. Kraje rozwijające się także korzystają na tej transakcji: dokonuje się transfer pieniędzy zarobionych za granicą, a przesyłanych dla rodzin. Ponadto gdy emigranci wracają, ich ojczyste kraje zyskują wyedukowaną i doświadczoną zawodowo siłę roboczą.

Od 1800 r. w świecie ani razu nie doszło do sytuacji, w której większa część wzrostu ekonomicznego dokonywała się poza USA, Kanadą i Europą [7, s. 33–48]. Strategia i ekonomika XX w. są już nieprzydatne jako sposoby gwarantowania wzrostu, stabilizacji i rozwiązywania kryzysów. Mówiąc o systemie zachodnim i możliwej współpracy euroatlantyckiej, trzeba podkreślić głęboką asymetrię rozwojową i asymetrię możliwości. Należy podkreślić znaczną przewagę amerykańskiej ekonomiki nad unijną. W ostatniej dekadzie gospodarka USA wykazywała większą dynamikę niż unijna (biorąc pod uwagę Unię w składzie piętnastu państw, przed rozszerzeniem). USA mają bardziej dynamicznie rozwijającą się populację demograficzną, a nie gwałtowny – jak się zwykle sądzi – wzrost wydajności pracy.

Wzrost ludności będzie się odbywał w USA z poziomu 300 mln w 2006 r. do 370 mln w 2030 r., a w Europie Zachodniej potencjał zachowa się na płaskim poziomie – 380 mln. Europa zachowa tradycyjny (beneficjencki, czy wręcz zasiłkowy; „pay as you go”) system finansowania starzejącej się ludności w wieku emerytalnym. System amerykański jest bardziej urynkowany, oparty na planach wspierających. Kolejnym czynnikiem wyjaśniającym różnice wzrostu amerykańskiego i europejskiego jest ilość godzin, które przepracowuje pracownik.

W Europie w ciągu ostatnich dekad zmieniły się istotne wskaźniki dla potencjału gospodarki. W Starym Kontynencie pracuje się krócej niż w Ameryce. We Francji PKB na godzinę przepracowaną wzrósł z 73% do 105% wskaźnika amerykańskiego w ciągu 30 lat, ale w odniesieniu do PKB na osobę stanowi jedynie 70% amerykańskiego poziomu [23, s. 9]. W 2005 r., więc rok po szerokim rozszerzeniu europejskiego bieguną geoeconomicznego, ludność Europy Zachodniej (wówczas złożona z 27 państw) przewyższała o 100 mln zasoby demograficzne USA, ale do 2030 r. prognozy mówią o nadwyżce europejskiej (państw UE 15) tylko o 35 mln [8, s. 56]. W 2005 r. Europejczycy przewyższali zasobami demograficznymi Amerykanów w każdej grupie wiekowej.

W ważnej dla ekonomiki grupie (wiek 35–49) Amerykanów było o 37% więcej. Do 2030 r. zasoby tej grupy w obu częściach świata się wyrównają, a w grupie wiekowej poniżej 30 lat znacznie więcej będzie Amerykanów [8, s. 56]. Istotnym procesem dla cywilizacji zachodniej jest starzenie się ludności [8, s. 56]. W 2030 r. 1/4 zachodnich Europejczyków będzie zlokalizowana w przedziale wiekowym od 65 lat i będzie to stanowiło dwukrotność grupy dziecięcej do 15 lat. W tym samym czasie liczebność amerykańskich seniorów osiągnie ok. 1/5 zasobów demograficznych, a dzieci będą stanowiły grupę znacznie liczniejszą. Współczynnik ilości ludzi pracujących do grupy seniorów w Europie Zachodniej spadnie z proporcji 3,8 do 1 aktualnie do 2,4 do 1 w roku 2030, w porównaniu z 5,4 do 1 w USA aktualnie i 3,1 do 1 w roku 2030.

Europa w większym stopniu, idąc śladem USA i wysoko rozwiniętych krajów azjatyckich, powinna wykorzystywać w stosunkach produkcyjnych ludność starszą. Według OECD długość okresu pobierania świadczeń emerytalnych dla mieszkańców UE15 podwoił się w latach 1970–2004, wzrastając w RFN o dziewięć, a w Hiszpanii o dziesięć lat. Czynnikiem wpływającym na wzrost populacji ludzi emerytowanych, obok poprawy warunków zdrowotnych, jest także obniżanie po II wojnie światowej wieku emerytalnego. Współczynnik partycypacji siły roboczej aktywnej w populacji osób w wieku 56–59 jest o 30 punktów procentowych wyższy w USA niż we Włoszech. Ten sam współczynnik dla osób w wieku 60–65 jest trzykrotnie wyższy w Japonii niż we Francji oraz siedmiokrotnie wyższy w Korei Południowej niż w Niemczech.

Prognozy OECD wskazują, że w europejskiej populacji obejmującej ludność w wieku 15–49 zanotuje się w latach 2005–2030 spadek zasobów demograficznych o 16% , a w grupie wiekowej 55–64 wzrost o 25%. W grupie wiekowej 60–74 nastąpi przyrost o 40%. Gdyby ludność ta zasilila zasoby siły roboczej, notowany roczny jej spadek (szacunki dla lat 2000–2030) w wysokości 0,2% byłby zatrzymany i przetworzony we wzrost. Szacunki te uwzględniają pewne mankamenty zatrudnienia ludzi starszych w dziedzinach bardzo nowych i wymagających wyjątkowo twórczych umysłów. Najbliższe prognozy w sprawie kondycji demograficznej ludności przedstawiają się niepokojąco. Nie można więc perspektywy stabilizacji mechanizmów funkcjonowania systemów politycznych, społeczno-gospodarczych i kulturowo-cywilizacyjnych w Europie oceniać optymistycznie.

Europie nie grozi podbój drogą militarną, ale uzależnianie jej drogą środków neokolonialnych wykorzystujących zjawiska globalizacji, uzależnienia od mocarstw z dużą dynamiką rozwojową i większą równowagą demograficzno-ekonomiczną. Będą to

zapewne mocarstwa azjatyckie. Póki co o kształcie mechaniki sceny międzynarodowej decydują Stany Zjednoczone, lecz rodzi się pytanie: jak długo jeszcze? Czy możliwy jest nagły upadek tego supermocarstwa, na ile Europa będzie dla niego ważna, by sterować ładem międzynarodowym i czy jakiś podmiot mocarstwowy spoza systemu zachodniego nie skomplikuje poprzez swoją polistrategię obrony Starego Kontynentu, dokonując agresji bezpośredniej lub pośredniej na ważniejszego jeszcze amerykańskiego sojusznika na Dalekim bądź Bliskim Wschodzie?

Polska w Europie i w systemie zachodnim

W ćwierćwieczu polskiej transformacji ustrojowej, przez prawie dwadzieścia lat, kraj nasz rozwijał się na poziomie 4% rocznie, budując szósty potencjał ekonomiczny w UE i dublując standard życia pomiędzy rokiem 1989 i 2012, osiągając także 62% PKB najwyższej rozwiniętych krajów europejskich [22, s. 23]. Reformy okresu transformacji są tylko jedną z przyczyn polskiego sukcesu, który na naszych oczach kończy się w połowie drugiej dekady XXI w. Stalin, zmieniając granice polskie, przesunął Rzeczpospolitą w kierunku zachodnim Starego Kontynentu. Długofalowym efektem tej geopolityki było strategiczne zbliżenie polsko-niemieckie [22, s. 24]. Dzisiaj czynniki ekonomiczne są siłą napędową polskiego potencjału. Niemcy w kooperacji handlowej i w rywalizacji z Azją wykorzystują tanią siłę roboczą i jej profesjonalizm. Aktualnie eksport Polski partycypuje w 46% naszego PKB. Do 40% polskiego eksportu do Niemiec kończy cykl jako eksport Niemiec do reszty świata [22, s. 25]. Wymiana handlowa polsko-niemiecka kreuje 12% polskiej gospodarki.

Polska jest bardzo powiązana z gospodarką zachodniego sąsiada, ale trzeba rzecz ujmować w odniesieniu do jej uczestnictwa w Unii Europejskiej od 2004 r. Między 2014 a 2020 r. przewiduje się, że Bruksela przeznaczy na rozwój Polski 106 mld euro, co odpowiada 2% rocznego PKB, czyli kwoty, którą Zachód otrzymał od USA w ramach planu Marshalla. Czynniki te czynią z ekonomicznego subsystemu Polski „zależną handlową gospodarke”. Tania siła robocza jest tu czynnikiem decydującym, ale Polacy pracują także za granicą, wydają coraz więcej na konsumpcję i nie chcą posiadać siły nabywczej na poziomie 1/3 w stosunku do konsumentów/obywateli krajów zachodnich. To dążenie do wyższego poziomu konsumpcji może ten model gospodarczy zdewastować, gdyż kraj jest otoczony przez biednych sąsiadów, którzy stanowią konkurencję na rynku pracy. Polska musi zacząć produkować podzespoły technologicznie zaawansowane, a handel oprzeć na produkcji opartej na osiągnięciach naukowych. W Unii przeciętna inwestowania w rozwój i badania wynosi 2% PKB, a w Polsce tylko 0,7%.

Polska posiada dobre powszechne szkolnictwo, a system komunistyczny pozostawił po sobie wysoki wskaźnik skolaryzacji. W OECD Polska do niedawna miała bardzo wysoki, drugi w szeregu wskaźnik rekrutacji na studia. Jednakże pęd do konsumpcji niszczy całą gospodarkę i jej konkurencyjność w systemie europejskim. Kontrola wzrostu płac przez władze jest jednak dość skuteczna, Polacy żyją w ciężkich warunkach materialnych i coraz częściej emigrują.

Raporty ekspertów wskazują na przyczyny zjawiska powszechnego zubożenia Polaków w ostatnich latach. Należą do nich między innymi takie procesy, jak: mała liczba obywateli wytwarzających PKB w przeliczeniu na wszystkich obywateli; polskie prawo, które nie sprzyja rozwojowi gospodarczemu; słabo rozwinięta infrastruktura; brak dobrego klimatu do tworzenia bogactwa wspólnoty ekonomicznej; znikoma liczba rodzimych firm globalnych; tanie i mniej stabilne miejsca zatrudnienia; brak efektu skali w polskich przedsiębiorstwach; specyficzne decyzje zakupowe polskich konsumentów; niekorzystne saldo eksportu i importu Polski; brak przełożenia innowacyjności Polaków na rozwój gospodarczy; płacenie wysokich odsetek przez polską wspólnotę gospodarczą od długów zaciągniętych przez państwo; blokada dostępu do zagranicznych firm przez inne państwa; gorszy wizerunek

polskich produktów, co w efekcie przekłada się na ich niższe ceny; wysoki udział szarej strefy w systemie gospodarczym; zasady unijne, które premią bogate kraje Unii, a nie te z grupy biedniejszych, jak Polska, Grecja, Portugalia; mniejszy kapitał polskich przedsiębiorców od tego na Zachodzie (nawet do kilkudziesięciu razy); wysoki poziom korupcji; niski poziom zaufania społecznego; niska siła nabywcza społeczeństwa; opóźnienia w prywatyzacji i reformowaniu kraju; marnotrawstwo pieniędzy wspólnoty państwowej [11].

Powód pierwszy – mówiący o małej liczbie osób bezpośrednio wytwarzających PKB w przeliczeniu na wszystkich obywateli – wydaje się podstawowy [11, s. 17–18]. W Polsce na 38 mln obywateli tylko 13 mln zatrudnionych jest w gospodarce, czyli że jeden pracownik w gospodarce musi zarobić na trzech konsumentów. Te koszty i obciążenia powodują, że nasza gospodarka jest mało konkurencyjna. W Niemczech w gospodarce zatrudnionych jest 40 mln osób na 80 mln obywateli. W Polsce mamy za dużo urzędników, którzy nie wytwarzają PKB. W latach 1990–2012 w Polsce liczba urzędników zwiększyła się 2,5 razy. Pod kątem wielkości administracji RP zajmuje w UE czwarte miejsce. Polscy emigranci (2,3 mln; w ostatnich pięciu latach 1,7 mln) w latach 2014–2020 wytworzą 172 mld USD dochodu, ale dla krajów, w których przebywają [11, s. 17]. W zamian za emigrantów uzyskujemy unijne dotacje, które poszerzają także krąg biurokratyczny. Straty dla polskiego budżetu z tytułu emigracji 1,7 mln Polaków i uwzględnienia ich produktywności przez 40 lat szacowane są na 1543 mld PLN, podczas gdy dotacje unijne w latach 2004–2013 to 253 mld PLN, a w latach 2014–2020 441 mld PLN [11, s. 18]. Emigracja znacznie obniżyła konkurencyjność międzynarodową polskiego systemu gospodarczego.

Każde państwo interesowało się gospodarką z powodu kosztów prowadzenia wojen, a w drugiej połowie XX w. na skutek swej opiekuńczej funkcji. Na początku XXI w. konkurując ze sobą systemy obecności międzynarodowej poszczególnych państw [4, s. 210 i n.). W społeczeństwie postindustrialnym łamie się więź pomiędzy bogactwem a terytorium; potężne siły ekonomiczne mają charakter transnarodowy. Nowa geografia gospodarcza będzie się organizować na zasadzie subsydiarności, w której funkcje ekonomiczne zostaną stopniowo odebrane państwom na rzecz subregionów i instytucji ponadnarodowych oraz biegunów geoeconomicznych, jak Unia Europejska. Edward Luttwak twierdzi, że „równowaga między państwami uprzemysłowionymi – niemożliwa już do tworzenia przez siłę wojskową – będzie powstawała przez konflikt geoeconomiczny, który przyjmie «logikę» wojny, ale «gramatykę» zaczerpnie z ekonomii” [4, s. 211]. Geoeconomia uznaje za centralny problem – promowanie dobrobytu swoich obywateli.

Polska posiada bardzo złe wskaźniki i będą ważyły na jej stabilizacji. Nasz kraj klasyfikuje się na 41 miejscu w rankingu Transparency Corruption Agency i na 55 miejscu indeksu mierzącego łatwość prowadzenia przedsiębiorczości [22, s. 27]. Rząd faworyzuje inwestycje zagraniczne, ale o rodowodzie państwowym i stwarza bariery administracyjne pod kolejne. Polska posiada jednak przewagę demograficzną nad najbliższymi sąsiadami, co symbolizuje ogromny potencjał rynkowy. Czechy i Węgry posiadają bardziej otwarte gospodarki i bogatsze systemy ekonomiczne, ale z drugiej strony Polska dysponuje niskimi kosztami wytwarzania i rozwija się szybciej. Problemem pozostaje to, czy te ciężary niskich kosztów nie odbiją się na stabilności systemu społeczno-politycznego. Bieżące koszty utrzymania rodziny odbiegają od dochodów, co będzie ciągłym źródłem niepokojów i ostrej polaryzacji opinii publicznej. Taka sytuacja w żadnym systemie nie kończyła się dobrze. Kraj nasz kieruje się jednak wyższą cywilizacją normatywną niż np. Bułgaria, Rumunia i nieczłonkowsy sąsiedzi.

Wszystkie kraje strefy środkowo-wschodniej wymagają jednak wdrożenia wyższych standardów zaawansowanej technologii, co jest jedynym źródłem wyeliminowania ubóstwa. Rząd niemiecki na czele z kanclerz Angelą Merkel chce stworzyć z Polski modelowe państwo, będące wzorem dla całej strefy. Cechami tego szablonu mają być: zorientowana eksportowo gospodarka oparta na silnej walucie oraz ograniczone żądania konsumpcyjne Polaków. Takie oczekiwania powodują wzrastający gniew śródziemnomorskiego południa, ale w Polsce działają.

Czy wizja koniecznie musi być pesymistyczna? Czy Warszawa jest Feniksem regionu, który ciągle nabiera siły po niszczycielstwie II wojny światowej? Prognozy wskazują, że do 2030 r. kraj nasz będzie ekonomicznie wzrastał o 2,5% każdego roku, wchodząc do grupy najbogatszych dwudziest państw globu, ale potem może przyjść załamanie biorące się z braku równowagi demograficzno-ekonomicznej. Polska posiada złe wskaźniki demograficzne, a młódzież wyjeżdża na Zachód w poszukiwaniu lepszych warunków życia i je tam znajduje. Jeżeli kraj zbuduje lepsze warunki pod inwestycje, utworzy gospodarkę opartą na nowoczesnej wiedzy, zachęci imigrantów, może utrzymać tempo wzrostu także po roku 2030. Polacy posiadają przecież umiejętności oparte na praktycznym doświadczeniu, by sprostać tym wyzwaniom.

Naczelnym problemem pozostaje kwestia, którą można wyrazić pytaniem: w jaki sposób zabezpieczyć Europę przed utratą rangi w systemie globalnym? [20, s. 96–107]. Odpowiedź bezpośrednio łączy się z ukazaniem perspektywy analitycznej miejsca Europy w systemie bezpieczeństwa. Równowaga demograficzno-ekonomiczna informująca o proporcji liczby pracujących na jednego emeryta ma tu podstawową wartość informacyjną. Niestety dla Europy, w tym dla jej środkowo-wschodniej flanki i samej Polski, nie przedstawia się ona najlepiej. Idealem były wyliczenia Bismarcka z XIX w., że stabilność gwarantuje proporcja 5:1, ale wieku emerytalnego w tamtych czasach prawie nikt nie dożywał.

Europa nie działa jednak w pojedynkę na scenie globalnej, ale w ramach szerszego systemu zachodniego. Stany Zjednoczone przewodzą bardzo pragmatycznie wspólną strategią według dwóch celów wyrażonych słowami kluczowymi: „gromadząc środki” oraz „dzieląc ciężary” [20, s. 100]. Bezpieczeństwo Europy to przeniesienie akcentów ze strategii oszczędzania oraz opcji fiskalnej na inwestycje i wzrost. Stymulowanie fiskalności jest opłacalne w okresie głębokiej recesji, tylko wtedy może sprzyjać rozwojowi i wzrostowi. Taki pseudooszczędnościowy kierunek wytyczyła grupa niemieckich, fiskalnych konserwatystów, która coraz bardziej jest izolowana na scenie europejskiej. Pomocnicza dla Europy może być strategia „trzech strzał” japońskiego premiera Szinzo Abe: monetarnej ekspansji, stymulacji fiskalnej i długofalowych reform strukturalnych [20, s. 102]. Na froncie monetarnym szef Europejskiego Banku Centralnego Mario Draghi już w 2012 r. wiele zrobił, ratując euro. Skupując 1 mld euro poprzez emisje bezpiecznych obligacji, uratował bilans narodowych banków centralnych i zaktywizował pożyczki dla biznesu. Fiskalne instrumenty – „druga strzała” premiera Abe – powinny stymulować odłożone aspiracje konsumpcyjne. Uwzględniając kierunek wytyczony przez „trzecią strzałę”, zintegrowana Europa winna zliberalizować swój rynek pracy i usług. To powinno zdynamizować konkurencję i wydajność.

Powinno się umacniać znaczenie euro w polityce monetarnej, a pozostawić politykę fiskalną w rękach rządów narodowych. Finansowa stabilność nie jest najważniejsza, ale tak samo ważna jak europejskie wartości. Bezpieczeństwo kolektywne Europy będzie zależało głównie od poziomu kooperacji w zakresie energetycznym. Przywódcy Unii winni zresetować jej rozwój i twardo zmierzać do zaufania wzajemnego w zakresie ekonomii, bezpieczeństwa, demokracji.

Siła czy upadek europejskiego multikulturalizmu

Państwa narodowe są nadal głównymi aktorami sceny międzynarodowej [14, s. 16]. Walka o hegemonię poszczególnych państw narodowych na europejskiej scenie

międzynarodowej jest wciąż największą dolegliwością systemu unijnego. Co prawda pojawili się nowi, globalni i niepaństwowi aktorzy interakcji międzynarodowych, przez co coraz częściej mówi się o systemie niepolarnym, systemie interpolarnym czy też nowym układzie wielobiegunowym wyrażonym w formie systemu jedno-, wielobiegunowego [24, s. 27–61]. Europa zna wiele przykładów państw wielonarodowych (jak Szwajcaria i Belgia), które gwarantują homeostazę poprzez rozwiązania federalne [18, s. 459–481]. Według S.P. Huntingtona wiele problemów związanych z wyjaśnianiem świata pozimnowojennego znika, gdy percypujemy świat przez pryzmat siedmiu czy ośmiu cywilizacji [14, s. 34]. Autor proponuje więc stosowanie paradygmatu cywilizacyjnego w wyjaśnianiu zawłołości współczesnego świata. Poprzez fale nielegalnych imigrantów Europa jest zalewana przez ludy z innych kręgów cywilizacyjnych. Można w wyjaśnianiu stosowanych strategii i polityki użyć opcji brytyjskiego multikulturalizmu bądź wprowadzanej np. we Francji asymilacji.

Multikulturowość jest reprezentantem ważnych problemów, jak: imigracja, tożsamość, polityczny rozróż i dezintegracja, upadek klasy pracowniczej. Pomimo odmiennych dróg rozwiązania problemu efekty są wszędzie jednakowe: sfragmentaryzowane społeczeństwa, wyalienowane mniejszości, urażeni obywatele [19, s. 21]. Jako narzędzie polityczne multikulturalizm próbuje ograniczyć dywersyfikację/zróżnicowanie poprzez wtłoczenie mniejszości do homogenicznych pojemników. Dywersyfikacja społeczeństwa może być jednak mitem z odrobiną realnej prawdy. Dla przykładu Niemcy są drugim po USA państwem, które przyjmuje tak wielu imigrantów [19, s. 22]. Problem zróżnicowania/dywersyfikacji czy ujednoczenia kultury/homogenizacji jest sprawą względną. W okresie rewolucji połowa Francuzów mówiła w ojczystym języku, a tylko 12% poprawnie.

Polityka ideologiczna ustąpiła współcześnie miejsca polityce tożsamości. To spowodowało, że Europejczycy zaczęli postrzegać swoją ojczyznę jako bardzo zdywersyfikowaną i szukają odpowiedzi na te postrzegane realia. Powstaje problem: czy postrzeganie jest prawidłowe? Współcześnie coraz częściej kształtuje się „pluralistyczny monokulturalizm” [22, s. 27] jako rozwiązanie dla umocnienia demokracji i praworządności w społeczeństwach z licznymi mniejszościami.

Model taki czyni znaczne postępy w Zjednoczonym Królestwie. W Niemczech w 1999 r. zliberalizowano prawo uzyskiwania obywatelstwa przez mniejszości, co dotyczyło głównie populacji tureckiej. Zrodziły się ruchy antyimigracyjne, którym rząd daje zdecydowany odpór. Multikulturowość i asymilacja są różnymi politycznymi odpowiedziami na ten sam problem: frakcjonalizację współczesnych społeczeństw. Jest też związany on z uzyskiwaniem utraconej równowagi demograficzno-ekonomicznej.

Niemiecki model traktowania imigrantów nawiązuje do zasady *ius sanguinis*, zgodnie z którą obywatelstwo uzyskuje się po rodzicach, którzy już je mieli. System ten wyklucza imigrantów pierwszej generacji, ale także ich narodzone w Niemczech dzieci. Z 3 mln rezydentów RFN o korzeniach tureckich, tylko 800 tys. na mocy nowych przepisów prawnych z 1999 r. (łagodniejszych w tym zakresie) uzyskało obywatelstwo Republiki Federalnej [22, s. 27]. Już w latach osiemdziesiątych rząd niemiecki zachęcał imigrantów do zachowania swojej odrębności językowej, kulturowej i modelu stylu życia. W ten sposób wykreowano paralelne wspólnoty. 1/3 dorosłych Turków w Niemczech regularnie uczęszcza do meczetów i jest to więcej niż w innych krajach Europy, a nawet więcej niż w niektórych regionach Turcji. Coraz więcej Niemców nieprzychylnie ocenia obecność Turków na ziemi ojczystej. Rząd Angeli Merkel utrzymuje proturecką orientację w zakresie tolerancji dla imigrantów. Liderzy mniejszości nie są reprezentatywni dla swoich grup, stąd efekt nie może być pożądanym i autentycznym. Lojalność przebiega wzdłuż obszarów politycznych: biali socjaliści i laburzyści są przychylnie nastawieni do kolorowych grup lewicowych.

Legislacja wprowadzona w 2000 r. otworzyła drogę do obywatelstwa dla dzieci gasterbeiterów. W 2005 r. wprowadzono dalszą nowelizację ustaw oraz wykreowano narodowy urząd ds. imigracji i integracji. Powstała gęsta sieć lokalnych urzędów o rocznym budżecie 186 mln euro. W tym samym czasie roczny budżet USA na integrację imigrantów opiewał tylko na kwotę 18 mln dol. [17, s. 9]. Jednocześnie wzrosło zapotrzebowanie na imigrantów wysoko wykwalifikowanych, związanych z najwyższą techniką wynikającą z globalizacji i cyfryzacji. W 2001 r. RFN wprowadziła uzupełnienie do zakazów imigracyjnych z 1973 r., tworząc Zieloną Kartę dla sfery IT (Information Technology), a w ślad za Niemcami uczyniła to Francja, Holandia, Irlandia i Wielka Brytania [17, s. 9]. W 2007 r. Unia poprzez Niebieską Kartę stworzyła wyjątkowe warunki dla przemieszczania się z zawodu do zawodu. Do czerwca 2011 r. warunki zawarte w tym dokumencie miały być wdrożone do legislacji krajów członkowskich. Rezultaty odbiegały jednak od spodziewanych. Zielona Karta ściągnęła w ciągu trzech lat tylko 16 tys. specjalistów, wykwalifikowanych z branży IT. W 2005 r. w życie weszła imigracyjna ustawa landmark, która umożliwiła uzyskanie wiz dla kadry inżynierskiej, akademickiej, lekarskiej i menedżerskiej. Każdego roku na mocy tych udogodnień osiedlało się tylko kilkuset specjalistów.

W minionych latach młodzież chętniej podejmowała studia w RFN: każdego roku 60 tys. studentów. Ale po ukończeniu studiów pozostawało w Niemczech tylko 10% [17, s. 10]. W ostatnim okresie więcej osób opuszczało RFN niż przybywało do tego kraju. Pod koniec pierwszej dekady nowego wieku gospodarka rozwijała się w tempie 3,7% rocznie. Brakowało jednakże aż 36 tys. inżynierów. Pogarszają się jednocześnie wskaźniki demograficzne - przyrost naturalny wynosi aktualnie tylko 1,38 dziecka na kobietę, a społeczeństwo się starzeje [17, s. 10]. 20% ludności RFN urodziła się za granicą lub posiada imigracyjne zaplecze (są dziećmi imigrantów).

W wyniku wojny społeczeństwo niemieckie stało się bardzo wrażliwe na kwestię nietolerancji. Badania wykazują, że obywatele niemieccy innych narodowości – choć posiadają głębokie korzenie niemieckie – wciąż czują się w RFN obco. Szkolnictwo niemieckie nie funkcjonuje dobrze, jeśli chodzi o młodzież wywodzącą się z innych grup etnicznych. Tylko 9% młodzieży pochodzenia tureckiego zalicza test, opuszczając szkoły średnie, co jest wymagane, by podjąć studia. W przypadku młodzieży niemieckiej jest to 19% [17, s. 13]. Inne kryteria edukacyjne są jeszcze bardziej dyskryminujące młodzież turecką. Choć uważa się, że jest to wynik gasterbaiterowskiego zaniedbania edukacyjnego, to z wielu badań wynika, że szkoły niemieckie nie radzą sobie z problemem o podłożu rasistowskim. Ta młodzież często przewiduje przyszłe trudności w systemie obcej cywilizacji. Imigranci zdają sobie sprawę z szybszego awansu w USA, ale wybierają Niemcy, bo tutaj można także żyć na wysokim poziomie. Niemcy nie osiągną być może nigdy pozycji nr 1 w ściągnięciu do swojego systemu gospodarczego kadry najwyższej kwalifikowanej. Zbyt mało środków przeznaczają na to, by osiągnąć wiedzę, jak taki proces się inicjuje i przeprowadza.

Ostatnia fala nielegalnych imigrantów i uchodźców politycznych – pochodząca z drugiej połowy 2015 r. – to odmienna kwestia. Jest to w pewnym stopniu arabska – głównie syryjska – klasa średnia, ale także fala uchodźców uciekających przed terroryzmem potężnego Państwa Islamskiego, które jest nowym, innym zagrożeniem dla Zachodu niż Al-Kaida [5, s. 87–98]. Główny ciężar tej fali uchodźców biorą na siebie Niemcy. W sumie jednak nie może chodzić o zrównoważenie procesów demograficzno-ekonomicznych, bo Niemcom potrzeba wysoko wykwalifikowanej kadry z branży IT.

Francuska polityka asymilacji wygląda na przeciwstawnie biegunową do brytyjskiego multikulturalizmu. Socjalnie Francja jest głęboko podzielona. Trzeba pamiętać, że Francuzi jako całość są bardzo zamożnym krajem, nie ze względu na bieżąco nagromadzony PKB, ale ze względu

na dobro wytworzone przez przodków w ciągu długich dekad. Co prowadzi więc do tragedii takich, jak zabójstwo dwunastu osób w biurze satyrycznego magazynu Charlie Hebdo przez ekstremistę islamskiego czy też czterech Żydów przy centrum koszernym, a zwłaszcza do prawdziwej masakry niewinnych ludzi 13 listopada 2015 r.? Sondaż przeprowadzony przez Pew Research Center wykazał, że 42% muzułmanów francuskich identyfikuje się przede wszystkim z obywatelami Republiki i jest to wynik o wiele większy niż w sąsiednich krajach zachodnioeuropejskich [19, s. 30] w wymiarze krajów, w których przebywają. Pierwsza generacja imigrantów doświadczyła rasizmu, ale druga generacja nie chce aprobować socjalnej dyskryminacji, bezrobocia, politycznej brutalności. Podobnie było w Wielkiej Brytanii w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych – wzajemną tolerancję cywilizacyjną realizowano na bardzo wysokim poziomie, ale w kolejnych dekadach skurczyła się ona wraz z aktywizacją Frontu Narodowego.

Pozornie różne strategie: brytyjska uznająca frakcjonalizację multikulturową społeczeństwa oraz francuska – asymilacyjna, miały podobny efekt – dezorganizację społeczeństwa i wzrastający brak zaufania, na początku XXI w. W wyniku rozwoju społeczno-gospodarczego, nowych technologii i kolejnej fazy rewolucji przemysłowej ukształtowała się „peryferyjna Francja”, z ludźmi wykluczonymi/zmarginalizowanymi. Mniejszości pochodzące z Maghrebu upatrywały źródeł wykluczenia w tożsamości kulturowej i religijnej. Według sondażu Ipsos-CEVIPOF aż 74% Francuzów postrzegało islam za inkompatybilny z francuskim systemem społecznym [19, s. 31]. Rasistowski populizm i ekstremizm islamski są wyrazem tego samego rozszczępienia w sferze tożsamości politycznej.

Europa – jeśli chce być stabilna i bezpieczna – powinna oddzielić frakcjonalizację będącą wyrazem realnego życia społeczeństwa od multikulturalizmu jako politycznego procesu. Zróżnicowanie będące pochodną imigracji winno być z zadowoleniem powitane. Próby instytucjonalizacji tego zróżnicowania poprzez formalne uznanie powinny być powstrzymane. Europa powinna jednak zaślepienie kolorem skóry odróżnić od ślepoty na zjawiska rasizmu, które są niedopuszczalne. W końcu należy oddzielić kwestie ludzi od wartości, którymi się kierują. Dyskusja powinna koncentrować się raczej nad dwoma formami multikulturalizmu i dwoma formami asymilacji [19, s. 32].

Idealnym rozwiązaniem będzie takie uregulowanie, które podkreśla w multikulturalizmie aktualne zróżnicowanie, a nie tendencję do instytucjonalizacji zróżnicowania. Zaś z asymilacji trzeba wydobyć element traktowania każdego jako obywatela, a nie jako narzędzie do formowania narodowej tożsamości.

Demokracje zachodnie praktykują zupełnie coś odwrotnego. Ustanawiają one albo multikulturalną politykę, która zamyka mniejszości w sztywnym gorcecie, albo prowadzą asymilację, która wprowadza niepotrzebny dystans mniejszości od głównego nurtu. Europa nie potrzebuje nowej polityki państwowej w tym zakresie, ale odnowienia struktury i dynamiki społeczeństwa obywatelskiego, by naprawić szkody wyrządzone przez multikulturalizm i źle pojętą asymilację.

1. Brzeziński Z., *An Agenda for NATO*, „Foreign Affairs”, Published by the Council on Foreign Relations (dalej: CoFR), September/October 2009, vol. 88, No 5, s. 2–20.

2. Brzeziński Z., *Strategiczna wizja. Ameryka a kryzys globalnej potęgi*, Kraków 2013, ISBN 978-83-08-05026-2.

3. Brooks S.G., Wohlforth W.C., *Reshaping the World Order*, Foreign Affairs, CoFR, March/April 2009, vol. 88, No 2, s. 49–63.

4. Carlo J., *Geopolityka*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2003, ISBN 83-04-046540-4.

5. Cronin A.K., *ISIS Is Not a Terrorist Group. Why Counterterrorism Won't Stop the Latest Jihadist Threat*, Foreign Affairs, CoFR, March/April 2015, vol. 94, No 2, s. 87–98.

6. Drozdiak W., *The Brussels Wall*, „Foreign Affairs”, CoFR, May/June 2010, vol. 89, No 3, s. 7–12.
7. Eberstadt N., *The Demographic Future. What Population Growth – and Decline – Merans for the Global Economy*, Foreign Affairs, CoFR, November/December 2010, vol. 89, No 6, s. 54–64.
8. Eberstad N., Groth H., *Healthy Old Europe*, Foreign Affairs, CoFR, May/June 2007, vol. 86, No 3, s. 55–68.
9. Etzionii E., *Tomorrow's Institution Today*, Foreign Affairs, CoFR, May/June 2009, vol. 88, No 3, s. 7–13.
10. Ford Runge C., Piebl Runge C., *Against the Grain. Why Falling Complete the Green Revolution Could bring the Next Famine*, Foreign Affairs, CoFR, January/February 2010, vol. 89, No 1, s. 5–15.
11. Fundacja Pomyśl o Przyszłości, *Wspólnie budujemy naszą zamożność, czyli dlaczego w Polsce zarabiamy 4 razy mniej niż w bogatych krajach Europy Zachodniej*, wyd. 6, Nowy Sącz, czerwiec 2015.
12. Gat A., *The Return of Authoritarian Great Powers*, Foreign Affairs, CoFR, July/August 2007, vol. 86, No 4, s. 59–70.
13. Goldstone J.A., *The New Populations Bomb. The Four Magatrends That Will Change The World*, Foreign Affairs, CoFR, January/February 2010, vol. 89, No 1, s. 31–43.
14. Huntington S.P., *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Warszawa 1997.
15. Krastev I., Leonard M., *Europe's Shattered Dream of Order. How Putin Is Disrupting the Atlantic Alliance*, Foreign Affairs, CoFR, May/June 2015, vol. 94, No 3, s. 48–58.
16. Inglehart R., Welzel Ch., *How Development Leads to Democracy*, Foreign Affairs, CoFR, March/April 2009, vol. 88, No 2, s. 33–48.
17. Jacoby T., *Germany's Immigration Dilema. How Can Germany Attract the Workers It Needs?*, Foreign Affairs, CoFR, March/April 2011, vol. 90, No 2, s. 8–14.
18. Klepka R., *Flamandowie i Walonowie – dwa narody w jednym państwie: polityczne i kulturowe dylematy Belgów*. Politeja-Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego nr 31, 2014, s. 459–481, ISSN 1733–6716.
19. Malik K., *The Failure of Multiculturalism. Community Versus Society in Europe*, Foreign Affairs, CoFR, Mrach/April 2015, vol. 94, No 2, s. 21–32.
20. Matthijs M., Kelemen R.D., *How to Save the Europeans Union From Irrelevance*, Foreign Affairs, CoFR, January/February 2015, vol. 94, No 1, s. 96–107.
21. Moravcsik M., *Europe After Crisis. How to Sustain a Common Currency*, Foreign Affairs, May/June 2012, vol. 91, No 3, s. 54–68.
22. Orenstein M.A., *From Tragedy to Triumph*, Foreign Affairs, CoFR, January/February 2014, vol. 93, No 1, s. 23–28.
23. Pozen R.C., *Mind the Gap*, „Foreign Affairs”, CoFR, March/April 2005, vol. 84, No 2, s. 8–12.
24. Świeca J., *Niepolarne, interpolarne i multipolarne – struktury oraz mechanizmy we współczesnych stosunkach międzynarodowych. Globalna scena międzynarodowa w pierwszej dekadzie XXI w.*, w: *Mechanika sceny międzynarodowej. Nowe wyzwania w nowej epoce*, red. naukowa: I. Kraś, B. Matsili, M. Soja, wyd. Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, Częstochowa 2013, ISBN 978-83-74-55275-2.
25. Zacharski Reginia J., *Strategia bezpieczeństwa narodowego: podejście zintegrowane*, w: *Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Polski*, red. naukowa J. Gryz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013, ISBN 978-83-01-17284-8.
26. Zalewski S., *Polityka a strategia bezpieczeństwa*, w: *Strategia bezpieczeństwa narodowego Polski*, red. naukowa J. Gryz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013, ISBN 978-83-01-17284-8.

Володимир Смолянчук

Державний вищий навчальний заклад

«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

ПАТРИОТИЧНІ ДИСКУРСИ УКРАЇНИ ТА РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ: КОМПАРАТИВНЕ СПІВСТАВЛЕННЯ

Volodymyr Smolianiuk. Patriotic Ukraine and Russian Federation Discourses: Comparative Aspect.

Patriotism remains one of fundamental bases of spiritual existence of society. Attitude toward patriotism lately experiences an original renaissance. Most modern states create new strategies of the patriotic thinking purposefully. In the field of spiritual post-soviet countries also there are difficult processes of the patriotic updating. In the conditions of military opposition of Ukraine and Russian Federation there is a necessity of comparison of patriotic strategies of these countries and determination of their descriptions.

Modern Russia actively uses the selective and manipulate (subjective and fragmentary) method of integration of population on patriotic basis. Essence of this method consists in an arbitrary selection the ruling subject of advantageous historical events, facts, person. On the next stage there is their combining in a kind that cannot coincide with historical objectivity. By means of propagandist technologies these spiritual constructions are to majority of population. On such basis legitimacy of the ruling mode is provided, the margin of his safety is needed.

As an example, it follows to specify on the hypertrophied laudation of fact of victory of the USSR above Hitler Germany in Great Patriotic war 1941-1945 Term «Second World War of 1939-1945»., what means the objective necessity of confession of other states and people forces that also won over fascism, - practically not used the Russian propagandists. A main merit in elimination of the «Third Reich» is added to Russia. As a result, victory over fascism purchased the sacral lines of «new-religion», worship it is been that by the obligatory moment of demonstration of civil maturity and political loyalty of the Russian citizens.

As consider in Kremlin, by means of similar «patriotic injections» a necessary imperiously-state effect is attained. On the wave of artificial presentation of spiritual energy of millions of Russians on the basis of the military thinking the conditional «gene of invincibility» is mortgaged in their consciousness. His essence is taken to the following: destroying (to put on knees) Russia is impossible, but Russia is able to win over any external force. Thus character of enemy is the inalienable element of similar patriotic ersatzes. The «unprofitable» pages of Second World War from the serve of the ruling mode are practically suppressed. In modern Russia military historical themes that are not written into the Kremlin canvas of motion of Great Patriotic war do not sound practically.

In the counterbalance of Russia, in Ukraine gradually far more difficult integration-pluralism based model of forming of patriotism that is based on necessity of integral perception of historical process, but not discrete combining, becomes firmly established him separate fragments. Individual and collective attempts to unite patriotic traditions of all periods of national creation of the state come true. In Ukraine fundamentally speech does not go about humiliation of other countries and people on the basis of the politically conditioned historical manipulations, the anymore about criminal pursuit those, who thinks differently. Ukrainians study to apply the chain of spiritual transformations, unthinkable in modern Russia: memory - oblivion - forgiveness. Lately in spiritual space of Ukraine the new going was designated fundamentally near perception of historical events that for one are the standard of patriotism, for other - by the display of treacherous. There is more balanced attitude toward a historical inheritance in the conditions of absence of living eyewitnesses of past events, understanding of Ukraine as spiritual force that assumes different interpretations of the essence.

The article of deep study in Ukrainian spiritual realities all anymore European experience becomes overcoming of antagonism situations, basis of that is different interpretation of the historical past. Speech goes about an exit from the armed conflicts (former Yugoslavia, North Ireland), overcoming of consequences of disintegration of the authoritarian modes (Centrally-East, South Europe), higher position of contemporaries above the bilateral conflicts of XX of century (England / Ireland, Germany / Czech Republic, Germany / Poland, Poland / Ukraine, Italy / Slovenia / Croatia, Greece / Turkey and

others like that). Western scientists establish honestly, that Europe is through pierced by tracks of old intergovernmental and international conflicts. Their re-activating is always possible. As counteraction, there is a far of different mechanisms of taking into account of «sickly» past-situations and their localizations. Such mechanisms are multilateral experience and historically-searching groups, general publications, actions of reconciliation and forgiveness, special museum measures, collective operating on an international scene in the formats of EU, OSCE, other European institutes. As a result, it follows to specify on modern Europe as world continent that the previous geopolitical title of «detonator of two world wars» was able to deny purposeful efforts of the states and civil associations.

Ukraine approaches the European understanding of patriotism gradually. However to forming of strategy of patriotic education of citizens of Ukraine in modern political and cultural terms the phenomenon of «dichotomy of the Ukrainian national identity» prevents substantially. He means that in formally single state space two Ukraines are presented: a) Ukraine that broke off with a Russian-imperial and soviet inheritance in an institutional, cultural, psychological, civilization (European) plan; b) Ukraine as continuation of soviet Ukraine, part of the mythologized Russian world. Between these versions of Ukraine - fundamentally different historical approaches, cultural symbols, valued orientations. Double nature of national consciousness is a main threat to existence of integral independent Ukraine that must be overcome.

Key words: patriotism, national identity, patriotic strategy, historical past, spiritual manipulations, spiritual mobilization, historical memory, reconciliation, forgiveness.

Патріотизм був і залишається однією з фундаментальних основ духовного буття суспільства. Спроби вилучення патріотизму як специфічної духовної практики зі структури суспільної свідомості приречені на поразку, якщо ініціатор подібної селекції не застосує технологій фізичної деформації людського мозку (вирощування так званих «манкуртів»). Патріотизм метафорично пояснюється як постійно відтворювана цінність, що поєднує минуле та сучасність з метою повноцінної рефлексії суспільства у швидкозмінному соціальному середовищі відповідно до вищих стандартів гідності та самопожертви, а також програмування оптимістичних сценаріїв подальшої суспільної еволюції. Ставлення до патріотизму останнім часом переживає своєрідний ренесанс: більшість держав та суспільств, залучених у силове поле внутрішніх та зовнішніх викликів і загроз глобалізаційного походження, пробуджують до життя (реконструюють, модернізують або ж цілеспрямовано створюють) нові матриці патріотичного мислення, розраховані не лише на окремих громадян, а й на їх об'єднання в максимально можливих межах – до нації включно. Не є виключеннями пострадянські країни, в духовному просторі яких відбуваються складні процеси патріотичного переусвідомлення своєї сутності. При цьому теоретичні підходи та практичні рекомендації щодо використання патріотичного потенціалу нації є принципово різними, що не лише виключає можливість екстраполяції власних патріотичних надбань на закордоння, але й загострює необхідність протидії інформаційно-психологічним впливам супротивної сторони, де тематика патріотизму використовується як зброя гібридної війни.

В умовах військового протистояння України та Російської Федерації виникає потреба вивчення патріотичних дискурсів України та РФ, тому автор поставив за мету порівняти державно-патріотичні стратегії; визначити принципові відмінності між вибірково-маніпулятивним (російським) та інтегративно-плюралістичним (українським) сприйняттям патріотизму, що є додатковою підставою «духовного розлучення» двох країн; виокремити феномени «забуття» та «прощення» як складові патріотичного самоусвідомлення нових поколінь, чия політична соціалізація відбувається в демократичних умовах; вказати на резерви посилення патріотичного потенціалу українства після Революції гідності 2013-2014 рр.

Найбільш поширеним є наступне наукове визначення патріотизму (грец. *πατριώτης* – співвітчизник, лат. *patris* – батьківщина, Вітчизна): патріотизм – це любов та відданість

Батьківщині, прагнення своїми діями служити її інтересам. В основі цього терміну грецьке слово «πατρίς», що означає «земля батька, предка». Далі використовуватиметься саме таке розуміння патріотизму, яке досить легко утворює семантичний ряд «патріотизм – духовність – духовна цінність – духовна безпека».

Деякі узагальнення останніх соціально-духовних процесів, що розгортаються довкола України та за її участю, дозволяють вказати на дві принципово різні стратегії (моделі) формування патріотичного самовідчуття індивіда, соціальної групи, нації в цілому, селекції їх патріотичної самосвідомості. Зокрема, сучасна Росія активно використовує вибірково-маніпулятивний (суб'єктивно-фрагментарний) спосіб згуртування населення на патріотичній основі. Сутність останнього полягає в довільному підборі владарюючим суб'єктом та інтелектуальними колами, що його обслуговують, вигідних, ефектних, ситуативно доречних подій, фактів, персоналій, процесів, інститутів, інтерпретацій та побудові на їх основі здебільшого штучних причинно-наслідкових ланцюгів, що забезпечують достатню легітимність правлячого режиму, необхідний запас його міцності.

На користь цього свідчать наступні патріотичні конструкти, які за активного сприяння вищого політичного керівництва Росії отримують широке літературно-художнє, кінематографічне, мас-медійне, партійно-ідеологічне, церковно-конфесійне, воєнно-спортивне, навіть побутове поширення та активно впроваджуються у вербально-комунікативне поле РФ.

У першу чергу слід вказати на гіпертрофоване возвеличення факту перемоги СРСР над гітлерівською Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. за оспіваним сценарієм «мы за ценой не постоим». При цьому термін «Друга світова війна 1939-1945 рр.», що означає об'єктивну необхідність визнання інших держав і народів силами, що також перемогли фашизм, російськими пропагандистами практично не вживається. На прикладі цієї війни можна констатувати, що Росія реалізувала оригінальний підхід, якого намагаються уникати демократичні країни – із збільшенням історичної відстані від конкретної події ступінь її міфологізації за погодженням із правлячим режимом невинно зростає. Перемога над фашизмом за умов практично повної відсутності безпосередніх учасників бойових дій, обмеження неупереджених історичних досліджень та обмеження доступу до архівів набула сакральних рис «нео-релігії», поклоніння якій є обов'язковим моментом демонстрації громадянської зрілості та політичної лояльності російських громадян.

Такому стану справ передувало прийняття у 1995 р. – напередодні 50-річчя згаданої перемоги – федерального закону «Про дні військової слави (переможні дні) Росії». В законі виписано 15 битв, де росіяни або ж війська, очолювані російськими полководцями, перемагали – від 1242 р. (Льодового побоїща, перемоги князя Олександра Невського над «псами-лицарями») до 1945 р. (перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні). Зазначимо з цього приводу, що більше 700 років батальної практики держави дозволяють у довільний спосіб накреслити будь-яку історичну траєкторію – від суцільних перемог до більш об'єктивного чергування перемог і поразок. Як видно, РФ обрала версію вибірково-переможного ставлення до історичних подій, широкого висвітлення пам'ятних дат в інформаційному просторі при практично повному замовчуванні воєнно-політичних катастроф та пов'язаних з ними людських втрат. Цілком природно, що про захоплення Кремля польськими військами у 1610 р. або ж армією Наполеона у 1812 р. у згаданому вище законі не йдеться.

Показово, що у 2007 р. даний документ було розширено. Нова назва цього нормативно-правового джерела звучить «Про дні військової слави і пам'ятні дати Росії». В тих самих хронологічних межах кількість битв (подій) збільшилася до 16. Російські історики за бажання можуть й далі кількісно нарощувати ряд звитяг та подвигів, вийшовши, наприклад, за межі семи століть. Хоча тоді втрачається власне історичний сенс московського геополітичного дискурсу, оскільки Москва була заснована у XII, а столицею стала тільки у XVI ст.

На наш погляд, резерви довільного трактування історичного процесу за участю Російської держави в межах одного законодавчого акту не вичерпано. За бажанням політичні керівники та владно ангажовані історики сусідньої країни можуть конструювати нові й нові послідовності історичних дат, вигідних правлячій силі.

Які причини змушують правлячу еліту РФ нехтувати елементарними основами історичної об'єктивності та інтелектуальної порядності? Причин кілька, вкажемо на головну з них. Як вважають у Кремлі, за допомогою подібних «патріотичних ін'єкцій» досягнуто необхідного владно-державного ефекту: на хвилі штучного піднесення духовної енергії мільйонів росіян на основі насамперед мілітарного мислення в їхню свідомість закладається умовний «ген непереможності». Його сутність зводиться до прискореного чорно-білого спрощення картини сучасного світу до примітивного силогізму: нашу країну знищити (поставити на коліна) неможливо, зате ми здатні перемогти будь-яку зовнішню силу (державу, коаліцію, організацію, ідеологію – значення не має). При цьому образ «зовнішнього ворога» є невід'ємним елементом подібних патріотичних ерзаців.

Ідеологічне обслуговування Дня Перемоги 9 травня у виконанні кремлівських пропагандистів передбачає широке використання радянського винаходу 1965 р. «місто-герой» (реалізованого напередодні 20-річчя перемоги), а також більш пізніх російських нововведень – «місто воєнної слави», «місто (селище, село, район) партизанської слави». Пропонується всіляко поширювати так званий «патріотичний туризм», який має вписуватися в загальну концепцію переможних днів Росії. На противагу цьому, поразки московських військ від збройних сил інших держав (королівств, князівств, ханств) під час протистояння із Золотою Ордою, при підкоренні (захопленні) України, Білорусі, Польщі, Балтії, Фінляндії, Сибіру, Далекого Сходу, Середньої Азії, Північного Кавказу, інших земель рекомендується не згадувати.

У 2014 р. Кримінальний кодекс РФ доповнився статтею про відповідальність за реабілітацію нацизму, що цілком узгоджується зі світовою практикою кримінального й морального засудження цієї людиноненависницької ідеології. Проте російська воєнно-патріотична думка на цьому не зупиняється. Звучать пропозиції про запровадження кримінальної відповідальності за заперечення перемоги СРСР у Великій Вітчизняній війні та її критику, за осквернення символів Великої Перемоги (прапора Перемоги, ордена Перемоги, георгіївської стрічки).

Стає зрозумілим, чому «невигідні» сторінки Другої світової війни з подачі правлячого режиму практично замовчуються. В Росії, просякнутій духом «вибіркового патріотизму», який дедалі частіше асоціюється з націоналізмом та ксенофобією, годі зачіпати воєнно-історичні теми, що не вписуються в кремлівську канву спочатку вимушено-відступального, пізніше переможно-наступального перебігу Великої Вітчизняної війни, наскрізь «пронизаної» патріотичними взірцями. Зокрема, «ворожими» й навіть «злочинними» вважаються будь-які згадування про антирадянську діяльність військовослужбовців Червоної армії, що перейшли на бік

ворога. Конкретніше, це теми про Російську визвольну армію генерала Власова (в 1945 р. в її списках значилось 120-130 тис. осіб), Російську визвольну народну армію, Комітет звільнення народів Росії, 15-й козацький кавалерійський корпус СС, 29-ту, 30-ту та 36-ту гренадерські дивізії СС, дивізію «Русланд», Бойовий союз російських націоналістів, 1-у російську національну бригаду СС «Дружина» тощо. Той факт, що на боці «третього рейху» в різні роки Великої Вітчизняної війни воювало від 150 до 300 тис. росіян є приводом для звинувачення прискіпливого історика чи просто допитливого читача в антипатріотизмі й духовній зраді країни, «яку перемогти неможливо».

Так само замовчуваними є теми про інший феномен періоду Великої Вітчизняної (Другої світової) війни – так звані «народи-зрадники», до яких за погодженням з Й. Сталіним були віднесені кримські татари, чеченці, інгуші, карачаївці, балкарці, калмики, турки-месхетинці, німці, корейці, фінни-інгерманландці, болгары Одеської області, греки, румуни, курди, іранці, китайці, хемшили, деякі інші. В цьому ж ряду – західні українці, литовці, латиші, естонці. Маємо своєрідну модель додаткового возвеличення російського народу, який не може не сприйматися народом-патріотом та тлі існування його історичних антиподів – народів-зрадників.

Патріотичну модель сучасної Росії цілком можна пояснити словами відомого українського дослідника Л. Нагорної: «Часто стратегії історизації обираються з розрахунку на політичні дивіденди. Використання минулого стає прибутковим, і зовсім не випадково войовничі історики та архівісти відкрито демонструють власну політичну упередженість» [1, с. 270]. До цих слів доцільно додати точку зору французького науковця Ж. Мінка: «Екстремальна форма маніпулювання історією й пам'яттю пов'язана з прагненням декого з тих, хто вчиняв масові злочини і часто-густо досі залишається при владі, «стерти сліди». Таке маніпулювання немовби стає продовженням злочину, але вже за умов, коли життя знову стало «нормальним». Воно виявляється в незліченних формах, як-от фальсифікація подій, ліквідація доказів, заборона доступу до архівів або їх знищення, репресії проти свідків або їх усунення, запровадження цензури або переслідування тих, хто інакше висвітлює ці події» [2, с. 15]. Фактично йдеться про сучасну Росію, де сила, що «вчиняла масові злочини» – служба державної безпеки (КГБ, трансформована у ФСБ) – практично монополізувала політичну владу з наступним псевдоісторичним прикриттям даного антигромадського дійства.

Маючи на увазі ймовірність подальшого посилення «патріотичної вакханалії», в яку занурена більшість населення РФ на основі спекулятивного мас-медійного використання антиукраїнських, антиамериканських, антиєвропейських, антитурецьких та ін. мотивів, доцільно згадати слова російського письменника XIX ст. М. Салтикова-Щедріна: «коли в Росії починають говорити про патріотизм, знай: десь щось вкрали...». У росіян вкрали доволі багато – від демократичних цінностей, громадянських прав і свобод, можливості їх відстоювати до мільярдних фінансових активів, які невпинно приносять надра країни. Проте їх це мало цікавить, оскільки на поверхні – спекулятивні ідеологеми на кшталт «наш ворог», «наша війна», «наш наступ», а головне – «наша перемога», історична відстань до якої невпинно зростає, перетворюючись у прірву.

У такій ситуації Україні важливо активно протидіяти духовним провокаціям, що виростають з відчуття «російсько-шовіністичного патріотизму». До них, зокрема, належать наступні псевдоісторичні конструкції, що мають практично всеросійське поширення: немає українського народу, як і його мови та історії. Це – південно-західні відгалуження більш потужних російських аналогів, які мають існувати з тавром «малоросійські». Українська (малоросійська) держава – це історичне непорозуміння,

яке необхідно виправити (приборкати, дисциплінувати, можливо – ліквідувати) силою російської зброї. Зараз технологія приборкання спостерігається на Сході України, де її практичним втіленням стали нежиттєздатні геополітичні ембріони у вигляді Донецької та Луганської «народних республік».

На противагу Росії, в Україні поступово стверджується набагато складніша інтегративно-плюралістична модель формування патріотизму, що ґрунтується на необхідності цілісного сприйняття історичного процесу, а не дискретного комбінування його окремих фрагментів. Здійснюються індивідуальні й колективні спроби об'єднати патріотичні традиції Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Козаччини, Української Народної Республіки, Української держави (Гетьманату), УРСР, ОУН-УПА, незалежної України, української діаспори, українців, що служили в інших арміях інших держав, у єдину духовну конструкцію. Цілком природно, що прийняттю для всіх та інформаційно збалансованого формату поєднання історико-патріотичних позицій (точок зору, оцінок, переконань, суджень), розділених різними державами та цілими історичними епохами, об'єктивно не існує. Доводиться констатувати вимушену вибірковість окремих патріотичних тем, що інкорпорується в новітню патріотичну культуру України, дискретність окремих історичних пластів, регіональну поширеність їх суб'єктивно трактованого та емоційно забарвленого бачення. Але при цьому принципово не йдеться про приниження інших країн і народів на основі політично обумовлених історичних маніпуляцій, тим більше про кримінальне переслідування тих, хто думають інакше.

Україна не приховує фактів існування дивізії СС «Галичина», батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд», інших з'єднань і частин, допоміжних підрозділів, де служили українці. Їх участь у бойових діях проти Червоної армії, а також в окремих каральних операціях проти мирного населення є документально підтвердженою. Проте в даному випадку українці вчать застосовувати ланцюг духовних перетворень, немислимий в путінській Росії: пам'ять – забуття – прощення. Як із цього приводу зазначає Л.Нагорна, «небезпечною для суспільної свідомості може виявитися і нездатність до забування. Вона може провокувати злопам'ятство, бажання реваншу чи помсти. Протистояти таким реакціям має культура осмислення, здатність до каяття, сила прощення. Зрештою культура толерантності зі взаємним погодженням інтерпретацій здатна перетворити збуджену пам'ять у розуміючу, а тому спокійну». При цьому Україна категорично відкидає шлях всепрощення, оскільки «є злочини, що не підлягають виправданню, і тоді до злочинця можна виявити поблажливість, але не в розумінні його виправдання. Злочини проти людяності виправданню не підлягають, бо не існує покарання, співмірного зі злочином, який нічим не можна виміряти. Але, з другого боку, чи можлива здорова політика без чогось на зразок цензури пам'яті?» [1, с. 269-270].

Таким чином, останнім часом у духовному просторі України позначились принципово нові підходи до сприйняття історичних подій, які для одних є взірцем патріотизму, для інших – проявом зрадництва. Головними з них (при цьому психологічно складними й емоційно дискомфортними) стали більш урівноважене ставлення до історичного спадку в умовах відсутності живих очевидців минулих подій, розуміння України як духовної сили, що допускає різні трактування своєї сутності, вивищення динамічної людської пам'яті, здатної накопичувати нові морально-етичні надбання, над трафаретами «вічних ворогів», «священних війн», «не забудемо, не пробачимо» тощо. Це виглядає дивним, але до «розмінування полів пам'яті» спонукає навіть українська фольклористика, яка допускає вживання зменшувального іменника «воріженьки», чого, наприклад, немає в західних або російській мовах.

У даному контексті доречними виглядають аргументи українського науковця Л.Чупрія, який осмислює не стільки внутрішньодержавні, скільки міжнародні процеси. На його погляд, єдина Європа «постала як результат переосмислення та використання досвіду примирення ворогуючих у минулому європейських держав і розділених за ставленням до свого минулого націй. Спільне ставлення до спадку тоталітаризму, рішуче засудження його злочинів, примирення навколо історії, сповненої минулими антагонізмами та протистояннями, стало підґрунтям Об'єднаної Європи. Примирена пам'ять, зібрана у єдину оповідну цілісність, розглядається європейцями як запорука стабільності та безпеки на континенті» [3, с. 74]. У цих викладках на місце ЄС досить поставити Україну – й матимемо умовні «рамкові рекомендації» щодо ствердження на українських землях омріяної духовної безпеки й політичної стабільності на основі патріотизму, що має плюралістичне походження та допускає прощення й рукостискання зі вчорашнім ворогом.

Предметом поглибленого вивчення в українських духовних реаліях все більше стає європейський досвід подолання антагоністичних ситуацій, їх розв'язання з мінімальною абсорбцією збройних сцен недавнього минулого в національні патріотичні пантеони. Йдеться про вихід зі збройних конфліктів (колишня Югославія, Північна Ірландія), подолання наслідків розпаду авторитарних режимів (Центрально-Східна, Південна Європа), вивищення сучасників над двосторонніми конфліктами ХХ ст. (Англія / Ірландія, Німеччина / Чехія, Німеччина / Польща, Польща / Україна, Італія / Словенія / Хорватія, Греція / Туреччина тощо).

Західні науковці чесно констатують, що «Європу наскрізь пронизують сліди давніх міждержавних і міжнаціональних конфліктів. Досвід показує, що їхня реактивація завжди можлива... Історія переносить себе у теперішність, відбувається мобілізація різних суб'єктів, постраждалих груп населення або інших знедолених груп, про яких забули в післяконфліктних угодах або змусили мовчати. Виходячи з цієї реалії, різні зацікавлені групи, політичні партії чи держави створюють собі пам'яттєві ресурси і залучають до свого репертуару дій історичні стратегії для того, щоб «повернути в ужиток» образи «болісних» минувшин у своїх поточних політичних іграх. Ці мобілізаційні процеси стикаються зі стихійною тенденцією до примирення, що виходить з боку громадянського суспільства ... або ж диктується національними й міжнародними інституціями, і вона стає дедалі звичною – зокрема, під впливом впровадження «правильних» моделей замирення образ, котрі часто мають сильну нормативну тональність» [2, с. 37-38].

Привертає увагу значна кількість різних механізмів урахування «болісних» минувшин та їх доречної в конкретно-історичних обставинах локалізації. Такими механізмами є дво- та багатосторонні дослідні та історично-пошукові групи, спільні публікації, акції примирення та прощення, спеціальні музейні заходи, колективні дії на міжнародній арені у форматах ЄС, РЄ, ОБСЄ, інших європейських інституцій. Разом з тим, звучать застереження щодо надмірної інституціоналізації процесу засвоєння історичного спадку новим поколінням, невиправданого поширення правового або адміністративного регулювання духовної складової суспільної еволюції. Попри критику, слід вказати на сучасну Європу як на континент миру, який цілеспрямованими зусиллями держав та громадянських спільнот зміг заперечити попередній геополітичний титул «детонатора двох світових війн» та середовища «взаємовиключних патріотичних масок».

Україна одночасно й наближається до європейського розуміння патріотизму, і тупцює на місці. Дається взнаки те, що формуванню модерної стратегії патріотичного

виховання громадян України в сучасних політико-культурних умовах суттєво перешкоджає явище, назване «дихотомією української національної ідентичності» [4, с. 2-4]. У формально єдиному духовно-ціннісному просторі, конституційно визначеному та фізично окресленому державними кордонами, фактично присутні дві України: а) Україна, що порвала з російсько-імперською та радянською спадщиною в інституційному, культурному, психологічному, цивілізаційному (європейському) плані; б) Україна як продовження УРСР, частина міфологізованого русько-російського / православно-східнослов'янського світу. Між цими версіями України – принципово різні історичні наративи, культурні коди, символи, ціннісні орієнтації. Дихотомічна (подвійна) природа національної свідомості є головною загрозою існуванню України у фізичних та духовних рамках, що до 2014 р. (анексії Криму) вважалися непорушними. Як справедливо наголошує М. Рябчук, «роздвоєна нація не лише внутрішньо нестабільна. Вона ще й фатально вразлива перед зовнішніми загрозами, як це показали події 2014-2015 років, зокрема відносні успіхи підживлюваного Росією сепаратизму в Криму й на Донбасі» [4, с. 2].

Феномен паралельного існування «двох Україн» не міг не поширитись на чутливу сферу культури патріотизму, який Схід України донедавна будував на «радянському», Захід – на «бандерівському» фундаментах. Різке неприйняття «східняками» «західняків» (як і навпаки) зберігалось практично впродовж усіх років незалежності. До цього слід додати «махновський», «петлюрівський», «холодноярський» та інші патріотичні спадки, відгомін яких зберігається серед окремих груп населення Центру та Півдня України.

Важливо підкреслити, що вітчизняні науковці пропонували цілком реальні підходи до формування культури патріотизму, що не роз'єднує, а об'єднує різні регіони України. Зокрема, В. Абрамов свого часу аргументовано переконував, що державно-патріотична ідеологія за своїм змістом повинна мати інтегруючий характер, а відтак «не може бути виражена в якомусь одному формулюванні». На його погляд, елементами духовної (патріотичної) інтеграції українського суспільства мають стати: державність, громадянськість, гуманізм, добробут, цілісність багатонаціональної України, рівність усіх націй і народностей, духовність, святість, релігійно-духовне освячення державно-патріотичної ідеології [5, с. 82-83].

Проте вкотре спрацювало правило про відсутність пророка у себе вдома. Як засвідчили подальші події, в Україні відбулися прискорене накопичення політичних негараздів (особливо у 2010-2013 рр.), пов'язаних зі спробою «клонування» суперпрезидентської республіки кремлівського зразка у вітчизняних політичних реаліях. Свідченнями такої спроби стали вилучення цінностей плюралістичного патріотизму з практичної діяльності державних керманів, стрімке нав'язування українському загалу російських патріотичних схем. Результатами подібних зовнішніх маніпуляцій, зрощених на запереченні духовної самодостатності українства, стали Революція Гідності з миттєвою кремлівською реакцією – вторгненням російських військ на територію України та окупацією частини її території.

В умовах ескалації зовнішніх небезпек Україна отримала шанс на радикальне осучаснення вітчизняної версії патріотизму, наповнення його принципово новим змістом. Йдеться про формування нової української нації, каталізатором чого стала розпочата у 2014 р. українсько-російська війна, та генерування нею інноваційної моделі патріотизму, невідомої раніше. До патріотичного сприйняття княжих, козацьких чи національно-визвольних часів додається нова складова – сучасний патріотизм, взірці якого продемонстровані Небесною сотнею, Збройними Силами

та іншими силовими формуваннями, волонтерськими організаціями, мас-медійними структурами, політичними об'єднаннями, громадянським суспільством, окремими яскравими особистостями, що на собі відчули важкість російського ув'язнення чи сепаратистського полону.

Принциповою відмінністю українського патріотизму від його російського аналогу є вектор розгортання духовних імпульсів, націлених на захист Вітчизни. На берегах Дніпра такі імпульси випромінюються «живою громадою», яка прагне не лише вижити, а й створити соціально-політичні та економічні умови конструктивного розвитку нації на демократичній основі. Українська влада не може не відчувати проєвропейського налаштування більшості громадян, що ставить її перед необхідністю більш активного захисту національних інтересів, а також деякого самообмеження та самоконтролю, які раніше були неможливими.

На противагу цьому, кремлівський патріотизм багато в чому був і залишається штучним духовним утворенням, політично обумовленим, директивно нав'язаним, технологічно втіленим за допомогою так званого «телевізійного цунамі». Слід критично вказати, що мантри про «славу російської зброї» та «непереможність російських полків», якими заповнені мас-медійні мережі сусідньої держави, мають помітний ефект, проте не викликають «священного трепету» серед деяких етнічних прошарків російського суспільства (наприклад, у тюркських, фінно-угорських народів, малих народів Сибіру та Півночі, народів Північного Кавказу, свого часу завойованих армійськими частинами чи козацькими загонами, що діяли під кремлівською стяжною атрибутикою).

У протистоянні патріотичних стратегій України та Росії Київ поки що не виграв, хоча й не програв. Кремлівська версія «керованого патріотизму» демонструє живучість, адаптивність, доречну вибірковість, досконале релігійне прикриття, інформаційну нахабність, повне нехтування принципами наукової неупередженості та фактологічної достовірності. Проте вона не має надійних перспектив з огляду на підвищене значення суб'єктивного фактору в історії РФ. Чергова зміна глави Російської держави з високою вірогідністю означатиме радикальний перегляд духовних координат цієї країни з відповідними зміщеннями патріотичних акцентів. Можна передбачити, у постпутінський період зазвучить санкціоноване новим кремлівським очільником звернення «українські брати» та активні заклики до відновлення широкого кола російсько-українських контактів.

З позицій сьогодення можна передбачити, що більшість співвітчизників на подібні поствоєнні виправдання відреагує негативно. На заваді стоять тисячі смертей українських громадян, величезні матеріальні втрати, духовні спустошення, ініційовані апологетами та підтримані поборниками «русского мира» в їх намаганні поглинути пів-України, назвавши її «Новороссиєю». Примирення з Росією можливе, але, по аналогії з Першою та Другою світовими війнами, це станеться не раніше, ніж до демократичного очищення та духовного покаяння сусідньої держави плин часу додасть кілька нових поколінь, що не стали живими очевидцями «іловайського котла» чи загибелі «донецьких кіборгів».

Отже, Україна, що постала після Революції Гідності, отримала реальну можливість до попередніх історико-патріотичних епох додати новітні прояви патріотичних стверджень індивідуальних «я» та колективних «ми». Усвідомлення цієї унікальної перспективи тільки розпочато. Конче затребуваними стають нормативно-правові акти, освітні програми, підручники й посібники, інформаційні програми, що розкривають витоки й сьогодення інтегративно-плюралістичного патріотизму. Проте вже сьогодні

суспільна свідомість насичується духовними надбаннями, значення яких важко переоцінити: «Україна – тисячолітня держава», «Україна – територія свободи», «Україна – це Європа». Найбільш важливим в історичному контексті є їх позитивне сприйняття молодим поколінням українства, що пов'язує свої перспективи насамперед з європейським світом та його цінностями.

Протилежні ідеологічні конструкти, на кшталт «трьох братніх слов'янських народів», які «мають єдину історію» та «приречені дружити», в сучасних умовах не є визначальними. Тим більше, що реальна кількість їх споживачів непомітно, але неухильно зменшується під тиском не лише демографічних причин, але й активної духовної протидії з боку нової генерації носіїв українського паспорту.

1. *Нагорна Л. П.* Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал / Нагорна Л. П. – К. : Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. – 382 с.

2. *Мінк Ж.* Європа та її болісні минувшини / Жорж Мінк, Лора Неймар. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 271 с.

3. *Чупрій Л. В.* Політика національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері : [монографія] / Чупрій Л. В. – К., 2015. – 508 с.

4. *Рябчук М. Ю.* Дихотомія української національної ідентичності: історичні причини та політичні наслідки : автореф. дис. ... канд. політ. наук / М. Ю. Рябчук. – К., 2015. – 18 с.

5. *Абрамов В. І.* Духовність суспільства: методологія системного вивчення : [монографія] / Абрамов В. І. – К. : Київський нац. економічний ун-т ім. Вадима Гетьмана, 2004. – 236 с.

II. Geopolityka i stosunki międzynarodowe

II. Геополітика і міжнародні відносини

Justyna Krupa

Uniwersytet Jagielloński

MIĘDZY MOSKWĄ A BRUKSEŁĄ. SYTUACJA MIĘDZYNARODOWA SERBII A KRYZYS UKRAIŃSKI

Justyna Krupa. Between Moscow and Brussels. The International Situation of Serbia and the Ukrainian Crisis.

The crisis in relations between Russia and Ukraine, and the related increase in tensions between the Russian Federation and the European Union countries, reverberated in the Balkan Peninsula. Individual countries in the region have reacted in various ways to the new situation and changes in the international balance of power. This paper analyzes the manner in which the Ukrainian crisis has affected the international situation of the Republic of Serbia.

Serbia found itself within the circle of political influence between the European Union and the Russian Federation. Serbian authorities refused to join the EU sanctions imposed on Russia; at the same time, they received President Vladimir Putin and politicians subjected to international sanctions, such as the President of the State Duma Sergey Naryshkin, in Belgrade. This has been reflected in the reports of the European Commission on Serbia's progress towards the integration with the EU. Despite the apparent exacerbation of polarization in the European political arena, Serbia is striving to find the balance between the EU and the Russian Federation. Serbian representatives even made proposals suggesting that Serbia could bring about the 'reconciliation' between Russia and the EU, acting as a mediator.

To some extent, Serbian authorities continue the political tradition of the time of Yugoslavia, governed by Josip Broz Tito, when Belgrade also tried to find the balance between East and West, the communist and the capitalistic blocs. Currently, Serbia is making attempts to take advantage of the new situation in the system of international relations in Europe in order to pursue its own political goals.

Key words: Serbia, Republic of Serbia, Russian Federation, Russia, the European Union, the Ukrainian crisis, the European Commission, the accession negotiations, neutrality, CFSP, NATO, rivalry, Balkans.

W wyniku napięć w systemie stosunków międzynarodowych w Europie, wywołanych kryzysem ukraińskim, kraje Półwyspu Bałkańskiego znalazły się między naciskami ze strony Kremla z jednej strony, a potrzebą prowadzenia zagranicznej polityki zgodnej z kierunkiem polityki Unii Europejskiej – z drugiej. Problem ten dotyczył zwłaszcza tych krajów, w których tradycyjnie od dłuższego czasu wpływy kulturowe, polityczne i gospodarcze Rosji były silne – Czarnogóry, Bośni i Hercegowiny, Macedonii i wreszcie Serbii.

Odnosząc się do kryzysu ukraińskiego, należy mieć na uwadze gwałtowne zmiany polityczne, do jakich doszło po tym, jak jesienią 2013 r. ówczesny prezydent Ukrainy Wiktor Janukowycz odmówił podpisania na szczycie Partnerstwa Wschodniego w Wilnie umowy stowarzyszeniowej Ukrainy z UE (umowy stowarzyszeniowej, której elementem są regulacje dotyczące pogłębionej i całościowej strefy wolnego handlu, czyli *Association Agreement/Deep and Comprehensive Free Trade Area, AA/DCFTA*). Następstwem tych wydarzeń była aneksja Krymu i rozpoczęcie hybrydowych działań wojennych na wschodniej Ukrainie [9, s. 102–103].

Słuszne jest twierdzenie, które sformułował w swojej publikacji Maciej Popowski, że „aneksja Krymu podważyła reguły obowiązujące w stosunkach międzynarodowych od zakończenia zimnej wojny i zmusiła Unię Europejską i NATO do przewartościowania stosunków z Federacją Rosyjską” [9, s. 97].

W pewnym stopniu sposób odbioru tych wydarzeń z perspektywy UE i NATO ilustruje następujący cytat z przedmowy sekretarza generalnego NATO Jensa Stoltenberga do raportu za rok 2014: „Na wschodzie, Rosja użyła siły militarnej, by anektować Krym, zdestabilizować wschodnią Ukrainę i zastraszyć jej sąsiadów. Te groźby to wyzwanie dla międzynarodowego porządku, który budowaliśmy od czasu upadku Muru Berlińskiego. Porządku, który ucieleśniał nasze demokratyczne zasady” [16].

We wspomnianym raporcie podkreślono, że wpływu kryzysu ukraińskiego w oczywisty sposób nie można ograniczać tylko do regionu Europy Środkowo-Wschodniej. W niniejszej analizie rozstrzygam przede wszystkim, czy tzw. kryzys ukraiński oraz związany z tym wzrost napięcia między Federacją Rosyjską a państwami Unii Europejskiej w sposób szczególny wpłynął na sytuację międzynarodową Republiki Serbii. Przedmiotem pracy jest ustalenie, w jaki sposób ten wpływ się przejawiał. Ponadto niniejszy tekst jest próbą rozstrzygnięcia, czy Serbia przynajmniej częściowo potrafiła wykorzystać zmiany, które po kryzysie ukraińskim zaszły w środowisku międzynarodowym, do realizacji własnych politycznych celów. Potwierdzenie prawdziwości tych założeń wymagało odpowiedzi na szereg pytań.

Przede wszystkim badałam, czy pod wpływem wspomnianych zmian w systemie stosunków międzynarodowych Serbia dokonała korekty kursu swojej polityki zagranicznej. Ponadto starałam się ustalić, czy i w jaki sposób konsekwencje zmian w środowisku międzynarodowym w Europie, wywołane kryzysem ukraińskim, wpłynęły na proces integracji Serbii z Unią Europejską. Następnie podjęłam próbę odpowiedzi na pytanie, czy serbska polityka balansowania między dwoma politycznymi ośrodkami, czyli Moskwą i Brukselą, może wynikać ze świadomej i racjonalnej kalkulacji politycznej, opartej na szacowaniu politycznych zysków i strat. Nie sposób pominąć jeszcze jednego zagadnienia – na ile Serbia może pozostawać państwem deklarującym na pewnych polach neutralność w obecnym układzie stosunków międzynarodowych?

Bazę źródłową niniejszego tekstu stanowią przede wszystkim coroczne raporty Komisji Europejskiej, a także inne dokumenty, w tym raporty NATO oraz dokumenty publikowane przez Organizację Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie. Godne uwagi są również opracowania i raporty dotyczące współczesnej sytuacji międzynarodowej Serbii przedstawiane przez think tanki: belgradzkie Centrum Spraw Międzynarodowych i Bezpieczeństwa ISAC, a także hiszpański Real Instituto Elcano. Przy analizie tej tematyki nie można nie uwzględnić stanowisk badaczy z Bałkanów i dlatego bazę źródłową niniejszego tekstu uzupełniają artykuły naukowe takich badaczy, jak Dragan Đukanović, Igor Novaković oraz Žarko Petrović.

W procesie badawczym, którego rezultatem jest niniejszy tekst, wykorzystana została analiza danych zawartych w dokumentach opracowywanych i publikowanych przez instytucje UE, w tym analiza danych statystycznych.

Zmiany, jakie zaszły w systemie stosunków międzynarodowych po wybuchu kryzysu ukraińskiego, to dla niektórych badaczy dowód na triumf realizmu, czy też podejścia neorealistycznego w badaniu stosunków międzynarodowych [1, s. 82]. Są i tacy, którzy ogłosili już powrót w Europie do systemu dwublokowego, nawiązującego do systemu z czasów zimnej wojny, lub przynajmniej dwubiegunowego. Moim zdaniem to byłaby zbyt daleko idąca konstatacja, ale niewątpliwie od czasu kryzysu ukraińskiego obserwowaliśmy ponowną polaryzację systemu w Europie i wyraźniej zarysowujący się podział między ośrodkiem wpływu politycznego, jakim jest Moskwa, a ośrodkiem wpływu, jakim jest Bruksela. Taka sytuacja sprawiła, że zwłaszcza mniejsze państwa, w tym bałkańskie, próbowały na nowo usytuować się w tym systemie, dystansując się bądź zbliżając do tych dwóch ośrodków politycznych. Nie należy oczywiście zapominać o czynniku, jakim jest uzależnienie od Rosji na polu energetyki.

Serbia deklaruje chęć przystąpienia do Unii Europejskiej i od 2012 r. ma status kraju kandydującego. Negocjacje akcesyjne Serbii z UE zostały rozpoczęte w styczniu 2014 r. [12, s. 3], co zbiegło się w czasie ze wspomnianymi wcześniej wydarzeniami na Ukrainie.

Co istotne, konieczność harmonizacji polityki zagranicznej państw kandydujących do UE ze Wspólną Polityką Zagraniczną i Bezpieczeństwa UE (*Common Foreign and Security Policy*) Komisja Europejska podkreśla każdorazowo w swoich corocznych raportach oceniających postęp krajów członkowskich w przygotowaniach do członkostwa (tzw. *Progress Reports*). Postępom związanym z tym obszarem poświęcony jest konkretnie rozdział 31. każdego z tych raportów.

Raporty dotyczące Serbii za rok 2012 oraz 2013 wskazywały na wysoki procent harmonizacji decyzji politycznych Serbii w zakresie polityki zagranicznej i bezpieczeństwa z decyzjami UE [13; 14]. W raporcie za rok 2012 czytamy, że Serbia w sposób znaczący poprawiła poziom zgodności swojej polityki w tych obszarach. Poziom ten oceniono według kryteriów przyjętych przez Komisję na 99%. Dokładnie wyliczono, że Serbia zachowała zgodność z istotnymi deklaracjami UE oraz decyzjami Rady Europejskiej w 69 na 70 przypadków [13, s. 62]. „Ogólnie, przygotowania w obszarze Wspólnej Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa idą odpowiednim torem” – czytamy w raporcie [13, s. 63].

Tymczasem już w roku 2014 poziom tej harmonizacji spadł do 62%. Dlaczego tak się stało? Przede wszystkim właśnie z powodu reakcji na kryzys ukraiński, na co wyraźnie wskazała Komisja w swoim raporcie za rok 2014. Zostało podkreślone, że Serbia wsparła suwerenność i terytorialną integralność Ukrainy w sposób ogólny [12, s. 62]. Stanowi to odniesienie do stanowiska premiera Serbii Aleksandara Vučića, który publicznie podkreślił poszanowanie terytorialnej integralności Ukrainy wraz z Krymem jako integralną częścią państwa ukraińskiego [21]. W raporcie Komisji Europejskiej zauważono jednak, że przedstawiciel Serbii nie wziął udziału w głosowaniu nad rezolucją Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych w sprawie terytorialnej integralności Ukrainy. Co więcej, odnotowano, że Serbia nie przyłączyła się do decyzji Rady dotyczącej sankcji wprowadzonych właśnie w odniesieniu do nielegalnej aneksji Krymu i wydarzeń na wschodniej Ukrainie [12, s. 62].

„Zgodność działań państwa [serbskiego – przyp. aut.] z deklaracjami UE oraz decyzjami Rady na polu polityki zagranicznej i bezpieczeństwa znacząco się obniżyła w porównaniu z poprzednimi latami, wymaga poprawy” – brzmiała konkluzja w tym fragmencie raportu [12, s. 62].

Dla porównania, inne bałkańskie państwo, również podatne na wpływy gospodarcze i kulturalne Rosji, obrało w obliczu kryzysu ukraińskiego odmienną strategię. Mowa tu o Czarnogórze. W swoim raporcie dotyczącym tego państwa Komisja Europejska stwierdziła, że Czarnogóra zachowała zgodność ze wszystkimi istotnymi deklaracjami UE oraz decyzjami Rady. Oznacza to stuprocentową harmonizację, według kryteriów przyjętych w raporcie przez Komisję. Czarnogóra poparła unijne sankcje nałożone na Rosję w związku z wydarzeniami na Ukrainie, na co wyraźnie zwrócono uwagę [11]. To dowodzi, że przypadek Serbii rzeczywiście jest w tym kontekście przypadkiem szczególnym.

Te zmiany w ocenie postępów procesu integracyjnego Serbii dokonanej przez Komisję UE wskazują, że kryzys ukraiński miał wpływ na międzynarodową sytuację Republiki Serbii. Władze serbskie musiały bowiem zająć konkretne stanowisko w sprawach z tym kryzysem bezpośrednio związanych, co wpłynęło na ocenę Serbii jako kraju kandydującego. W opinii autorki nie jest to jednak dowodem na to, że Serbia dokonała znaczącej korekty kursu swojej polityki zagranicznej.

Korekta kursu polityki zagranicznej Serbii w kierunku zacieśnienia relacji z Rosją nastąpiła bowiem znacznie wcześniej, bo już w 2008 r. Miało to bezpośredni związek z

kwestią jednostronnego ogłoszenia niepodległości przez Kosowo 17 lutego 2008 r. [7, s. 6]. Wówczas to Rosja zademonstrowała jednoznaczne wsparcie dla dyplomatycznych wysiłków Serbii, zmierzających do nieuznania niepodległości Kosowa przez międzynarodowe instytucje i organizacje, w tym w ramach Organizacji Narodów Zjednoczonych. Rosyjskie stanowisko było bardzo istotne również w przypadku przyjęcia przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych Rezolucji A/63/L.2 w sprawie zwrócenia się o opinię doradcą w kwestii zgodności z prawem międzynarodowym jednostronnej deklaracji niepodległości Kosowa do Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości [7, s. 6].

Od tamtej pory zintensyfikowano również bilateralne kontakty – częste stały się wizyty serbskich polityków w Moskwie, a rosyjskich w Belgradzie. Padły wręcz deklaracje dotyczące „strategicznego partnerstwa” [7, s. 6]. Do pewnego stopnia oba kraje koordynowały swoje działania w sferze międzynarodowej, gospodarczej, a także w zakresie współpracy energetycznej [20]. Rosja od lat stanowi jeden z czterech filarów, na których opiera się polityka zagraniczna Serbii. W założeniu ma ona bowiem zachowywać równowagę w stosunkach z UE, Rosją, Chinami i USA [4, s. 16].

Brak harmonizacji decyzji Serbii na polu polityki zagranicznej i bezpieczeństwa z kursem przyjętym przez państwa UE nie jest w tym kontekście zjawiskiem radykalnie nowym. Po kryzysie gruzińskim w 2008 r. państwa UE również starały się zaprezentować wspólne stanowisko. Wyraz temu dały w lipcu 2009 r., w dokumencie opublikowanym w Wiedniu, o nazwie Stanowisko UE w sprawie Gruzji, pod którym podpisały się również takie państwa bałkańskie, jak Albania, Bośnia i Hercegowina, Chorwacja, Czarnogóra i Macedonia, ale Serbii w tym gronie zabrakło [19]. Serbia głosowała również przeciwko rezolucji Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych o prawie do powrotu uchodźców na teren Abchazji [8, s. 25]. Zachowała się więc w tych kwestiach – bezpośrednio dotyczących rosyjskich interesów – podobnie jak później w sprawie Ukrainy [20]. Można nawet uznać, że w sprawie Ukrainy polityczne deklaracje premiera Serbii, o których wspominałam wcześniej, były nieco bliższe stanowisku unijnemu.

Podkreślenia wymagają zatem dwie konkluzje wynikające z powyższych konstatacji. Prawdą jest, że zmiany w układzie sił na arenie międzynarodowej po kryzysie ukraińskim wpłynęły pośrednio na ocenę postępów w integracji Serbii z UE. Nie jest jednak uprawnione twierdzenie, że kryzys ukraiński wywołał znaczącą korektę serbskiej polityki zagranicznej czy wycofanie się z obranego kursu na integrację z UE. Już wcześniej Serbia w pewnym zakresie nie prowadziła polityki zagranicznej i bezpieczeństwa zgodnej z kursem polityki państw UE. Obecnie znajduje się jednak w zaawansowanej fazie przygotowań do członkostwa w UE i stąd ten brak harmonizacji w pewnych aspektach jest tak wyraźnie odnotowywany.

Warto podkreślić jednak, że wpływ kryzysu ukraińskiego na sytuację międzynarodową Serbii nie musi być oceniany tylko w kategoriach strat, ale i korzyści politycznych. Badaczka Raquel Montes Torrealba z hiszpańskiego think tanku Real Instituto Elcano stawia tezę, że „zachowanie Serbii [pozorna sprzeczność w polityce serbskiej po kryzysie ukraińskim – przyp. aut.] zdaje się być motywowane chęcią maksymalizacji zysków i wykorzystania Rosji jako bodźca do tego, by utrzymywać zainteresowanie Unii Europejskiej rozszerzeniem” o kraje bałkańskie, w tym Serbię [20]. Niewątpliwie Bałkany jako region, w którym od dziesiątków lat ścierały się wpływy Rosji i innych państw europejskich, po kryzysie ukraińskim zaczęły intensywniej przykuwać uwagę obu rywalizujących ośrodków politycznych – UE i Rosji, a także NATO.

Wystarczy przypomnieć sobie, że po tym, jak Serbię, a także inne kraje regionu nawiedziły potężne powodzie w maju i czerwcu 2014 r., doszło do swego rodzaju współzawodnictwa między UE a Federacją Rosyjską o to, kto skuteczniej i w większym zakresie wspomocze Serbię po tym kataklizmie. Pośrednio rywalizacja ta toczyła się o to, czyj wizerunek utrwali

się pozytywnie w oczach serbskiego społeczeństwa. Rosja udzieliła pomocy, m.in. wysyłając przeszkolone zespoły ratownicze i pomoc humanitarną. Z kolei UE m.in. przekazała 60 224 605 euro z Funduszu Solidarności Unii Europejskiej (FSUE) [10].

W podobnym kontekście można rozpatrywać wizytę sekretarza generalnego NATO w Belgradzie w listopadzie 2015 r. Ogłosił on wówczas „nowy start” w stosunkach NATO – Serbia, przy jednoczesnym podkreśleniu faktu, że NATO szanuje militarną neutralność Serbii [22]. Co ciekawe, wizyta ta miała miejsce niedługo po tym, jak premier Serbii złożył kolejną deklarację w sprawie zakupu broni od Federacji Rosyjskiej. Sekretarz Jens Stoltenberg ogłosił również zniesienie obowiązujących od 1999 r. restrykcji dotyczących części serbskiej przestrzeni powietrznej [22]. Słuszne wydaje się więc twierdzenie, że jest to przejaw pewnej rywalizacji NATO i Rosji o wpływy w tym regionie, na której jednak Serbia nie musi jedynie tracić.

W tym kontekście uprawnione staje się twierdzenie, że przynajmniej częściowo serbska polityka balansowania między dwoma politycznymi ośrodkami, czyli Moskwą i Brukselą, wynikała ze świadomej i racjonalnej politycznej kalkulacji serbskich elit.

Warto podkreślić, że tego typu polityka ma pewne historyczne korzenie. Przez niektórych serbskich polityków jest uważana za kontynuację kursu z czasów byłej Jugosławii, gdy Belgrad był ośrodkiem przewodzącym Ruchowi Państw Niezaangażowanych. Zdaniem części serbskich decydentów kontynuują oni obecnie tradycję z czasów rządów Josipa Broz-Tity, czyli balansowania między Wschodem a Zachodem, obozem komunistycznym i kapitalistycznym. Potwierdzeniem tego może być wypowiedź prezydenta Serbii Tomislava Nikolicia, który określił obecną politykę Serbii mianem „postnowoczesnej polityki niezaangażowania” [1, s. 94].

Okolicznością, która pomagała Serbii uwiarygodnić jej rolę jako państwa niezaangażowanego w sytuacji napięcia politycznego w Europie wywołanej kryzysem ukraińskim, był fakt przejścia przez Serbię przewodnictwa w Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie z dniem 1 stycznia 2015 r. W swoim wystąpieniu na inauguracyjnej sesji Stałej Rady Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (OBWE) serbski minister spraw zagranicznych Ivica Dačić zadeklarował, że „Serbia jest gotowa działać jako uczciwy pośrednik w procesie pokojowym” na Ukrainie [23].

Rola OBWE w pracach nad neutralizacją ukraińskiego kryzysu, chociaż ograniczona przez wiele czynników, mimo wszystko jest warta odnotowania. Działania te obejmowały m.in. aktywność Specjalnych Misji Monitorujących i czuwanie nad wdrażaniem elementów porozumień mińskich. Najważniejszą zaś rolą OBWE w sprawie kryzysu ukraińskiego było to, że stanowiła platformę mediacyjną.

Warto ponadto zauważyć, że pogłębianie się kryzysu ukraińskiego pośrednio skutkowało również tym, iż Belgrad stał się swoistym teatrem wizyt i uroczystości dyplomatycznych, w których główne role grali zarówno politycy rosyjscy, jak i politycy krajów UE i przedstawiciele instytucji UE. Największym echem odbiły się dwie wizyty – przyjęcie w Belgradzie prezydenta Władimira Putina podczas uroczystości z okazji siedemdziesiątej rocznicy wyzwolenia miasta oraz wizyty polityków objętych międzynarodowymi sankcjami, takich jak przewodniczący Dumy Państwowej FR Siergiej Naryszkin [20]. Fakt, że doszło do nich w okresie największego napięcia między Moskwą a Brukselą, wywołanego kryzysem ukraińskim, był komentowany i analizowany dość szeroko przez przedstawicieli UE, w tym np. przez Davida McAllistera, Sprawozdawcę Europejskiego Parlamentu w Serbii, który wyraził oczekiwanie, że Serbia utrzyma pronijną orientację swojego politycznego kursu, niezależnie od wizyty prezydenta Federacji Rosyjskiej [2]. Kolejne miesiące pokazały jednak, że nie był to sygnał zwiastujący jakiś radykalny zwrot w polityce międzynarodowej Serbii ani zejście ze ścieżki europejskiej integracji.

Nie jest tajemnicą, że serbscy rządzący muszą liczyć się z istotnym czynnikiem do pewnego stopnia ograniczającym ich pod względem politycznym, jakim jest zależność od Rosji w dziedzinie energetyki. Truizmem jest stwierdzenie, że rosyjska polityka energetyczna wobec Serbii daleka jest od zasad partnerskiej współpracy. Zmiany w środowisku międzynarodowym wywołane kryzysem ukraińskim wpłynęły również bezpośrednio na losy ważnej z punktu widzenia Serbii inwestycji z zakresu energetyki, jaką był plan budowy gazociągu South Stream, pomijającego Ukrainę.

Inwestycja ta była w niektórych aspektach sprzeczna z regulacjami UE. Serbia, wzorem zaangażowanych w ten projekt państw UE, przekazała w pewnym momencie Komisji Europejskiej prawo do renegocjacji z Gazpromem umów o budowie South Stream. W związku z kryzysem ukraińskim wzmożły się naciski Brukseli, by opóźnić prace nad gazociągiem, przynajmniej do czasu uregulowania spornych kwestii prawnych. Naciski te były przede wszystkim wywierane na rząd Bułgarii, ale w pewnym stopniu dotyczyły również Serbii. Z perspektywy serbskich starań o przyjęcie do UE nie była to korzystna sytuacja – prace nad budową gazociągu krytykowała Komisja Europejska w raporcie za rok 2014 [12, s. 33]. Jednak w sytuacji, kiedy cały projekt stanął pod znakiem zapytania, przestał obecnie być przeszkodą w procesie negocjacyjnym Serbii, co znalazło odzwierciedlenie w raporcie za rok 2015. Czytamy w nim, że Serbia przerwała wszelkie przygotowania związane z gazociągiem po tym, jak Rosja „porzuciła zamiar realizacji tegoż projektu” [15, s. 42].

Osobną kwestią jest próba oszacowania, czy Serbia rzeczywiście dużo straci ekonomicznie na rezygnacji Rosji z realizacji projektu South Stream, jeśli faktycznie nie dojdzie do żadnej reaktywacji tego projektu w przyszłości (lub projektów zbliżonych w swej formie do South Stream). Jest to jednak temat odrębny i nie będzie on przedmiotem rozważań w niniejszym tekście.

Serbscy decydenci wydają się być w pełni świadomi faktu, że ich swoboda w kształtowaniu długofalowej polityki zagranicznej jest w istotny sposób ograniczona, jak to bywa w przypadku każdego mniejszego, czy nawet średniego państwa. Zwraca na to uwagę Przemysław Grudziński, pisząc, że „wolność małego czy średniego państwa w systemie międzynarodowym jest ograniczona, poddana imperatywom i regułom gry” panującym w danym momencie w systemie stosunków międzynarodowych [5, s. 21]. W świetle tych ograniczeń tego typu państwa są współcześnie zmuszone do wyboru odpowiedniej strategii, pozwalającej im realizować adekwatne funkcje w systemie stosunków międzynarodowych. Nie po to by dążyć do maksymalizacji potęgi, jak to się dzieje w przypadku mocarstw, a po to by właśnie móc po części zneutralizować znaczenie różnicy potencjałów między mniejszym państwem a większymi graczami w systemie [5, s. 140].

Świadomy tych ograniczeń rząd Aleksandara Vučića najwyraźniej chciałby, aby Serbia do pewnego stopnia pełniła w systemie stosunków międzynarodowych w Europie funkcję pośrednika, w takim zakresie, w jakim jest to realnie możliwe. Wiele wskazuje na to, że współcześnie dąży on do realizowania strategii znanej w literaturze pod nazwą *bridging*, czyli strategii łączenia państw czy grup państw. Ta strategia „zawiera w sobie element pośredniczenia między państwami i grupami państw” [5, s. 141].

Przejawem tego była sugestia Dušana Sidánskiego, byłego specjalnego doradcy Przewodniczącego Komisji Europejskiej, który podczas swojego pobytu w Belgradzie na Forum Bezpieczeństwa oświadczył, że jeśli chodzi o kryzys ukraiński, „Serbia może pogodzić Unię Europejską i Rosję” [18]. Zdaniem serbskiego profesora miało to nastąpić przy okazji serbskiego przewodnictwa w OBWE. Argumentował wówczas, że to szansa, by Serbia mediowała w rozmowach między Rosją a UE w celu „wygładzenia” tych relacji [18].

Przyjęcie przez Serbię takiej funkcji pośrednika, nawet teoretycznie i deklaratorywnie, mogłoby też służyć usprawiedliwieniu w oczach wspólnoty międzynarodowej permanentnego balansowania między Moskwą a Brukselą, jakie staje się udziałem Serbii. Nasuwa się jednak pytanie, na ile rzeczywiście współczesny europejski system stosunków międzynarodowych potrzebuje Serbii w takiej funkcji i w jakim stopniu to państwo faktycznie może pełnić rolę łącznika między Rosją i jej strefą wpływów w Europie a UE? Obecnie koncepcja Serbii jako łącznika wydaje się trudna do zrealizowania. Być może jednak po ewentualnym wejściu tego kraju do UE taka strategia miałaby większy potencjał realizacyjny.

Trzeba również mieć na uwadze, że w serbskiej strategii politycznej od prawie dekady funkcjonuje koncepcja Serbii jako państwa neutralnego, przynajmniej pod względem militarnym. W 2007 r. w swojej rezolucji serbski parlament zadeklarował „neutralny status Republiki Serbii w stosunku do istniejących sojuszy wojskowych” [17]. Wówczas był to krok ewidentnie wymierzony w politykę Sojuszu Północnoatlantyckiego, również w jego strategię wobec Kosowa. Tamta deklaracja stała się jednak bazą do budowy pewnej koncepcji Serbii jako państwa neutralnego pod względem militarnym (a niekoniecznie politycznym).

Przy czym, jak zauważa Igor Novaković z międzynarodowego centrum analiz ISAC Fund, „dla większości serbskiego społeczeństwa pozostaje kompletnie niejasnym, czym ten neutralny czy też neutralny militarnie status Serbii miałby skutkować, czyli jakie są prawa, obowiązki oraz perspektywy dla Serbii w związku z wyborem takiego kursu polityki zagranicznej” [6, s. 10]. Jest to więc koncepcja niejasna i niedoprecyzowana. Po części ta „militarna neutralność” Serbii funkcjonuje raczej jako kategoria polityczna, usprawiedliwiająca niechęć do wstąpienia do NATO oraz usprawiedliwiająca balansowanie tego kraju między państwami zachodnimi a Rosją i jej strefą wpływów.

Ten sam autor, powołując się na klasyfikację Bolesława Boczka, twierdzi, że status Serbii i serbskiej koncepcji neutralności należałoby zdefiniować jako koncepcję państwa neutralistycznego (*neutralist state*). Pojęcie to, które ukształtowało się w czasach istnienia Ruchu Państw Niezaangażowanych, zakłada, że państwa neutralistyczne niekoniecznie „wyrażają pragnienie powstrzymywania się od angażowania się w jakiegokolwiek zbrojne konflikty [...], ale raczej chcą pozostać poza orbitą konfliktu wielkich potęg” [6, s. 6].

Zdaniem niektórych politologów jednym z możliwych scenariuszy dla rozwoju serbskiej strategii w polityce zagranicznej mógłby być rozwój koncepcji Serbii jako państwa nie tyle permanentnie neutralnego, ile niezaangażowanego. Koncepcja ta miałaby być wzorowana np. na statusie Finlandii. To miałoby być odpowiedzią na konieczność radzenia sobie w tej trudnej dla Serbii sytuacji międzynarodowej, w której musi ona balansować między naciskami ze Wschodu i z Brukseli. Austriacki analityk polityki Friedhelm Frischenschlager znajduje nawet pewne analogie między sytuacją współczesnej Serbii a sytuacją Austrii w okresie, kiedy Austria funkcjonowała na styku dwóch politycznych bloków podczas zimnej wojny [3, s. 61].

Ten sam analityk zwraca uwagę, że o ile koncepcja permanentnej neutralności (wzorowana na koncepcji przyjętej swego czasu w Austrii) byłaby mało użyteczna w przypadku Serbii, o tyle zaletą postawienia na koncepcję państwa niezaangażowanego jest większa elastyczność takiego rozwiązania, w kontekście wymogów traktatów UE dotyczących Wspólnej Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa [3, s. 65]. Wskazuje bowiem na prawne i faktyczne trudności w łączeniu roli państwa formalnie neutralnego i roli członka UE, zwłaszcza w dobie rozwoju Wspólnej Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa.

Serbia staje przed pytaniem o to, w jakim stopniu będzie w stanie w przyszłości zaangażować się w powoli, ale jednak rozwijaną Wspólną Politykę Zagraniczną i Bezpieczeństwa UE. W związku z tym, na ile będzie w stanie angażować się we wspólne projekty dotyczące

dziedziny bezpieczeństwa czy wykazywać ewentualną solidarność z zagrożonymi członkami UE. Szczególnie biorąc pod uwagę ograniczenia związane z politycznym sojuszem z Rosją oraz gospodarczymi z nią powiązaniem.

Podsumowując rozważania zawarte w niniejszym tekście, należy stwierdzić, że słuszna okazała się sformułowana na wstępie konstatacja – wpływ kryzysu ukraińskiego oraz związanego z nim wzrostu napięcia między Federacją Rosyjską a państwami UE na sytuację polityczną Republiki Serbii w Europie był znaczący i w pewien sposób szczególnie. Zwłaszcza porównując sytuację Serbii z innymi państwami bałkańskimi. Dodatkowo, uprawnione jest twierdzenie, że przynajmniej częściowo Serbia wykorzystywała zmiany, które po kryzysie ukraińskim zaszły w środowisku międzynarodowym, do realizacji własnych politycznych celów. Starła się zyskać na politycznym znaczeniu jako podmiot rywalizacji obu wspomnianych ośrodków politycznych.

Niemniej jednak balansowanie władz w Belgradzie między Moskwą a Brukselą może być uznawane przez reprezentantów niektórych państw członkowskich UE za zapowiedź problemów, jakie po ewentualnym wejściu w struktury UE może stwarzać Serbia. Innymi słowy – pojawiają się obawy, że Moskwa może wykorzystywać Serbię i jej ewentualną pozycję jako członka UE do realizacji własnej polityki.

Jeśli chodzi o prognozy dotyczące ewentualnego spowolnienia negocjacji akcesyjnych Serbii i UE w związku z problemem, jakim jest harmonizacja polityki zagranicznej i bezpieczeństwa, zaistnienie takiego pata może zależeć w dużym stopniu od dalszego rozwoju stosunków na linii Moskwa – Bruksela, a także od rozwoju wewnętrznej sytuacji politycznej w Republice Serbii. Mam tu na myśli przede wszystkim to, czy u władzy w kolejnych latach będą pozostawać politycy podzielający wizję obecnego rządu co do zasadniczych kierunków i długofalowej strategii polityki zagranicznej, czy też nie. Wreszcie, będzie to zależało od tego, na ile spójne będzie stanowisko wobec polityki Federacji Rosyjskiej w łonie samej UE.

Innego rodzaju problem w sprawie procesu integracji Serbii z UE stanowi kwestia uznania niepodległości Kosowa. Jest to jednak zagadnienie wielowątkowe, wymagające odrębnej analizy. Niemniej warto podkreślić, że problematyczny status Kosowa niejednokrotnie był wykorzystywany przez Rosję do umocnienia związków Serbii z Federacją Rosyjską na arenie międzynarodowej. Co więcej, mimo że Rosja nie uznaje niepodległości Kosowa, władze w Moskwie wykorzystywały casus Kosowa dla usprawiedliwienia działań na Krymie. Złożoność tego tematu wymaga jednak osobnego rozpatrzenia.

1. Đukanović D., *The Process of Institutionalization of the EU's CFSP in the Western Balkan Countries during the Ukraine Crisis*, Croatian International Relations Review XXI (72) 2015, <http://cirr.irmo.hr/wp-content/uploads/2015/02/CIRR-217220151.pdf> (dostęp: 14 sierpnia 2015).

2. *EP rapporteur expects Serbia to maintain pro-EU orientation*, 17 X 2014, http://www.b92.net/eng/news/politics.php?yyyy=2014&mm=10&dd=17&nav_id=91932 (dostęp: 12 lipca 2015).

3. Frischenschlager F., *Austria's „Permanent Neutrality” after 1955 – a Model for Serbia?*, w: *Neutrality in the 21st Century – Lessons for Serbia*, International and Security Affairs Centre, Beograd 2013, <http://www.isac-fund.org/download/NEUTRALNOST-ENG-F-2WEB.pdf> (dostęp: 12 stycznia 2016).

4. *From Four Pillars of Foreign Policy to European Integration: Is There a Will for Strategically Orienting Serbia's Foreign Policy?*, red. N. Petrović, International and Security Affairs Centre, Beograd 2013, http://www.isacfund.org/download/From_four_pillars_of_foreign_policy_to_european_integration.pdf. (dostęp: 22 lipca 2015).

5. Grudziński P., *Państwo inteligentne*, wyd. Adam Marszałek, Toruń 2008.

6. Novaković I., *Neutrality in Europe in the XXI century and the Case of Serbia*, International and Security Affairs Centre, Belgrade 2012, http://www.isac-fund.org/download/Neutrality_in_Europe_in_the_XXI_century_and_the_Case_of_Serbia.pdf (dostęp: 22 sierpnia 2015).

7. Petrović Ž.N., *Russia–Serbia Relations: Three years' result*, w: *Russia-Serbia Relations at the beginning of XXI Century*, red. Ž.N. Petrović, Beograd 2010,
<http://www.isac-fund.org/download/Russia-Serbia-Relations-at-the-beginning-of-XXI-Century.pdf> (dostęp: 31 lipca 2015).
8. Petrović, Ž.N., *Russian – Serbian Strategic Partnership: Scope and Content*, w: *Russia – Serbia Relations at the beginning of XXI Century*, red. Ž.N. Petrović, Beograd 2010,
<http://www.isac-fund.org/download/Russia-Serbia-Relations-at-the-beginning-of-XXI-Century.pdf> (dostęp: 31 lipca 2015).
9. Popowski M., *Transatlantyckie struktury bezpieczeństwa w obliczu kryzysu ukraińskiego*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2014/IV, <https://www.bbn.gov.pl/ftp/dok/03/popowski.pdf> (dostęp: 22 listopada 2015).
10. Raport Funduszu Solidarności UE, *Report from the Commission to the European Parliament and the Council. European Union Solidarity Fund Annual Report 2014*, Bruksela (dostęp: 16 października 2015).
11. Raport Komisji Europejskiej dot. akcesyjnych postępów Czarnogóry, *Commission Staff Working Document. Montenegro 2014. Progress Report*,
http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2014/20141008-montenegro-progress-report_en.pdf (dostęp: 23 listopada 2015).
12. Raport Komisji Europejskiej dot. akcesyjnych postępów Serbii, *Commission Staff Working Document. Serbia 2014. Progress Report*, Bruksela 2014,
http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2014/20140108-serbia-progress-report_en.pdf (dostęp: 30 października 2015).
13. Raport Komisji Europejskiej dot. akcesyjnych postępów Serbii, *Commission Staff Working Document. Serbia 2012. Progress Report*, Bruksela 2012,
http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/sr_rapport_2012_en.pdf (dostęp: 30 października 2015).
14. Raport Komisji Europejskiej dot. akcesyjnych postępów Serbii, *Commission Staff Working Document. Serbia 2013. Progress Report*, Bruksela 2013,
<http://www.recom.link/wp-content/uploads/2014/12/SERBIA–2013-progress-report.pdf> (dostęp: 21 listopada 2015).
15. Raport Komisji Europejskiej dot. akcesyjnych postępów Serbii, *Commission Staff Working Document. Serbia 2015. Progress Report*, Bruksela 2015,
http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2015/20151110_report_serbia.pdf (dostęp: 29 października 2015).
16. Raport Sekretarza Generalnego NATO za rok 2014, *The Secretary General's Annual Report 2014*, http://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_116854.html (dostęp 30 października 2015).
17. Rezolucja serbskiego parlamentu, *Rezolucija Narodne skupštine o zaštiti suvereniteta, teritorijalnog integriteta i ustavnog poretka Republike Srbije*, 24 XII 2007,
<http://pescanik.net/rezolucija-narodne-skupstine/> (dostęp: 14 stycznia 2016).
18. *Serbia could reconcile EU and Russia*, „Danas”, 6 X 2014,
http://www.b92.net/eng/news/politics.php?yyyy=2014&mm=10&dd=06&nav_id=91798 (dostęp: 12 stycznia 2016).
19. Stanowisko UE w sprawie Gruzji, *EU Statement on Georgia*, Wiedeń, OSCE Permanent Council, PC.DEL/649/09, 30 VII 2009 r.,
<http://www.osce.org/pc/38370?download=true> (dostęp: 11 listopada 2015).
20. Torralba R.M., *Belgrade at the crossroads: Serbian-Russian relations in light of the Ukraine crisis*, ARI 63/2014, 22 XII 2014, Real Instituto Elcano,
https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=4&ved=0ahUKEwjX-yLWfkqzJAhXHHiwKHfdVCf4QFggyMAM&url=http%3A%2F%2Fmercury.ethz.ch%2Fserviceengine%2Ffiles%2FISN%2F187027%2Fipublicationdocument_singledocument%2F37818777-59be-43ae-8953-b79a31f9baa6%2Fen%2FARI63-2014-Montes-Belgrade-crossroads-Serbian-Russian-relations-Ukraine (dostęp: 31 lipca 2015).

21. *Vučić odgovorio ambasadoru SAD: Srbija poštuje teritorijalni integritet Ukrajine, a to uključuje i Krim*, „Blic” 23 VII 2014,

<http://www.blic.rs/Vesti/Politika/482589/Vucic-odgovorio-ambasadoru-SAD-Srbija-postuje-teritorijalni-integritet-Ukrajine-a-to-uklucuje-i-Krim> (dostęp: 23 listopada 2015).

22. Zapis przemówienia sekretarza generalnego NATO Jensa Stoltenberga na konferencji prasowej w Belgradzie 20 XI 2015 r.,

http://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_124946.htm (dostęp: 21 listopada 2015).

23. Zapis wystąpienia Ivicy Dačivica, ministra SZ Serbii, na sesji Stałej Rady OBWE Wiedeń 15 I 2015,

<http://www.osce.org/cio/134801?download=true> (dostęp: 12 listopada 2015).

Adam Kowalczyk

Uniwersytet Warszawski

POLITYKA POLSKI WOBEC UKRAINY OD CZASU POWSTANIA PIERWSZEGO RZĄDU KOALICJI PO-PSL DO KATASTROFY SMOLEŃSKIEJ

Adam Kowalczyk. Polish Policy towards Ukraine Starting from the Formation of the First PO-PSL Coalition Government until Smolensk Crash.

The article regards the Polish policy towards Ukraine from the time of the first government of the Civic Platform and Polish People's Party to the Polish Air Force Tu-154 crash.

The main aim of the article is to present the most relevant political actions which were made in this time by Polish authorities not only in terms of bilateral relations but also in terms of multilateral ideas and concepts which were important from the Ukrainian point of view i.e. the Eastern Partnership. The conducted research also based on the internal and external determinants of Polish and Ukrainian policy as well as on the party platform of the Civic Platform at that time. Both determinants and party platform were briefly described in the article.

According to the research, it is possible to indicate several general conclusions: between 2007 and 2010 Ukraine remained (however with a changed role) one of the most significant Polish partners; the government of the Civic Platform decided to transfer lot of tasks regarding the policy towards Ukraine to the European Union; the Eastern Partnership program which was established in 2008 could not be treated as an equivalent of membership in the EU; the most important goals from the Polish point of view including measurable integration of Ukraine with the EU and NATO were not reached.

Key words: Polish foreign policy, Poland's Eastern policy, Ukraine, Eastern Partnership, Civic Platform, Lech Kaczyński.

1. Wstęp

Stan stosunków polsko-ukraińskich ma dla obydwu krajów niezwykle istotne znaczenie. Autor niniejszego artykułu zgadza się ze Zbigniewem Brzezińskim, który pisał w latach dziewięćdziesiątych, że „utrata przez Ukrainę niepodległości, jej trwała destabilizacja czy nawet faktyczne podporządkowanie Kremlowi mogłoby generować nieprzewidywalne dla Warszawy i całego regionu Europy Środkowo-Wschodniej skutki” [6, s. 46]. Dlatego też nie może dziwić priorytetowa rola, jaką niepodległe od 1991 r. państwo ukraińskie pełni w polityce zagranicznej i bezpieczeństwa RP.

Niemniej jednak można odnieść wrażenie, że w polskojęzycznej literaturze przedmiotu brakuje prac poświęconym bilateralnym stosunkom politycznym – zwłaszcza po okresie „pomarańczowej rewolucji”. Dlatego też ambicją naukową piszącego te słowa było, choćby w minimalnym stopniu, częściowo wypełnić tę lukę. Ma jednak świadomość, że prezentowana praca ze względu na zawilość podjętego tematu oraz jego wieloaspektowość nie wyczerpuje zagadnienia w pełni. Autor świadomie pominął, zważywszy na ramy objętościowe i tematyczne niniejszej pracy, aspekty związane np. z relacjami stricte gospodarczymi, energetycznymi, społecznymi czy też polityką historyczną, skupiając się podczas kwerendy badawczej oraz procesu badawczego na obszarze bilateralnych relacji politycznych. Niemniej autor wyraża w tym miejscu nadzieję, że te elementy, których obecność została w tym artykule jedynie zasygnalizowana lub poddana skrótowej zaledwie deskrypcji, staną się przyczynkiem do dalszych, pogłębionych studiów o charakterze politologicznym.

Prezentowany artykuł składa się z kilku części. W pierwszej z nich autor zarysowuje podstawy programowe Platformy Obywatelskiej wobec Kijowa, wskazując na najbardziej charakterystyczne ich elementy. W części drugiej nakreśla najbardziej relewantne uwarunkowania wpływające na dwustronne relacje w opisywanym okresie. W części trzeciej analizie poddane są konkretne, najbardziej istotne elementy składające się na całokształt

polityki Warszawy wobec Kijowa w określonym przez temat artykułu czasie. Część ostatnia poświęcona jest na podsumowanie i przedstawienie wniosków wynikających z całego artykułu.

2. Podstawy programowe Platformy Obywatelskiej wobec Ukrainy¹

Zwycięzcą wyborów parlamentarnych, które odbyły się na terytorium Rzeczypospolitej 21 października 2007 r., została Platforma Obywatelska (PO). Zdobyła ona 41,51% głosów i znacząco wyprzedziła rządzące uprzednio Prawo i Sprawiedliwość (PiS), które zdobyło „tylko” 32,11% głosów [26]. Pod koniec listopada 2007 r. PO zawarła formalnie koalicję rządową z Polskim Stronnictwem Ludowym, tworząc rząd, na czele którego stanął Donald Tusk, wicepremierem zaś został Waldemar Pawlak, lider „ludowców” [23]. Dla polskiej polityki wschodniej, także tej w wektorze ukraińskim, oznaczało to pewne zmiany i modyfikacje.

W opublikowanym w 2007 r. dokumencie, stanowiącym podstawy programu politycznego PO w owym czasie, partia kierowana przez Donalda Tuska przedstawiła szereg postulatów wpisujących się w politykę RP wobec państwa ukraińskiego.

Po pierwsze, uwagę zwraca fakt podkreślenia znaczenia instytucji Parlamentu Europejskiego (PE) w relacjach ze wschodnimi partnerami Polski. Istotne zadanie PE miało polegać na wypracowywaniu i realizowaniu polityki konwergencji pomiędzy państwami członkowskimi Unii Europejskiej (UE) a państwami takimi, jak Ukraina [4, s. 24]. Warto odnotować, że owe „zmniejszanie odległości” miało odbywać się właśnie na poziomie relacji między UE a jej wschodnimi sąsiadami, a nie poprzez bilateralne kontakty państw członkowskich z Ukrainą, Gruzją, Mołdawią etc.

Platforma Obywatelska w swoich podstawach programowych z 2007 r. explicite wyrażała intencje wspierania Kijowa w przeprowadzaniu prodemokratycznych reform. W świetle analizowanego dokumentu Warszawa miała służyć pomocą w modernizacji politycznej, gospodarczej oraz społecznej państwa ukraińskiego, nawet jeśli proces ów będzie się przedłużał.

W przytaczanym programie politycznym PO znaleźć można fragmenty stanowiące jednoznacznie zapowiedź pomocy Ukrainie w jej zbliżaniu do międzynarodowych struktur zachodnich – UE oraz Sojuszu Północnoatlantyckiego. „Pomocna dłoń” Warszawy nie miała być jednak wyciągana do Kijowa za wszelką cenę – najważniejszą rolę w przywołanych procesach miała odegrać wola polityczna elit politycznych nad Dnieprem oraz potrzeby i ambicje ukraińskiego społeczeństwa – rola RP została zaś określona jako wyłącznie pomocnicza, nie zaś kreacyjna [4, s. 25].

Ostatnim obszarem, który można odnieść bezpośrednio do relacji na linii Warszawa–Kijów, jest ten związany z Polakami mieszkającymi poza granicami swojego kraju. Fragment ten odnosi się również do Ukrainy, gdzie w samym tylko Lwowskim Okręgu Konsularnym (LOK) mieszkało wówczas od 120 do 150 tys. Polaków [24]. PO, dostrzegając problem związany z położeniem i funkcjonowaniem Polonii u wschodnich sąsiadów RP, proponowała wprowadzenie szeregu działań mających poprawić jej położenie. Można w tym miejscu wymienić np. postulat zagwarantowania Polakom mieszkającym na Wschodzie możliwości swobodnego osiedlania się na terytorium Rzeczypospolitej. W świetle analizowanego dokumentu każdy Polak zamieszkujący tereny współczesnej Ukrainy miałby niczym nieskrępowane prawo do zamieszkania w Polsce [4, s. 26].

3. Uwarunkowania polityki Polski wobec Ukrainy za czasów pierwszego rządu Platformy Obywatelskiej

Bez wątpienia jednym z najważniejszych czynników determinujących politykę Polski wobec Ukrainy była zmiana koalicji rządowej (a co za tym idzie – rządzącego gabinetu)

¹Autor w celu ich zbadania poddał analizie ówczesnie obowiązujący dokument programowy Platformy Obywatelskiej: Platforma Obywatelska, Polska Obywatelska. Podstawy programu politycznego Platformy Obywatelskiej RP, Warszawa 2007.

w Polsce. Jak się wydaje, wiązało się to z poprawą pozycji (przynajmniej w warstwie wizerunkowej) Warszawy w UE. Stwarzało to szansę na bardziej swobodny i skuteczny lobbing na rzecz interesów Ukrainy wśród państw unijnych. Z drugiej jednak strony, co zostanie szerzej omówione w dalszej części pracy, lata 2008–2010 charakteryzować będzie kłopotliwa kohabitacja koalicji rządowej PO–PSL oraz wywodzącego się z PiS prezydenta Lecha Kaczyńskiego. Jak zauważa Andrzej Szeptycki, środowisko związane z ówczesnym prezydentem podejmowało próby zawłaszczenia całości polityki wobec Kijowa, dezawuuując jednocześnie pozycję i działania obozu rządowego. Konstatuje on, że stosunki polsko-ukraińskie w latach 2007–2010 były w pewnym stopniu zakładnikiem bieżących kłótni pomiędzy głównymi siłami politycznymi w Polsce – PO oraz PiS [8, s. 158].

Wskazać należy też na inne istotne uwarunkowania polityki RP wobec Kijowa o charakterze zewnętrznym. Do głównych trzeba zaliczyć pogarszającą się sytuację wewnętrzną na Ukrainie. Po elekcji parlamentarnej w grudniu 2007 r. ukonstytuował się w tym państwie gabinet pod wodzą Julii Tymoszenko. Jego pozycję polityczną należy określić jako słabą, nie dysponował on bowiem stabilną większością parlamentarną. Ukraińska premier i jej rząd nie pokusili się o próbę systemowej naprawy sfery gospodarczej lub politycznej na Ukrainie. Dodatkowo chroniczny konflikt z ukraińskim prezydentem Wiktorem Juszczenką był czynnikiem mocno destabilizującym ukraińską scenę polityczną. Sytuacji nie poprawiał fakt niejasności związanych z podziałem kompetencji pomiędzy ośrodek rządowy a prezydenta, co było skutkiem nowelizacji ukraińskiej konstytucji, która weszła w życie po pomarańczowej rewolucji [5, s. 153–154]. Jej wprowadzenie przyniosło stałą niestabilność polityczną, nie równoważąc kompetencji naczelnych organów władzy na Ukrainie [15, s. 63].

Kolejnym elementem wpływającym na stosunki polsko-ukraińskie w latach 2008–2010 był światowy kryzys gospodarczy, który znacząco odbił się również na ukraińskiej gospodarce. Oprócz ukraińskich decydentów także tamtejsza opinia publiczna przez długi czas skupiona była wokół fatalnej sytuacji ekonomicznej nad Dnieprem i stale pogarszającej się sytuacji finansowej państwa. Siłą rzeczy zmniejszało to możliwości koncentracji uwagi na budowaniu śmiałych planów politycznych na arenie międzynarodowej, także tych wobec swych ważnych sąsiadów.

Można wskazać, za Łukaszem Adamskim, przynajmniej jeszcze jeden istotny czynnik wpływający na relacje na osi Warszawa–Kijów. Określić go można uwarunkowaniem o charakterze polityczno-psychologicznym. W latach 2008–2010 stawało się coraz bardziej oczywiste, że ekipa „pomarańczowych” pomimo szczytnych haseł i deklarowania chęci głębokiej naprawy państwa ukraińskiego nie dokonała rzeczywistego przełomu, jeśli chodzi o tamtejszą sytuację polityczno-gospodarczo-społeczną. Co więcej, pozorowanie sanacji państwa ukraińskiego łączyło się z ostrymi konfliktami charakterologiczno-ambicjonalnymi. Brak woli do krótkotrwałej nawet współpracy przy realizacji strategicznych dla Ukrainy celów był widoczny i odczuwalny dla państw UE, w tym dla Polski. Wszystko to miało pozbawić polskich polityków złudzeń co do perspektyw modernizacji Ukrainy i zbliżania jej do struktur euroatlantyckich [5, s. 154].

4. Polityka Polski wobec Ukrainy

4.1. Rok 2008

Początek 2008 r. nie należał do najbardziej udanych, jeśli chodzi o bilateralne relacje na linii Warszawa–Kijów. Jednym z problemów okazała się prozaiczna, jakby się mogło wydawać, kwestia terminu i miejsca spotkania nowych premierów obydwu państw. Według niepotwierdzonych informacji strona polska zaprosiła premier Julię Tymoszenko do złożenia wizyty nad Wisłą, ta jednak nie skorzystała z wystosowanego zaproszenia. Natomiast Prezes Rady Ministrów RP zamiast do Kijowa, udał się w pierwszą „wschodnią” podróż do

Moskwy, co według wielu ekspertów można kwalifikować przynajmniej jako niezręczność [21]. Nie ulega wątpliwości, że ruch ten został zauważony i odnotowany skwapliwie w Kijowie. Andrzej Szeptycki wskazuje na trzy powody pozornego désintéressement strony polskiej w utrzymywaniu dobrych relacji z Kijowem: chęć wizerunkowej choćby odmiany wobec polityki poprzedniej ekipy rządzącej, brak świadomości dotyczącej realnej wagi dwustronnych stosunków, zastosowanie przez polską stronę dewizy *Russia First* ze względu na wymierne korzyści handlowe wynikające ze względnie intensywnych relacji gospodarczych z Rosją. Według niego przyczyna symbolicznego udania się premiera Tuska najpierw do Moskwy, a nie do Kijowa, leżała gdzie indziej. Stawia on hipotezę, iż strona polska podjęła decyzję, by w pierwszych miesiącach po zmianie rządu w Warszawie wysłać do Kijowa czytelny sygnał, że strategiczne partnerstwo z Polską nie jest bezwarunkowe i dane raz na zawsze. W optyce Andrzeja Szeptyckiego tego rodzaju gest miał unaocznić stronie ukraińskiej, że nowy rząd w Polsce zamierza zerwać z polityką poprzedników, która miała opierać się na pomocy Ukrainie za wszelką cenę [8, s. 162].

Ocieplenie politycznych relacji na osi Warszawa–Kijów rozpoczęło się wiosną 2008 r. Ukraińska koalicja rządowa oraz prezydent Juszczenko na przełomie 2007 i 2008 r. zadeklarowali jednoznacznie chęć realnego zbliżenia się do Sojuszu Północnoatlantyckiego poprzez uzyskanie Planu na Rzecz Członkostwa (Membership Action Plan-MAP) na zbliżającym się szczycie NATO w Bukareszcie w kwietniu 2008 r. Pomimo gwałtownych protestów Partii Regionów oraz ukraińskich komunistów wydaje się, że władze na Ukrainie rzeczywiście mogły być wówczas realnie zainteresowane sygnowaniem tego dokumentu [7, s. 210].

Cele polityczne strony polskiej były wówczas analogiczne. Co warto podkreślić, pomimo problematycznej kohabitacji, zarówno prezydent Kaczyński, jak i strona rządowa (głównie minister Radosław Sikorski i kierowany przez niego resort spraw zagranicznych) podejmowali zabiegi dyplomatyczne, aby uzyskać w Bukareszcie decyzje korzystne względem wspólnych polsko-ukraińskich celów. Finalnie, pomimo intensywnych działań Polski oraz części państw „wschodniej flanki” NATO, a nawet Stanów Zjednoczonych, MAP nie został przyznany ani Ukrainie, ani Gruzji. Jeśli chodzi o Ukrainę, jako oficjalne powody podano niestabilną polityczną sytuację wewnątrz kraju, a także brak gotowości tamtejszego społeczeństwa do zbliżenia się do NATO [1]. Jednak według zakulisowych informacji, które podawali uczestnicy szczytu w rozmowach ze światowymi mediami, główną przyczyną nieprzyznania Ukrainie MAP był ostry i jednoznaczny sprzeciw Berlina oraz Paryża [10, s. 335]. Po powrocie do Polski prezydent Kaczyński przedstawiał NATO-wski szczyt w Bukareszcie jako wielki sukces Polski w procesie przyciągania Ukrainy oraz Gruzji do Aliansu Północnoatlantyckiego [19]. *Post factum*, biorąc pod uwagę wojnę rosyjsko-gruzińską z sierpnia 2008 r., czy też konflikt w Donbasie z 2014 r., można pokusić się o inną ocenę bukaresztańskich konkluzji wynikających z tamtego szczytu. Niemniej jednak lobbing Warszawy na rzecz otrzymania przez Kijów MAP można uznać za jedną z najważniejszych inicjatyw o charakterze politycznym w tym wektorze, jakie Polska podjęła w 2008 r.

Do wymiernych, choć tylko pośrednich rezultatów szczytu NATO w Bukareszcie zaliczyć można asygnowanie porozumienia o rozwoju współpracy wojskowej między Polską a Ukrainą. 11 kwietnia 2008 r. podczas wizyty Jurija Jechanurowa (ówczesny minister obrony Ukrainy) w Polsce podpisano zaaranżowany na trzy lata plan wspólnej, polsko-ukraińskiej współpracy wojskowej. Zgodnie z nim miały odbywać się wspólne ćwiczenia żołnierzy, a także szkolenia dla ukraińskiej armii oraz urzędników wojskowych. Podjęto również decyzję o utworzeniu polsko-ukraińsko-litewskiego batalionu [27].

Drugim kluczowym elementem obrazującym polityczne wsparcie Warszawy dla Kijowa w zakresie przyciągania Ukrainy wobec struktur zachodnich był projekt Partnerstwa Wschodniego

(PW). Inicjatywa ta stanowiła wspólne dzieło Polski oraz Szwecji. Została zaprezentowana już w maju 2008 r., jednak jej oficjalna inauguracja odbyła się w roku następnym.

Warto w tym miejscu odnieść się zarówno do głównych założeń, jak i pierwszych reakcji strony ukraińskiej. Generalnym celem PW było rozwijanie relacji ze wschodnimi sąsiadami UE, tj. z Ukrainą, Mołdawią, Białorusią, Gruzją, Armenią oraz Azerbejdżanem. Jak można przeczytać na portalu Eastbook.eu – specjalnym serwisie założonym w Polsce po to, aby śledzić wszystkie wydarzenia i decyzje związane z Partnerstwem Wschodnim – w założeniach głównymi celami tej inicjatywy jest ustanowienie politycznego stowarzyszenia, stworzenie pogłębionych i wzmocnionych stref wolnego handlu oraz doprowadzenie do zniesienia reżimu wizowego [18]. Partnerstwo Wschodnie było próbą odpowiedzi strony polskiej na forsowaną przez Paryż propozycję Unii na rzecz Morza Śródziemnego oraz konkurencyjną wobec części wschodnich sąsiadów UE Synergię Czarnomorską.

Pierwsze reakcje strony ukraińskiej na tę wspólną polsko-szwedzką inicjatywę określić należy jako raczej pozytywne. MSZ Ukrainy z satysfakcją zauważało, że stopień integracji w ramach PW będzie uzależniony od aspiracji oraz potencjału każdego z państw objętych tą inicjatywą. W sprawie niniejszej inicjatywy wielokrotnie wypowiadali się także czołowi politycy ukraińscy, którzy prezentowali pomimo ostrych podziałów wewnętrznych relatywnie zbieżną linię. Ówczesna premier Julia Tymoszenko określiła PW jako dodatkowe narzędzie w drodze do integracji Ukrainy z UE. Prezydent Juszczenko odnotował publicznie, że dzięki tej inicjatywie widać wyraźnie, iż Bruksela postrzega Ukrainę jako część Europy. Niemniej jednak zauważano też słabsze punkty opisywanego programu. Borys Tarasiuk, były szef ukraińskiej dyplomacji, zarzucał PW brak odpowiedniego rozmachu przy konstruowaniu tej politycznej inicjatywy. Za największe zastrzeżenie ze strony Kijowa, na które Polska próbowała na forum unijnym odpowiadać, można uznać zresztą wątpliwości polityków nad Dnieprem związane z tym, czy PW nie jest w istocie alternatywą dla realnych perspektyw członkowskich Ukrainy w UE [11, s. 65–66].

Kolejnym kontekstem, na tle którego widoczna stała się współpraca polityczna na linii Warszawa–Kijów, okazała się być wojna rosyjsko-gruzińska z sierpnia 2008 r. Za ważny, choć raczej symboliczny gest trzeba uznać wspólną wizytę prezydenta Kaczyńskiego wraz z prezydentem Ukrainy Wiktoorem Juszczenką, prezydentem Litwy Valdasem Adamkusem, prezydentem Estonii Toomasem Hendrikiem Ilvesem i premierem Łotwy Ivarsem Godmanisem w Tbilisi w trakcie najbardziej napiętej fazy konfliktu Rosja–Gruzja. Przy tej okazji mieliśmy do czynienia z przeniesieniem konfliktów wewnętrznych na poziom polityki ponadnarodowej. Gruzjińska „aktywność” zarówno prezydenta Kaczyńskiego, jak i prezydenta Juszczenki nie została jednoznacznie poparta przez rządy w Warszawie oraz Kijowie. Ambiwalentna wobec działań Kaczyńskiego i Juszczenki w Tbilisi postawa gabinetów kierowanych przez Donalda Tuska oraz Julię Tymoszenko wpisywała się w wewnątrz krajowe konflikty partyjno-polityczne. Krytykując, zdaniem przedstawicieli koalicji rządowych, zbyt emocjonalne i nieprzemysłane zachowanie głów państw Polski oraz Ukrainy, osłabiali oni środkowoeuropejski głos w sprawie konfliktu na linii Moskwa–Tbilisi w Brukseli [8, s. 164].

Wojna Rosji z Gruzją miała jeszcze jeden skutek dla polityki RP wobec Kijowa w 2008 r. W listopadzie szef polskiej dyplomacji Radosław Sikorski na forum Rady Atlantyckiej w Waszyngtonie ostrzegł przed zastosowaniem na Ukrainie podobnych jak w Gruzji działań wojskowo-politycznych ze strony Federacji Rosyjskiej. Zauważył on słusznie, że część polityków rosyjskich podważa integralność terytorialną państwa ukraińskiego, nie uznając Półwyspu Krymskiego za trwałą część Ukrainy. Sikorski na wspomnianym spotkaniu wystąpił

z propozycją otoczenia Ukrainy parasolem ochronnym Sojuszu Północnoatlantyckiego. Przedstawił pomysł, aby NATO zobligowało się do podjęcia wspólnych działań na wypadek podważenia integralności terytorialnej Ukrainy przez Rosję. Aneksja Krymu przez Federację Rosyjską w 2014 r. potwierdziła słuszność obaw Sikorskiego z 2008 r., jednak sama idea wspólnej reakcji na agresywne działania Aliansu Północnoatlantyckiego wobec Kijowa spotkała się z chłodnym przyjęciem zachodniej wspólnoty międzynarodowej. Niemniej propozycję Sikorskiego, aby NATO stało się de facto gwarantem nienaruszalności granic Ukrainy, ocenić należy jako istotną inicjatywę Warszawy, której celem było włączenie Kijowa do wspólnego obszaru euroatlantyckiego bezpieczeństwa [25].

4.2. Rok 2009

Główne cele i założenia polityki RP (według wizji prezydenta Kaczyńskiego) wobec Ukrainy na lata 2009 i 2010 zostały przedstawione w dokumencie *Mapa drogowa współpracy Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy w latach 2009 i 2010* [3]. Dokument, pomimo nieco ogólnikowych zapisów, stanowił zbiór ramowych działań do wykonania w dwustronnych relacjach. Strona polska miała m.in. zobowiązać się do promocji euroatlantyckiej drogi Ukrainy, pomóc w uzyskaniu ułatwień wizowych (finalnie uzyskanie przez Kijów reżimu bezwizowego) oraz zadeklarować współpracę w celu podpisania *Umowy Stowarzyszeniowej i Umowy o Wolnym i Pogłębionym Handlu między UE a Ukrainą*.

Prezydent Kaczyński w 2009 r. nadal podnosił publicznie kwestię konieczności otarcia wymiernych perspektyw euroatlantyckich dla Kijowa [9, s. 283]. Według Lecha Kaczyńskiego zadaniem Polski miała być pomoc w akcesji Ukrainy do UE i Sojuszu Północnoatlantyckiego w realnej perspektywie, bez sztucznego wydłużania tego okresu.

Nieco odmienne stanowisko w tej sprawie prezentował w 2009 r. polski rząd. W wygłaszanym co roku przemówieniu o charakterze programowym Radosław Sikorski zaakcentował inne elementy, jeśli chodzi o europejską „drogę” Ukrainy. Główną tezę wystąpienia szefa polskiej dyplomacji ws. Ukrainy w Sejmie RP była konstatacja, że tempo oraz stopień zaawansowania integracji z UE i Sojuszem Północnoatlantyckim zależy głównie od samych Ukraińców, Polska zaś ma mieć w tym procesie rolę zaledwie pomocniczą. Szef polskiego MSZ w swoim exposé mocno podkreślił znaczenie instrumentów wpisujących się w działalność UE jako tych narzędzi, które pomogą Ukrainie w modernizacji i stopniowym zbliżeniu się do struktur euroatlantyckich. Sikorski, co zresztą było całkowicie zbieżne z linią rządu i programem politycznym PO, wyeksponował znaczenie PW w ramach polityki Polski wobec Ukrainy. UE jako całość, a w szczególności PW, miały być instytucjami, przez które Polska miała prowadzić aktywną politykę wschodnią [20].

Polski Minister Spraw Zagranicznych odważył się też w 2009 r. w kilku swoich wystąpieniach na dość jawną krytykę ukraińskiego państwa. Zarzucał Ukrainie powolne tempo reform, brak modernizacji polityczno-gospodarczej czy wreszcie ambiwalentną postawę elit politycznych nad Dnieprem w zakresie realizacji euroatlantyckiej drogi. Symptomatyczne, że w 2009 r. przedstawiciele polskiego rządu (i popierającej go koalicji) przestali praktycznie używać wprost sformułowań o akcesji Ukrainy do UE bądź Organizacji Paktu Północnoatlantyckiego, lecz jedynie o zbliżaniu się do tych organizacji [5, s. 156–157].

Kontakty na szczeblu politycznym pomiędzy najwyższymi przedstawicielami obydwu państw nie były w 2009 r. szczególnie intensywne. Na uwagę zasługuje na pewno styczniowa wizyta prezydenta Juszczeki we Wrocławiu, gdzie wraz z prezydentem Kaczyńskim oraz szefem czeskiego rządu Mirkiem Topolankiem dyskutowali o kwestiach związanych z europejskim bezpieczeństwem – również w wymiarze energetycznym [20]. Kolejne spotkanie o multilateralnym charakterze odbyło się na początku lipca w Lublinie z okazji 440. rocznicy

powstania Unii Lubelskiej. Oprócz głów państw Polski oraz Ukrainy wzięli w nim udział prezydenci Litwy, Łotwy oraz Estonii [22]. Było to kolejne spotkanie przywódców państw Europy Środkowo-Wschodniej zainicjowane przez prezydenta Kaczyńskiego. Przywołane wydarzenia można uznać za kontynuację szczytów politycznych o podobnym formacie podejmowanych przez Kaczyńskiego w latach wcześniejszych.

W zakresie współpracy międzyrządowej Donald Tusk dwukrotnie spotykał się w 2009 r. ze swoją odpowiedniczką na Ukrainie. W lipcu dyskutował z ukraińską premier o stanie przygotowań obu państw do Mistrzostw Europy w Piłce Nożnej w 2012 r., we wrześniu zaś premier Ukrainy uczestniczyła w obchodach sześćdziesiątej rocznicy rozpoczęcia II wojny światowej. Stosunki pomiędzy rządami obydwu państw nie układały się już jednak wzorowo. Julia Tymoszenko oraz związany z nią obóz polityczny zaczęli dostrzegać zmianę kursu rządu RP sygnalizowaną wielokrotnie przez ministra Sikorskiego. Jako publiczne niezadowolenie ze zmiany retoryki Polski ws. Ukrainy można uznać np. wcześniejszy wyjazd Julii Tymoszenko z uroczystości na Westerplatte (uroczystości siedemdziesiątej rocznicy wybuchu II wojny światowej) pod pretekstem konieczności jej spotkania z autokratycznym przywódcą libijskim Muammarem Kadamim. Wcześniej, tj. w styczniu 2009 r., premier Ukrainy odmówiła przyjazdu na odbywający się w Warszawie szczyt Europejskiej Partii Ludowej [17, s. 210]. Gesty te, choć głównie symboliczne, egzemplifikują zmieniające się wówczas nastawienie Kijowa wobec polityki RP.

Szef polskiej dyplomacji w 2009 r. wizytował Ukrainę aż trzykrotnie. Jednak jak zauważa Łukasz Adamski, żadna z wizyt nie zaowocowała żadnymi ważkimi deklaracjami politycznymi, nie mówiąc o konkretnych, wymiernych rezultatach [5, s. 158–159]. Za najbardziej spektakularną porażkę można uznać czerwcową wizytę Radosława Sikorskiego oraz Franka-Waltera Steinmeiera w Kijowie. Obaj ministrowie podjęli wcześniej na forum UE działania mające na celu uzyskanie zgody Brukseli na wsparcie finansowe przeżywającego trudności ekonomiczne państwa ukraińskiego. Sprawa ta miała być jednym z tematów dyskusji z przywódcami ukraińskimi w trakcie wizyty. Sikorski i Steinmeier mieli przekonywać polityków ukraińskich do zawarcia kompromisu wewnątrzpolitycznego w sprawie rozpoczęcia najpilniejszych reform. Ponadto miały wówczas zostać omówione europejskie perspektywy Ukrainy. Jednakże ze względu na wewnętrzne spory polityczne pomiędzy Prezydentem Juszczenką a premier Tymoszenko do spotkania delegacji z tą ostatnią w ogóle nie doszło. Finalnie niestety nie podjęto w trakcie wizyty żadnych wiążących ustaleń ws. przeprowadzenia na Ukrainie jakichkolwiek reform [16].

Rok 2009 wiązał się z przełomem, a przynajmniej widoczną zmianą w polityce RP wobec Ukrainy. Złożyło się na to wiele czynników, do których można zaliczyć m.in. głęboki konflikt polityczny na Ukrainie, brak wizji i woli politycznej do przeprowadzenia przez ukraińskich decydentów niezbędnych reform strukturalnych w zakresie polityki i gospodarki, oligarchiczną, nieefektywną strukturę zarządzania państwem, czy też wielowektorową, niedookreśloną, „mętą” politykę zagraniczną Kijowa. Gabinet kierowany przez Donalda Tuska wyciągnął z tego konkretne wnioski i w 2009 r. zredefiniował, przynajmniej na poziomie taktycznym i operacyjnym, główne założenia polskiej polityki wobec Ukrainy. Trafnie uchwycił to Łukasz Adamski, który o zmianie polityki wobec Kijowa pisał:

„Rząd Polski zrezygnował z forsowania członkostwa Ukrainy w NATO w obliczu jawnie bądź skrycie wyrażanej niechęci do Sojuszu ukraińskich elit (prócz prezydenta Juszczenk i jego najbliższych zwolenników), tudzież społeczeństwa (względnie zbilansowany stosunek przeciwników i zwolenników tej organizacji występuje tylko w zachodniej części Ukrainy). Z kolei polskie zaangażowanie w proces integracji europejskiej Ukrainy zostało

zmodyfikowane. Zaczęto wychodzić z założenia, że zabiegi o przyznanie temu krajowi tzw. Perspektywy europejskiej i promowanie dalekosiężnej wizji integracji Ukrainy z UE będą kontrproduktywne, gdyż z oceny sytuacji Ukrainy nie wypływają jakiekolwiek nowe argumenty, które byłyby w stanie przekonać państwa UE sceptycznie nastawione wobec tych planów. Stąd też postanowiono się skoncentrować na konkretnych sprawach: zycliwym wsparciu Ukrainy w procesie negocjowania Umowy Stowarzyszeniowej i utworzenia tak zwanej pogłębionej strefy wolnego handlu z UE, a także w zabiegach Ukrainy o udzielenie przez UE większej pomocy modernizacyjnej, w tym na promowanie Partnerstwa Wschodniego” [5, s. 159].

Na samej Ukrainie po generalnie pozytywnym, choć niebezskrytycznym przyjęciu inicjatywy PW, ze strony Kijowa pojawiły się pierwsze mniej optymistyczne oceny tej flagowej, polsko-szwedzkiej inicjatywy dyplomatycznej. Państwo ukraińskie w latach 2008–2009 spośród wszystkich sześciu krajów objętych tym programem charakteryzowało się najbardziej zaawansowanym stopniem współpracy z Brukselą. Jak zauważył Igor Lyubashenko, doświadczenie realizacji Europejskiej Polityki Sąsiedztwa w odniesieniu do Ukrainy stało się jedną z głównych podstaw i przesłanek wypracowania koncepcji PW. Ale ów ukraiński politolog już w 2009 r. w sprawie podejścia Ukrainy do samej inicjatywy konstatawał, że „Ukraina przyjęła inicjatywę jeżeli nie z entuzjazmem, to przynajmniej z większą gotowością do współpracy. Jednak już teraz widoczne są sygnały niezadowolenia, motywowanego tym, że Partnerstwo Wschodnie pozbawione jest wyraźnego celu, swoistego punktu odniesienia. Być może, jest to głównie skutek niezrozumienia się nawzajem, jednak sytuacja taka wskazuje, że często Unia Europejska nie jest w stanie skutecznie prowadzić dialog, przekonywać partnerów o racjonalności jej propozycji” [13].

W 2009 r. krytyka PW ze strony Ukrainy dotyczyła również bardziej konkretnych, policzalnych kwestii. Eksperci ukraińscy często wysuwali argumenty, że Bruksela w stopniu niewystarczającym sfinansowała ów projekt, tj. na realizację szerokich i ambitnych celów przeznaczyła bardzo skromne środki finansowe. Krytyka PW dotyczyła też samych jego założeń. Na Ukrainie realnie obawiano się, że nie przyniesie on żadnych wymiernych rezultatów, jak np. zniesienie wiz dla ukraińskich obywateli czy też otwarcie wyraźnej perspektywy członkowskiej w UE. Last but not least, pojawiła się krytyka motywowana względami ambicjonalno-psychologicznymi. Opinii publicznej na Ukrainie nie spodobało się postawienie tego państwa w jednym szeregu z takimi „prymusami” integracji europejskiej, jak Białoruś czy Azerbejdżan.

4.3. Rok 2010

W 2010 r. kontynuowano realizację polskiej polityki wobec Ukrainy, a szerzej polskiej polityki wschodniej, głównie przez instytucje unijne. Rząd polski wraz z inauguracją programu PW kontynuował przekazywanie do Brukseli większej części swojej dotychczasowej aktywności w kierunku wschodnim. W tej kwestii narastał fundamentalny konflikt pomiędzy urzędującym jeszcze prezydentem Kaczyńskim a koncepcją polityki wobec Ukrainy forsowaną przez PO, rząd RP i osobiście ministra Sikorskiego.

Dynamika politycznych kontaktów polsko-ukraińskich do 10 kwietnia 2010 r. była bardzo słaba. Jedyne w zasadzie spotkaniem na najwyższym szczeblu, jednak nie o charakterze dwustronnym, była wizyta prezydenta Kaczyńskiego na inauguracji prezydentury Wiktora Janukowycza, niesławnego „bohatera” pomarańczowej rewolucji, który zwyciężył w II turze wyborów prezydenckich na Ukrainie minimalną liczbą głosów nad Julią Tymoszenko. Wydaje się, że wydarzenie to, podobnie jak śmierć prezydenta Kaczyńskiego w Smoleńsku w kwietniu 2010 r., można potraktować jako symboliczny koniec, a przynajmniej pauzę

w „strategicznym partnerstwie” Polski oraz Ukrainy, którego zwolennikami byli w latach 1995–2005 prezydent Aleksander Kwaśniewski, a w latach 2005–2010 prezydent Lech Kaczyński [12, s. 6–7]. I choć politykę zagraniczną następcy Wiktora Juszczenki można oceniać różnie, to nie ulega wątpliwości, że Wiktor Janukowycz nie nawiązał tak bliskich i przyjacielskich relacji z prezydentem Komorowskim, jak wcześniej ich poprzednicy [14].

5. Podsumowanie

Od czasu sformowania pierwszego gabinetu Donalda Tuska do momentu katastrofy smoleńskiej Ukraina pozostawała ważnym partnerem politycznym Polski, choć z pewnością należy wyróżnić w tym miejscu dwa etapy owego partnerstwa.

Pierwszy z nich symbolicznie zakończył się w roku 2008, kiedy to Polsce, krajom nadbałtyckim oraz Stanom Zjednoczonym nie udało się uzyskać przyznania Ukrainie Planu na Rzecz Członkostwa w NATO. Domknięciem tego etapu wydaje się być nieudana próba objęcia Ukrainy gwarancjami obronnymi Sojuszu Północnoatlantyckiego podjęta przez Radosława Sikorskiego w listopadzie 2008 r., tuż po wojnie rosyjsko-gruzińskiej. Ani NATO, ani UE nie zgodziły się na wykonanie jakichkolwiek posunięć realnie umożliwiających akcesję Ukrainy do tych organizacji. Na powiększający się dystans państw „zachodnich”, w tym Polski, dodatkowo nakładało się systematycznie zmęczenie stale pogarszającą się sytuacją wewnętrzną na Ukrainie. Dlatego też polski rząd częściowo od 2008 r., a na pewno od 2009 r., ze względu na niesprzyjające okoliczności zewnętrzne, a także postępowanie samych władz ukraińskich zaczął wycofywać się z polityki bezwarunkowego wspierania Ukrainy. Zmiana ta, a na pewno znacząca korekta polityki rządu RP, wydaje się rozpoczynać drugi etap, który trwał do końca ram czasowych obejmujących niniejszy artykuł².

Trzeba jednak zauważyć, że politykę wspierania Ukrainy za wszelką cenę prowadził nadal prezydent Lech Kaczyński, niezrażony niepowodzeniami Polski z 2008 r. na szczycie NATO w Bukareszcie i w Waszyngtonie. W przeciwieństwie np. do Radosława Sikorskiego nie krytykował on *explicite* państwa ukraińskiego i wielokrotnie dawał do zrozumienia, że Ukraina pozostaje najważniejszym w zasadzie – oprócz Stanów Zjednoczonych – partnerem Polski, a na pewno najważniejszym w wektorze wschodnim.

Jak się wydaje, najbardziej bolesną porażką na tym odcinku polityki zagranicznej w okresie objętym analizą w niniejszej pracy jest niezrealizowanie najważniejszych dwóch celów postawionych zarówno przez rząd Donalda Tuska i PO, jak również prezydenta Kaczyńskiego – realnego zbliżenia Kijowa do UE oraz Sojuszu Północnoatlantyckiego. Kolejnym niepowodzeniem była próba zbudowania przez prezydenta Kaczyńskiego bloku państw Europy Środkowo-Wschodniej, w którym Ukraina miała zajmować czołową pozycję. Blok taki miał stanowić przeciwwagę dla agresywnej polityki Federacji Rosyjskiej. Niestety, biorąc pod uwagę ograniczenia o charakterze zewnętrznym (sprzeczność części interesów Polski i np. pozostałych państw Grupy Wyszehradzkiej czy Bułgarii, relatywnie niewielki potencjał polityczno-gospodarczy Polski w UE oraz NATO, dość powszechna wśród państw „zachodnich” idea „resetu” z Rosją), a także o charakterze wewnętrznym (spory polityczne z obozem rządowym w Polsce, spory ambicjonalne, inne wizje polityki wschodniej etc.), nie udało się owego celu zrealizować.

Nie można jednak zapominać, że stronie polskiej (wraz ze Szwecją, państwami bałtyckimi oraz pewnym wsparciem Niemiec) udało się przeforsować na forum UE program PW, który obejmował także Ukrainę. Przekonanie partnerów do tej wspólnej, polsko-szwedzkiej inicjatywy

²Jak się wydaje, trwał także później. Niemniej jednak rozważania na ten temat wymagają odrębnych, pogłębionych studiów.

należy oceniać jako pewne osiągnięcie polskiej strony (biorąc pod uwagę np. niechęć Francji, tradycyjnie zorientowanej na region basenu Morza Śródziemnego). Niemniej Partnerstwo Wschodnie z racji kilku wad o charakterze koncepcyjnym (skromne środki finansowe, zbyt szerokie cele samej inicjatywy, zrównanie „prymusów” integracji z UE, tj. Ukrainy i Gruzji, z Azerbejdżanem i Białorusią etc.) nie spełniło w podanym okresie swoich celów i nie mogło w latach 2009–2010 być skutecznym narzędziem polityki UE (w tym Warszawy) wobec Kijowa. Trudno jednak znaleźć w literaturze przedmiotu głosy, które mówiłyby, że lepiej gdyby finalnie go nie zainicjowano. Nie brano bowiem wówczas w Brukseli na poważnie żadnej bardziej ambitnej inicjatywy skierowanej wobec wschodnich sąsiadów UE. Finalnie trudno jednak nie odnieść wrażenia, że deklarowane zarówno przez Polskę, jak i Ukrainę dwustronne partnerstwo w omawianym czasie nie zostało do końca wypełnione treścią, zaś dostępne „okna możliwości” w zakresie dwustronnych relacji nie zostały należycie wykorzystane.

Dokumenty

1. Bucharest Summit Declaration. Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Bucharest on 3 April 2008, http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_8443.htm (dostęp: maj 2016).
2. Informacja Ministra Spraw Zagranicznych Radosława Sikorskiego na temat polskiej polityki zagranicznej w 2009 roku, http://www.ms.gov.pl/pl/polityka_zagraniczna/priorytety_polityki_zagr_2012_2016/expose2/expose_2009/expose_2009?printMode=true (dostęp: maj 2016).
3. *Mapa drogowa współpracy Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy w latach 2009 i 2010*, https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0CCAQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.prezydent.pl%2Fdownload%2Fgfx%2Fprezydent%2Fpl%2Fdefaultaktualnosc%2F9%2F809%2F1%2F20090907_mapa_drogowa.pdf&ei=7R3_U4fJKIWf7Ab4loHQC-Q&usg=AFQjCNHaHJNG36inXMPfwl1A9cKAQWBUzQ&sig2=2rsAWBBj-2ZeB4N6BxQ-sIQ&bvm=bv.74035653,d.bGE (dostęp: maj 2016).
4. *Polska Obywatelska. Podstawy programu politycznego Platformy Obywatelskiej RP*, Warszawa 2007.

Opracowania

5. Adamski Ł., *Polityka Polski wobec Ukrainy*, „Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej”, Warszawa 2010.
6. Brzeziński Z., *Wielka Szachownica*, Politeja, Warszawa 1999.
7. Przelomiec M., *Tymoszenko. Historia niedokończona*, Bytom 2012.
8. Szeptycki A., *Polityka Polski wobec Ukrainy*, „Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej”, Warszawa 2009.
9. Wawrzyński P., Prezydent Lech Kaczyński. Narracje niedokończone, Toruń 2012.
10. Żurawski P. vel. Grajewski, *Geopolityka–siła–wola*. Rzeczypospolitej zmagania z losem, Kraków 2010.

Artykuły

11. Adamski Ł., *Ukraina*, w: *Partnerstwo Wschodnie – raport otwarcia*, red. B. Wojna, M. Gniazdowski, Warszawa 2009.
12. Kuspys P., *Polityka zagraniczna Ukrainy w 2010 roku. Próba bilansu*, „FAE Biuletyn Opinii” 2011, nr 4, Warszawa 2011.
13. Lyubaszenko I., *Ukraina w Partnerstwie Wschodnim: nowe wyzwania*, <http://liberte.pl/ukraina-w-partnerstwie-wschodnim-nowe-wyzwania/> (dostęp: sierpień 2014).
14. Łysek W., *Polityka zagraniczna Ukrainy pod rządami Wiktora Janukowycza*, <http://geopolityka.net/polityka-zagraniczna-ukrainy-pod-rzadami-wiktora-janukowycza/> (dostęp: wrzesień 2014).
15. Pawlenko R., *Transformacja reżimu politycznego na Ukrainie*, w: A. Antoszewski, A. Kolodia, K. Kowalczyk, *Transformacja w Polsce i na Ukrainie*. Wybrane aspekty, Wrocław 2010.

16. Romaniec R., *Wspólna misja w Kijowie*,
<http://www.dw.de/wsp%C3%B3lna-misja-w-kijowie/a-4337780> (dostęp: maj 2016).
17. Żurawski P. vel. Grajewski, *Okręt flagowy czy statek widmo?*, „Nowa Europa Wschodnia” Wrocław 2011, nr 2 (36), s. 210.

Opinie i wywiady zamieszczone w Internecie

18. *FAQ o Partnerstwie Wschodnim*,
<http://eastbook.eu/faq-o-partnerstwie-wschodnim/> (dostęp: maj 2016).
19. *Kaczyński: Szczyt NATO to wielki sukces Polski*,
<http://wiadomosci.dziennik.pl/polityka/artykuly/73629,kaczynski-szczyt-nato-to-wielki-sukces-polski.html> (dostęp: maj 2016).
20. *Kaczyński, Topolanek i Juszczenko o gazie we Wrocławiu*,
<http://www.dzienniklodzki.pl/artykul/81343,kaczynski-topolanek-i-juszczenko-o-gazie-we-wroclawiu,id,t.html?cookie=1> (dostęp: maj 2016).
21. *Na sporach Warszawy z Kijowem – skorzysta Moskwa*, z Przemysławem Żurawskim vel. Grajewskim rozmawia Krzysztof Karwowski,
<http://www.stefczyk.info/publicystyka/opinie/na-sporach-warszawy-z-kijowem-skorzysta-moskwa,8810011008> (dostęp: maj 2016).
22. *Obchody 440. rocznicy Unii Lubelskiej*,
<http://www.gazetapetersburska.org/pl/node/379> (dostęp: maj 2016).
23. *PO i PSL podpisały umowę koalicyjną*,
<http://www.rp.pl/artykul/71357.html> (dostęp: maj 2016).
24. *Polska mniejszość narodowa w Lwowskim Okręgu Konsularnym*,
http://www.lwow.msz.gov.pl/pl/wspolpraca_dwustronna/polacy_na_ukrainie/ (dostęp: maj 2016).
25. *Polskie władze zaniepokojone rosnącą w siłę Rosją*,
<http://www.tvn24.pl/wiadomosci-z-kraju,3/polskie-wladze-zaniepokojone-rosnaca-w-sile-rosja,154960.html> (dostęp: maj 2016).
26. Wyniki wyborów 2007 roku,
<http://wybory2007.pkw.gov.pl/SJM/PL/WYN/W/index.htm> (dostęp: maj 2016).
27. *Żukowska M.P., Ukraina dziękuje Polsce za wsparcie*,
<http://www.psz.pl/tekst-10310/Polska-Ukraina-dziekuje-Polsce-za-wsparcie> (dostęp: maj 2016).

Jan Wiktor Tkaczyński

Uniwersytet Jagielloński

ROZSZERZENIE WSCHODNIE UNII EUROPEJSKIEJ W PERSPEKTYWIE EKONOMICZNEJ. CZY TEORIA ENDOGENICZNEGO WZROSTU GOSPODARCZEGO ZNAJDUJE ZASTOSOWANIE W TRANSFORMACJI EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ?

Jan Wiktor Tkaczyński. The European Union's Extension Towards the East. The Economic Perspective. Can the Theory of Endogenous Economic Growth be Applied in the Transformation of Central and Eastern Europe?

Without institutional changes in the countries restructuring their political-economic and social system, it would be impossible to achieve a goal, which establishes an efficient and competitive economy. This policy requires not only the forming of financial markets and institutions, but also a deep reform of economic life. Therefore, the subject of this article are the clearly obvious transformation processes in Central and Eastern Europe after 1989, such as Ukraine after 2004. In the first part of this article, the author indicates the determinants of the transformation process in the Central and Eastern European countries, characterizing, e.g., such factors as the geopolitical location of a country, the achieved level of economic development before 1989, or the depth of the reforms and their social acceptance. However, it is the second part of the article which is its essence, as it presents how some of the elements of the transformation theory have affected different aspects of social, political and economic life of the country and at the same time allows exposure of a series of myths concerning transformation.

Key words: Transformation, Central and Eastern Europe, Ukraine.

Patrząc oczyma karykaturzysty [9] na proces rozszerzenia wschodniego Unii Europejskiej, to wygląda on tak:

Rozszerzanie się Unii Europejskiej na Wschód można bez wątplenia potraktować jako proces transformacyjny, w wyniku którego w każdym z krajów tego regionu przekształceniu ulegają wszystkie dziedziny życia politycznego, gospodarczego i społecznego. Pierwszy etap wspomnianego rozszerzenia, który miał miejsce w roku 2004, objął następujące państwa: Estonię, Łotwę, Litwę, Polskę, Czechy, Słowację, Węgry i Słowenię. A więc kraje,

których położenie geopolityczne – jeszcze przed rokiem 1989 – czeski pisarz Milan Kundera celnie określił jako znajdujące się kulturowo na Zachodzie, politycznie na Wschodzie, a geograficznie w środku naszego kontynentu [3, s. 217–223].

Problematyczność owego rozszerzenia staje się jednak oczywista dopiero wtedy, gdy uprzytomnimy sobie, że wprowadzie powierzchnia UE zwiększyła się wówczas o 1/3, ale do Unii zostały przyjęte państwa, w których w momencie przystąpienia do Unii dochód narodowy brutto *per capita* wynosił zaledwie od 46% (tak w przypadku Łotwy) do 86% (tak z kolei w najlepszym przypadku Słowenii) średniej dla UE [16]. Rozziew ten staje się jednak szczególnie jaskrawy wtedy, gdy zestawimy ów dochód *per capita* ze średnim dochodem na głowę jednego mieszkańca w takich państwach, jak z jednej strony Niemcy i Francja, z drugiej natomiast takich, jak obiekt naszego tutaj zainteresowania, czyli Ukraina.

Tabela 1. Dochód narodowy brutto wybranych państw UE oraz Ukrainy per capita (w USD)

Państwo	2005	2010	2014
Niemcy	33 542	40 163	47 627
Francja	33 818	39 186	39 771
Łotwa	7634	11 379	16 037
Słowenia	18 169	23 417	18 416
Estonia	10 330	14 062	19 719
Polska	7963	12 302	14 422
Czechy	12 705	18 866	19 553
Węgry	10 936	12 795	13 902
Ukraina	1828	2973	3082

Przywołanie ostrzegawczych słów Zbigniewa Brzezińskiego, mówiącego w 1994 r., że „pokonanie komunizmu będzie trwało tak długo, jak długo trwał on sam” [2, s. 15], pozwala uzmysłwić sobie przy odwołaniu się do przykładu Polski (kraju o największym potencjale gospodarczym w grupie środkowoeuropejskich państw przechodzących transformację) oraz Grecji (państwa o bezsprzecznie jednej z najsłabszych gospodarek w UE), jak złożonym i długotrwałym jest proces transformacji. Zgodnie z danymi OECD [21] w roku 2004 dochód narodowy brutto liczony na jednego mieszkańca wyniósł w Polsce 13 053,8 USD. W tym samym roku wskaźnik ten kształtował się dla Grecji na poziomie 25 432,3 USD. Zakładając bardzo optymistycznie, że wskaźnik wzrostu dochodu narodowego będzie rósł w skali roku w Polsce o 4%, a w Grecji tylko o 1%, to w roku 2024 wyniesie on dla Polski 28 602,49 USD, gdy tymczasem w Grecji osiągnie on poziom 31 032,25 USD. Oznacza to, że w okresie dwudziestu lat od przystąpienia naszego kraju do Unii Europejskiej polski dochód narodowy brutto liczony na jednego mieszkańca osiągnie zaledwie 92% poziomu dochodu *per capita* w jednym z najmniej zamożnych państw (starej) Unii Europejskiej.

Mimo wszystko byłoby całkowicie fałszywe kreślić na tym (lub podobnym) przykładzie obraz Europy Środkowo-Wschodniej jedynie czarnym kolorem. Dzisiejsza Europa Środkowo-Wschodnia nie jest ani – jak chcą tego jedni – „wioską potiomkinowską”, gdzie reklamy zastępują domy, ani też – jak chcą tego drudzy – „gospodarczym tygrysem Europy”. Mówiąc zatem w największym skrócie, nie jest tym regionem, w którego opisie za zasadne uchodziłoby uwypuklenie takich cech charakterystycznych, jak:

- biedne, zacofane rolnictwo
- wysoki stopień korupcji w życiu publicznym
- niestabilność ram prawnych

– wysoki stopień zorganizowanej przestępczości (w tym m.in. handel ludźmi, szmugiel papierosów czy kradzionych samochodów).

Zarówno dla politologów, jak i ekonomistów bezsporne jest, że integracja Europy Środkowo-Wschodniej wywołuje procesy dostosowawcze (adaptacyjne) różnego rodzaju, które będą prowadzić – tu także panuje jedność poglądów – do nowej równowagi aktywności gospodarczych w rozszerzonej Unii Europejskiej [6, s. 9–38]. Jak jednak owa równowaga będzie wyglądać w przyszłości, tutaj zarówno politolodzy, jak ekonomiści różnią się poglądami. Jeśli zatem według pierwszych kapitalne znaczenie należy przypisać takim kryteriom, jak:

- stabilność struktur/institucji demokratycznych
- rządy prawa
- przestrzeganie praw człowieka oraz ochrona praw mniejszości – to według drugich, czyli ekonomistów, rozstrzygające znaczenie należy przypisać:
 - liberalizacji życia gospodarczego
 - budowie efektywnego systemu bankowego i zarządzania oraz
 - nadrobieniu luki w rozwoju technologicznym.

Nie odmawiając racji ani jednemu, ani drugiemu, decydujące znaczenie dla osiągnięcia sukcesu w aspekcie gospodarczym ma w przypadku rozszerzenia wschodniego UE rozpatrywanie go jako procesu transformacyjnego w kategoriach przestrzenno-ekonomicznych. Przede wszystkim dlatego, że postęp techn(olog)iczny jako jedna z pozycji buchalteryjnych (*growth accounting*) w neoklasycznym modelu ekonomii przyjmuje postać prawie że *black box* [1, s. 318], a więc *metody badania obiektu i budowania jego modelu jedynie na podstawie reakcji (output) na określone, wymuszone bodźce (input)*. Stąd zaproponowany kierunek myślenia i dowodzenia zarazem pozwala postawić tutaj dwa istotne z punktu widzenia tytułowej problematyki pytania badawcze:

1) Czy teorie ekonomiczne w odniesieniu do transformacji mogą dostarczyć pożądane (roz)poznanie polityczno-gospodarczych konsekwencji integracji?

2) Czy zdobyte w tym procesie doświadczenia są przekładalne?

Próbę udzielenia odpowiedzi na tak sformułowane pytania musi jednak poprzedzić przypomnienie, które warunki i w jaki sposób determinują w ogóle politykę wzrostu gospodarczego. Z najważniejszych wymienić należy, oprócz kształtowania korzystnych ram – takich jak chociażby zasady konkurencji – przede wszystkim te czynniki, które prowadzą do wzrostu ilości i jakości czynników produkcji (pracy, kapitału, ziemi) oraz te, które ułatwiają postęp techn(olog)iczny. Za wspierające czynniki uznać z kolei wypada wszystkie te, z którymi mamy do czynienia w dziedzinach kształcenia, badań bądź komunikacji. Tyle w teorii. Tymczasem według danych empirycznych widoczne staje się, że wpływ przywołanych czynników produkcji w porównaniu z postępowaniem technicznym notuje tendencję malejącą. I to zarówno w gospodarkach państw wysoko uprzemysłowionych, jak i tych, które dopiero na tę drogę wstępują. Obserwacja ta nie zaskakuje o tyle, o ile weźmie się pod uwagę, że zysk krańcowy przy zainwestowaniu kapitału, pracy i ziemi – w dłuższej perspektywie – systematycznie maleje [1, s. 318].

Rozwiązania przedstawionego problemu wolno zatem szukać w modyfikacji teorii endogenicznego wzrostu gospodarczego. Według bowiem tej teorii konwergencja gospodarcza dwóch państw (albo mówiąc inaczej – dwóch obszarów gospodarczych) ma miejsce wtedy, gdy w obydwu tych państwach (obszarach) produkuje się przy pomocy tych samych technologii, a wzorzec oszczędzania jest do siebie zbliżony. Ponieważ przedmiotowa teoria charakteryzuje się występowaniem różnych modeli (o czym dalej), warto wskazać najpierw, że wyjaśniają one wzrost gospodarczy w sposób endogeniczny, tj. w ramach danego

modelu. Cecha ta stanowi przeciwieństwo neoklasycznej teorii wzrostu, według której długookresowy wzrost był (jest) determinowany przez egzogeniczny postęp techniczny wprowadzany do modelu równocześnie z innymi założeniami. Osiągnięcie wobec tego endogenicznego wzrostu gospodarczego staje się możliwe dzięki odejściu od neoklasycznej funkcji produkcji, zakładającej malejące przychody z odtwarzalnych czynników produkcji.

Aczkolwiek w grupie modeli endogenicznych występują stałe przychody z odtwarzalnych czynników produkcji, to wzrost ten w poszczególnych modelach rzeczony grupy jest jednak uzależniony od różnych elementów. Spośród nich – przykładowo – szybszy wzrost gospodarczy zapewniają (ułatwiają) przede wszystkim takie czynniki, jak: wyższe inwestycje w kapitał ludzki, większy zasób kapitału ludzkiego bądź wydłużenie czasu pracy, a wreszcie większe nakłady na B+R lub wyższa efektywność prac badawczo-rozwojowych. Musi zatem w tej sytuacji dawać wiele do myślenia obserwacja potwierdzona przez wszystkie modele ekonomii neoklasycznej, że zjawisko konwergencji między gospodarką słabiej a silniej rozwiniętą rzeczywiście zachodzi, ale przy spełnieniu warunku, iż dążą one do tego samego stanu równowagi długookresowej. Nawet bowiem fakt, że modele te różnią się między sobą szacunkami wysokości współczynnika informującego o szybkości zbieżności, nie zmienia tego, że gospodarki słabiej rozwinięte wykazują w opisanym przypadku szybsze tempo wzrostu gospodarczego aniżeli gospodarki wyżej rozwinięte.

Natomiast endogeniczne modele wzrostu nie wskazują na występowanie zjawiska konwergencji. Wprost przeciwnie, z niektórych modelowych ujęć endogenicznych wynika, że tempo wzrostu gospodarczego rośnie wraz ze wzrostem poziomu dochodu, co musi przekładać się na występowanie tendencji dywergencyjnych. Nie wdając się w szczegółowe przedstawienie podstawowych dla teorii wzrostu endogenicznego albo modelu learning-by-doing Romera [12, s. 1002–1037], albo modelu Lucasa [7, s. 3–42], albo modelu Rebelo [10, s. 500–521], albo modelu Romera ze zwiększającą się liczbą dóbr [11, s. 71–102], albo wreszcie modelu Aghiona-Howitta z poprawiającą się jakością dóbr [5, s. 323–351] bądź dodatkowo modelu Mankiwa-Romera-Weila [8, s. 407–437], będącego rozszerzonym modelem Solowa [13, s. 65–94] wyznaczników, warto jedynie na potrzeby niniejszego opracowania podkreślić, że wszystkie rzeczony modele można rozbudowywać w celu wyjaśnienia wpływu wielu innych czynników na wzrost gospodarczy.

Możliwe kierunki tak zdefiniowanej rozbudowy obejmują wprowadzenie do modelu określonej polityki gospodarczej uwzględnienia endogenicznego przyrostu naturalnego, otwarcia gospodarki bądź wymiany handlowej z zagranicą. Przy tym zarówno wzrost, jak i konwergencja – co ma szczególne znaczenie dla transformacji – są determinowane i przyspieszane przez takie czynniki, jak:

- a) wysoki stopień powiązania wymiany handlowej
- b) wysokość zagranicznych inwestycji [14, s. 42–42]
- c) konkurencyjność gospodarki.

Jeśli zapytamy, dlaczego właśnie te, a nie inne czynniki odgrywają taką rolę, lub pytając inaczej – dlaczego właśnie przedostatni z wymienionych czynników jest szczególnie ważny, to odpowiedź (posługując się terminologią Marksowską) jest stosunkowo prosta: nie da się budować kapitalizmu bez kapitału.

Dla zobrazowania wyżej przedstawionych tez weźmy zatem pod uwagę przykład Ukrainy [18], a dokładnie rzecz ujmując – jej wymianę handlową (w mln euro) z UE pojmowaną tutaj jako całość.

Tabela 2. Wymiana handlowa Ukrainy z UE (w mln euro)

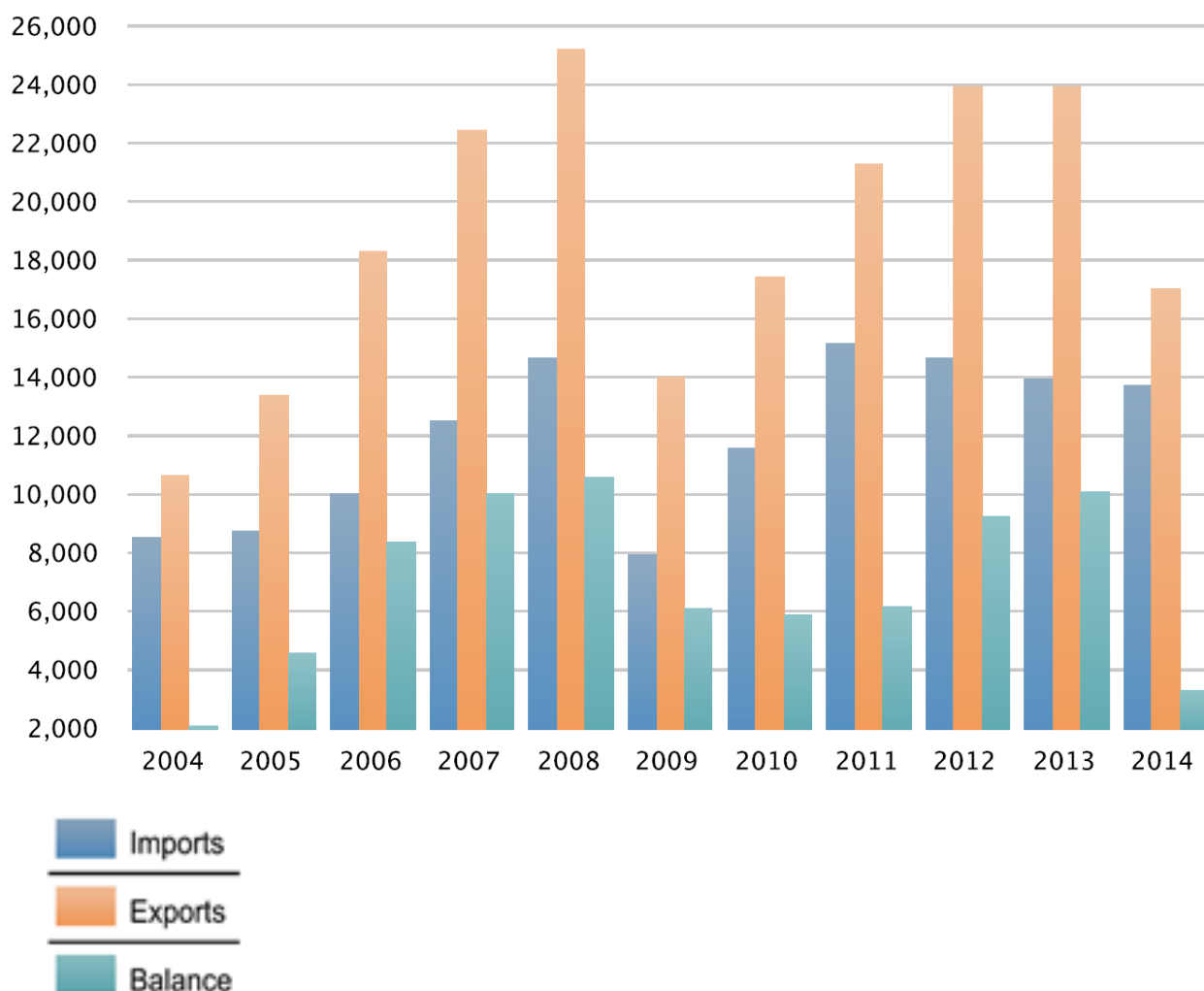

Tabela 3. Udziały w wymianie handlowej Ukrainy z UE i Rosją (w procentach)

Rok	UE–28	Rosja
2009	34,0	28,9
2010	31,3	36,2
2014	35,2	20,8

Jeśli dane statyczne nie zwodzą, to ponad 1/3 ukraińskiej wymiany handlowej [17] przypada obecnie na UE. Danym tym nie należałoby (być może) przypisywać aż tak wielkiego znaczenia, gdyby nie fakt, że jeszcze u progu transformacji liczby te wyglądały zupełnie inaczej: głównym partnerem handlowym Ukrainy była Rosja i kraje dawnego Związku Radzieckiego. Obecnie obserwujemy nie tylko zmniejszanie się wolumenu wymiany handlowej między Ukrainą a Rosją, ale również stosunkowo jej niski poziom, bo wynoszący zaledwie 1/5 w ogólnym bilansie handlowym Ukrainy.

Inaczej wygląda to w przypadku procentowo policzonego w stosunku do produktu krajowego brutto (PKB) wolumenu bezpośrednich inwestycji zagranicznych [15]. Tych jest zdecydowanie za mało na Ukrainie, ale mimo to na uwagę zasługuje fakt, że nie zachodzi tu przypadek Węgier z roku 2010.

Tabela 4. Wielkość wolumenu bezpośrednich inwestycji zagranicznych w stosunku do PKB w wybranych państwach UE oraz na Ukrainie (w procentach)

Państwo	2005	2010	2012	2014
Łotwa	4,7	1,8	3,8	2,4
Słowenia	2,7	0,6	0,1	3,1
Estonia	22,3	10,5	7,0	6,2
Polska	3,6	3,8	1,4	b.d.
Czechy	8,5	4,9	4,6	2,4
Węgry	7,6	-16,2	4,7	8,5
Ukraina	9,1	4,7	4,7	0,6

Zupełnie inny obraz dostarcza zestawienie konkurencyjności wybranych gospodarek w latach 2013–2015 [19, 20]. Widzimy bowiem wyraźnie, że miejsce Ukrainy w rankingu nie tylko się poprawia, ale też że współczynnik konkurencyjności gospodarki ukraińskiej sam w sobie rośnie.

Tabela 5. Zestawienie konkurencyjności gospodarek wybranych państw UE oraz Ukrainy

Państwo	2013/2014 (148 państw)		2014/2015 (144 państwa)	
	miejsce	Wynik w skali punktowej od 1 (min) do 7 (max)	miejsce	Wynik w skali punktowej od 1 (min) do 7 (max)
Niemcy	4	5,51	5	5,49
Francja	23	5,05	23	5,08
Łotwa	43	4,40	42	4,50
Słowenia	70	4,25	70	4,22
Estonia	32	4,65	29	4,71
Polska	42	4,46	43	4,48
Czechy	46	4,43	37	4,53
Węgry	63	4,25	60	4,28
Ukraina	84	4,05	76	4,14

Przedstawione dane pozwalają na następujące podsumowanie: (1) sama polityczna transformacja, a więc bez systemowej przebudowy ekonomicznej, pokazuje, że procesy adaptacyjne nie są dość odporne na wyzwania, przed którymi staje w tym okresie dane państwo. Mechanizm ten działa także w drugą stronę: same reformy gospodarcze, bez politycznych zmian, nie przynoszą w dłuższej perspektywie pożądanych efektów. Przystąpienie do UE wymusza zatem, (2) w formie efektu domina, kontynuację rozpoczętych zmian, zarówno politycznych, jak i gospodarczych i tym samym stanowi nieodwracalny krok w stronę konwergencji rozwoju społeczeństw oraz gospodarek na Zachodzie i na Wschodzie. Tę prawidłowość, nawet jeżeli przyjmujemy perspektywę integracyjną w dłuższym wymiarze czasowym, możemy odnieść (3) również do Ukrainy.

Monografie

1. Engelkamp P., Sell F.L., *Einführung in die Volkswirtschaftslehre*, Springer Verlag, Berlin–Heidelberg 2011.
2. Friedrich P., Tkaczyński J.W., *Auslandsinvestitionen in Polen*, Berlin Verlag + Verlag Österreich, Berlin–Wien 1995.

3. Kundera Milan, *The Tragedy of Central Europe, w: From Stalinism to Pluralism. A Documentary History of Eastern Europe since 1945*, ed. Gale Stokes, Oxford University Press, New York–Oxford 1991.

4. Tkaczyński J.W., Rossmann G., *Die Fonds der Europäischen Union. Finanzinstrumente vor dem Hintergrund der Osterweiterung der Gemeinschaft*, Peter Lang Verlag, Frankfurt a. M. 2001.

Artykuły

5. Aghion Philippe, Howitt Peter, *A Model of Growth through Creative Destruction*, „Econometrica” 1992, nr 60.

6. Lammers Konrad, *Die Osterweiterung aus raumwirtschaftlicher Perspektive – Prognosen regionalökonomischer Theorien und Erfahrungen aus der bisherigen Integration in Europa*, „Konjunkturpolitik” 2002, nr 53.

7. Lucas Robert E., *On the Mechanics of Economic Development*, „Journal of Monetary Economics” 1988, nr 22.

8. Mankiw Gregory N., Romer David, Weil David N., *A Contribution to the Empirics of Economic Growth*, „The Quarterly Journal of Economics” 1992, nr 107.

9. Mohr Burkhard, *Roll over. Viel-beschworene und wenig pressante Ost-Erweiterung*, Das Parlament, 24 I 2001.

10. Rebelo Sergio, *Long-Run Policy Analysis and Long-Run Growth*, „Journal of Political Economy” 1991, nr 99.

11. Romer Paul M., *Endogenous Technological Change*, „Journal of Political Economy” 1990, nr 98.

12. Romer Paul M., *Increasing Returns and Long-Run Growth*, „Journal of Political Economy” 1986, nr 94.

13. Solow Robert M., *A Contribution to the Theory of Economic Growth*, „The Quarterly Journal of Economics” 1956, nr 70.

14. Tondl Gabriele, *Die Konvergenzperspektive Osteuropas*, „Konjunkturpolitik” 2002, nr 53.

Adresy internetowe

15. <http://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.WD.GD.ZS> (dostęp: 3 maja 2016).

16. <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD> (dostęp: 3 maja 2016).

17. <http://pressja.wsiz.pl/handel-zagraniczny-ukrainy-otwarty-rynek-ue-handlowe-ograniczenia-stronie-rosji/> (dostęp: 3 maja 2016).

18. http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_113459.pdf (dostęp: 3 maja 2016).

19. <http://www.weforum.org/reports/global-competitiveness-report-2013-2014> (dostęp: 3 maja 2016).

20. http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2014-15.pdf (dostęp: 3 maja 2016).

21. https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=PDB_LV (dostęp: 3 maja 2016).

Marek Czajkowski

Uniwersytet Jagielloński

AMERYKAŃSKI PROGRAM OBRONY PRZECIWRAKIETOWEJ W EUROPIE – ASPEKTY POLITYCZNE

Marek Czajkowski. The US Missile Defense Program in Europe - political aspects.

The article aims to analyze some of the political problems associated with the location of elements of the US global missile defense system in Europe. It primarily discusses the place of missile defense in the US security strategy, as the United States perceives the military instrument as one of the most important elements of its national security strategy; hence the determination and consistency in its location, as well as all the consequences in the political dimensions being the subject of our interest. In the further part, it shows the current status and prospects of the missile defense program for Europe, including some necessary technical details and organizational issues, as this part of the issue constitutes the second fundamental determinant of the political role of the missile defense in Europe. Finally, it examines the political importance of the missile defense in Europe from the point of view of European security, devoting a special place to the presentation of the role played by it in relations between the West and Russia.

Key words: international relations, international security, European security, missile defense, transatlantic relations, NATO, ALTBMDS, EPAA, USA, Russia, Europe.

Już w pierwszych latach XXI w. Stany Zjednoczone rozpoczęły przygotowania do rozmieszczenia elementów obrony przeciwrakietowej w teatrze europejskim, w ramach planów globalnego systemu obrony przeciw rakietom balistycznym, którego pełna, oficjalna nazwa brzmi *Ballistic Missile Defense System (BMDS)* [2]. W 2009 r., po zmianie administracji w Białym Domu, ogłoszono program pod nazwą *European Phased Adaptive Approach (EPAA)*, wyszczególniający etapy budowy europejskiego segmentu BMDS. W jego realizacji już od kwietnia 2011 r. odpowiednio wyposażone okręty US Navy prowadzą regularne patrole na Morzu Śródziemnym, a w niedalekiej przyszłości do służby mają wejść stacjonarne instalacje w bazach w Rumunii i zapewne także w Polsce. Sprawy te wywołują wiele kontrowersji politycznych, zarówno w Europie, jak też i w USA, a także w wymiarze transatlantyckim, ponieważ za oceanem zwraca się uwagę na kluczowy wymiar globalny planu przeciwrakietowego dla Europy, a z kolei dla Starego Kontynentu ważniejsze są pewne konteksty regionalne. Istotnym dla obu stron czynnikiem jest także stały i zdecydowany sprzeciw Rosji, która utrzymuje, że europejskie instalacje defensywne USA będą jednym z czynników zagrażających jej potencjałowi nuklearnego odstraszania, postrzeganemu przez Moskwę jako klucz do bezpieczeństwa narodowego.

Wydaje się zatem, że warto podjąć próbę częściowego choćby zreasumowania tej problematyki i wyciągnięcia pewnych wniosków dotyczących obrony przeciwrakietowej Europy, które ważne będą także z punktu widzenia naszego kraju. Oczywiście temat jest bardzo rozległy, analizy w jego ramach obejmować mogą całe spektrum problematyki politycznej, zarówno międzynarodowej, jak i wewnątrzpaństwowej, a także kwestie ekonomiczne, świadomościowe i oczywiście techniczne oraz operacyjne związane ze *stricto* militarną stroną zagadnienia. W niniejszej pracy podejmiemy się zatem omówienia pewnych tylko aspektów związanych z politycznym wymiarem tej tematyki w kontekście bezpieczeństwa międzynarodowego. Nie unikniemy przy tym pewnego, skrótowego przynajmniej, omówienia kwestii czysto wojskowych, ponieważ to te sprawy w decydującej mierze wpływają na warstwę polityczną.

W związku z powyższym w pierwszej kolejności omówione zostanie obszernie miejsce obrony przeciwrakietowej w strategii bezpieczeństwa USA, ponieważ to Stany Zjednoczone postrzegają

ten instrument militarny jako jeden z ważniejszych elementów swej strategii bezpieczeństwa narodowego [19, s. 261–323]; z tego zatem wynika determinacja i konsekwencja w jej rozmieszczeniu, a zatem i wszelkie następstwa w interesujących nas wymiarach politycznych. Następnie przejdziemy do skrótowego przedstawienia stanu i perspektyw europejskiego segmentu amerykańskich wysiłków, nie unikając pewnych koniecznych szczegółów technicznych i organizacyjnych, ponieważ ta strona zagadnienia jest drugą podstawową determinantą politycznej roli obrony przeciwrakietowej w Europie. Następnie przejdziemy do analizy politycznego jej znaczenia z punktu widzenia europejskiego bezpieczeństwa, szczególnie miejsce poświęcając przedstawieniu roli, jaką pełni w relacjach Zachodu z Rosją.

1. Obrona przeciwrakietowa w polityce bezpieczeństwa USA

Od momentu pojawienia się w radzieckim arsenale strategicznym międzykontynentalnych balistycznych pocisków raketowych USA postrzegają to uzbrojenie jako najpoważniejsze zagrożenie dla swego terytorium. Wynika to przede wszystkim z praw fizyki, rzutujących na charakterystyczne cechy tej broni, która po pierwsze bardzo szybko dociera do celu, a po drugie jest niezwykle trudna do powstrzymania. Ponadto możliwość wyposażenia jej w ładunki nuklearne oraz termonuklearne uczyniła wszelkie metody obrony pasywnej obszaru państwa nieefektywnymi. Tym sposobem żadne klasyczne, rozwijane od dawna instrumenty bezpieczeństwa, takie jak marynarka wojenna i siły powietrzne, nie były już w stanie zapewnić ochrony terytorium kontynentalnego USA. Podjęte w czasie zimnej wojny próby skonstruowania obrony przeciwrakietowej spełzły w praktyce na niczym, co skutkowało utrwaleniem się równowagi strategicznej opartej na zasadzie wzajemnego pewnego zniszczenia. Taka sytuacja oznaczała jednak, że bezpieczeństwo terytorium państwa zależało teraz nie od jego zdolności obronnych, ale od obawy potencjalnego przeciwnika przed całkowicie pewnym i potężnym odwetem zapewnianym przez własne pociski raketowe. Dążono zatem do posiadania odpowiedniej liczby rakiet balistycznych i do zapewnienia im odpowiedniej „przeżywalności” przy pomocy rozmaitych środków obrony pasywnej, która sprawdzała się w przypadku niewielkich obiektów. Radziecko-amerykańskie układy dotyczące ograniczenia zbrojeń strategicznych zinstytucjonalizowały ten stan rzeczy w 1972 r.

Lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte to okres szybkiej proliferacji rakiet balistycznych, które w znacznej liczbie pojawiły się w różnych regionach. Wprawdzie nie były one zdolne do zagrożenia terytorium Stanów Zjednoczonych, ale mogły oddziaływać na amerykańskich sojuszników i partnerów jako środek zastraszania oraz odstraszająco na amerykańskie siły zbrojne. Przełomowym wydarzeniem, wykazującym dowodnie wagę problemu, była wojna w Zatoce Perskiej w 1991 r., kiedy to stosunkowo prymitywny arsenał pocisków raketowych radzieckiej proweniencji dawał Saddamowi Hussainowi nadzieję na rozbięcie koalicji przeciw niemu sformowanej. Ataki na Izrael, Arabię Saudyjską i siły amerykańskie były jednak nieskuteczne, przede wszystkim ze względu na słabą jakość irackich pocisków oraz przewagę militarną USA i koalicjantów, dzięki której większość rakiet w ogóle nie wystartowała, zniszczona wraz z wyrzutniami. Sytuacja mogła jednak mieć inny obrót, dlatego też, przewidując także dalszy rozwój techniczny i ilościowy arsenałów raketowych wielu państw, w Stanach Zjednoczonych pojawiła się pierwsza koncepcja globalnej obrony przed ograniczonymi atakami raketowymi, nazwana *Global Protection Against Limited Strikes (GPALS)*. Zakładała ona stworzenie wielowarstwowego i wielozadaniowego systemu bojowego, który miałby chronić obszar USA, terytoria amerykańskich sojuszników i partnerów oraz rozwinięte siły zbrojne przed ograniczonymi w sensie ilościowym i jakościowym atakami raketowymi [17]. W żadnym wypadku nie chodziło o strategiczną obronę przeciwko ZSRR/Rosji czy nawet Chinom, lecz właśnie o przeciwdziałanie zagrożeniom lokalnym. W kolejnych latach, mimo

zmieniających się szczegółów koncepcji, ta właśnie zasada przyświecała pracom badawczo-rozwojowym, które ostatecznie doprowadziły do zatwierdzenia z końcem dekady projektu budowy odpowiedniego systemu przeciwrakietowego.

Rozwój arsenałów pocisków balistycznych w poszczególnych regionach, a zwłaszcza na Bliskim Wschodzie i Dalekim Wschodzie oraz w Azji Południowej, potwierdzał obawy amerykańskie. Wiele krajów, takich jak Iran, Syria, Korea Północna, Indie czy Pakistan, w szybkim tempie rozwijało swoje arsenały rakietowe. W lipcu 1998 r. raport tzw. *Komisji Rumsfelda* głosił, że Iran i Korea Północna w ciągu pięciu lat, a Irak w ciągu dziesięciu lat od podjęcia takiej decyzji osiągną zdolność do zadania przy pomocy balistycznych pocisków rakietowych „[...] znacznych strat Stanom Zjednoczonym [...]” [5]. W związku z tym w 1999 r. Republikanie przeforsowali ustawę o obronie przeciwrakietowej, w której czytamy, że: „Rozmieszczenie tak szybko, jak jest to technicznie możliwe, efektywnej Narodowej Obrony Przeciwrakietowej, zdolnej do obrony terytorium Stanów Zjednoczonych przeciw ograniczonemu atakowi [...], jest polityką Stanów Zjednoczonych” [7].

W grudniu 2001 r. prezydent George W. Bush podjął decyzję o wypowiedzeniu przez USA układu *ABM*¹, ponieważ próby nakłonienia Rosjan od jego renegocjacji nie powiodły się [16, s. 71]. Niedługo potem ogłoszono rozpoczęcie realizacji wspomnianego projektu, czyli właśnie *BMDS*. W trakcie swego rozwoju podlegał on dalszym transformacjom i adaptacjom, lecz nie zmieniły one podstawowych cech tworzonego systemu i zasadniczych jego celów, aktualnych od czasu koncepcji *GPALS*.

Współcześnie mamy do czynienia z dalszym rozwojem zarysowanych trendów, czyli stosunkowo szybki przyrost liczby balistycznych pocisków rakietowych w arsenałach świata z jednoczesnym wzrostem ich zdolności bojowych, co koresponduje także z proliferacją broni masowego rażenia. Według amerykańskich ocen z 2014 r., w roku 2012 w światowych arsenałach (poza NATO, USA, Rosją i Chinami) znajdowało się 6240 rakietowych pocisków balistycznych o zasięgach do 5500 km, a do końca dekady ich liczba miałyby wzrosnąć do 7950 [26]. Przyrost ilościowy nie mówi jednak wszystkiego, ponieważ rosną także – i dalej będą rosnać – możliwości tego arsenału, jakimi są przede wszystkim zasięg, precyzja i zdolności do przełamywania obrony przeciwrakietowej.

Wszystko to oznacza, że w dającej się przewidzieć przyszłości zwiększy się zagrożenie balistycznymi pociskami rakietowymi ze wszystkimi tego konsekwencjami. Wzrosną zatem zdolności odstraszenia niektórych regionalnych aktorów, także w stosunku do USA, zwiększą się również możliwości zastraszania przez nich bliższych i dalszych sąsiadów. A to dlatego że – jak wiemy – w przypadku braku obrony przeciwrakietowej potencjalne cele wystawione są na praktycznie pewne i szybkie zniszczenie. I to jest zasadniczy, strategiczny powód, dla którego USA rozwijają obronę przed balistycznymi pociskami rakietowymi, która ma zapobiec wzrostowi możliwości oddziaływania amerykańskich przeciwników i konkurentów regionalnych. Nie jest on zatem skierowany przeciwko strategicznemu odstraszeniu Rosji czy też Chin, ponieważ w tej dziedzinie potencjał tych krajów jest tak wielki, że przekracza możliwości istniejącej i perspektywicznej obrony przeciwrakietowej. Dlatego też USA nie deklarują działań na rzecz wzmocnienia obrony swego terytorium na tych właśnie kierunkach.

Obrona przeciwrakietowa ma zatem w pierwszym rzędzie przyczyniać się do zapewnienia swobody operowania amerykańskich sił zbrojnych w poszczególnych regionach. Jej brak wystawia je bowiem na potencjalnie obezwładniający atak nawet ze strony wiele słabszego

¹Anti-Ballistic Missile Treaty – Układ o obronie przeciwrakietowej, zawarty przez USA i ZSRR w 1972 r., zawierał postanowienia o radykalnym ograniczeniu strategicznych systemów przeciwrakietowych.

przeciwnika, potężna machina wojenna USA stać się więc może wrażliwa na oddziaływanie aktorów, którzy w innym przypadku nie mogliby przeciwstawić się amerykańskiej przewadze. Balistyczne pociski raketowe są w związku z tym dla tej kategorii państw elementem asymetrycznej odpowiedzi na potęgę USA. Np. Iran podkreśla to bardzo często, choćby słowami brygadiera Amira Alego Hajizadeha, który w lipcu 2012 r. poinformował, że jego kraj sporządził szczegółowe plany ewentualnego odwetowego ataku raketowego na 35 baz USA w regionie i „[...] zniszczenia ich wszystkich w ciągu niewielu minut po ataku [...]” [13]. Ograniczenie swobody operacyjnej sił zbrojnych USA byłoby bardzo poważnym problemem dla polityki zagranicznej tego kraju, ponieważ opiera się ona w znacznym stopniu na zdolności poparcia jej przez instrument militarny. Tym sposobem balistyczne pociski raketowe w rękach takich państw, jak Iran czy Korea Północna, są z ich punktu widzenia szczególnym, asymetrycznym czynnikiem przeciwdziałania wpływom USA, a zatem obrona przeciwraketowa nabiera w tym wymiarze szczególnego znaczenia.

Idąc dalej tym tropem, zauważamy, że sytuacja ta przekłada się na szerszy kontekst regionalnego oddziaływania USA, opierającego się w dużym stopniu na rozmaitych konstelacjach partnerów i sojuszników. Oprócz kwestii swobody operacyjnej sił zbrojnych obrona przeciwraketowa ma zatem służyć ochronie tychże sojuszników przed regionalnymi adwersarzami, czyniąc ich mniej podatnymi na przymus bądź zastraszenie. Tym sposobem obrona przeciwraketowa i w tym wymiarze wspierać może regionalne wpływy USA, jako pewien szczególnie instrument wojskowy, odpowiadający na szczególne zagrożenie. Widać to bardzo wyraźnie w Zatoce Perskiej, gdzie sprzymierzone z USA państwa pozostają w stałym konflikcie z Iranem, wyposażonym w znaczne arsenały balistycznych pocisków raketowych. Stany Zjednoczone nie tylko zapewniają im ochronę przez obecność swych sił, ale także poprzez dostarczanie im odpowiedniego uzbrojenia. Warto zauważyć, że mimo porozumienia nuklearnego z Teheranem Waszyngton grozi nowymi sankcjami w związku z kolejnymi irańskimi próbami raketowymi. Tym sposobem obrona przeciwraketowa staje się coraz ważniejszym czynnikiem podtrzymania wiarygodności polityki USA i, w szerszym kontekście, daje również szansę na „[...] ożywienie starych sojuszy i budowę nowych [...]” [21, s. 467].

I wreszcie, zauważyć trzeba, że jeśli któryś z amerykańskich przeciwników regionalnych skonstruuje pocisk balistyczny zdolny do osiągnięcia terytorium USA, co nie jest niemożliwe, choć zapewne bardzo trudne, Waszyngton znajdzie się w bardzo złożonej sytuacji. Będzie bowiem musiał liczyć się z tym, że amerykańskie miasta staną się, mówiąc słowami Donalda Rumsfelda, „[...] zakładnikami nuklearnego szantażu” [25]. Gdyby takie okoliczności wystąpiły, USA musiałyby znacznie przeformatować swoją politykę regionalną, która nagle stałaby się źródłem egzystencjalnego zagrożenia państwa. Obrona przeciwraketowa jest zatem jednym z imperatywów strategicznej postawy US wobec takich krajów, jak Korea Północna, która otwarcie i regularnie grozi nuklearnym atakiem raketowym na USA. Argumentuje się wprawdzie, że wcale nie wiadomo, czy kraje te będą mogły i chciały wyprodukować taką broń, ale mimo to USA zamierzają być przygotowane na taki wypadek.

2. Obrona przeciwraketowa w doktrynie bezpieczeństwa narodowego USA

Przenosząc dotychczasowe rozważania na płaszczyznę doktrynalną, przyjrzymy się podstawowym współczesnym dokumentom określającym zasadnicze zręby amerykańskiej strategii i polityki bezpieczeństwa. Omówienie to nie będzie oczywiście miało charakteru kompletnego, skupimy się na tych kwestiach, które są najbardziej istotne w ramach zilustrowania zaprezentowanych też o znaczeniu obrony przeciwraketowej dla bezpieczeństwa narodowego USA.

Głównym dokumentem amerykańskiej strategii bezpieczeństwa jest *National Security Strategy* [8], pochodzący w obecnej redakcji z lutego 2015 r. Nie poświęca on wprawdzie

wiele miejsca wprost obronie przeciwrakietowej, lecz poprzez określenie zagrożeń pośrednio na nią wskazuje. A zatem, w rozdziale poświęconym bezpieczeństwu, w punkcie poświęconym wzmocnieniu obrony narodowej (*Strengthen our National Defense*) znajdujemy deklarację, że „[...] siły zbrojne pozostaną gotowe do odstraszenia i odparcia zagrożeń terytorium narodowego, włącznie z atakami rakietowymi, cybernetycznymi i terrorystycznymi [...]” [8, s. 7]. Zwraca uwagę wyszczególnienie zagrożenia pociskami balistycznymi jako jednego z trzech najgroźniejszych instrumentów ofensywnych, które mogłyby oddziaływać na terytorium USA – tym sposobem obrona przeciwrakietowa niejako automatycznie staje się szczególnym czynnikiem bezpieczeństwa Stanów Zjednoczonych. Kwestię tę należy także przenieść poza amerykańskie terytorium narodowe, ponieważ deklaruje się w wielu punktach w *Strategii*, że USA opierają się w swych wysiłkach na współpracy z sojusznikami i partnerami, zatem – *implicite* – niezbędna jest obrona przeciwrakietowa przed lokalnymi zagrożeniami. Podkreśla się także rolę swobody dostępu do przestrzeni międzynarodowych, łącznie z prawem przelotu i przepływu [8, s. 12–13], a ponieważ jednym ze środków kontestowania tej swobody mogą być pewne typy pocisków balistycznych, znowu pojawia się nam obrona przeciwrakietowa jako istotny środek przeciwdziałania temu zagrożeniu. Tym sposobem, uwzględniając wskazane w poprzednim rozdziale realia strategiczne i militarne, obrona przeciwrakietowa staje się – choć nie wprost – istotnym elementem deklarowanej strategii bezpieczeństwa USA.

Bardziej szczegółowo, co oczywiste, rzecztraktują dokumenty o ściśle wojskowym charakterze, z których najważniejszym jest *The National Military Strategy of the United States of America* z 2015 r. Tu jako podstawowa potraktowana jest groźba ataku, który mógłby zostać przeprowadzony przy pomocy broni masowego rażenia, a w szczególności broni jądrowej. Dostrzega się zatem, że niektóre „[...] państwa mają rosnące zdolności do kontestowania regionalnej swobody ruchu i zagrożenia naszemu terytorium” [6, s. 3]. Proliferacja balistycznych pocisków rakietowych wymieniona jest w pierwszej kolejności pomiędzy technologiami o szczególnym znaczeniu w tym kontekście [6, s. 3]. Nic więc dziwnego, że wymieniając obronę terytorium jako drugie najważniejsze zadanie, po podtrzymaniu wiarygodnego odstraszenia nuklearnego, stawia się obronę przeciwrakietową jako jeden z głównych instrumentów defensywnych [6, s. 11]. Zwraca się także uwagę na jej rolę w azjatyckim teatrze działań, który ma rosnące znaczenie, w związku z przebalansowaniem polityki amerykańskiej w tym kierunku [6, s. 9], realizowanym od kilku lat przez obecną administrację. I wreszcie, podkreśla się znaczenie prac badawczo-rozwojowych związanych z obroną przeciwrakietową dla przyszłych możliwości obronnych [6, s. 16].

Z tych dwóch ogólnych dokumentów wynikają jednoznaczne wnioski, potwierdzające stawiane powyżej tezy, że obrona przeciwrakietowa USA ma wielkie znaczenie w globalnej strategii bezpieczeństwa państwa. Znajduje to dalsze potwierdzenie w kolejnym dokumencie, tym razem specjalistycznym, odnoszącym się ściśle do obrony przeciwrakietowej. Jest to *Ballistic Missile Defence Review* z lutego 2010 r. W przedmowie do niego, autorstwa ówczesnego sekretarza obrony Roberta Gates’a, czytamy: „Obrona Stanów Zjednoczonych przed groźbą ataku przy pomocy rakietowych pocisków balistycznych jest krytycznie ważnym priorytetem bezpieczeństwa narodowego. Zagrożenie dla rozmieszczonych w świecie naszych sił zbrojnych oraz dla naszych partnerów i sojuszników szybko rośnie. Zagrożenie to ma znaczne implikacje dla naszej zdolności do projekcji siły za granicą, zarówno w celu odstraszenia i zapobiegania przyszłym konfliktom, a także dla odniesienia zwycięstwa, w razie gdyby odstraszenie zawiodło.

Jednak i zdolność Stanów Zjednoczonych do obrony przed wieloma formami tego zagrożenia szybko rośnie. Działalność badawczo-rozwojowa w ostatnich latach stworzyła nowe możliwości, jak również stanowi o pewnych ważnych perspektywach dla przyszłych osiągnięć.

Uczyniłem z obrony przed nieodległymi w czasie zagrożeniami regionalnymi najwyższy priorytet w ramach naszych planów, programów i zdolności w zakresie obrony przeciwrakietowej. Zdecydowałem także, byśmy utrzymali i wzmocnili możliwości sił zbrojnych Stanów Zjednoczonych do obrony kraju przeciwko atakowi niewielkiej liczby balistycznych pocisków raketowych dalekiego zasięgu” [2, s. I]

W dalszej części *BMDR* podjęte w przywołanym fragmencie kwestie zostały rozwinięte bardziej szczegółowo. Zaczęto od dokładnej analizy zagrożenia raketowego i wskazano m.in. na szereg głównych jego cech oraz na często podkreślany fakt, że ilość pocisków balistycznych w świecie oraz ich jakość stale wzrasta. Abstrahując od zbędnych tu technicznych szczegółów, konkluzja jest następująca: „Opisane zdolności techniczne mogą być znaczącym źródłem przewagi militarnej w czasie konfliktu. Ale mogą być także równie istotne w czasie pokoju bądź kryzysu, kiedy mogą wspierać wysiłki na rzecz przymusu wobec innych państw” [2, s. 3].

Idąc dalej, *BMDR* dzieli zagrożenia na regionalne oraz dotyczące terytorium USA. Podkreśla się, że obecnie atak przy pomocy balistycznych pocisków raketowych na kontynentalne Stany Zjednoczone przeprowadzić mogą tylko Rosja i CHRL. Państwa te jednak, jak się zaznacza, są ważnymi partnerami USA, które nie chcą uważać ich za zagrożenie dla swego bytu. Dlatego też jest mało prawdopodobne, aby amerykańska obrona przeciwrakietowa musiała zostać obrócona przeciwko arsenałom tych krajów [2, s. 4–5].

Zagrożenia regionalne są ukazane w *BMDR* dość szczegółowo, wskazuje się wprost na trzy konkretne państwa jako ich źródło: Iran, Koreę Północną i Syrię. Dostrzegając realną groźbę z ich strony, podkreśla się jej charakter i cechy, podsumowując, że istnienie arsenałów raketowych tych krajów oraz specyficzne cechy ich polityki zagranicznej i bezpieczeństwa powodują, iż: „[i]ch sąsiedzi – oraz Stany Zjednoczone – mogą być ograniczani w swoich działaniach i w dążeniu do realizacji narodowych interesów, jeżeli pozostaną wrażliwi na północnokoreańskie lub irańskie pociski. [...] Stany Zjednoczone dążą do wzmocnienia odstraszenia w stosunku do tych nowych wyzwań. Lecz odstraszenie za pomocą groźby potężnej odpowiedzi ofensywnej może nie być skuteczne wobec tych państw w czasie kryzysu polityczno-militarnego. Gotowi do podjęcia ryzyka przywódcy mogą uznać, że zdołają wciągnąć Stany Zjednoczone w konfrontację, jeśli podniosą stawkę wystarczająco wysoko, demonstrując potencjał do dokonania dalszych zniszczeń przy pomocy swoich pocisków. Tym sposobem amerykańska obrona przeciwrakietowa jest kluczem do wzmocnienia regionalnego odstraszenia” [2, s. 6–7].

W *BMDR* zwraca się też istotną uwagę na Chiny, stale rozbudowujące arsenały pocisków balistycznych mogących osiągnąć Tajwanu oraz rozwijające specjalne typy rakiet balistycznych z przeznaczeniem do zwalczania celów nawodnych [2, s. 7]. Szczególnie to ostatnie jest ważnym przykładem realizowanej przez CHRL strategii zwanej *Anti-Access/Area Denial (A2/AD)*². Strategia ta postrzegana jest jako szczególnie niebezpieczna, ponieważ zagrażać może swobodzie operacyjnej sił zbrojnych tak w trakcie działań zbrojnych, jak i w czasie pokoju oraz we wczesnych stadiach ewentualnych kryzysów.

W związku z powyższym, pomijając zbędne w tym miejscu szczegóły techniczno-organizacyjne, wymienić należy następującą listę celów strategii obronnej USA, których realizację wspierać ma obrona przeciwrakietowa:

„Obrona przeciw balistycznym pociskom raketowym pomaga wspierać amerykańskie zobowiązania dotyczące bezpieczeństwa, zaciągnięte wobec sojuszników i partnerów. Daje

²Trudna do przetłumaczenia nazwa, pod którą kryje się zespół środków, technik i założeń taktyczno-operacyjnych; ich specyficznym zadaniem jest maksymalne utrudnienie przeciwnikowi operowania na określonych obszarach.

pewność, że Stany Zjednoczone będą je realizować mimo wzrostu potencjału militarnego regionalnych oponentów. Obrona przeciwrakietowa pomaga także Stanom Zjednoczonym podtrzymywać swobodę manewru w sensie wojskowym, przez wspieranie przeciwdziałania potencjałowi przymusu regionalnych aktorów, który nakierowany jest na zahamowanie i zakłócanie wojskom amerykańskim dostępu do swoich regionów. Obrona przeciwrakietowa jest niezbędnym elementem amerykańskiego zaangażowania na rzecz wzmocnienia regionalnych architektur odstraszenia państw w sprzeczności z normami międzynarodowymi i wbrew społeczności międzynarodowej pozyskujących broń jądrową i inną broń masowego rażenia. Wspiera także amerykańskie i sojusznicze zdolności wspólnej obrony wobec przymusu i agresji ze strony tychże, zachowujących się prowokacyjnie krajów. W ten sposób obrona przeciwrakietowa wspomaga realizację amerykańskich celów, obejmujących odstraszenie, rozszerzone odstraszenie i obronę. W związku z tym przyczynia się do międzynarodowego pokoju i stabilności oraz wzmacnia globalny reżim nieprolifracji” [2, s. 12].

Jak się zdaje, dotychczasowe rozważania wystarczą, by ukazać, jak USA postrzegają rolę obrony przeciwrakietowej w swej strategii bezpieczeństwa. Dla uzyskania całościowego obrazu warto by jednak podkreślić jeszcze raz wątek chiński, sięgając w tym celu do fragmentów kolejnego dokumentu, dotyczącego doktryny zastosowania sił zbrojnych: *Defense Strategic Guidance; Sustaining Global Leadership: Priorities for 21st Century Defense* [9]. Jest to relatywnie krótki dokument, który precyzuje i aktualizuje wizję doktrynalną Stanów Zjednoczonych znajdującą się w innych dokumentach.

W interesującym nas kontekście deklaruje on wzmoczenie wysiłków narzec bezpieczeństwa militarnego na Dalekim Wschodzie, w ramach wspomnianego przebalansowania polityki USA w tym kierunku. I tu znamienne jest dość wyraźne wskazanie na Chiny jako de facto zagrożenie, choć takie określenie nie zostało użyte wprost. Podkreśla się zatem, że:

„[...] wzrostowi chińskiej siły militarnej musi towarzyszyć większa jasność strategicznych intencji w celu unikania tarć w regionie. Stany Zjednoczone będą kontynuować niezbędne inwestycje, by upewnić się, że utrzymamy dostęp do regionu i zdolność do swobodnego operowania w ramach naszych zobowiązań traktatowych i w ramach prawa międzynarodowego” [9, s. 2].

Mamy tu niezwykle ważną kwestię, czyli postrzeganie przez USA chińskich zdolności wojskowych w połączeniu z niejasną strategią jako zagrożenia dla swobody działania, co wiąże się z wyraźną deklaracją, że Stany Zjednoczone będą temu przeciwdziałać. Automatycznie oznacza to zwiększenie roli obrony przeciwrakietowej, ponieważ – jak wspomniano – pociski balistyczne są jedną z ważniejszych technologii z arsenału A2/AD, a współcześnie Chiny intensywnie ją rozwijają. Dalej sprawa ta poruszona jest wyraźnie w rozdziale wymieniającym przyświecające siłom zbrojnym misje, do których mają się one przystosować. W opisie jednego z celów czytamy, że:

„[k]raje, takie jak Chiny i Iran, będą kontynuować rozwój asymetrycznych środków przeciwdziałania naszej zdolności do projekcji siły, a proliferacja nowoczesnej broni i technologii rozciągnie się także na aktorów niepaństwowych. W związku z tym amerykańskie siły zbrojne będą inwestować tyle, ile trzeba, by zagwarantować zdolność do efektywnego operowania w środowiskach A2/AD. Będzie to wymagało [m.in.] wzmocnienia obrony przeciwrakietowej [...]” [9, s. 4–5].

Cel ten, *Zdolność do projekcji siły pomimo wyzwań A2/AD*, znajduje się na liście misji sił zbrojnych na trzecim miejscu, po walce nieregularnej oraz walce z terroryzmem i odstraszeniu wraz z pokonaniem ewentualnej agresji. A zatem kolejny ważny dokument doktrynalny wskazuje, nie wprost wprawdzie, lecz wyraźnie, na Chiny jako głównego „adresata” obrony

przeciwrakietowej. Powtórzmy jednak, że nie w odniesieniu do strategicznych zdolności odwetowych Chin, ale w wymiarze operacyjnym i taktycznym. Wynika to także z coraz wyraźniejszego oddzielania kwestii strategicznej obrony przeciwrakietowej jako elementu strategii odstraszenia wraz z zapewnianiem swobody politycznej wobec Korei Północnej i Iranu, od obrony przeciwrakietowej typu niestrategicznego, zajmującej coraz ważniejsze miejsce w tym, co Amerykanie nazywają *warfighting*, a co można przetłumaczyć jako praktyka prowadzenia działań zbrojnych. Podobne spostrzeżenia znaleźć można w innym jeszcze ważnym dokumencie doktrynalnym, jakim jest *Quadrennial Defense Review* z 2014 r., którego już nie będziemy szerzej cytować [10, s. 6–7].

3. Stan obecny i perspektywy EPAA w relacji do potencjalnego zagrożenia

Próbując określić, jaki jest stan zagrożenia Europy rakietami balistycznymi, napotykamy rozległą i obszerną tematykę. By dać szczegółowy opis zjawiska, należałoby poruszyć szereg spraw politycznych, związanych ze stosunkami międzypaństwowymi i sytuacją w wielu regionach, ale także i problematykę ekonomiczną, a nade wszystko kwestie organizacyjno-techniczne dotyczące wielu typów uzbrojenia. Takie zadanie przekracza znacząco ramy niniejszego artykułu, w związku z tym omówienie zasygnalizowanego w tytule rozdziału zagadnienia będzie ograniczone do niektórych tylko aspektów i obarczone szeregiem zastrzeżeń.

A zatem, nie będziemy zajmować się kwestią prawdopodobieństwa faktycznego użycia danego rodzaju rakiet balistycznych przeciwko celom w Europie, czyli de facto prawdopodobieństwem zaistnienia określonego konfliktu zbrojnego. Zakładamy w tym miejscu, że samo istnienie broni o określonych możliwościach już stanowi zagrożenie, które właśnie omawiamy. Nie będziemy także zajmować się technicznymi i operacyjnymi detalami zagadnienia, by nie zaciemnić niepotrzebnie wyводу. Z tych i innych praktycznych powodów nasz opis będzie raczej ogólny, tym bardziej że szczegóły nie są nam potrzebne dla wyciągnięcia dość generalnych wniosków [19, s. 179–203, 331–350].

Zagrożenie rakietowe podzielimy zatem na pewne typy ze względu na charakterystyczne cechy wpływające na jego wagę, także z punktu widzenia obrony przeciwrakietowej. Typologia ta będzie miała zarówno wymiar techniczno-ilościowy, jak też i geograficzny.

Pierwszym kryterium podziału jest rozmiar zagrożenia w sensie ilości pocisków balistycznych, jakimi dysponuje dane państwo, a które mogą osiągnąć europejskich członków NATO. Na jednym krańcu spektrum może więc ono mieć charakter masowy, kiedy dany kraj dysponuje nawet setkami rakiet, na drugim zaś znajdują się arsenały złożone z kilku czy kilkunastu pocisków odpowiedniego typu. Drugim kryterium jest stopień technicznego zaawansowania poszczególnych arsenałów, mierzony w szczególności zdolnością przełamania obrony przeciwrakietowej przez konkretne typy uzbrojenia.

Stosując kumulatywnie powyższe kryteria, zauważamy w pierwszej kolejności, że na jednym krańcu skali zagrożenia znajduje się Federacja Rosyjska, dysponująca setkami, w większości bardzo nowoczesnych rakiet balistycznych. Kraj ten w dodatku od dziesięcioleci pracuje nad skutecznymi środkami przełamania obrony przeciwrakietowej, rosyjskie pociski balistyczne są zatem niezwykle trudne do zwalczania przez jakikolwiek współczesny typ obrony przeciwrakietowej. Obecnie Rosja kontynuuje te prace wielokierunkowo, tak że w dającej się przewidzieć przyszłości najprawdopodobniej utrzyma miażdżącą przewagę nad każdą perspektywiczną obroną przeciwrakietową.

Na drugim końcu skali zagrożenia znajdują się takie kraje, jak Iran czy Korea Północna, które w najlepszym wypadku dysponują kilkoma lub kilkunastoma rakietami o odpowiednim zasięgu, o wciąż dość prymitywnej konstrukcji. W przypadku Iranu zastrzec przy tym należy, że ma on w arsenale być może kilkadziesiąt pocisków o zasięgu wystarczającym

do zaatakowania Bałkanów czy nawet południowych Włoch, a także kilkaset rakiet krótkiego zasięgu grożących Turcji. Należy tu także dodać kilkadziesiąt chińskich rakiet międzykontynentalnych o różnym stopniu nowoczesności oraz Syrię dysponującą pewną liczbą pocisków mogących zagrozić Turcji. Wskazać trzeba również arsenał rakiet balistycznych Arabii Saudyjskiej pochodzący z Chin; saudyjskie rakiety mogą osiągnąć Bałkanów i południowych Włoch.

Wszystkie wymienione państwa rozwijają nowe typy rakiet balistycznych o coraz większych zdolnościach bojowych mierzonych ładunkiem użytecznym, zasięgiem, celnością oraz zdolnością do pokonywania obrony przeciwrakietowej. Szczególny postęp widoczny jest w przypadku Rosji oraz i Chin. Ten ostatni kraj coraz mniej odstaje od światowej czołówki technologicznej w dziedzinie techniki wojskowej, stawia także dość zdecydowanie na rozwój technologii raketowych. Również Iran rozwija i unowocześnia arsenał rakiet balistycznych, choć bardzo trudno jest określić, jakie dokładnie robi postępy w kluczowych, decydujących o jakości uzbrojenia sferach. Zagrożenie ze strony Korei Północnej oraz Syrii będzie narastać stosunkowo najwolniej, o ile w ogóle, tu też zaznacza się najwolniejszy postęp technologiczny. Arabia Saudyjska natomiast może zdecydować się na pozyskanie głowic jądrowych dla swojego arsenału raketowego, o czym mówi się już od jakiegoś czasu [14]. W perspektywie do grona państw zdolnych do wykonania ataku przy pomocy pocisku balistycznego na Europę mogą dojść Indie, które intensywnie rozwijają odpowiednie, dość nowoczesne uzbrojenie, lecz jest to zapewne kwestia końca bieżącej dekady.

EPAA jako instrument obrony obszaru Europy, wpisujący się w całość amerykańskich wysiłków, jest także przedmiotem zainteresowania NATO. Żeby dobrze zrozumieć wymiary polityczne z nim związane, należy w tym miejscu naświetlić generalne podejście Sojuszu Północnoatlantyckiego do problematyki obrony przeciwrakietowej.

Znalazła się ona w podstawowych dokumentach NATO już w 1999 r. [18, s. 22–23], a w obecnie obowiązującej *Koncepcji Strategicznej* z 2010 r. zajmuje dość ważne miejsce, co wynika oczywiście z faktu dostrzegania przez Sojusz proliferacji „[...] pocisków balistycznych, które stanowią rzeczywistą i rosnącą groźbę dla obszaru Euroatlantyckiego [...]” [1]. Powiązać to trzeba z rozprzestrzenianiem broni masowego rażenia, przebiegającym także w najbardziej niestabilnych regionach świata [1]. Dlatego też *Koncepcja* akcentuje konieczność: „[...] rozwinięcia zdolności do obrony ludności i terytorium przed atakiem raketowymi pociskami balistycznymi, jako kluczowego elementu naszej kolektywnej obrony, który przyczynia się do realizacji niepodzielnego bezpieczeństwa Sojuszu. Będziemy aktywnie poszukiwać współpracy w sprawie obrony przeciwrakietowej z Rosją i innymi partnerami euroatlantyckimi” [1].

Kolejne kluczowe dokumenty NATO potwierdzają znaczenie obrony przeciwrakietowej, znajdujemy to i w Deklaracji Chicagowskiej [3], jak też w najnowszym dokumencie ze szczytu w Norfolk. W tym ostatnim podkreśla się wielokrotnie rosnące zagrożenie raketami balistycznymi i konieczność uzupełnienia w tym kontekście odstraszania obroną przeciwrakietową, która „[...] stanie się integralną częścią ogólnej postawy obronnej Sojuszu i przyczyni się do jego niepodzielnego bezpieczeństwa” [11].

W praktyce obrona przeciwrakietowa Europy ma dwa wymiary: jeden to osłona rozwiniętych sił zbrojnych w teatrze działań, drugi to obrona całości terytorium. Obydwa te zadania realizowane są obecnie w ramach natowskiego programu *Active Layered Theatre Ballistic Missile Defence (ALTBM)*, jednak pierwotnie dotyczył on jedynie pierwszego z nich. Drugi pojawił się w dokumentach NATO w 2002 r., ale dopiero szczyt w Chicago spowodował, że obrona terytorium nabrała realnego kształtu poprzez inkorporowanie *EPAA* [4]. Jest to

trochę skomplikowane, jak zresztą wiele kwestii związanych ze współpracą międzynarodową, a zatem przypomnijmy, że *EPAA*, podobnie jak wcześniejsze wersje amerykańskiego programu obrony przeciwrakietowej w Europie z czasów administracji George'a W. Busha, był rozwijany jako własna inicjatywa USA przy współpracy z lokalnymi partnerami, więc poza strukturami NATO. Jednocześnie tworzono w ramach *ALTBMD* zintegrowaną obronę przeciwrakietową teatru działań, która miała integrować wysiłki państw europejskich i USA w ramach Sojuszu. Zasadnicza różnica tkwi w zadaniach i środkach, które poszczególni partnerzy mogą przeznaczyć na wspólne potrzeby. Obrona teatru działań zbrojnych realizowana może być przy pomocy systemów przeciwrakietowych krótkiego zasięgu, takich jak zestawy *Patriot PAC-3*, znajdujące się na wyposażeniu armii wielu państw NATO. Tymczasem obrona obszarowa wymaga uzbrojenia i środków radiolokacyjnych o znacznie wyższych parametrach technicznych, którym dysponują wyłącznie Stany Zjednoczone. Ponieważ do szczytu w Chicago *EPAA* nie podlegał oficjalnie *ALTBMD*, więc nie był jednoznacznie natowskim przedsięwzięciem. Dopiero od 2012 r. stał się nim poprzez to właśnie, że zadeklarowano wyraźnie, iż jest on częścią sygnowanego przez Sojusz wspólnego wysiłku.

Program ten, poza dwojakim zastosowaniem, składa się dziś z dwóch segmentów. Pierwszy to wspólna struktura zarządzania, dowodzenia, szkolenia i planowania, która ma rolę integracyjną. Drugi segment to komponent bojowy, na który składają się przydzielone narodowe pododdziały posiadające odpowiednie wyposażenie służące do wykrywania, śledzenia i zwalczania rakiet balistycznych. Są to stacje radiolokacyjne, baterie przeciwrakiet oraz odpowiednio wyposażone okręty wojenne. Tym sposobem NATO jako instytucja zapewniać ma zintegrowanie elementów narodowych w jednolitej funkcjonującej strukturę. Pełna gotowość bojowa *ALTBMD* ma zostać osiągnięta w 2018 r., docelowo ośrodek dowodzenia wienien zapewniać w czasie rzeczywistym kierowanie rozwiniętymi jednostkami przeciwrakietowymi.

Jak widać, *EPAA* pełni kluczową i decydującą rolę w ramach obrony przeciwrakietowej terytoriów europejskich państw członkowskich NATO. Program ten zaanonsowany został we wrześniu 2009 r. jako segment *BMDS*, który miał docelowo zapewnić przykrycie przeciwrakietowe Europy, wspierając też w pewnym zakresie obronę kontynentalnych US przed ewentualnym zagrożeniem pochodzącym z Bliskiego Wschodu. W jego ramach w kolejnych fazach USA miały instalować w teatrze europejskim kolejne, coraz nowocześniejsze systemy przeciwrakietowe o coraz większych możliwościach bojowych w horyzoncie 2020 r., przesuniętym z czasem na 2022 r.

Aktualnie zrealizowano już dwa etapy rozwoju *EPAA*. Pierwszy z nich obejmował przebazowanie czterech amerykańskich okrętów wojennych z przeciwrakietami średniego zasięgu do Rota w Hiszpanii. Obecnie przynajmniej dwa z nich powinny znajdować się na stałych patrolach na Morzu Śródziemnym, współpracując z wysuniętymi stacjami radiolokacyjnymi. Zdolne są one do obrony obszaru w promieniu paruset kilometrów od miejsca przebywania okrętu w danym czasie. W drugim etapie następuje uzupełnienie uzbrojenia wspomnianych jednostek pływających o rakiety nowszej generacji, o większych zdolnościach bojowych, które rozmieszczono także w stacjonarnej bazie Deveselu w Rumunii. Została ona certyfikowana jako operacyjna 12 maja 2016 r., dzięki czemu obroną objęty został obszar Bałkanów; po wprowadzeniu w następnych latach do służby kolejnej generacji jeszcze doskonalszych przeciwrakiet, zdolności defensywne bazy rozszerzą się na część Europy Środkowej oraz Zachodniej. Będzie to element trzeciej fazy programu, która obejmuje także budowę kolejnej stacjonarnej bazy w Redzikowie niedaleko Słupska, która oficjalnie rozpoczęła się 13 maja 2016 r., a ma być zakończona w 2018 r. Zostanie

ona wyposażona od razu w rakiety kolejnej generacji, dzięki czemu będzie w stanie bronić Europy Środkowej i dużej części Zachodniej. Czwarty z pierwotnie przewidywanych etapów EPAA został zawieszony w marcu 2013 r. z przyczyn technicznych i finansowych [22].

Podkreślić należy zatem, że według stanu z połowy 2016 r. europejska obrona przeciwrakietowa ma wciąż charakter bardzo ograniczony. Po pierwsze dlatego, że dysponuje niezbyt licznym uzbrojeniem o relatywnie niedużym zasięgu, nadaje się więc do obrony niewielu obiektów punktowych. Po drugie dlatego, że uzbrojenie to może przeciwdziałać jedynie nieco już nienowoczesnym rakietom balistycznym, niedysponującym zaawansowanymi środkami przełamania obrony.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, że jakościowy rozwój obrony przeciwrakietowej w Europie odbywać się ma praktycznie wyłącznie amerykańskim sumptem. Kraje europejskie nie planują żadnych inwestycji w tym zakresie, poza kontynuacją tworzenia *ALTBMD* oraz ewentualnym zwiększeniem ilości środków bojowych tej klasy, jakiej już dziś posiadają. Pamiętajmy jednak, że natowska struktura nie jest potrzebna dla obrony obszarowej, którą tworzą Amerykanie, ponieważ obrona przeciwrakietowa USA realizowana jest przez *BMDs*. Przyjęcie *EPAA* pod skrzydła *ALTBMD* miało zapobiec dwutorowości powstawania obrony przeciwrakietowej, kiedy to Amerykanie rozpoczęli tworzenie własnych zdolności na zasadzie umów dwustronnych, niezależnie od NATO. Udało się to, ale tylko pozornie, ponieważ USA i tak mają wspomniane umowy z krajami goszczącymi segmenty *EPAA*, mogą zatem prowadzić działania niezależne od Sojuszu, bez pośrednictwa *ALTBMD*, od którego w sensie operacyjnym Amerykanie nie są zależni. Warto o tym pamiętać i podkreślić jeszcze raz dysproporcję wysiłków – podczas gdy komponenty europejskie przyczynić się mogą jedynie do ograniczonej przestrzennie obrony nielicznych punktów, i to tylko na części terytorium, Amerykanie oprócz udziału w tym zadaniu mają samodzielnie zapewnić Europie obronę obszarową.

Biorąc pod uwagę opisane tu zagrożenie oraz deklarowane możliwości bojowe poszczególnych rodzajów uzbrojenia, a także perspektywę obecnie istniejących planów, obszar europejski można uznać ze znacznym prawdopodobieństwem skuteczności za zabezpieczony przed ewentualnym atakiem ze strony państw Bliskiego Wschodu. W tej perspektywie nie wydaje się, by którekolwiek z nich zdolne było wyprodukować wystarczająco dużą ilość lub odpowiednio nowoczesne rakiety balistyczne o zasięgu odpowiednim dla zaatakowania całości Europy. Odrębną kwestią jest Turcja, pozostająca w zasięgu setek rakiet, których powstrzymanie wymagałoby uprzedniego ześrodkowania znacznej ilości sił sojuszniczych, co zajęłoby dużo czasu, a zatem kraj ten nie jest chroniony przed zmasowanym, nagłym atakiem. Na podobnej zasadzie można raczej nie obawiać się zagrożenia ze strony Korei Północnej. Inaczej oczywiście jest z Federacją Rosyjską. W dającej się przewidzieć przyszłości rosyjskie siły rakietowe, zarówno strategiczne, jak i przeznaczone do użycia w operacyjnym teatrze działań, niewątpliwie utrzymają miażdżącą przewagę nad jakąkolwiek możliwą do rozmieszczenia obroną. Wiąże się to głównie z wysokim poziomem zaawansowania technologicznego rosyjskich sił rakietowych oraz ze znacznymi rozmiarami odpowiednich arsenałów. W najbliższym czasie zaawansowanie to będzie rosnąć, prawdopodobne jest także wprowadzenie do służby nowych typów rakiet, szczególnie przystosowanych do rażenia celów w Europie, co dalej przyczyni się do utrzymania przewagi rosyjskich pocisków balistycznych nad obroną przeciwrakietową NATO i USA.

4. Rola polityczna EPAA

Głównym wymiarem politycznym roli obrony przeciwrakietowej jest oczywiście jej wartość jako elementu odstraszenia w ramach szerszego kontekstu zdolności obrony Sojuszu, co ma wyraz w przytoczonych elementach doktryny NATO. Wiąże się z tym także bardzo

mocno kwestia obecności militarnej USA w Europie, *EPAA* jest niewątpliwie czynnikiem ją umacniającym. Kolejnym, uzupełniającym wymiarem politycznym są kontrowersje wewnątrz NATO dotyczące misji obrony przeciwrakietowej, a wpisujące się w istniejący od dawna nurt sceptyczny wobec amerykańskiego przywództwa, a nawet samej obecności USA w Europie. I wreszcie, istotną rolę pełnią kontrowersje w stosunkach z Rosją, które wynikają także z szerszego kontekstu stosunków NATO–Rosja.

Po zakończeniu zimnej wojny, kiedy wydawało się, że klasyczna rola obronna NATO jest już przeszłością, Sojusz dryfował systematycznie na pozycje aktywnego politycznego gracza, zainteresowanego działalnością poza swoimi granicami. Widać to było w forsowaniu procesu rozszerzenia, a następnie w procesie realizowania misji wojskowych poza terytorium traktatowym, najpierw na Bałkanach, potem dalej. Proces ten osiągnął maksymalne nasilenie pod koniec pierwszej dekady XXI w., lecz jednocześnie coraz wyraźniej było widać, że ogólna skuteczność tego typu działalności jest w najlepszym przypadku wątpliwa. Następowala wręcz coraz szybsza degradacja środowiska bezpieczeństwa międzynarodowego wokół europejskiego obszaru NATO. Wynikało to głównie z narastającej asertywności polityki Rosji, ze wzrostu zagrożenia terrorystycznego i z zaostrzania się sytuacji na Bliskim Wschodzie.

W ostatnich latach widzimy dalsze pogłębianie się tych procesów. Rosja aktywnie realizuje rewizję europejskiego i światowego porządku; bez względu na to, czy czyni to z pobudek defensywnych, jak chcą niektórzy [23], czy ze względu na realizację idei imperialnej, czy też z innych powodów, fakt ten ma wielkie znaczenie dla stanu bezpieczeństwa kontynentu. Na Bliskim Wschodzie zaś, w następstwie wydarzeń nazywanych ogólnie Arabską Wiosną, sytuacja zbliżyła się do stanu kompletnego chaosu. W związku z tym, z punktu widzenia Europy, środowisko bezpieczeństwa dookoła kontynentu ma dziś coraz więcej zagrożeń, które spektakularnie zmanifestowały się w 2014 r. agresją Rosji wobec Ukrainy, a w 2015 r. spektakularnymi zamachami terrorystycznymi i kryzysem migracyjnym. Tymczasem Europa w sensie polityki bezpieczeństwa, szczególnie w wymiarze militarnym, osłabła znacząco i dziś kraje kontynentu nie radzą sobie ani pojedynczo, ani wspólnie z narastającymi problemami, które w dodatku będą się zapewne wciąż pogłębiać.

W związku z tym uwypukla się rola polityczna NATO, które przynajmniej od 2010 r. ponownie akcentuje rolę obronną, a wobec wydarzeń ukraińskich z 2014 r. dalej ją umacnia. Sojusz podkreśla, że może wesprzeć swoimi instrumentami militarnymi, logistycznymi i wywiadowczymi wiele wysiłków związanych z bezpieczeństwem kontynentu, zarówno poza granicami traktatowymi, jak też w ujęciu czysto defensywnym. Z naszego punktu widzenia obrona przeciwrakietowa doskonale wpisuje się w ten proces. Jest to bowiem instrument umacniający bezpieczeństwo Europy wobec jednego z nowych zagrożeń, jakim jest ewentualność ataku przy pomocy balistycznych pocisków rakietowych należących często do niestabilnych, agresywnych lub pozostających w stanie konfliktu z Zachodem krajów. W takim ujęciu obrona przeciwrakietowa niewątpliwie przyczynia się do umacniania roli obronnej, a zatem i znaczenia NATO jako instytucji i jest to podstawowy wymiar polityczny jej tworzenia.

Przedstawione realia techniczno-operacyjne oznaczają jednak powierzenie obrony przeciwrakietowej terytorium Europy wyłącznie Stanom Zjednoczonym, ponieważ *EPAA* jako jej główny filar, choć jest częścią sojuszniczego wysiłku, to jednak należy do USA – może także funkcjonować niezależnie od NATO. Jest to kolejny czynnik umacniania dominującej pozycji USA w Sojuszu, wpływający z kolei na całokształt więzi transatlantyckich w dziedzinie obrony. To także następny istotny wymiar polityczny, widzimy bowiem wpływ poruszanej przez nas tematyki na całokształt funkcjonowania NATO w sensie jego struktury politycznej. Obrona przeciwrakietowa jako jeden z czynników definiujących NATO i jego polityczne znaczenie jest zatem bardzo wyraźna.

Dodatkowym elementem całej sytuacji jest pojawienie się w Europie kolejnych instalacji wojskowych istotnych z punktu widzenia narodowej strategii bezpieczeństwa USA. Fakt ten wymiennie zwiększa wartość Europy w oczach Waszyngtonu w kategoriach strategicznych, co także ma dodatkowy wpływ na stan relacji transatlantyckich.

Niejako na marginesie warto wspomnieć, że uważa się czasem, iż brak odpowiednich zdolności wojskowych w Europie był jedną z przyczyn, dla których NATO podjęło się zadania wspólnej obrony obszarowej. To znaczy, że europejskie państwa Sojuszu chętnie złożyły na barki USA obronę w tej dziedzinie, zwłaszcza że „[...] w świetle wyzwań stojących przed budżetami obronnymi [...] nie będzie się oczekiwać [od nich] wiele w kwestii sensorów i środków przechwytyjących” [28, s. 19].

Pojawiają się jednak kontrowersje. Z jednej strony, jeżeli założymy, co – jak się zdaje – jest głosem większości, że partnerstwo transatlantyckie winno trwać, bo interes bezpieczeństwa całej Europy od tego zależy, to każda inicjatywa zwiększająca rolę Europy w amerykańskiej strategii powinna być postrzegana pozytywnie. Obrona przeciwrakietowa jest tego doskonałym przykładem. Istnieją jednak i poglądy głoszone przez niektóre środowiska na Starym Kontynencie, że zaangażowanie USA w Europie powinno zostać zmniejszone. Np. w Niemczech wskazuje się niekiedy na to, że samo zagrożenie Europy rakietami balistycznymi jest niezbyt jasno sprecyzowane, szczególnie wobec porozumienia nuklearnego zawartego z Iranem w 2013 r. To ostatnie sugeruje wręcz zatrzymanie i rewizję planów obrony przeciwrakietowej NATO. Twierdzi się nawet czasami, że „[...] przerwa we wprowadzaniu w życie planów obrony przeciwrakietowej w sposób oczywisty byłaby w interesie Niemiec [...]” [20]. Mamy zatem w Europie znaczny potencjał sceptycyzmu w związku z obroną przeciwrakietową w ogóle, szczególnie w świetle braku jasności co do jej misji.

Podsumowując powyższe rozważania, zauważmy, że proporcjonalnie rosnące zaangażowanie USA oznacza większą rolę Waszyngtonu w Europie, a więc i większą zależność Starego Kontynentu od Stanów Zjednoczonych. To właśnie stanowi o wzmacnianiu więzi transatlantyckich poprzez zwiększanie zakresu współpracy militarnej wraz z odtwarzaniem się zimnowojennego uzależnienia bezpieczeństwa Europy od stanu wysiłku militarnego Stanów Zjednoczonych. Oznacza to także w dalszej kolejności pogłębienie więzi sojuszniczych, można nawet powiedzieć, że jest to swego rodzaju „odnowienie” Sojuszu, za sprawą m.in. obrony przeciwrakietowej.

Jak wspomnieliśmy, *EPAA* jako jądro obrony przeciwrakietowej teatru europejskiego szczególną rolę pełni w związku z relacjami NATO z Rosją. Analizując ten problem, należy w pierwszej kolejności stwierdzić, że w kategoriach realnych obrona przeciwrakietowa nie zagraża Federacji Rosyjskiej w żaden sposób. W ramach niniejszej pracy nie ma miejsca na rozwijanie tej kwestii, poczynimy zatem założenie [19, s. 314–323], że w dającej się przewidzieć przyszłości żadna obrona przeciwrakietowa nie będzie mogła przeciwstawić się rosyjskiemu potencjałowi rakietowemu.

Niemniej jednak Rosja protestuje z co najmniej kilku powodów. Po pierwsze, z przyczyn wewnętrznych, w ramach ogólnej tendencji do wzmagania poczucia zagrożenia we własnym społeczeństwie i własnych elitach; jest to kluczowy dziś czynnik legitymizacji władzy, pragnącej skupić pod sztandarem obrony z zagrożeniem wewnętrznym przestraszone społeczeństwo [27]. Po drugie, Rosja nie sprzeciwia się obronie przeciwrakietowej w ogóle, lecz protestuje przeciwko *EPAA*, czyli wysiłkowi amerykańskiemu, twierdząc, że to on wymusza na Rosji bardziej stanowczą politykę wobec Europy; taka argumentacja ewidentnie sprzyja antyamerykańskim poglądom w Europie i w założeniu ma przeciwdziałać umocnieniu, a nawet przyczynić się do zerwania więzi transatlantyckich, co z kolei byłoby ucieleśnieniem

jednego z najważniejszych celów rosyjskiej polityki zagranicznej. Po trzecie, kwestia obrony przeciwrakietowej jest dobrym czynnikiem negocjacyjnym w ramach ciągłego przetargu z Zachodem; dziś ten przetarg ma szczególne znaczenie wobec coraz większej słabości Rosji i degradującego się środowiska bezpieczeństwa zarówno wokół Europy, jak i wokół Rosji. Po czwarte, cała sprawa ma pewien wymiar prestiżowy, jako że amerykańskie osiągnięcia w tym zakresie daleko wykraczają poza wszystko, czym Rosja dysponuje i dysponować może w dającej się przewidzieć przyszłości. I wreszcie po piąte, niezależnie od realiów, znaczna część rosyjskiego establishmentu politycznego i militarnego wierzy zapewne w rzeczywiste zagrożenie ze strony Zachodu, który według wielu poglądów pojawiających się w Rosji faktycznie dąży do jej zniszczenia lub co najmniej pozbawienia należnego miejsca w świecie; nawet w oficjalnych dokumentach doktrynalnych można znaleźć takie stwierdzenia, np. Doktryna Wojenna Federacji Rosyjskiej na pierwszym miejscu pomiędzy zagrożeniami wojskowymi wymienia: „[...] narastanie potencjału militarnego [NATO], przybliżanie infrastruktury wojskowej państw członkowskich NATO do granic Federacji Rosyjskiej [...]” [12].

5. Podsumowanie

Jak widać z dotychczasowych rozważań, amerykańska obrona przeciwrakietowa w Europie jest jedynie częścią szerszego wysiłku, mającego dla USA strategiczne znaczenie z punktu widzenia najbardziej żywotnych interesów bezpieczeństwa mocarstwa. Inne bardzo ważne kierunki to Bliski Wschód oraz Daleki Wschód. Jakie są relacje pomiędzy znaczeniem tych teatrów działań, ocenić można, patrząc np. na zapotrzebowanie na okręty wojenne uzbrojone w systemy przeciwrakietowe, jakie obecnie zgłasza US Navy. Według oficjalnie dostępnych danych marynarka chciałaby mieć 40 okrętów wyposażonych w pełne (według dzisiejszych standardów) możliwości przeciwrakietowe i przeciwlotnicze, z czego 9 winno być rozmieszczonych na kierunku dalekowschodnim, 4 w teatrze europejskim, a pozostałe 27 ma służyć jako eskorta grup bojowych lotniskowców [24, s. 14].

Nawet jeśli Europa jest mniej ważnym kierunkiem amerykańskich wysiłków przeciwrakietowych, to jednak ma niemałe znaczenie, także jako obszar w bezpośredniej styczności z Bliskim Wschodem, który mimo wszelkich zmian w polityce USA pozostanie jednym z kluczowych obszarów zainteresowania Waszyngtonu. Stany Zjednoczone są zatem, jak się zdaje, zdeterminowane utrzymać *EPAA*, ponieważ plan ten z jednej strony pełni istotną rolę jako element większej całości, z drugiej zaś ma swoje znaczenie regionalne. Ten ostatni aspekt to przede wszystkim umocnienie obronnej roli NATO, a co za tym idzie – wzmocnienie pozycji USA w Europie, która mimo przemian w amerykańskiej polityce jest wciąż jednym z podstawowych elementów amerykańskiej strategii bezpieczeństwa narodowego.

W dającej się przewidzieć przyszłości ta polityka zapewne nie ulegnie zmianie, ponieważ nie zmienią się raczej zasadnicze priorytety strategii USA. Program *EPAA* będzie zatem rozwijany w miarę możliwości technicznych i organizacyjnych oraz w związku z ewolucją środowiska bezpieczeństwa i jego perspektyw. Możemy zatem spodziewać się zmian w architekturze programu, adaptacji do zmieniających się realiów. To zresztą jest jednym z kluczowych elementów logiki programu, który w nazwie ma słowo „adaptywny” i już dzisiaj wygląda nieco inaczej pod względem technicznym, organizacyjnym i pod względem konkretnych celów, jakim służy, niż w swych początkach w 2009 r.

1. Active Engagement, Modern Defence, Strategic Concept for the Defence and Security of the Members of the North Atlantic Treaty Organisation adopted by Heads of State and Government in Lisbon, NATO 2010,

http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_68580.htm (dostęp: 6 czerwca 2011).

2. Ballistic Missile Defence Review, US Department of Defense 2010,
http://www.defense.gov/Portals/1/features/defenseReviews/BMDR/BMDR_as_of_26JAN10_0630_for_web.pdf (dostęp: 27 grudnia 2015).
3. Chicago Summit Declaration. Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Chicago on 20 May 2012, NATO, May 20 2012,
http://www.nato.int/cps/en/SID-9878AC6D-AAA4ECBE/natolive/official_texts_87593.htm?mode=pressrelease (dostęp: 29 listopada 2012).
4. Deterrence and Defence Posture Review, Press Release (2012) 063 Issued on 20 May. 2012, NATO May 20, 2012,
http://www.nato.int/cps/en/SID-9878AC6D-AAA4ECBE/natolive/official_texts_87597.htm?mode=pressrelease (dostęp: 29 listopada 2012).
5. Executive Summary of the Report of the Commission to Assess the Ballistic Missile Threat to the United States, Federation of American Scientists, 2012,
<http://www.fas.org/irp/threat/bm-threat.htm> (dostęp: 4 grudnia 2012).
6. The National Military Strategy of the United States of America 2015, US Joint Chiefs of Staffs,
http://www.jcs.mil/Portals/36/Documents/Publications/2015_National_Military_Strategy.pdf (dostęp: 27 grudnia 2015).
7. National Missile Defense Act of 1999, 106th Congress, Public Law 106-38, Approved July 22, 1999,
<http://www.gpo.gov/fdsys/pkg/PLAW-106publ38/pdf/PLAW-106publ38.pdf> (dostęp: 14 marca 2012).
8. National Security Strategy, The White House, February 2015,
https://www.whitehouse.gov/sites/default/files/docs/2015_national_security_strategy.pdf (dostęp: 15 lutego 2015).
9. Sustaining Global Leadership: Priorities for 21st Century Defense, US Department of Defense, January 2012,
http://www.defense.gov/news/Defense_Strategic_Guidance.pdf (dostęp: 7 stycznia 2013).
10. Quadrennial Defense Review, US Department of Defense 2014,
http://www.defense.gov/Portals/1/features/defenseReviews/QDR/2014_Quadrennial_Defense_Review.pdf (dostęp: 27 grudnia 2015).
11. Wales Summit Declaration, Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Wales, NATO 2014,
http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_112964.htm (dostęp: 10 października 2014).
12. Военная доктрина Российской Федерации (в редакции от 2015 г.), утв. Президентом РФ 25.12.2014 N Пп-2976, Ministerstwo Spraw Zagranicznych FR, 2015,
http://www.mid.ru/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptICk6BZ29/content/id/976907 (dostęp: 17 lutego 2016).
13. Commander: IRGC Will Destroy 35 US Bases in Region if Attacked, Fars News Agency, 2012-07-04,
<http://english.farsnews.com/newstext.php?nn=9103084990> (dostęp: 5 lipca 2012 – oryginalny link nieaktywny, część cytowanego tekstu dostępna pod adresem: <http://www.thegatewaypundit.com/2012/07/iranian-general-irgc-will-destroy-35-us-bases-in-region-if-attacked/>, dostęp: 31 sierpnia 2016).
14. Saudi Arabia may acquire nuclear capable Dong Feng Ballistic missiles from China, Saudi Defence, July 23, 2012,
<http://www.saudidefence.com/saudi-arabia-may-acquire-nuclear-capable-dong-feng-ballistic-missiles-from-china-104/> (dostęp: 29 stycznia 2013).
15. The Ballistic Missile Defense System, Missile Defense Agency, 2016,
<http://www.mda.mil/system/system.html> (dostęp: 11 lutego 2016).
16. Burns R. D., *The Missile Defense Systems of George W. Bush. A Critical Assessment*, Praeger, Santa Barbara-Denver-Oxford 2010.
17. Cooper H. F., *Limited Ballistic Missile Strikes. GPALS Comes up with an Answer*, NATO Review, No 3 – Jun. 1992, vol. 40 – p. 27–30, web-edition,
<http://www.nato.int/docu/review/1992/9203-6.htm> (dostęp: 27 grudnia 2012).

18. Czajkowski M., *Obrona przeciwrakietowa NATO*, w: *Bezpieczna Europa w bezpiecznym świecie*, red. W. Gizicki, Lublin 2011.
19. Czajkowski M., *Obrona przeciwrakietowa w stosunkach międzynarodowych*, WUJ, Kraków 2013.
20. Dickow M., Meier O., Mutschler M., Paul M., The case for rethinking NATO missile defense plans, SWP Berlin, 28.11.2013,
<http://www.swp-berlin.org/en/publications/point-of-view/the-case-for-rethinking-nato-missile-defense-plans.html> (dostęp: 24 kwietnia 2014).
21. Kueter J., *Missile Defense and Arms Control*, w: *The Next Arms Race*, ed. Henry D. Sokolski, Strategic Studies Institute, July 2012.
22. Lewis G., U.S. Announces EPAA Phase IV cancellation, increase in number of GMD national missile defense interceptors from 30 to 44, mostlymissiledefense.org March 15, 2013,
<https://mostlymissiledefense.com/2013/03/15/u-s-announces-epaa-phase-iv-cancellation-increase-in-number-of-gmd-national-missile-defense-interceptors-from-30-to-44-march-15-2013/> (dostęp: 17 marca 2013).
23. Mearsheimer J.J., *Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault*, Foreign Affairs, September/October 2014.
24. O'Rourke R., *Navy Aegis Ballistic Missile Defense (BMD) Program: Background and Issues for Congress*, Congressional Research Service, December 11th, 2015.
25. Rumsfeld, D.H., *Transforming the Military*, Foreign Affairs, vol. 81, No 3, May/June 2002,
<http://www.foreignaffairs.com/articles/58020/donald-h-rumsfeld/transforming-the-military> (dostęp: 18 września 2012).
26. Syring J.D., *Ballistic Missile Defense Overview*, MDA, August 14, 2013,
pl.scribd.com/doc/176023320/Ballistic-Missile-Defence-Overview (dostęp: 4 maja 2014).
27. Trenin D., *Welcome to Cold War II*, Foreign Policy, March 4, 2014,
<http://foreignpolicy.com/2014/03/04/welcome-to-cold-war-ii/> (dostęp: 6 marca 2014).
28. Whitmore S.J., Deni J.R., *NATO Missile Defense and the European Phased adaptive Approach: the Implications of Burden Sharing and the Underappreciated Role of the U.S. Army*, Strategic Studies Institute and U.S. Army War College Press, October 2013.

Agnieszka Kastory

Uniwersytet Jagielloński

PROBLEM SWOBODNEJ ŻEGLUGI PRZEZ CIEŚNINĘ PIŁAWSKĄ I ZALEW WIŚLANY W POLSKO-RADZIECKICH I POLSKO-ROSYJSKICH NEGOCJACJACH

Agnieszka Kastory. The Problem of Freedom of Navigation through the Pilava Strait and the Vistula Lagoon in the Polish-Soviet and Polish-Russian Negotiations.

Due to the unfavorable course of the boundary line between Poland and Russia in the area of the Vistula Lagoon and the Vistula Spit, Poland's access to the Gdańsk Bay through the Pilava Strait has been hindered. In 1991, Polish-Soviet negotiations, aimed at agreeing on the rules of navigation through the Pilava Strait and the Vistula Lagoon, were launched. The talks ended in failure, and the Soviet side demanded that its units be granted the right to navigate through Poland's inland waterways. It was only in 2009 that Poland signed an agreement with Russia, regulating navigation through the Vistula Lagoon; still, as follows from the interpretation by the Polish Ministry of Foreign Affairs, it did not include the Pilava Strait. Consequently, the freedom of navigation through the Vistula Lagoon continues to be dependent on the state of Polish-Russian relations.

Key words: Vistula Lagoon, Pilava Strait, the right of innocent passage, Poland, Russia.

Temat żeglugi przez Cieśninę Piławską był już wielokrotnie poruszany w polskich opracowaniach, zwłaszcza pod kątem prawnym. Przedstawiony tekst nie pretenduje do nowego ujęcia tematu poza jednym wyjątkiem: ukazaniem przebiegu polsko-radzieckich rozmów w 1991 r., a więc z punktu widzenia stosunków dwustronnych.

Zarówno polska, jak i rosyjska część Zalewu Wiślanego (ros. Zalew Kaliningradzki) posiadają status wód wewnętrznych Polski i Rosji [11, s. 42; 14, s. 37; 15, s. 245; 8]. W świetle konwencji o prawie morza z 1982 r. wody wewnętrzne (lub morskie wody wewnętrzne) rozciągają się między lądem a wewnętrzną granicą morza terytorialnego. Podlegają one wyłącznej władzy państwa, do którego należą. Jednostki państw trzecich mogą wpływać na te wody za zgodą państwa nadbrzeżnego i na jego zasadach. Na obszarze tych wód nie obowiązuje prawo nieszkodliwego przepływu, chyba że były to w przeszłości wody, na których istniało prawo przejścia [13, s. 48–49; 10, s. 59; 17, s. 411–412].

Pozycja Polski nad Zalewem Wiślanym jest wybitnie niekorzystna. Zalew Wiślany wraz z Cieśniną Piławską był przed II wojną światową integralną częścią Niemiec. Po wojnie został podzielony między Polskę i ZSRR w sposób, który nie zabezpieczył polskich interesów, w tym przede wszystkim swobodnego wyjścia na pełne morze przez Cieśninę Piławską. Przewaga ZSRR po zakończeniu wojny i zwasalizowanie Polski sprzyjało utrwaleniu tej niekorzystnej sytuacji [9, s. 71–73].

Po 1989 r. Polska stanęła na stanowisku niezmienności swoich granic, co w stosunkach z Rosją zostało potwierdzone w traktacie o przyjaznej i dobrosąsiedzkiej współpracy z 1992 r. [9, s. 72–73]. Polska, akceptując niekorzystny dla siebie podział Zalewu Wiślanego, stanęła jednocześnie przed koniecznością zagwarantowania sobie swobody żeglugi przez jego rosyjską część i przez Cieśninę Piławską [17, s. 411, 11, s. 35–57; 6, s. 533–535]. Do dnia dzisiejszego nie udało się jednak uzgodnić całościowego i zadowalającego porozumienia z Rosją. W efekcie zasady żeglugi po Zalewie Wiślanym regulują dwa dokumenty: protokół z 16 sierpnia 1945 r. oraz umowa z 2009 r.

Podział Zalewu Wiślanego

O przyszłości Prus Wschodnich, a tym samym Zalewu Wiślanego zdecydowano w trakcie II wojny światowej. Na konferencji w Teheranie Związek Radziecki zgłosił pretensje do dwóch pruskich

portów: Kłajpedy i Królewca. W układzie zawartym między ZSRR a Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego z 27 lipca 1944 r. znalazł się zapis o podziale Prus Wschodnich i pozostawieniu po radzieckiej stronie Królewca, z pominięciem problemu delimitacji Zalewu Wiślanego i Mierzei Wiślanej. Układ z 27 lipca 1944 r. nie posiadał jednak charakteru umowy międzypaństwowej, ponieważ PKWN nie miał uprawnień do reprezentowania polskiego państwa. Na konferencji w Poczdamie teren Prus Wschodnich został podzielony między Polskę i ZSRR jedynie na lądzie. W umowie polsko-radzieckiej z 16 sierpnia 1945 r. rozgraniczenie Prus Wschodnich także zostało dokonane tylko na lądzie [11, s. 36–37]. Obie strony traktowały zresztą umowę jako tymczasową do chwili potwierdzenia zmian terytorialnych przez konferencję pokojową. Do umowy z 16 sierpnia 1945 r. został dołączony protokół, w którym stwierdzono, że w okresie pokoju polskie statki handlowe będą mogły przepływać przez Cieśninę Piławską do Elbląga i z Elbląga. Gdyby ZSRR brał udział w wojnie w Europie – protokół przestawałby obowiązywać [10, s. 284; 1; 4].

Umowa z 16 sierpnia 1945 r. weszła w życie 5 lutego 1946 r., jednak w kolejnych latach Rosjanie jednostronnie dokonywali zmian w przebiegu granicy z Polską na obszarze Prus Wschodnich. Potwierdziła je umowa zawarta między Polską a ZSRR 5 marca 1957 r. Linia graniczna brała początek u styku granicy Polski, Obwodu Kaliningradzkiego i Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, następnie biegła na zachód, 7 km na północ od Braniewa, potem przez Zalew Wiślany ku Mierzei Wiślanej, którą przecinała 3 km na północ od miejscowości Nowa Karczma [10, s. 283–284; 11, s. 40, 47–48; 16, s. 6–7].

W protokole między Polską a ZSRR z 18 marca 1958 r. o rozgraniczeniu polskich i radzieckich wód terytorialnych w Zatoce Gdańskiej postanowiono, że granica na Zalewie Wiślanym będzie bieć prostopadle do linii brzegowej począwszy od końcowego punktu granicy polsko-radzieckiej na Mierzei Wiślanej [16, s. 7].

Południkowe przecięcie Zalewu Wiślanego i Mierzei Wiślanej zapewniało ZSRR dominację nad całym akwenem, ponieważ Cieśnina Piławska znalazła się w całości na radzieckich wodach (łączy rosyjskie wody wewnętrzne i rosyjskie wody terytorialne), podobnie jak biegnący przez nią do ujścia Pregoi i portu w Królewcu pogłębiony tor wodny [11, s. 35].

W lutym 1960 r. ZSRR zaproponował w nocie, która nie została potwierdzona przez stronę polską, by polskie statki przepływające przez Cieśninę Piławską zgłaszały swoje przejście rok wcześniej i pływały w konwojach. Polska nie zaakceptowała zaproponowanych warunków, w efekcie czego została zawieszona żegluga przez Zalew Wiślany i Cieśninę Piławską. W rzeczywistości ruch przez cieśninę polskich statków i tak się nie odbywał [9, s. 73; 1].

Dopiero umowa z 15 lutego 1961 r. o stosunkach prawnych na polsko-radzieckiej granicy państwowej oraz współpracy i wzajemnej pomocy w sprawach granicznych precyzowała w artykule 3 (p. 2), że granica na Zalewie Wiślanym biegnie po linii prostej, oznaczonej pławami. W artykule 14 potwierdzono prawo polskich statków handlowych do przepływania przez radziecką część Zalewu Wiślanego i Cieśninę Piławską w obydwu kierunkach zgodnie z zawartymi porozumieniami, a więc z protokołem z 1945 r. [10, s. 284; 11, s. 49; 4].

Takie sformułowanie oznaczało, że prawa przepływu nie posiadały statki innych bander, a także okręty wojenne i statki sportowe, turystyczne, naukowo-badawcze, które musiały poruszać się wedle odrębnych zasad, zgodnie z radzieckimi przepisami [4].

Dodatkowym zagrożeniem dla swobody żeglugi stała się radziecka decyzja o militaryzacji Cieśniny Piławskiej i radzieckiej części Zalewu Wiślanego. Strefę wojskową ZSRR zlikwidował 8 października 1990 r. [11, s. 48; 16, s. 12].

Sprawa Cieśniny Piławskiej i Zalewu Wiślanego w polskiej polityce po 1989 roku

W 1991 r. Polska podjęła próbę uregulowania zasad żeglugi na Zalewie Wiślanym. W dniach 2–4 lipca 1991 r. z inicjatywy Ministerstwa Transportu i Gospodarki Wodnej

odbyły się w Warszawie polsko-radzieckie rozmowy w tej sprawie. Polskiej delegacji przewodniczył dyrektor Departamentu Prawno-Traktatowego MSZ Janusz Mickiewicz, zaś radzieckiej wicedyrektor Departamentu Prawa Międzynarodowego radzieckiego MSZ J.M. Szarkow. Ponadto ze strony polskiej uczestniczyli posłowie na sejm: Krzysztof Dowgiałło, Edmund Krasowski oraz przedstawiciele Ministerstwa Transportu i Gospodarki Morskiej, Ministerstwa Współpracy Gospodarczej z Zagranicą, Straży Granicznej, Głównego Urzędu Celnego i Ministerstwa Spraw Zagranicznych [1].

Celem polskiej delegacji było otwarcie wód Zalewu Wiślanego dla statków wszystkich bander i zapewnienie nieskrępowanego dostępu do portów w polskiej części Zalewu Wiślanego w oparciu o zasadę prawa nieszkodliwego przepływu, wynikającej z prawa morza i istniejących precedensów [11, s. 43; 17, s. 350, 12, s. 11–12]. Za istniejący precedens przyjęto prawo nieszkodliwego przepływu statków wszystkich bander przez holenderskie wody wewnętrzne do portu w Antwerpii oraz przez amerykańskie i kanadyjskie wody wielkich jezior [1].

Polska delegacja postulowała ponadto rozszerzenie prawa nieszkodliwego przepływu przez Cieśninę Piławską na polskie statki rybackie, turystyczne, naukowo-badawcze, sportowe, służb państwowych oraz na statki handlowe, turystyczne i sportowe innych państw. Polska proponowała także dopuszczenie kabotażu statków obydwu stron po Zalewie Wiślanym [1].

Strona radziecka natomiast stanęła na stanowisku, że żegluga przez Cieśninę Piławską i radziecką część Zalewu Wiślanego powinna być nadal regulowana wewnętrznymi przepisami ZSRR, ponieważ tory wodne znajdują się na radzieckim morzu terytorialnym i radzieckich wodach wewnętrznych, włączając Cieśninę Piławską. W związku z tym zaproponowała odwołanie się w przyszłej umowie do radzieckich przepisów regulujących żeglugę przez wody wewnętrzne oraz przewidujących pobieranie opłat żeglugowych. Ponadto zaproponowała w celu zapewnienia obu stronom równych korzyści – dopuszczenie radzieckich statków do żeglugi na polskich śródlądowych drogach wodnych [11, s. 35; 1].

Po zakończeniu tego etapu rozmów strona polska uznała za główne sprawy sporne kwestię wprowadzenia opłat za przejście przez Cieśninę Piławską, ograniczenie żeglugi dla statków sportowych, charakter przyszłej umowy: rządowy czy państwowy, termin wejścia w życie umowy, uchylenie protokołu z 1945 r. i innych umów, dostęp do polskich śródlądowych dróg wodnych dla radzieckich statków [1].

Ad referendum przyjęto szereg zasad, na których powinna się opierać przyszła ustawa: definicję statków, reguły przepływu przez Zalew Wiślany i Cieśninę Piławską; rozszerzenie żeglugi o kabotaż. Polska zobowiązała się przedstawić projekt przyszłej umowy zawierającej te zasady [1].

Zdaniem Janusza Mickiewicza rozmowy doprowadziły do zbliżenia stanowisk, a zaistniałe rozbieżności można było usunąć podczas kolejnej rundy rozmów, której celem powinno być uzyskanie swobodnego, bezpłatnego przepływu przez Cieśninę Piławską. Mickiewicz w razie akceptacji projektu przez MSZ zamierzał go wysłać do Moskwy drogą dyplomatyczną. Ministerstwo Transportu i Gospodarki Morskiej miało przygotować załącznik z techniczno-nawigacyjnymi warunkami przepływu przez Zalew Wiślany. Mickiewicz, w związku z sugestią radzieckiej delegacji udostępnienia polskich śródlądowych dróg wodnych, proponował rozważyć celowość podjęcia odrębnych polsko-radzieckich rozmów na temat żeglugi śródlądowej na terenie obu państw [1].

Przygotowana do akceptacji przez MSZ umowa dopuszczała swobodny przepływ między morzem otwartym a polskimi portami położonymi nad Zalewem Wiślanym dla statków polskich, radzieckich i państw trzecich (mowa była o statkach handlowych, rybackich, pasażerskich, turystycznych, sportowych, naukowo-badawczych, ratowniczych, służb państwowych). Swobodny ruch odbywałby się w obydwu kierunkach wyznaczonymi torami

wodnymi (żeglugowym i podejściowym) na polskiej i radzieckiej części Zalewu Wiślanego. Żegluga odbywałaby się na zasadzie swobodnego dostępu do portów morskich otwartych dla międzynarodowej żeglugi. Statki przestrzegałyby radzieckich i polskich przepisów, nie mogłyby załadowywać i wyładowywać osób i towarów, zanieczyszczać środowiska, uprawiać rybołówstwa, zakłócać systemu łączności, opuszczać wyznaczonych torów wodnych, prowadzić działalności niezwiązanej z przepływem. Strony zobowiązały się nie utrudniać przepływu statków poprzez wymagania, które w praktyce ograniczałyby żeglugę, ani dyskryminować żadnych statków. Zobowiązywały się informować wzajemnie o znanych sobie niebezpieczeństwach, zagrażających przepływowi statków. Strony rezygnowały z pobierania opłat za przepływ, ale mogły pobierać je za świadczone usługi. Każda strona administrowałaby własnym terytorium samodzielnie, zapewniając bezpieczny ruch statków. Umowa miała wejść w życie po wymianie not o jej przyjęciu zgodnie z prawem każdej umawiającej się strony [1].

Projekt umowy nie wywoływał zastrzeżeń Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Natomiast radziecka propozycja otwarcia polskich śródlądowych dróg wodnych dla radzieckich statków – wywołała zdecydowaną niechęć. Na sporządzonym przez Janusza Mickiewicza sprawozdaniu z rozmów widnieją uwagi (napisane 16 lipca 1991 r. zapewne ręką Grzegorza Kostrzewy-Zorbasa) wyrażające oburzenie tą propozycją. Ich autor dopuszczał podjęcie rozmów w sprawie śródlądowych dróg wodnych, ale dopiero po zawarciu umowy w sprawie żeglugi przez Cieśninę Piławską, i to jedynie w celu taktownego odrzucenia radzieckiej propozycji. Przyznanie jednostkom radzieckim swobody żeglugi po śródlądowych drogach wodnych Rzeczypospolitej traktowano jako nie do przyjęcia ze względu na bezpieczeństwo narodowe [1].

Radziecka propozycja świadczyła o złej woli, jeśli chodzi o zawarcie porozumienia. ZSRR nie proponował Polsce wzajemności, a więc dostępu do drogi wodnej prowadzącej z Królewca Pregoła, a następnie Dejną do Niemna [11, s. 35].

Rozwiązanie ZSRR w grudniu 1991 r. sprawiło, że nowym partnerem do rozmów w sprawie Zalewu Wiślanego stała się Rosja. W latach 1991–1996 odbyło się sześć polsko-rosyjskich spotkań w sprawie żeglugi po Zalewie Wiślanym. Rosjanie niezmiennie z niechęcią odnosili się do polskich planów otwarcia tego akwenu dla jednostek wszystkich państw. Argumentowali, że ruch przez Cieśninę Piławską odbywa się jednostronnie, wyrażali też obawę o stan środowiska naturalnego i stan zasobów rybnych. Strona rosyjska proponowała, by najpierw uregulować zasady żeglugi polskich i rosyjskich statków, a następnie rozwiązać problemy wpływania na Zalew Wiślany statków państw trzecich. Polska stanęła jednak na stanowisku swobodnego dostępu do Zalewu Wiślanego wszystkich statków i jego europeizacji. Rozmowy zostały więc przerwane [10, s. 292; 4].

Impas przełamało spotkanie Polsko-Rosyjskiego Stałego Komitetu ds. Transportu w dniach 2–3 kwietnia 2002 r., na którym powołano grupę ekspertów do określenia warunków żeglugi przez Cieśninę Piławską. Eksperci zakończyli pracę w lutym 2006 r. Określili parametry techniczne statków mogących przepływać przez Cieśninę i ich wielkość, warunki przewożenia towarów z uwzględnieniem ochrony środowiska naturalnego, techniczne warunki żeglugi, a więc oznakowanie torów wodnych, oraz system kontroli statków, pilotażu i ratownictwa [2; 4].

Jednak podstawowa kontrowersja dopuszczenia do żeglugi statków państw trzecich nadal pozostawała nierozstrzygnięta. Polska stała na stanowisku dopuszczenia do żeglugi po Zalewie Wiślanym i przez Cieśninę Piławską wszystkich rodzajów statków pod banderą polską, a także inną niż polska, z wyjątkiem okrętów wojennych. Dopuszczenie statków pływających pod inną niż polska banderą było i jest niezwykle ważne, ponieważ polscy armatorzy przerejestrowali swoje jednostki do tanich rejestrów i pływają one pod tanimi

banderami [10, s. 291]. Rosjanie odrzucili jednak możliwość wpuszczenia obcych statków, powtarzając argumenty o jednostronnym ruchu przez Cieśninę Piławską i ewentualnej degradacji środowiska naturalnego, gdyby zwiększyła się liczba uczestników żeglugi.

W tej sprawie odbyło się sześć rund rozmów i zawsze problemem było dopuszczenie obcych statków. W 2003 r. Rosjanie zamknęli Cieśninę Piławską, a od jednostek chcących skorzystać z tego przejścia domagali się wykupienia rosyjskich wiz, nawet jeśli jednostka zmierzała do polskiej części Zalewu Wiślanego. W 2004 r. po przyjęciu Polski do Unii Europejskiej (UE) Rosja zamknęła swoją część Zalewu Wiślanego na trzy tygodnie, uniemożliwiając polskim statkom korzystanie z portów w Królewcu i Piławie (Bałtiju). Stała też na stanowisku, że protokół z sierpnia 1945 r. stracił moc po przystąpieniu Polski do UE [10, s. 292; 2].

Polska 10 grudnia 2004 r. przedstawiła projekt umowy o żegludze po Zalewie Wiślanym i przez Cieśninę Piławską, który miał zastąpić protokół z sierpnia 1945 r. Rosjanie nie podjęli jednak rozmów, a 6 maja 2006 r. ponownie zamknęli granicę dla statków polskich i rosyjskich, w tym jachtów i żaglówek, tym razem na trzy lata [2; 4].

Dnia 2 czerwca 2006 r. Polska przekazała rosyjskiej ambasadzie notę w sprawie żeglugi po Zalewie Wiślanym, ale bez skutku [2]. W tej sytuacji ówczesny rząd Jarosława Kaczyńskiego podjął decyzję o przekopaniu Mierzei Wiślanej. Projekt sporządzony przez profesora Tadeusza Jednoręba został ogłoszony 10 listopada 2006 r. w Elblągu. Kanał o długości 1100 m, 80 m szerokości (w dnie 40 m) miał powstać w rejonie wsi Skowronki (gmina Sztutowo). Koszty budowy wraz z pogłębianiem toru wodnego i budową śluz wyniosłyby około 230 mln euro. Budowa kolidowałaby jednak z projektem unijnym Natura 2000, poza tym istniały obawy przed rozerwaniem Mierzei Wiślanej. Wreszcie, samorząd Krynicy Morskiej zaprotestował przeciw realizacji projektu. Budowa została odłożona do 2017 r.

Po wyborach parlamentarnych w Polsce w 2007 r. i dojściu do władzy koalicji Platformy Obywatelskiej i Polskiego Stronnictwa Ludowego, powrócono do sprawy żeglugi po Zalewie Wiślanym. W dniu 19 listopada 2008 r. marszałek Senatu Bogdan Borusewicz odbył w tej sprawie rozmowę ze swym odpowiednikiem – przewodniczącym rosyjskiej Rady Federacji Siergiejem Mironowem. Mironow dał do zrozumienia, że Rosja jest gotowa dopuścić do żeglugi przez Cieśninę Piławską tylko statki turystyczne pod polską banderą. Ruch statków innych państw Rosjanie chcieli regulować rozporządzeniami. Borusewicz odrzucił to stanowisko, stojąc na stanowisku, że żegluga powinna być swobodna dla statków wszystkich bander, przede wszystkim państw UE, a więc na zasadach traktatowych [18].

Dnia 15 lipca 2009 r. premier Rosji Władimir Putin podpisał rozporządzenie o dopuszczeniu do rosyjskiej części Zalewu Wiślanego statków pod obcą banderą zmierzających do i z polskich portów, jednak nie oznaczało to otwarcia tego akwenu dla wszystkich statków, o czym świadczy wynegocjowane dwa miesiące później polsko-rosyjskie porozumienie [16].

1 września 2009 r. w Sopocie Andrzej Kremer z ramienia polskiego rządu i Władimir Titow, przedstawiciel rosyjskiego rządu, podpisali umowę regulującą żeglugę polskich i rosyjskich statków po Zalewie Wiślanym. Przy czym statek zdefiniowano jako jednostkę handlową pływającą pod polską lub rosyjską banderą, wpisaną do rejestru statków jednej ze stron. Tak rozumiane jednostki mają prawo przekraczania granicy polsko-rosyjskiej na Zalewie Wiślanym i poruszania się po wodach drugiej strony zgodnie z przepisami jej prawa. Inne jednostki mogą się poruszać po Zalewie, ale zgodnie z przepisami każdej strony. Polska i Rosja mają obowiązek wzajemnego informowania się o przepisach obowiązujących na ich częściach Zalewu, o warunkach żeglugi, istniejących niebezpieczeństwach, które zobowiązali się usunąć. Polskie i rosyjskie statki przekraczają granicę po powiadomieniu władz granicznych i portowych drugiej strony, zgodnie z jej przepisami. Kontrola graniczna odbywa się zgodnie z prawem państwa, które ją przeprowadza.

Każda strona może wprowadzić ograniczenia dotyczące liczby i wielkości statków drugiej strony lub zamknąć granicę, jeśli wymagają tego względy bezpieczeństwa, obronności bądź równowagi ekologicznej na Zalewie. Strona, która chce wprowadzić ograniczenia, informuje o tym drugą stronę i proponuje jej konsultacje. W sytuacji niecierpiącej zwłoki każda strona może wprowadzić obostrzenia, ale następnie powinna zaproponować przeprowadzenie konsultacji. Żegluga odbywa się tylko do portów otwartych dla statków zagranicznych. Obie strony zobowiązały się podjąć starania, by ułatwić i przyspieszać żeglugę po Zalewie, unikać nieuzasadnionego zatrzymywania statków i przedłużania formalności. Każda strona na swojej części Zalewu dba o zachowanie bezpieczeństwa żeglugi. Umowa została zawarta na pięć lat z możliwością automatycznego przedłużenia na kolejne pięcioletnie okresy. Na wypowiedzenie umowy potrzeba sześć miesięcy. Umowa zakończyła czteroletnią przerwę w żegludze [7; 5].

Treści umowy nie można traktować jako sukcesu polskiego. Wprawdzie po raz pierwszy zostały ustalone zasady żeglugi po Zalewie Wiślanym, jednak tylko dla polskich i rosyjskich statków handlowych. Dla statków obcych bander zastrzeżono inne zasady. Poza tym umowa nie reguluje ruchu okrętów wojennych oraz innych jednostek niż handlowe. Najwyraźniej nie obejmuje ona też Cieśniny Piławskiej, przez którą ruch polskich statków odbywa się zgodnie z regulacjami Federacji Rosyjskiej [3]. Obecnie jest to rozporządzenie rządu Federacji Rosyjskiej nr 533 z 15 lipca 2009 r. Zgodę na przejście wydaje kapitan portu w Królewcu na wniosek złożony piętnaście dni wcześniej. Zgoda jest wydawana na dzień wcześniej. Odmowa udzielenia zgody może nastąpić z powodów obronności, bezpieczeństwa i ochrony środowiska [3].

Sprawa Cieśniny Piławskiej wielokrotnie była wykorzystywana w wewnętrznej polskiej walce politycznej. Świadczą o tym interpelacje Jarosława Wałęsy (PO) z 8 maja 2006 r. skierowane do rządu Jarosława Kaczyńskiego oraz Karola Karskiego (PiS) z 5 października 2009 r. do rządu Donalda Tuska. W obu przypadkach chodziło o ukazanie nieudolności rządu, względnie jego uległości w stosunku do Rosji. Karol Karski, powołując się na umowę z 1961 r., wskazywał, że rząd nie wynegocjował odszkodowania za długotrwałe zamknięcie Zalewu Wiślanego dla polskich statków. Postanowienia o możliwości zawieszenia żeglugi na Zalewie Wiślanym uznał za regres w stosunku do istniejącego wcześniej stanu. Pytał też, z jakiego powodu Rosjanie nie wpuszczają przez Cieśninę Piławską statków o większym zanurzeniu niż 1,8 m. Przywołał też przypadki nierespektowania przez stronę rosyjską umowy z 1 września, podając za przykład incydent z jachtem „Aquarella”, który płynął z Elbląga i został zatrzymany w Piławie (Bałtijsku) pod pretekstem, że umowa z 1 września nie weszła jeszcze w życie [3].

Sekretarz stanu Jan Borkowski w odpowiedzi wskazywał, że umowa z 1961 r. nie regulowała zasad żeglugi przez Zalew Wiślany, a odpowiedzialność odszkodowawcza mogłaby być zastosowana tylko w ściśle określonych przypadkach, ponieważ umowa ta zobowiązywała strony jedynie do utrzymania w należyтым stanie wód granicznych i informowania się wzajemnie o poziomie wody i stanie lodów. Borkowski nie dostrzegł niebezpieczeństwa sparaliżowania żeglugi na Zalewie Wiślanym, ponieważ przypadki ograniczenia ruchu zostały wreszcie określone, a poza tym musiały być przedmiotem negocjacji. Przypomniął, że ze względu na warunki naturalne i głębokość torów wodnych żegluga musi być zamknięta dla statków o zanurzeniu większym, niż 1,8 m. W polskiej części Zalewu Wiślanego głębokość torów podejściowych sięga 2,5 m, a toru podejściowego w Elblągu 2,4 m [5]. Port w Elblągu może przyjmować jednostki o nośności 1000–1500 ton [14, s. 38]. Borkowski odrzucił zasadność interpelacji w kwestii „Aquarelli”, ponieważ jak podkreślił, porozumienie z 2009 r. nie reguluje zasady przejścia przez Cieśninę Piławską [5].

Dotychczasowa praktyka wskazuje, że Polska nadal nie posiada gwarancji swobodnego dostępu do Zalewu Wiślanego przez Cieśninę Piławską. Rosja jest szczególnym partnerem,

jeśli chodzi o poszanowanie zasady wolności żeglugi. Udostępnienie wód wewnętrznych i śródlądowych dróg wodnych do żeglugi międzynarodowej nie leży ani w jej tradycji, ani w jej interesie. Jeśli chodzi o Polskę, to wydaje się, że obecnie swoboda żeglugi przez Zalew Wiślany i Cieśninę Piławską jest ściśle uzależniona od stanu stosunków polsko-rosyjskich.

1. Pilna notatka Janusza Mickiewicza z 11 VII 1991 r., ws żeglugi przez Cieśninę Piławską, Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych, 36/97, w. 1.
2. Interpelacja posła Jarosława Wałęsy nr 2773 z 8 maja 2006 r. i odpowiedź ministra spraw zagranicznych Anny Fotygi z 7 VI 2006 r.,
<http://orka2.sejm.gov.pl/IZ5.nsf/main/0C3DA4D3> (dostęp: 21 października 2015).
3. Interpelacja posła Karola Karskiego nr 11883 z 5 X 2009 r. do prezesa Rady Ministrów w sprawie żeglugi przez Cieśninę Piławską i po Zalewie Wiślanym,
<http://orka2.sejm.gov.pl/IZ6.nsf/main/29D9E7F> (dostęp 21 października 2015).
4. Odpowiedź ministra gospodarki morskiej Rafała Wiecheckiego na interpelację posła Jarosława Wałęsy nr 2773 z 5 VI 2006 r.,
<http://orka2.sejm.gov.pl/IZ5.nsf/main/502A03D4> (dostęp: 21 października 2015).
5. Odpowiedź sekretarza stanu w Ministerstwie Spraw Zagranicznych – z upoważnienia prezesa Rady Ministrów na interpelację nr 11883 w sprawie żeglugi przez Cieśninę Piławską i po Zalewie Wiślanym z 29 X 2009 r.,
<http://orka2.sejm.gov.pl/IZ6.nsf/main/33BDD3BE> (dostęp: 21 października 2015).
6. Umowa między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich o wytyczeniu istniejącej polsko-radzieckiej granicy państwowej w części przylegającej do Morza Bałtyckiego, Dziennik Ustaw nr 37, 21 VI 1958 r., pozycja 166, s. 533–535,
www.dziennikustaw.gov.pl (dostęp: 5 stycznia 2016).
7. Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej i Rządem Federacji Rosyjskiej o żegludze po Zalewie Wiślanym (Kaliningarskiej zaliv), „Monitor Polski”, nr 78, pozycja 975.
8. Ustawa o obszarach morskich Rzeczypospolitej Polskiej i administracji morskiej z 21 marca 1991, Dziennik Ustaw, poz. 934, art. 4, poz. 3,
www.umsl.gov.pl/pliki/obszarymorskie.pdf (dostęp: 21 października 2015).
9. Bugajski D.R., *Polska i międzynarodowa żegluga w Cieśninie Piławskiej*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2006, nr 4.
10. Bugajski D.R., *Prawa żeglugowe okrętu w świetle prawa międzynarodowego*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2009.
11. Jasudowicz T., *Zalew Wiślany – w obronie praw Polski do sprawiedliwego rozgraniczenia i eksploatacji*, „Prawo Morskie” 1993, t. 7.
12. Kwiatkowska B., *Przeływ floty handlowej i wojennej przez cieśniny międzynarodowe w czasie pokoju, ze szczególnym uwzględnieniem cieśnin bałtyckich*, PISM, Warszawa 1975, na prawach rękopisu.
13. Łukaszuk L., *Międzynarodowe prawo morza*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 1991.
14. Łukaszuk L., *Współczesne spory i konflikty międzynarodowe dotyczące obszarów morskich. Wybrane zagadnienia prawne i polityczne*, Akademia Marynarki Wojennej, Gdynia 2004.
15. Misiak W., Felczak J., *Morskie granice i obszary przygraniczne*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej” 2013, z. 65, seria: Organizacja i Zarządzanie.
16. Modzelewski W.T., *Polsko-rosyjskie pogranicze – od regionu izolowanego do transgranicznego*, ssp.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2015/07/ssp-2015-1-005.pdf (dostęp: 5 stycznia 2016).
17. *Prawo morskie*, pod red. J. Łopuskiego, t. 1, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz 1996.
18. Szczeptuła B., *Rosjanie: Cieśnina Piławska nie dla wszystkich bander*, „Dziennik Bałtycki”, 19 X 2008,
www.dziennik.bałtycki.pl/ (dostęp: 21 października 2015).
19. Doniesienie PAP, „Gazeta Wyborcza”, 6 XII 2010 r.,
<http://wiadomosci.Gazeta.pl/wiadomosci/> (dostęp: 21 października 2015).
20. Informacja na stronie www.bibliotekapp.pl/forum/wievtopic.php?t=1317 (dostęp: 14 listopada 2015).

Daniel Wilk

Uniwersytet Jagielloński

FUNDAMENTALIZM ISLAMSKI NA BAŁKANACH WOBEC ROZWOJU PAŃSTWA ISLAMSKIEGO

Daniel Wilk. Islamic Fundamentalism in the Balkans in light of the Development of the Islamic State.

Within two years of intense activity, the Islamic State has grown to become the most dangerous Islamic terrorist organization, able to administer a quasi-state, established by it in Syria and Iraq. The success of the Islamic State became possible due to the well-organized propaganda. The idea of a state governed by the principles of Sharia law also seduced Islamic radicals in: Bosnia and Herzegovina, Kosovo, Albania, Macedonia, Montenegro and Serbia.

Islamic radicalism in the Balkans developed during the civil war of 1992-1995 in Bosnia and Herzegovina. It was due to thousands of mujahedeen fighting on the side of the Bosnian army and Arab charity organizations that the Salafist ideology was distributed before spreading among the young generation of Bosnian and Kosovar Muslims, disappointed with socio-political processes after the war.

Following the attacks on the World Trade Center, Bosnian Salafists limited their activities to sharing their ideology in selected mosques. The emergence of the Caliphate and the war in Syria and Iraq gave a new impulse to the continuation of the Holy War in the Middle East and reinvigorated fundamentalists in the Balkans.

The Balkan Daesh militants, trained in Bosnian and Kosovar villages, are fighting in Syria and Iraq. They move freely between the Middle East and the Balkans. Trained in the techniques of guerrilla warfare and carrying out their activities underground, they pose a real threat to the communities to which they return. They participate in the preparation of terrorist attacks in Europe.

Key words: Islamic fundamentalism, Islamic radicalism, Islamic State, Daesh, Abu Bakr al-Baghdadi, Bosnia and Herzegovina, Kosovo, the Balkans, Ummah, Sharia law, Jihad, Muslim Caliphate, Syria, Iraq, Al-Hayat Media Center, Wahhabism, Salafism, Hanbali school, Hanafi school, Pan-Islamism.

Uwagi wstępne

Kalifat ustanowiony przez organizację Państwo Islamskie w Syrii i Iraku stał się nowym „motorem napędowym” dla aktywności islamskich fundamentalistów w Bośni i Hercegowinie, Kosowie, Albanii, Czarnogórze oraz Serbii. Młodzi bałkańscy radykalowie stanowią poważne zagrożenie zarówno dla bezpieczeństwa w regionie, jak i w całej Europie. W niniejszym artykule poruszono następujące problemy badawcze:

- Państwo Islamskie jako organizacja quasi-państwowa, jego geneza i rozwój
- Rozwój działalności mudżahedinów w BiH podczas wojny z lat 1992–1995
- Wpływ mudżahedinów na bałkańskie społeczeństwo (przykład Bośni i Hercegowiny)
- Rola organizacji charytatywnych arabskiego pochodzenia, działających na Bałkanach
- Bośniacki kontyngent bojowników walczących w Syrii i Iraku.

Fundamenty teoretyczne rozprawy tworzą prace Fundamentalizm Steve’a Bruce’a [5], *Ewolucja terroryzmu motywowanego ideologią religijną na przykładzie salafickiego ruchu globalnego dżihadu* Artura Wejksznera [32] oraz *Atlas radykalnego islamu* Xaviera Raufera [25]. W obliczu braku dostępu do dokumentów opisujących i wyjaśniających zasady funkcjonowania Kalifatu nie istnieje publikacja naukowa, która w szerszym aspekcie ujęłaby kulisy funkcjonowania Państwa Islamskiego. W zastępstwie korzystam z prac korespondentów wojennych opisujących fenomen Daeszu. Wspomniane publikacje to *Kalifat Terroru* Samuela Laurenta [19] czy *Państwo Islamskie* Patricka Cockburna [6].

W oparciu o raporty światowych organizacji zajmujących się monitorowaniem zjawiska fundamentalizmu wśród muzułmanów żyjących w Europie (m.in. International Crisis Group (ICG) The International Centre for the Study of Radicalisation and Political Violence

(ICSR) czy Atlantic Initiative) przeprowadziłem analizę danych dotyczących opisywanego zjawiska na Bałkanach i wpływu Państwa Islamskiego na bałkańskich wahhabitów. Dla potrzeb niniejszego artykułu skupiam się szczególnie na przykładzie Bośni i Hercegowiny, pierwszego państwa bałkańskiego, w którym fundamentalizm islamski zaistniał i z którego w 1995 r. został kolportowany do innych państw regionu.

1. Powstanie i rozwój Państwa Islamskiego

29 czerwca 2014 r. Abu Bakr al-Baghdadi, przywódca salafickiej organizacji terrorystycznej: Islamskie Państwo Iraku i Lewantu (ISIL), powstałej na bazie spokrewnionej z Al-Kaidą organizacji Islamskie Państwo w Iraku (ISI), wypowiedział posłuszeństwo przywódcy Al-Kaidy Ajmanowi Al-Zawahiriemu. Ogłosił ustanowienie Kalifatu na terytorium państwowym Syrii i Iraku. [6, s. 7–35]. Między czerwcem 2014 r. a grudniem 2015 r. Państwo Islamskie (PI), jedna z wielu organizacji terrorystycznych działających na Bliskim Wschodzie, ewaluowała do miana tworu o charakterze quasi-państwowym, stanowiącego największe zagrożenie nie tylko dla bezpieczeństwa w regionie, ale na całym świecie [19, s. 2–10].

Kiedy po ustanowieniu Kalifatu Al-Baghdadi wezwał wszystkich członków ummy do podporządkowania się jego woli, muzułmanie w zdecydowanej większości zlekceważyli słowa kalifa [19, s. 9–15]. Na apel samozwańczego przywódcy odpowiedziały sunnickie organizacje terrorystyczne, rozlokowane po całym świecie. Akt poddania al-Baghdadiemu złożyły m.in. Abu Sajef (Filipiny), IMU (Islamski Ruch Uzbekistanu), Madżlis Szura al-Mudżahidin (Rada Mudżahedinów Regionu Jerozolimy), *Ansar Bait al-Maqdis* (Stronnicy Świętego Domu – Półwysep Synaj w Egipcie), Boko Haram (Nigeria), Wilayat al-Qawqaz (Wilajet kaukaski Państwa Islamskiego) [21].

Sukcesy Kalifatu sprawiły, iż stał się on atrakcyjny dla fundamentalistów na całym świecie. Główną siłą PI stanowi sprawny aparat administracyjny, zainstalowany na okupowanych terytoriach. W podzielonym na dwa emiraty kalifacie zorganizowano szkoły z propagowaną wykładnią Koranu, szpitale i przychodnie dla mieszkańców. Utworzono służby policyjne i siły zbrojne złożone w dużej mierze z bojowników przybyłych do Syrii i Iraku z Europy, państw Półwyspu Arabskiego, a także z wydalonych z armii irackiej zwolenników reżimu Saddama Husajna. Zorganizowano służby specjalne PI (Amni) infiltrujące tereny atakowane przez Kalifat. Na okupowanych terytoriach zaczęło funkcjonować prawo i sądownictwo oparte na zasadach szariat. Wprowadzono system podatkowy oparty na Zakacie (muzułmańskim prawie ummy do nadwyżki dóbr posiadanych przez indywidualną osobę) [19]. Sukces PI stał się możliwy dzięki źródłom utrzymania opartym na handlu ropą naftową, narkotykami, dziełami sztuki czy niewolnikami [29, s. 9; 9].

Na szczególną uwagę zasługuje sprawnie działający aparat propagandowy Kalifatu. W Państwie Islamskim za szerzenie treści propagandowych w mediach odpowiada jedno z kilku ministerstw działających w aparacie administracyjnym Daeszu – Ministerstwo Propagandy.

W ramach działalności skierowanej do świata zachodniego funkcjonuje instytut Al-Hayāt Media Center [1]. Publikuje materiały filmowe w języku angielskim, które jakością nie odbiegają od zachodnich, filmowych produkcji (*Flames of War*) [9]. Prócz filmów Kalifat publikuje w sieci anglojęzyczny miesięcznik Dabiq [17] oraz nadaje programy o treści salafickiej w niekontrolowanych arabskich kanałach telewizyjnych, dostępnych na platformach satelitarnych. Drugi z instytutów, Al-Furqān odpowiada za propagandę skierowaną do mieszkańców państw arabskich. Jego działania w głównej mierze oparte są na rozpowszechnianiu filmów, ulotek czy plakatów w meczetach.

Działania propagandowe prowadzone przez PI mają na celu werbowanie bojowników Kalifatu. Na filmach przypominających wprowadzenie do gier komputerowych islamiści

gwarantują chętnym przeżycie „prawdziwie męskiej przygody”. Przybywający do Syrii i Iraku mogą liczyć na żołd w kwocie około 1 tys. dolarów, a także dostęp do niewolnic seksualnych, najczęściej chrześcijanek i jazydek, które wpadły w ręce dżihadystów [19].

Ochotnicy walczący po stronie PI stanowią największe zagrożenie dla bezpieczeństwa zachodnich państw. Nawet jeśli uda się pokonać i zniszczyć Kalifat, konsekwencje w postaci bojowników wracających z frontu, przeciwczonych w technikach walki i ukrywaniu swoich intencji, przez wiele dekad będą stanowić niebezpieczeństwo dla państw, w których osiądą weterani syryjskiej wojny [2, s. 45–48].

W lipcu 2015 r. PI zamieściło w Internecie dwa filmy propagandowe adresowane bezpośrednio do obywateli państw bałkańskich. Pierwszy z materiałów opublikowanych za pośrednictwem Al-Hayāt Media Center, zatytułowany *Honor is in Jihad*, prezentuje bojowników Kalifatu pochodzących z państw bałkańskich, którym przewodniczą Abu Jihad Al-Bosni i Salahudin Al-Bosni. Bojownicy przedstawiają w sposób wybiórczy historię islamu na Bałkanach. Odwołują się do konfliktu w Bośni i Hercegowinie z lat dziewięćdziesiątych. Oskarżają rządy zachodnich państw o wspieranie Radovana Karadžicia i Slobodana Miloševicia. Al-Bosni wzywa bałkańskich muzułmanów do *hidżry* (opuszczenia ziemi niewiernych *Dar al-Harb* i przybycia na tereny okupowane przez Kalifat, będące dla salafitów świętą ziemią *Dar al-Islam*). Radzą muzułmanom niezdolnym do opuszczenia swoich domów z powodów ekonomicznych, aby destabilizowali systemy polityczne w bałkańskich państwach, zatruli źródła wody i zabijali niewiernych [13].

Drugi z filmów prezentuje mapę Bałkanów. PI kolejno zajmuje Serbię, Chorwację i pozostałe państwa regionu. Tło muzyczne filmu stanowi radosna pieśń *Allah Akbar*. Narrator przekonuje: „Radujcie się, mieszkańcy Bałkanów, nadchodzą dla was lepsze dni. Raduj się, Chorwacjo, demokracja upadnie, ale nastanie Boże prawo i sprawiedliwość dla wszystkich” [26].

Oba komunikaty zostały potraktowane przez polityków i opinię publiczną bardzo poważnie. W związku z groźbami kierowanymi ze strony islamistów, na początku lipca w Podgoricy odbyło się spotkanie Ministrów Spraw Wewnętrznych, na którym ustalono zasady współpracy między służbami specjalnymi państw bałkańskich w zwalczaniu terrorystów oraz monitorowaniu przepływu obywateli udających się do Syrii i Iraku.

2. Muzułmanie na Bałkanach

W przeciwieństwie do Francji, Niemiec czy Wielkiej Brytanii muzułmanie stanowią zdecydowaną większość lub istotną część w podziale religijnym bałkańskich społeczeństw. Najwięcej muzułmanów zamieszkuje Kosowo (87%), Albanię (70%), Bośnię i Hercegowinę (45%) oraz Macedonię (33%), Czarnogórę (19%) i Bułgarię (13%). Najmniejszy odsetek muzułmanów znajduje się w Serbii (3%) oraz Słowenii i Chorwacji (odpowiednio 2,4% i 1,3%) [31]. Dla porównania, największa liczba mahometan spośród pozostałych państw Europy zamieszkuje Francję (8%) [12].

W przeciwieństwie do ogromnej większości wyznawców islamu w Europie, będących ludnością napływową, bałkańscy muzułmanie to autochtoni. Są sunnitami, w przeważającej większości przedstawicielami hanafickiej szkoły interpretowania Koranu. Wspomniana szkoła jest najbardziej otwartą spośród czterech sunnickich szkół szariatu, dopuszczającą kazuistykę, poza Bałkanami obecnie uznawaną w Turcji, Indiach i Pakistanie [25, s. 19].

Polityka państw arabskich (głównie Arabii Saudyjskiej i Kataru) wobec regionu Bałkanów w latach osiemdziesiątych, a także wydarzenia związane z konfliktami lat dziewięćdziesiątych sprawiły, iż wzrosła liczba sunnitów reprezentujących hanbalicką szkołę interpretacji prawa islamskiego, najbardziej rygorystyczną, redukującą interpretację Koranu do jego dosłownego czytania. Ze wspomnianej wykładni wzorce postępowania czerpią przedstawiciele doktryny zwanej salafizmem lub wahhabizmem [25, s. 19; 8].

Salafizm jest ruchem religijno-politycznym współgrającym z najbardziej skrajnymi tendencjami islamu politycznego. Do jego głównych założeń należy postulat przywrócenia ducha religii z czasów proroka Mahometa. Salafizm objawia się w ścisłym przestrzeganiu świąt muzułmańskich, idei dżihadu rozumianej jako walki z niewiernymi, niszczeniu zabytków, bożków i gloryfikowaniem linearnej koncepcji historii [25, s. 20–21]. Salafici określani są często wahhabitami. Wahhabizm jest terminem pochodzącym od nauczającego na Bliskim Wschodzie, osiemnastowiecznego radykalnego muzułmańskiego kaznodziei Muhammada-Ibn Al-Wahhaba, który głosił ideał oczyszczenia islamu z chrześcijańskich i pogańskich naleciałości. Salafici nie chcą być nazywani wahhabitami, jest to określenie używane wobec radykałów głównie przez przedstawicieli świata zachodniego [32].

Do rozwoju radykalnego islamu na Bałkanach w sposób szczególny przyczyniły się konflikty lat dziewięćdziesiątych związane z rozpadem Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii (SFRJ). Postawa zachodnich aktorów politycznych, szczególnie Stanów Zjednoczonych, a także wzrastająca rola arabskich organizacji charytatywnych sprawiła, iż na Półwysep Bałkański dostali się weterani wojny w Afganistanie, przedstawiciele tzw. pierwszego pokolenia Afgańczyków [8; 25, s. 106–107].

3. Radykalny islam w Bośni i Hercegowinie

Radykalny islam na Bałkanach rozkwitł wraz z wybuchem konfliktu w 1992 r. Panislamizm, występujący w Bośni i Hercegowinie w okresie funkcjonowania SFRJ, był ruchem dalekim od fundamentalizmu, choć stworzył podstawy do radykalizacji młodych Bośniaków. Przez długie lata Josip Broz Tito eliminował wszelkie religijne inicjatywy mogące działać na niekorzyść tworzonej w Bośni i Hercegowinie miniaturowej jugosłowiańskiej państwa multietnicznego.

Na początku lat dziewięćdziesiątych na dobre zadomowiły się islamskie organizacje charytatywne z Egiptu, Arabii Saudyjskiej, Kataru czy Jemenu. Ukierunkowały swoje działania na młode pokolenie Bośniaków. Arabowie otwierali szkoły koraniczne, fundowali stypendia szkolne oraz przyznawali zasiłki w zamian za przestrzeganie zasad szariat [22].

Wojna domowa rozpoczęta w 1992 r. stała się decydującym przyczynkiem islamizacji Bośni i Hercegowiny. Z wybuchem konfliktu odnotowano ogromny wzrost znaczenia ruchów religijnych i nacjonalistycznych. Za przyzwoleniem zachodnich aktorów politycznych, we współpracy z Organizacją Państw Islamskich (OCI) [3, s. 210], arabskie państwa zorganizowały pomoc dla bośniackich muzułmanów. Szacuje się, że na początku konfliktu do Bośni i Hercegowiny sprowadzono od 1,5 do 6 tys. mudżahedinów, weteranów wojny w Afganistanie z lat 1980–1989. W pomoc bośniackim muzułmanom zaangażowała się m.in. powiązana z radykałami islamska Agencja Pomocy Państwom Trzeciego Świata (*Third World Relief Agency*), która z siedziby w Wiedniu organizowała konwoje z bronią dla mudżahedinów [8].

Czystki etniczne prowadzone przez Serbów w 1992 r. przyczyniły się do powstania dużego skupiska wygnańców w środkowej Bośni. Młodzi muzułmanie wstępowali do bośniackiej armii, pragnąc rewanżu na Serbach. Pojawiły się pierwsze odwołania do dżihadu i symbolika militarna nawiązująca do islamu [3, s. 209]. Wiosną 1993 r. Alija Izetbegović zgodził się na utworzenie 7. Brygady w 3. Korpusie Armii Bośni i Hercegowiny złożonej z mudżahedinów. Główną rolę w formowaniu oddziału islamistów odegrał weteran wojny z Afganistanu Abu Abdel Aziz, a także Sakhil Mahmuljanin i Fikret Muslimović.

Korpus charakteryzował się skrajnie agresywną postawą wobec serbskich jeńców, zastraszał również bośniackich muzułmanów, co spotykało się z protestami żołnierzy Armii BiH. „Ścinanie głów ofiarom było zwyczajowym rytuałem mudżahedinów w dolinie Lasvina. Według zeznań świadka Popovicia skazani na śmierć musieli stanąć w kręgu. Potem pierwszemu ścinano głowę. Stawiano ją na tacy i podawano kolejnemu

skazanemu do pocałowania. W ten sposób głowa robiła całe okrażenie, z ręki do ręki, od ust do ust. Następnie ścinano kolejną ofiarę, i tak po kolei” [8, s. 86–87].

W 2002 r. przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym w Hadze stanęli Mehmed Alagić, Amir Kobura i Enver Hadzihasanović. Zostali oskarżeni o dowodzenie zbrodniami wojennymi dokonanymi na ludności chorwackiej w miejscowościach Trusina, Miletici oraz Bikosi [30].

Mudżahedini już od pierwszych miesięcy swojego pobytu w Bośni i Hercegowinie wymuszali na bośniackiej zeświecczonej ludności przestrzeganie zasad szariatu oraz świąt muzułmańskich. Zwalczali bądź krytykowali u miejscowych wyznawców islamu ich słabe zaangażowanie religijne lub otwarcie potępiali jego zupełny brak. Mudżahedini, będący przybyszami z zewnątrz, bardzo gorliwymi religijnie, zupełnie nie rozumieli, czy nie chcieli rozumieć, że spadkiem po czasach Tity była silna laicyzacja bośniackich Muzułmanów, której skutkiem było de facto ich odejście od zasad wiary i praktyk religijnych. Uważali jednak, że trzeba absolutnie przywrócić ją Bośniakom, nie tylko przykładem osobistym, ale czasem i siłą.

Reislamizacja BiH w praktyce polegała na wykładaniu w szkołach ortodoksyjnej wersji islamu oraz nauczaniu języka arabskiego, utrudnianiu sprzedaży alkoholu i wieprzowiny w sklepach, krytyce europejskiego stylu życia w mediach, a także pomocy społecznej, uzależnionej od wysyłania dzieci na lekcje religii i przestrzegania zasad szariatu [3, s. 216–218].

Wpływy radykałów szczególnie dotknęły młode pokolenie Bośniaków. Poczucie dyskryminacji religijnej i kulturowej, nacjonalizmy serbskie i chorwackie sprawiły, iż młodzież zaczęła w fundamentalizmie religijnym szukać źródeł własnej tożsamości. Fatalna sytuacja społeczno-polityczna, rozczarowanie działaniami zachodnich aktorów politycznych wywołało bunt, podatność na wahhabizm i separacje od pozostałej części społeczeństwa [23, s. 158–166].

Jednym z postanowień porozumienia pokojowego wynegocjonowanego w Dayton było bezwarunkowe wycofanie zagranicznych bojowników i doradców strony bośniackiej uczestniczących w konflikcie. Jeszcze przed zakończeniem wojny Amerykanie podjęli szereg działań, które miały ograniczyć wpływ przebywających w BiH radykałów, m.in. aresztowano i dokonano ekstradycji do Egiptu rzecznika prasowego organizacji *Dżamaa at- Islamija* Abu Talaata Fuada Kassama [3, s. 221].

W następstwie prowadzonej polityki, część bojowników *El-Mudżahid* rozlała się po Europie (francuscy weterani konfliktu w BiH, m.in. Christophe Caze, Lionel Dumont, Hocine Bendaoui, stanowili istotną część *Gangu z Roubaix* będącego jedną z francuskich komórek Al-Kaidy). Następna grupa przeniosła się do Kosowa, Albanii i Macedonii, by wspomóc Wyzwoleńczą Armię Kosowa (WAK) [25, s. 52–54]. Szacuje się że około 1,5 tys. do 3 tys. mudżahedinów pozostało w Bośni i Hercegowinie, by w tamtejszych meczetach kontynuować nauczanie wahhabickiej wykładni islamu [25, s. 107–108].

Głównymi miastami-ośrodkami wahhabizmu w BiH po 1995 r. stało się liczące 145 tys. mieszkańców miasto Zenica i wieś Bočinja. W 2000 r. Siły Stabilizacyjne NATO (SFOR) postanowiły rozwiązać problem koncentracji wahhabitów w Bočinji. Do wioski sprowadzono wypędzonych przed wojną Serbów. W odpowiedzi mudżahedini wraz z innymi radykałami przenieśli się do trudno dostępnej, górskiej miejscowości Gornja Maoča, gdzie mieli korzystne warunki, by odciąć się od reszty społeczeństwa i szkolić przyszłych dżihadystów w pobliskich lasach. Na początku 2015 r. salafici ze wsi Gornja Maoča wywiesili w oknach domów flagi PI. Bośniackie służby wywiadowcze kilkakrotnie interweniowały aresztując mieszkańców zajmujących się organizowaniem obozów treningowych, przygotowujących ochotników do walki w Syrii i Iraku [28].

W latach 1995–2001 szczególnie rozwinęła się działalność arabskich organizacji humanitarnych, które w niesieniu pomocy socjalnej obywatelom państwa z największym

poziomem bezrobocia w Europie (45%), zwłaszcza wśród ludzi młodych (65%), były efektywniejsze niż instytucje dysfunkcyjnego państwa ze słabym systemem pomocy społecznej i edukacji oraz skomplikowanym systemem prawnym. Działające przy meczetach organizacje kierowane przez mudżahedinów, weteranów bośniackiej wojny posiadały olbrzymie zasoby pieniężne (Saudi High Relief Commission zainwestowała w odbudowę kraju 500 mln USD w ciągu dziesięciu lat). Imamowie organizowali naukę religii w meczetach i wydawali zasiłki wśród bośniackiej ludności, wpajając mieszkańcom wahhabicki światopogląd [23, s. 159–163].

Po atakach na World Trade Center z 11 września 2001 r., a także domniemych powiązaniach terrorystów z Saudi High Commission for Relief of Bosnia and Herzegovina, bośniacki rząd we współpracy z Amerykanami przeprowadził serię akcji antyterrorystycznych, wymierzonych w arabskie organizacje. Wiele z nich zamknięto a zarządzającym nimi mudżahedinom cofnięto pozwolenie na pobyt w BiH. Odkryto się trzynaście procesów sądowych, powiązania z terrorystami udowodniono organizacjom: Dzamaa at- Islamija, Al-Ittihad al- Islamijja, Al-Harmain. Wśród podejrzanych znalazły się również: Third World Relief Foundation i Activna Islamska Omladina. W 2001 r. BiH znalazła się na amerykańskiej liście wśród 34 państw podejrzewanych o posiadanie na swoim terenie komórek Al-Kaidy [3; 15].

W styczniu 2006 r. bośniacki parlament przyjął ustawę o komisji rewizji naturalizacji przyznawanych po 1992 r. Na jej podstawie dokonano sprawdzenia 1,5 tys. obywateli. 500 osób wydalono (wśród nich znajdowali się obywatele Turcji, Algierii, Tunezji, Arabii Saudyjskiej).

W latach 2001–2013 dochodziło w BiH do pojedynczych aktów terrorystycznych, skierowanych głównie przeciwko służbom porządkowym. Najgłośniejsza akcja miała miejsce w Sarajewie, w 2011 r. Mevlid Jašarević oddał serię strzałów z karabinu maszynowego na budynek ambasady USA. Jeden policjant oraz sprawca zostali ranni [27].

Szersza współpraca rządów i agencji wywiadowczych USA i BiH w zakresie zwalczania zagrożenia terroryzmem wykreowała wrażenie, iż ryzyko terrorystyczne zostało zminimalizowane. W rzeczywistości zagrożenie zostało jedynie uspione. W raporcie International Crisis Group z 2013 r. autorzy doszli do wniosku, iż w Bośni i Hercegowinie dochodzi do „niebezpiecznego tanga między radykalnym islamem i nacjonalizmem” w zubożałej i coraz bardziej sfrustrowanej społeczności [4].

4. Radykałowie muzułmańscy z Bośni i Hercegowiny wobec rozwoju Państwa Islamskiego

Według danych International Center for the Study of Radicalisation and Political Violence (ICSR) opublikowanych w styczniu 2015 r., sporządzonych na podstawie materiałów wywiadowczych zgromadzonych przez ministerstwa spraw wewnętrznych państw europejskich, 330 Bośniaków wyjechało walczyć u boku bojowników PI. Zdecydowanym liderem według rankingu była Rosja, z której 1500 obywateli udało się do Syrii i Iraku. Drugie miejsce zajęli francuscy bojownicy, których 1200 do 1500 wsparło Kalifat. Trzecie miejsce ex aequo przypadło Niemcom i Wielkiej Brytanii z liczbą 500–600 obywateli w szeregach PI.

Biorąc pod uwagę liczbę bojowników PI przypadającą na każdy milion mieszkańców danego państwa, Bośnia i Hercegowina jest niekwestionowanym liderem. 92 bojowników przypada na 1 mln mieszkańców kraju (40 bojowników na każdy milion mieszkańców przypada w Belgii, 27 w Danii, 19 w Szwecji, 18 we Francji, 10 w Wielkiej Brytanii i 8 w Niemczech) [20].

Szerszą wiedzę na temat bośniackiego kontyngentu dżihadystów walczących po stronie Kalifatu daje raport opublikowany przez Atlantic Initiative. Według danych zawartych w dokumencie sporządzonym na bazie materiałów bośniackiego wywiadu, w latach 2012–2014 potwierdzono przypadki 217 osób, które wyjechały do Syrii. W tej grupie znalazło się

156 mężczyzn, 36 kobiet i 25 dzieci. 51 osób wróciło do BiH (ponad 30% wracających bojowników zdaniem ICSR jest trendem charakterystycznym dla europejskich państw), 26 osób zginęło. Średnia wieku bośniackiego kontyngentu PI wyniosła 32 lata. Była wyższa od średniej wieku dżihadystów z pozostałych państw o trzy lata. Najstarszy Bośniak, który emigrował do Syrii, miał 74 lata [2, s. 34–37].

Można wyróżnić dwie generacje Bośniaków wspomagających Kalifat. Pierwszą grupę stanowili bojownicy ze średnią wieku powyżej 40 lat. Weterani konfliktu w Bośni z lat 1992–1995 ze względu na posiadane umiejętności, szczególnie cenioną zdolność posługiwania się bronią przeciwlotniczą, byli chętnie zapraszani na *świętą wojnę* do Syrii. Bośniaccy mudżahedini czuli się ideowo zobowiązani do kontynuowania rozpoczętej w poprzednim wieku walki.

Druga generacja, znacznie młodsza, niepamiętająca wojny w Bośni i Hercegowinie, ale doświadczona jej ekonomicznymi i społecznymi konsekwencjami, przybyła, by zaspokoić potrzebę walki, sprawdzenia się w niebezpiecznych warunkach, a także zdobycia uznania w salafickim środowisku. Na Bliski Wschód sprowadzał ich nadmiar wolnego czasu, związany z największym poziomem bezrobocia w Europie wśród osób młodych. W przeciwieństwie do starszych towarzyszy walki idea dżihadu nie była dla nich najważniejsza. Młodzi bośniaccy dżihadyści są słabo wykształceni, posiadają kryminalną przeszłość i niski status ekonomiczny [2, s. 40–41].

Na podstawie danych zgromadzonych głównie dzięki relacjom i informacjom publikowanym przez bojowników na portalach społecznościowych zauważono, iż w 2012 r. główną motywacją wyjazdu była chęć udzielenia pomocy humanitarnej członkom muzułmańskiej ummy. Począwszy od 2013 r. celem wyjazdu stała się walka przeciwko agresorom z zewnątrz. Niepokojący był fakt, iż spora grupa Bośniaków kilkakrotnie podróżowała między Syrią a Bośnią i Hercegowiną, nie napotykając oporu ze strony służb specjalnych państw, których granice przekraczała.

W 2013 r. Bośniacy zaczęli zabierać swoje rodziny, aby osiedlić się na ziemiach kontrolowanych przez Kalifat. Fakt ten miał silny związek z represjami, jakie zaczęły stosować bośniackie służby specjalne wobec wracających z Syrii i Iraku dżihadystów, oraz z niszczeniem dokumentów przybywających bojowników przez PI, aby uniemożliwić im wycofanie się z terenu walki [2, s. 33–37].

Do Syrii Bośniacy początkowo podróżowali drogą lotniczą z Sarajewa do Istanbulu, później na granicę turecko-syryjską. Świadczą o tym rezerwacje lotnicze osób, które opuściły BiH bez powiadomienia rodziny i znajomych, często wyprowadzając się całymi rodzinami. W 2013 r. służby specjalne zaczęły monitorować trasy lotnicze (wystąpiła konieczność podróżowania do Turcji np. przez Mediolan, co znacznie utrudniło organizacyjnie i finansowo możliwości przedostania się do Syrii). Ochotnicy musieli przed przyjazdem kontaktować się z łącznikami PI, odpowiedzialnymi za rekrutację, działającymi w bałkańskich organizacjach islamistycznych, nie można było stać się bojownikiem PI bez uprzedniego zatwierdzenia przez osoby odpowiedzialne za rekrutację [2, s. 36].

Bośniaccy muzułmanie przybywający do Syrii, motywowani chęcią życia w państwie rządzonym zasadami szariatu, spotykali trudne warunki do życia. W stanie ciągłej wojny i zagrożenia mieli problem z adaptacją klimatu, a także zapadali na choroby wywołane przez jakość miejscowego jedzenia oraz wody. Wielu z rozczarowanych wciąż decyduje się na powrót do Europy [2, s. 37].

Wracający bojownicy stanowią ogromne zagrożenie dla aktualnego i przyszłych pokoleń Bośniaków, dużo większe niż radykałowie działający w kraju. Są doskonale wyszkoleni w technikach walki partyzanckiej oraz nauczeni ukrywać swoją działalność. Nawet przy ewentualnym pokonaniu Kalifatu trudno znaleźć odpowiedź na pytanie, co zrobić z

byłymi jego bojownikami. Zagraniczni bojownicy nie działają w próżni, budują relacje z towarzyszami broni, tworzą sieci wzajemnych zależności. Wedle statystyk przygotowanych przez Council of the European Union zamachy na zachodzie w dużej mierze planują wracający z walk członkowie PI i Al-Kaidy. Przynajmniej 11% z nich bierze udział w jakiejś formie przemocy skierowanej przeciwko społecznościom, do których wracają [10].

Pod koniec 2015 r. bośniacki prokurator ds. terroryzmu *Dubravko Čampara* poinformował, iż grupa radykałów powiązana z PI planowała zamachy w trakcie sylwestrowej nocy w Sarajewie. „Udaremniono atak, w którym miały zginąć setki ludzi” [7].

5. Islamscy radykałowie w Kosowie, Albanii, Macedonii, Czarnogórze i Serbii

W pozostałych państwach regionu również występuje problem islamskiego radykalizmu. Konflikt w Kosowie z 1999 r. oraz zbrojne powstanie mniejszości albańskiej w Macedonii w 2001 r., ukazały drogi, którymi podążyli mudżahedini wygnani po zakończeniu wojny domowej w Bośni i Hercegowinie.

W oddziałach Wyzwoleńczej Armii Kosowa (WAK) prócz mudżahedinów z BiH walczyli również bojownicy z Afryki Północnej. Za rekrutację zagranicznych ochotników odpowiadali m.in. przywódca Al-Kaidy Osama Bin Laden i jego późniejszy następca Ajman az-Zawhiri. Celem zagranicznych bojowników WAK było „wyrwanie regionu z rąk niemuzułmanów” [15, s. 65]. W Kosowie obecne były te same organizacje pozarządowe, które działały w BiH. Wspierały przerzut ochotników w region konfliktu oraz szkolenie i uzbrojenie partyzantów WAK [24, s. 118–119].

W latach poprzedzających uzyskanie niepodległości przez Kosowo islamscy radykałowie z WAK współpracowali ze środowiskiem mafijnym, czerpiąc zyski na dalszą działalność z handlu bronią, żywym towarem oraz narkotykami. Kosowo po 2008 r. miało być państwem świeckim i otwartym na wzór Albanii, stało się jednak inaczej. Mimo iż aparat państwowy prowadzi walkę z radykałami, rozwijają oni swoje wpływy w Kosowie. Mitrovica i Kačanik to główne kosowskie ośrodki trenujące przyszłych dżihadystów Al-Kaidy czy Daeszu. W Albanii powstała również tzw. *Biała Al-Kaida*. Chodzi o grupę albańskich bojowników posiadających europejskie rysy twarzy, mogących z łatwością wtopić się w każde europejskie społeczeństwo, by dokonać zamachu terrorystycznego [33].

Podobnie jak w BiH kryzys tożsamości oraz nadmiar wolnego czasu (bezrobocie sięgające poziomu 50% w przedziale wiekowym 18–26 lat) prowadzi młodych Kosowian w ramiona ekstremistów [18].

Szczególną rolę w dostarczaniu bojowników do Syrii odgrywa Kačanik. W 2013 r. z miasta liczącego 30 tys. mieszkańców, 24 mężczyzn wyjechało walczyć po stronie PI. Kačanik jest najbardziej radykalnym kosowskim miastem, postrzeganym jako jeden z głównych punktów rekrutacji bojowników PI w Europie. Najbardziej znanym dżihadystą pochodzącym z tego regionu jest Lavdrim Muhaxheri, występujący w materiałach propagandowych PI.

Według danych ICSR ze stycznia 2015 r., do Syrii i Iraku udało się około 150 bojowników. W przeliczeniu 83 bojowników na milion mieszkańców, co stanowi drugi wynik w Europie [20].

Islamscy radykałowie działają również w północnej Macedonii (głównie w miejscowości Jaznice), Czarnogórze, Albanii czy Serbii (Novi Pazar, będący enklawą wahhabitów). W ciągu ostatnich lat wzrosła liczba salafitów w Albanii, słynącej do tej pory z bardzo złaicyzowanej formy islamu.

Według szacunków ICSR walczyć po stronie PI wyjechało 90 Albańczyków, 70 Serbów (kosowscy Albańczycy z Nowego Pazaru) i 12 obywateli Macedonii. Raport nie zawiera danych dotyczących Czarnogóry, Słowenii, Chorwacji oraz Bułgarii.

Podsumowanie

Wojna domowa w Bośni i Hercegowinie stworzyła warunki do kontynuacji idei dżihadu mudżahedinom znanym ze skrajnych poglądów religijnych. Konflikt z lat 1992–1995

otworzył również drogę dla działalności salafickich organizacji charytatywnych arabskiego pochodzenia, które rozpoczęły proces reislamizacji Bośni i Hercegowiny.

Trudna sytuacja społeczno-polityczna w Bośni i Hercegowinie i Kosowie przyczyniła się do stworzenia niebezpiecznej alternatywy dla dysfunkcyjnych państw w postaci arabskich organizacji charytatywnych. Wspomniane organizacje za sprawą ogromnych zasobów finansowych oferowały pomoc finansową rozczarowanym obywatelom państw bałkańskich w zamian za kultywowanie radykalnej wersji islamu.

Państwo Islamskie za sprawą dobrze zorganizowanego przekazu propagandowego, a także poparcia ze strony islamskich radykałów w Bośni i Hercegowinie oraz innych państwach bałkańskich zdobywa nowych rekrutów, szkolonych w bośniackich i kosowskich miejscowościach. Wysyła ich do walki po stronie Kalifatu.

Bośniacki kontyngent dżihadystów w Syrii to dwa pokolenia radykałów. Starsze pokolenie czynnie uczestniczyło w konfliktach bałkańskich z lat dziewięćdziesiątych poprzedniego wieku. W przeciwieństwie do młodszych Bośniaków jest bardziej ideowe, chce kontynuować dżihad zapoczątkowany dwadzieścia lat temu. Młodsze pokolenie, rozczarowane procesem transformacji, niskim statusem społecznym i brakiem perspektyw ze względu na nadmiar wolnego czasu i wysoki poziom bezrobocia, wyrusza do Syrii i Iraku, by przeżyć prawdziwie męską przygodę.

1. <https://alhayatmedia.wordpress.com> – strona internetowa fundacji Al-Hayāt Media Center (dostęp 1 września 2015).

2. Azinović V., Jusić M., *The Lure of the Syrian War: the Foreign Fighters, Bosnian Contingent*, Atlantic Initiative Report, Sarajewo 2015,

http://atlanticinitiative.org/images/THE_LURE_OF_THE_SYRIAN_WAR_THE_FOREIGN_FIGHTERS_BOSNIAN_CONTINGENT/The_Lure_of_the_Syrian_War_-_The_Foreign_Fighters_Bosnian_Contingent.pdf (dostęp 1 września 2015).

3. Balcer A., Polityczny islam w Bośni oraz jego związki z Bliskim Wschodem i muzułmańskim terroryzmem, w: *Islam a Terroryzm*, red. A. Parzymies, Warszawa 2003.

4. *Bosnia's Dangerous Tango: Islam and Nationalism*, International Crisis Group Report, Sarajewo 2013.

5. Bruce S., *Fundamentalizm*, Warszawa 2006.

6. Cockburn P., *Państwo Islamskie*, Warszawa 2015.

7. Dzidic D., *Bosnia Terror Suspects 'Planned New Year Attack'*, w: *Balkan Insight*, 23 XII 2015, <http://www.balkaninsight.com/en/article/arrested-wahhabis-in-bosnia-suspected-of-planning-terror-act-12-23-2015> (dostęp: 31 grudnia 2015).

8. Elsässer J., *Jak Dżihad przybył do Europy. Wojownicy Boga i tajne służby na Bałkanach*, Warszawa 2007.

9. *Flames of War*, film propagandowy Al-Hayāt Media Center, prod. 2014,

<https://www.youtube.com/watch?v=Sai2gqP2tJU> (dostęp: 11 czerwca 2015).

10. Foreign fighters and returnees from a counter-terrorism perspective, in particular with regard to Syria: state of play and proposals for future work, Council of the European Union,

<http://www.statewatch.org/news/2014/may/eu-council-coter-syrian-fighters-9280-14.pdf> (dostęp: 11 stycznia 2016).

11. Godlewski P., *Wojna z Kalifatem: ekonomiczne podstawy siły Państwa Islamskiego*, w: Raport Fundacji Aleksandra Kwaśniewskiego Amicus Europae, 2014, nr 24,

<http://fae.pl/faepolicypaperkalifatprzedsiębiorstwowieliobranzowe.pdf> (dostęp: 11 listopada 2014).

12. Hackett C., *5 facts about the Muslim population in Europe*,

<http://www.pewresearch.org/fact-tank/2015/11/17/5-facts-about-the-muslim-population-in-europe/> (dostęp: 17 grudnia 2015).

13. *Honor is in Jihad*, Al-Hayāt Media Center, prod. 2015,

<http://www.longwarjournal.org/archives/2015/06/islamic-state-touts-jihadists-from-the-balkans.php> (dostęp: 7 lipca 2015).

14. Irshaid F., *Isis, Isil, IS or Daesh? One group, many names*, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-27994277> (dostęp: 2 grudnia 2015).
15. Izak K., *Radykalny islam na Bałkanach źródłem konfliktów społecznych*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2013, nr 9/13.
16. Izetbegović A., *Islamska Deklaracija*, <http://www.pravda.rs/wp-content/uploads/2015/07/islamskadeklaracija.pdf> (dostęp: 6 stycznia 2016).
17. <http://jihadology.net/category/dabiq-magazine> – strona internetowa publikująca magazyn Dabiq (dostęp: 15 grudnia 2015).
18. Kosowo – poziom bezrobocia, Trading Economics Report, <http://pl.tradingeconomics.com/kosovo/unemployment-rate> (dostęp: 15 grudnia 2015).
19. Laurent S., *Kalifat terroru*, Paryż 2015.
20. Neumann P.R., Foreign fighter total in Syria/Iraq now exceeds 20,000; surpasses Afghanistan conflict in the 1980s, <http://icsr.info/2015/01/foreign-fighter-total-syriairaq-now-exceeds-20000-surpasses-afghanistan-conflict-1980s/> (dostęp: 11 grudnia 2015).
21. Otłowski T., *Wojna z Kalifatem II: armia Państwa Islamskiego po roku*, Fundacja Aleksandra Kwaśniewskiego Amicus Europae, 2015, nr 33, http://koziej.pl/wp-content/uploads/2015/10/FAE_Policy_Paper_Wojna_z_Kalifatem2_Armia-IS-po-roku.pdf (dostęp: 28 października 2015).
22. Parzymies A., *Muzułmanie na Bałkanach*, w: *Muzułmanie w Europie*, red. A. Parzymies, Warszawa 2003.
23. Parzymies A., *Muzułmanie w Bośni i Hercegowinie*, w: *Muzułmanie w Europie*, red. A. Parzymies, Warszawa 2003.
24. Parzymies A., *Muzułmanie w Serbii i Czarnogórze*, w: *Muzułmanie w Europie*, red. A. Parzymies, Warszawa 2003.
25. Rauf X., *Atlas radykalnego islamu*, Warszawa 2011.
26. *Shvatiti ozbiljno pretnje islamista*, b 92 vesti http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2015&mm=07&dd=15&nav_category=16&nav_id=1015930 (dostęp: 15 lipca 2015).
27. Sito-Susic D., Gunman attacks U.S. embassy in Bosnia, <http://www.reuters.com/article/us-bosnia-usa-embassy-idUSTRE79R66F20111028> (dostęp: 3 listopada 2015).
28. Stanton J., *ISIS stronghold discovered in picturesque European village where everyone is ready to respond to the summons to jihad*, Daily Mail Online (19.06.2015), <http://www.dailymail.co.uk/news/article-3167057/ISIS-stronghold-discovered-picturesque-European-village-ready-respond-summons-jihad.html> (dostęp: 31 grudnia 2015).
29. Strachota K., *Bliski Wschód w cieniu Państwa Islamskiego*, „Punkt widzenia” 2015, nr 52, http://www.osw.waw.pl/sites/default/files/pw_52_pl_bliski-wschod-w-cieniu_net.pdf (dostęp: 13 sierpnia 2015).
30. *The Prosecutor of the Tribunal Against Enver Hadzihasanović, Mehmet Alagić, Amir Kobura* (IT-01-47), The International Criminal Tribunal For The Former Yugoslavia, http://www.icty.org/x/cases/hadzihasanovic_kubura/ind/en/had-ii010713e.pdf (dostęp: 12 października 2015).
31. Total population – Albanian Institute of Statistics, 2005; Muslim population – UK Foreign Office dla BBC News, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/4385768.stm> (dostęp: 13 lipca 2015).
32. Wejksznier A., *Ewolucja terroryzmu motywowanego ideologią religijną na przykładzie salafickiego ruchu globalnego dżihadu*, Poznań 2010.
33. *White Al Qaeda in Kosovo. by Radical Islam Monitor in Southeast Europe*, <http://www.pakistanchristianpost.com/headlinenews.php?hnewsid=2758> (dostęp: 15 grudnia 2015).

Tomasz Młynarski

Uniwersytet Jagielloński

IMPLIKACJE ROZWOJU CYWILNEJ ENERGETYKI JĄDROWEJ DLA EUROPEJSKIEGO I ŚWIATOWEGO BEZPIECZEŃSTWA

Tomasz Młynarski. Implications of the Development of Civilian Nuclear Energy for European and Global Security.

The article is an attempt to make an assessment of arguments for the development of civil nuclear power (non-carbon energy source) in the context of concerns on weakening the non-proliferation regime. The article analyzes dilemmas associated with the spread of civil nuclear power in the world and threats to international security (risk of utilization of dual-use technology for military purposes, trafficking of radioactive materials for the military or terrorists). Therefore, the key condition for the development of civil nuclear power is increasing the effectiveness of the NPT regime, including the acceptance of rigorous checks and inspections from IAEA officials by countries aspiring to join the nuclear program.

Key words: climate policy, no emission, proliferation, dual use technology, nuclear weapons.

Rola energetyki jądrowej w bilansie energetycznym świata

Zarówno wzrost liczby ludności, jak i dążenie do podniesienia standardu życia w krajach rozwijających się spowoduje znaczny wzrost konsumpcji energii. Zapotrzebowanie na energię elektryczną rośnie dwa razy szybciej niż ogólne zużycie energii (szacuje się, iż wzrośnie od 69% do 80% pomiędzy 2011 a 2035 r.) [25]. Zwiększone zapotrzebowanie na energię elektryczną jest zdecydowanie największe w Azji (roczny wzrost średnio 3,6% w skali roku). Chiny wyprzedziły Stany Zjednoczone w światowej konsumpcji energii i emisji CO₂. Około 42% wykorzystywanej energii pierwotnej zostaje przekształcone w energię elektryczną. W kolejnych dwóch dekadach świat będzie potrzebował znacznie zwiększonej podaży energii elektrycznej, szczególnie wytwarzanej w sposób nieemisyjny. Zmiany klimatu zmuszają do przewartościowania dotychczasowego modelu globalnego systemu energetycznego, opartego na intensywnym wykorzystaniu paliw kopalnych. Uwarunkowania te stwarzają szansę dla rozwoju energetyki jądrowej, najbardziej przyjaznego dla środowiska sposobu wytwarzania energii elektrycznej na dużą skalę (brak emisji gazów cieplarnianych w tym dwutlenku węgla). Dodatkowo, energetyka jądrowa zapewnia stabilne źródło dostaw prądu dużej mocy, przez co idealnie odpowiada na trend wzrostu urbanizacji na świecie.

Współcześnie prawie 2/3 ludności świata zamieszkuje kraje, w których są eksploatowane lub planowane elektrownie jądrowe, zaś energia jądrowa odgrywa bardzo istotną rolę w światowym łańcuchu dostaw energii elektrycznej. Według *Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej* (MAEA) z początkiem 2016 r. elektrownie jądrowe działały w 30 krajach świata (oraz na Tajwanie), w których podłączonych do sieci było 444 reaktorów o łącznej mocy 386 GW, a kolejne 64 jednostek o łącznej mocy 68 GW znajdowało się w różnych stadiach budowy w 15 państwach (blisko 2/3 w Chinach, Indiach i Rosji) [18, s. 46]. MAEA przewiduje, że do 2050 r. największy wzrost mocy zainstalowanej będzie miał miejsce w państwach już eksploatujących elektrownie jądrowe (głównie w Azji) [5, s. 17]. Większość współczesnych reaktorów jest budowanych w czasie krótszym niż 5–7 lat, przy czym kilka lat jest niezbędne na uzyskanie wstępnych zezwoleń przed rozpoczęciem budowy.

Energetyka jądrowa stanowi uznaną część światowego *energy mix* z 11-procentowym udziałem (22.752 TWh) w światowej produkcji energii elektrycznej (wobec 40,3% udziału węgla, 5% ropy naftowej, 22,4% gazu ziemnego i 16,5% hydroenergetyki, 4,8% innych źródeł) [25]. W wysoko rozwiniętych krajach OECD udział energetyki jądrowej sięga nawet 21% generowanej energii elektrycznej. W 2014 r. pięć państw: Stany Zjednoczone, Francja, Rosja,

Korea Południowa i Chiny – wyprodukowało aż 60% energii elektrycznej z energii jądrowej w skali światowej [12]. Elektrownie jądrowe w Ameryce Północnej i Ameryce Łacińskiej działają w Stanach Zjednoczonych, Kanadzie, Argentynie, Brazylii i Meksyku. Na Dalekim Wschodzie i w Azji Południowej są w Chinach, Japonii, Indiach, Pakistanie i Korei Południowej. W Unii Europejskiej 129 reaktorów dostarczyło w 2013 r. 27% energii elektrycznej w 14 krajach, najwięcej we Francji, bo niemal połowę. W Afryce jedyna elektrownia jądrowa działa w Republice Południowej Afryki. Na Bliskim Wschodzie rozwojem energetyki jądrowej na dużą skalę zainteresowane są Zjednoczone Emiraty Arabskie (cztery reaktory są w budowie) oraz Arabia Saudyjska. Arabia Saudyjska podpisała szereg umów o współpracy w zakresie cywilnych technologii jądrowych, m.in. z Argentyną (odsalanie), Koreą Południową (budowa elektrowni jądrowych i reaktorów badawczych, szkolenia, bezpieczeństwa i gospodarki odpadami). Po wielu latach budowy w Islamskiej Republice Iranu uruchomiono w 2008 r. pierwszy reaktor jądrowy, który zapewnia 1,5% produkcji energii elektrycznej tego kraju. Wiele krajów planuje budowę nowych elektrowni, m.in. Turcja, Wietnam, Indonezja, Malezja, Bangladesz, Iran, Syria, Izrael oraz pozostałe kraje Zatoki Perskiej, a także Egipt, Maroko, Tunezja i Nigeria). W UE w dziesięciu państwach członkowskich przewiduje się budowę nowych projektów, m.in. w Czechach, na Węgrzech, w Wielkiej Brytanii, Rumunii, na Litwie, przy czym cztery reaktory są już budowane w Finlandii, we Francji i na Słowacji.

W przeszłości w rozwoju energetyki jądrowej dominowały rozwinięte kraje Ameryki Północnej i Europy. Jednak rosnące zapotrzebowanie na energię w krajach spoza OECD sprawiło, że od lat dziewięćdziesiątych XX w. energetyka jądrowa stała się bardzo atrakcyjna dla Azji i krajów rozwijających się, gdzie zaawansowany jest proces inwestycyjny nowych jednostek¹.

Problemem pozostaje stan techniczny światowej floty jądrowej, albowiem średnia wieku reaktorów jądrowych w 2015 r. wyniosła blisko 30 lat. Pomimo dużej liczby krajów rozważających rozwój energetyki jądrowej nie należy oczekiwać skokowego rozwoju jej potencjału, a dynamicznego rozwoju cywilnego programu energetyki jądrowej w ciągu kolejnych dwóch/trzech dekad można jedynie spodziewać się w krajach „wschodzących”. Regionem, gdzie inwestycje w budowę nowych jednostek dynamicznie rosną, jest Azja, która w ostatnich dziesięcioleciach na wielką skalę pomnożyła zdolności nuklearne, a także Bliski Wschód, gdzie rozwój tej technologii wytwarzania energii (ale także odsalania wody morskiej) jest bardzo perspektywiczny. Wiosną 2016 r. w Chinach aż 22 reaktory znajdowały się w fazie budowy, zaś w Indiach 6, co łącznie stanowi 43% powstających na świecie jednostek [23].

Cywilny przemysł budowy reaktorów jądrowych narodził się z wojskowych programów zbrojeń atomowych. W pierwszych latach po II wojnie światowej energia jądrowa była wykorzystywana głównie do celów wojskowych (np. budowy ładunków nuklearnych, napędu łodzi podwodnych), szybko jednak rozpoczęto prace nad wykorzystaniem paliwa jądrowego do wytwarzania energii elektrycznej w elektrowniach czy elektrociepłowniach. Pierwszą generację reaktorów stanowiły konstrukcje przejęte z programów wojskowych, przystosowane do wymiany paliwa podczas pracy. Wdrożenie wykorzystania energii jądrowej na szeroką skalę wymagało wielu prac badawczych, m.in. polegających na budowie reaktorów eksperymentalnych i prototypowych². Z czasem technologia jądrowa znalazła szerokie zastosowanie do celów cywilnych: w medycynie (radioterapia), do produkcji

¹Spośród 438 reaktorów funkcjonujących na świecie połowa (186) pracuje w Europie, więcej niż jedna czwarta – w Ameryce Północnej, zaś pozostała ponad jedna czwarta – na Dalekim Wschodzie i w Azji Południowej. W Ameryce Łacińskiej i Afryce pracuje łącznie 9 reaktorów.

²W 1942 r. we Włoszech został uruchomiony pierwszy na świecie reaktor doświadczalny, zob. J. Malej, Bezpieczeństwo energetyczne świata a ochrona ekosfery: technologie odnawialnych źródeł energii, technologie jądrowe, termojądrowe i wodorowe, Koszalin 2009, s. 160–161.

ciepła technologicznego, centralnego ogrzewania, do odsalania wody, produkcji wodoru, uzdatniania ścieków przemysłowych. Po kryzysie naftowym z lat siedemdziesiątych XX w. energetyka jądrowa zyskała na popularności i stała się elementem bilansu energetycznego wielu krajów. Wprowadzenie do krajowych *energy mix* paliwa jądrowego uznano za bardzo korzystne z punktu widzenia bezpieczeństwa energetycznego i zapewnienia stabilności kosztów produkcji energii elektrycznej. Rozwój energetyki jądrowej został drastycznie zahamowany po awarii w Czarnobylu (kwiecień 1986), na skutek czego procesy inwestycyjne w sektorze energetyki jądrowej zostały znacznie zahamowane. Pierwsza i druga dekada XXI w. to głównie okres przedłużania czasu eksploatacji czynnych elektrowni jądrowych (do 50–60 lat) i systematyczny, aczkolwiek umiarkowany przyrost nowych inwestycji.

Energetyka czy broń? Implikacje upowszechniania cywilnych technologii jądrowych dla bezpieczeństwa międzynarodowego

Transfer jądrowego *know-how* do dużej liczby państw może prowadzić do podważania wysiłków nierozprzestrzeniania technologii jądrowej. Źródłem obaw jest fakt, iż technologia jądrowa to technologia tzw. podwójnego zastosowania (*dual use*), wykorzystywana do celów pokojowych, ale i wojskowych [6, s. 104]. Rosnące zapotrzebowanie na energię elektryczną prowadzi do upowszechnienia się rozmaitych, potencjalnie niebezpiecznych technologii z cywilnego cyklu energetyki jądrowej, które mogą znaleźć zastosowanie nie tylko pokojowe, ale i wojskowe, pomimo że kontrolowana produkcja oraz obrót takimi technologiami i materiałami jest nadzorowana. Podstawowym traktatem międzynarodowym, który ma temu zapobiegać, jest *Traktat o nieprolifracji broni jądrowej (Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, NPT)*. Obliguje on sygnatariuszy do rezygnacji z broni jądrowej w zamian za dostęp do technologii wykorzystywanej do celów pokojowych. Traktat NPT, podpisany w 1968 r. (wszedł w życie 5 marca 1970 r.), jest najważniejszym prawnie wiążącym międzynarodowym zobowiązaniem, mającym na celu zapobieżenie rozprzestrzenianiu się broni jądrowej oraz technologii mogących służyć do jej skonstruowania (poza traktatem są: Izrael, Indie i Pakistan, a także Korea Północna). Oprócz międzynarodowego reżimu nieprolifracji istnieje szereg politycznych inicjatyw na rzecz kontroli współpracy międzynarodowej w zakresie ograniczenia dostępu do technologii jądrowych (kontrola eksportu). Służą temu m.in. działalność NSG, Wiedeńskiej Grupy Dziesięciu, a także Globalna Inicjatywa Zwalczenia Terroryzmu Nuklearnego czy Inicjatywa na rzecz nieprolifracji i rozbrojenia oraz tzw. Komitet 1540 (pomocnicze ciało RB NZ).

Współpraca jądrowa nasuwa pytanie: czy otrzymanie pomocy cywilnej nuklearnej w określonym czasie zwiększa prawdopodobieństwo zainicjowania lub rozwijania wojskowych programów, a w konsekwencji nawet budowy bomby jądrowej? Jeśli cywilny przemysł budowy reaktorów jądrowych narodził się z wojskowych programów zbrojeń atomowych, prowadzi to do wniosku, iż odwrócenie tego kierunku jest bardzo możliwe. Stwarza to jednak groźbę upowszechnienia się na świecie technologii jądrowych użytecznych militarnie. Poniższe przykłady historyczne potwierdzają tę hipotezę.

Indie. Użyły cywilnego reaktora badawczego dostarczonego przez Kanadę w 1950 r., aby przeprowadzić swoją pierwszą próbę atomową w 1974 r. Głównym powodem rozpoczęcia współpracy w dziedzinie energetyki jądrowej między Kanadą a Indiami było dążenie do wsparcia młodej demokracji oraz ograniczenie wpływu ZSRR, gdyż po wizycie Chruszczowa w 1955 r. Indie rozpoczęły powolny zwrot w kierunku ZSRR. Kanada ostrzegła Indie, że zbudowanie broni jądrowej zakończy współpracę obu krajów. Niemniej jednak współpraca była kontynuowana, mimo dowodów, że Indie dążyły do budowy broni jądrowej [5, s. 101]. Indie otwarcie krytykowały traktat NPT, gdyż zezwalał mocarstwom atomowym (Stany Zjednoczone, ZSRR, Wielka Brytania, Francja, Chiny) na posiadanie broni nuklearnej,

podczas gdy zabraniał tego innym, co w ocenie New Delhi było dyskryminujące. Mimo to Kanada sprzedała reaktor CIRUS – przeważały korzyści strategiczne, a politycy Kanadyjscy uzasadniali, że Kanada dostarcza technologii wyłącznie do pokojowego użycia, mimo że reaktor CIRUS wytwarzał pluton klasy wojskowej (pluton może być używany do reaktorów cywilnych, ale także jest ważnym komponentem broni jądrowej).

RPA. Amerykańska pomoc dla Republiki Południowej Afryki w ramach programu „Atom dla Pokoju” w zakresie cywilnego programu energetyki jądrowej, która rozpoczęła się w lipcu 1957 r., przyczyniła się do rozpoczęcia programu wojskowego w warunkach braku zagrożeń bezpieczeństwa. Amerykańskie wsparcie obejmowało również dostarczenie wysoko wzbogaconego uranu oraz szkolenia naukowców, co zaowocowało znaczącym postępowaniem technologicznym w obszarze energii atomowej oraz rozwinięciem doświadczenia wśród kadry naukowej. Istniejąca od połowy lat sześćdziesiątych XX w. i systematycznie rozwijana cywilna infrastruktura jądrowa pozwoliła na skuteczny rozwój programu jądrowego. Podejrzewa się, że RPA przeprowadziła (prawdopodobnie przy współpracy z Izraelem) podmorskie testy atomowe 22 września 1979 r. na oceanie na południowy wschód od Afryki, zaobserwowane przez amerykańskiego satelitę zwiadowczego (jednak dotychczas ze względu na utajnienie większości materiałów dotyczących tego incydentu trudno jednoznacznie przesądzić o odpowiedzialności tych państw) [13]. Amerykański satelita Vela zarejestrował podwójny rozbłysk światła, charakterystyczny dla eksplozji jądrowej (ładunek o mocy 2 do 4 kiloton) nad Oceanem Indyjskim w rejonie Wyspy Księcia Edwarda. Amerykańskie CIA, *Defense Intelligence Agency* oraz *Los Alamos National Laboratories*, a także *Naval Research Laboratory* (który wykrył sygnały hydroakustyczne) uważają, że rzeczywiście przeprowadzono test jądrowy. Nie ma jednak co do tego dowodów, a szczegóły wydarzenia pozostają nadal utajnione. Ponieważ Republika Południowej Afryki do listopada 1979 r. nie posiadała kompletnego urządzenia jądrowego z wysoko wzbogaconym uranem (HEU), a także wystarczająco dużo materiału rozszczepialnego, by wyprodukować taki ładunek nuklearny, jest mało prawdopodobne, aby samodzielnie mogła być odpowiedzialna za zdarzenie. Eksperci spekulują jednak, iż w incydent zaangażowany był Izrael. Ze względu na utajnienie większości materiałów dotyczących tego przedsięwzięcia, trudno jednoznacznie przesądzić o odpowiedzialności tych państw, tym bardziej że powołany wówczas przez administrację prezydenta J. Cartera panel wybitnych ekspertów nie potrafił z całą pewnością stwierdzić, czy wykryte zjawisko było testem jądrowym. Mimo to z dużą dozą prawdopodobieństwa przypuszcza się, że miała miejsce próbna eksplozja nuklearna [19]. Dopiero na początku lat dziewięćdziesiątych XX w. RPA samodzielnie zdecydowała o rezygnacji z posiadania broni jądrowej (niszcząc swój arsenał) i przystąpiła do NPT.

Izrael. Innym przykładem cywilnej współpracy w zakresie energetyki jądrowej, która sprzyjała wytworzeniu broni jądrowej, była francuska „pomoc jądrowa” Izraelowi w latach 1958–1965, która zwiększyła zdolność Izraela do wytworzenia bomby atomowej. Współpraca Francja i Izraela to przykład kooperacji, w której decydujące były względy strategiczne, ponieważ jeden z motywów strony francuskiej stanowiło ograniczenie wspólnego dla obydwu krajów przeciwnika, czyli Egiptu. Izraelscy naukowcy wizytowali francuskie obiekty (m.in. w Saclay). W 1958 r. Izrael we współpracy z Francją uruchomił Nuklearne Centrum Badawcze Negew (*Negev Nuclear Research Center*), a reaktor atomowy zbudowano pod powierzchnią ziemi, podobnie jak instalację do produkcji plutonu, którą ukończono na przełomie 1964/1965 (potajemnie wykorzystywaną dla produkcji bomb atomowych) [1]. W 1958 r. także Wielka Brytania zgodziła się sprzedać Izraelowi 20 ton ciężkiej wody (ciężka woda to kluczowy składnik do produkcji plutonu). Kiedy uruchomiono reaktor w Dimona, Izrael zyskał

infrastrukturę do produkcji plutonu (zbudowany z istotną pomocą francuskich firm), który jest dla Izraela podstawowym materiałem do budowy broni jądrowej [18, s. 5]. Izrael nigdy oficjalnie nie potwierdził, że posiada broń atomową, ale też nigdy nie zaprzeczył. To jeden z trzech znaczących krajów, które nigdy nie były częścią Traktatu NPT, więc każda dostawa urządzeń jądrowych lub paliwa spoza kraju powinna zostać poważnie ograniczona.

Pakistan. Cywilny program jądrowy w Pakistanie został zainicjowany w połowie lat pięćdziesiątych XX w., w oparciu o pomoc Stanów Zjednoczonych, co zaowocowało budową małego reaktora badawczego i dostawami wzbogaconego uranu. Również dzięki wsparciu Kanady powstała elektrownia jądrowa w Karaczi, podłączona do sieci w 1971 r., a Pakistan otrzymał ciężką wodę i paliwo uranowe dla reaktora. Inne kraje zachodnioeuropejskie również poważnie zaangażowały się w pomoc Pakistanowi. Np. Wielka Brytania dostarczyła urządzenia do wydziałania plutonu w skali laboratoryjnej, zaś Francja i Belgia pomogły Pakistanowi w rozwoju „nowych laboratoriów”, w tym zakładu produkcji ciężkiej wody w Multan uruchomionego w 1980 r. Dzięki otrzymywaniu cywilnej pomocy nuklearnej (a także dzięki wsparciu tajnej sieci A.Q. Khana) Pakistan był w stanie zbudować własną bombę jądrową ze wzbogaconego uranu. W latach 1981–1986 Pakistan był także wspierany przez Chiny, które przekazały Pakistanowi wrażliwe technologie nuklearne, aczkolwiek chińska pomoc miała wyraźnie militarny charakter, gdyż dotyczyła materiałów i technologii stosowanych wyłącznie do celów wojskowych. 28 maja 1998 r. Pakistan z powodzeniem przeprowadził pierwsze testy nuklearne.

Inne kraje. Korea Północna, która otrzymała technologię budowy elektrowni atomowej od ZSRR, wykorzystywała reaktor badawczy, który przez lata wytwarzał pluton do celów wojskowych. Mimo nacisku dyplomatycznego Rady Bezpieczeństwa Narodów Zjednoczonych i społeczności międzynarodowej Korea Północna przeprowadziła kilkakrotne (2006, 2009, 2013, 2016) próby z bronią jądrową. Również Irak prowadził badania nad bombą jądrową, toteż w 1980 r. najpierw Irańczycy, a rok później w czerwcu 1981 r. izraelskie siły powietrzne zbombardowały cywilny iracki reaktor badawczy Tammuz-1 w Osirak (w zaawansowanej fazie budowy). W 2014–2015 r. rozmowy nuklearne P-5+1 z Iranem doprowadziły do porozumienia obejmującego ograniczenie irańskich zdolności wzbogacania uranu celem wyeliminowania obaw o to, że Teheran będzie gotów do budowy bomby.

Współcześnie ryzyko proliferacji technologii do celów wojskowych wzrasta głównie na Bliskim Wschodzie, gdzie energia jądrowa jest coraz częściej postrzegana jako niezbędny element koszyka energetycznego dla całego regionu. Dla importerów ropy (m.in. Egipt, Jordania) oferuje większe bezpieczeństwo energetyczne³. Bogate w ropę kraje arabskie, takie jak Arabia Saudyjska i Zjednoczone Emiraty Arabskie, także chcą zdywersyfikować swój koszyk energetyczny i dzięki energetyce jądrowej zwiększyć możliwości eksportu ropy naftowej. Równocześnie należy pamiętać, iż region ten jest jednym z najbardziej podatnych na konflikty na świecie⁴. Pierwszy reaktor na Bliskim Wschodzie w Zjednoczonych Emiratach Arabskich jest w ponad 75% ukończony (2015) i ma zostać uruchomiony w 2017 r. Krajem szczególnie zainteresowanym rozwojem cywilnej energetyki jądrowej jest Arabia Saudyjska, która planuje budowę szesnastu reaktorów jądrowych w ciągu najbliższych dwudziestu lat. W tym celu Arabia Saudyjska podpisała umowy o współpracy w zakresie energetyki jądrowej m.in. z Rosją, Koreą Południową, Francją, Węgrami, Stanami Zjednoczonymi i Chinami. Perspektywy rozwoju energetyki jądrowej w królestwie Saudów są zatem znaczące.

³Egipt wobec rosnącego krajowego zużycia ropy naftowej zmuszany jest importować produkty rafinacji.

⁴Przyczyny konfliktów wynikają przede wszystkim ze zróżnicowania religijnego, wewnętrznej niestabilności państw (autorytarne, długoletnie rządy), rywalizacji krajów zewnętrznych w regionie (m.in. Rosja, Chiny, USA), rozwoju ruchów terrorystycznych pod wpływem fundamentalizmu islamskiego, utworzenia państwa Izrael bez zgody bezpośrednio dotkniętej tą decyzją ludności arabskiej, czy też problemów z dostępem do wody pitnej).

Kraj ten posiada znaczące rezerwy zasobów finansowych, silny centralny ośrodek decyzji politycznych (monarchia), co ogranicza potencjalne demonstracje ekologów i organizacji środowiskowych. Ma też do dyspozycji wielkie przestrzenie pod lokalizację elektrowni. Pewnym problemem może okazać się niestabilność sejsmiczna półwyspu Arabskiego, gdyż miejsca stabilne geologicznie są pozbawione zasobów wody koniecznej do funkcjonowania elektrowni. W połowie drugiej dekady XXI w. Arabia Saudyjska wydaje się nie chcieć broni jądrowej, a przewaga broni konwencjonalnej i amerykańskie gwarancje bezpieczeństwa są wystarczające, by rozwiązać regionalne problemy i poczucie zagrożenia. Ryzyko związane z uruchomieniem programu wojskowego jest zbyt duże, albowiem jeśli program atomowy ujrzałby światło dzienne, kraj czekałyby sankcje, utrata zaufania sojuszników, prawdopodobnie likwidacja cywilnego programu jądrowego, a być może nawet konflikt militarny. Ryzyko, iż Saudowie zbudują broń jądrową, jest zatem ograniczone i nie ma twardych dowodów na to, że kraj przygotowuje się do programu wojskowego.

Saudyjczycy nie będą też podejmować prób krajowego wzbogacania paliwa jądrowego, gdyż naraziłoby to ich na zbyt duże kontrowersje związane z bronią jądrową. Niemniej jednak nie można wykluczyć, iż kraj, który zamierza osiąść zdolności technologiczne w sektorze produkcji energii elektrycznej ze źródeł atomowych, w przyszłości nie pokusi się o adaptację tego programu do celów wojskowych, tym bardziej że niektóre informacje potwierdzają atomowe ambicje Rijadu. Większość z tych spekulacji wynika z zarzutów przedstawionych przez Muhammada Khilewi, byłego dyplomatę saudyjskiego, który uciekł do Stanów Zjednoczonych w 1990 r. Ujawnił on tysiące stron dokumentów, rzekomo skopiowanych bezpośrednio z oficjalnych źródeł saudyjskich. Khilewi twierdził, że od 1975 r. Rijad dążył do posiadania broni nuklearnej. Utrzymywał, że po wojnie arabsko-izraelskiej w 1973 r. Arabia Saudyjska utworzyła tajne centrum programu badań jądrowych w odległej placówce wojskowej w pobliżu miasta Al-Sulayyil na południowy zachód od Rijadu. W 1998 r. w wywiadzie stwierdził również, że Arabia Saudyjska wydała miliony na wsparcie programów broni jądrowej Iraku i Pakistanu [12]. Rijad zaprzeczył prawdziwości tych oświadczeń, a większość ekspertów odrzuciła ich wiarygodność. Ponadto Saudowie mogliby nabyć broń z Pakistanu, gdyż królestwo wspierało finansowo projekt nuklearny Pakistanu (zachodnie agencje wywiadowcze uważają, że monarchia Saudów sfinansowała nawet do 60% programu nuklearnego Pakistanu, w zamian za możliwość zakupu głowic dla siebie w krótkim czasie) [20]. Wybudowanie broni samodzielnie, w oparciu o technologie cywilne, jest jednak bardzo realistyczne, o ile na taki krok zdecydowałby się w przyszłości Iran, wykorzystując własne cywilne jądrowe zaplecze technologiczne w celach wojskowych. Żaden z tych krajów obecnie nie zamierza wybudować bomby jądrowej, ale jeśli zmieniłyby się ogólne uwarunkowania bezpieczeństwa (np. jeśli Iran zbudowałby bombę atomową lub Izrael przeprowadziłby testy jądrowe), takiego scenariusza nie można wykluczyć, co więcej nabiera on dużego prawdopodobieństwa.

„Banki paliw”. W kierunku międzynarodowej kontroli cyklu paliwowego

Kraje zainteresowane energetyką jądrową nie są w stanie samodzielnie rozwinąć koniecznych zdolności (w szczególności produkcji paliwa jądrowego) i wymagają pomocy od rozwiniętych dostawców jądrowych. Bez posiadania podstawowej bazy technicznej i przemysłowej dla energetyki jądrowej rozwijanie programu wojskowego jest zbyt kosztowne. Jednak po uzyskaniu dostępu do wrażliwej technologii podwójnego zastosowania wzrasta ryzyko, iż może ona być wykorzystana do budowy arsenału jądrowego. Ekspansja cywilnych koncernów atomowych na globalnym rynku atomowym i promocja eksportu cywilnych technologii jądrowych są bardziej intensywnie niż kiedykolwiek, a eksperci nieprolifracji wskazują na konsekwencje potencjalnego eksportu technologii *dual use*, które

mogą być wykorzystane do budowy bomby atomowej w regionach podatnych na konflikty [6]. Rozproszenie wiedzy, materiałów i technologii jądrowych powoduje, że całkowite wyeliminowanie proliferacji technologii jądrowych nie jest możliwe. Tym bardziej nowe, elastyczne mechanizmy „kontrolowanej proliferacji” są niezbędne.

Należy wzmocnić operacyjną współpracę na rzecz przeciwdziałania użycia cywilnych technologii jądrowych do celów inne niż pokojowe. Rozwiązaniem prewencyjnym byłoby umiędzynarodowienie cyklu paliwowego poprzez utworzenie międzynarodowych konsorcjów – „banków paliw” niskowzbożonego uranu, celem zapewnienia zainteresowanym państwom gotowego do użycia paliwa do elektrowni, a po jego zużyciu odbiór i wymianę na nowe [16]. Wspólne przedsięwzięcia objęłyby zatem zarządzane centrami wzbogacania i przetwarzania paliwa jądrowego i miały zniechęcić państwa do budowania własnych zakładów wzbogacania uranu. Dostarczanie paliwa jądrowego przez koncerny międzynarodowe i odbiór paliwa ograniczyłoby ryzyko współpracy w cywilnej energetyce jądrowej. Międzynarodowe centra wzbogacania i przetwarzania paliwa jądrowego wzmocniłyby kontrolę w oparciu o zasadę wspólnych minimalnych zasad postępowania. Koncerny, które eksportują technologie jądrowe, podkreślają bezwarunkowość oddzielenia zastosowania cywilnego od militarnego. W praktyce jednak cywilna współpraca w dziedzinie energetyki jądrowej zwiększa ryzyko proliferacji, nawet jeśli w jej zakres nie wchodzi transfer technologii i zakładów wzbogacania i przetwarzania paliwa jądrowego.

Motywy współpracy w cywilnych technologiach jądrowych są różne. Mają źródło geostrategiczne – np. „Umowa 123” z 2008 r., umożliwiająca współpracę nuklearną między Stanami Zjednoczonymi i Indiami – lub ekonomiczne – niektóre kraje oferują pomoc w cywilnej energetyce jądrowej, gdyż jest to niezbędne, aby zapewnić przetrwanie i żywotność własnego przemysłu jądrowego. Pierwszy przykład potwierdza umowa parafowana przez prezydenta Busha 8 października 2008 r. i podpisana dwa dni później, 10 października, przez sekretarz stanu Condoleezzę Rice i ministra spraw zagranicznych Indii Pranaba Mukherjee w Waszyngtonie. Umowa, która dotyczyła współpracy w zakresie pokojowego wykorzystania energii nuklearnej (*United States-India Nuclear Cooperation Approval and Non-proliferation Enhancement Act*), umożliwiła m.in. amerykańskim firmom budowę reaktorów jądrowych w Indiach. Jest to kontrowersyjne, gdyż Indie nadal nie zostały stroną układu NPT, zaś sama umowa nie nakłada na nie wprost zobowiązania do rezygnacji z wojskowego programu nuklearnego, choć przeprowadzenie prób jądrowych w przyszłości będzie skutkować, zgodnie z amerykańskim prawem, wstrzymaniem handlu technologią jądrową. W aspekcie ekonomicznym przykładem jest choćby polityka Kanady, która eksportuje reaktory ze względu na zbyt małe zapotrzebowanie krajowe, tak by przemysł jądrowy miał ekonomiczne podstawy egzystencji [5, s. 47]. Aktywną promocję cywilnych technologii jądrowych ze względów ekonomicznych realizuje także Francja, gdzie decyzją prezydenta Sarkozy’ego 9 maja 2008 r. powołana została *Agence France Nucléaire International* (AFNI), odpowiedzialna za promocję handlu cywilnymi technologiami nuklearnymi i za wsparcie wysiłków na rzecz międzynarodowej współpracy w dziedzinie cywilnej energetyki jądrowej, zgodnie z najwyższymi normami bezpieczeństwa, nierozprzestrzeniania i ochrony środowiska [3]. Jednym z jej zadań jest oferowanie francuskich ekspertyz, konsultacji i doradztwa dla państw, które pragną przygotować swoje środowisko instytucjonalno-prawne, zasoby ludzkie i techniczne do rozwoju cywilnych technologii jądrowych. Podobnie jak Stany Zjednoczone, silny potencjał wytwórczy urządzeń dla energetyki jądrowej (w oparciu o takie koncerny, jak *Tokyo Electric Power Co.*, Hitachi czy Toshiba, Mitsubishi) posiada Japonia, która jest dostawcą wielu urządzeń dla energetyki jądrowej na skalę ogólnoswiatową.

Ambicje eksportowe osiągnąć przemysłu jądrowego dynamicznie rozwija także Rosja, która nie wyklucza nawet ryzyka budowy elektrowni według modelu długoterminowej własności: zbuduj – bądź właścicielem – zarządzaj (*Build-Own-Operate*, BOO, tzn. będzie budowniczym, właścicielem i zarządzającym elektrownią). Międzynarodowym dostawcą technologii jądrowych stała się także Korea Południowa, która zawarła kontrakt na budowę czterech reaktorów jądrowych w Zjednoczonych Emiratach Arabskich.

Historia potwierdza, że każda forma cywilnej pomocy/współpracy nuklearnej zwiększa ryzyko proliferacji [7, s. 8]. Kraje, które otrzymały technologię wzbogacania i przetwarzania paliwa jądrowego, wcześniej czy później okazywały się bardziej skłonne do wytworzenia bomby atomowej. Pokojowa współpraca (proliferacja) nuklearna jest powiązana przyczynowo-skutkowo ze względu na podwójną naturę zastosowania technologii jądrowej i *know-how*.

Społeczność międzynarodowa podejmuje wysiłki na rzecz skutecznego zapobieżenia proliferacji atomowej. Reżimy kontrolne i polityczne inicjatywy nieproliferaacji (mające swoje umocowanie w art. III 2 NPT) stanowią specyficzną formę międzynarodowej redukcji dostępu do technologii jądrowych. Dotychczasowe funkcjonowanie reżimu nieproliferaacji potwierdza słabość w szczególności funkcji kontrolnej Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej (MAEA). Do końca lat osiemdziesiątych XX w. wysiłki MAEA na rzecz wykrycia nielegalnej produkcji materiałów rozszczepialnych, które mogłyby być wykorzystywane do celów wojskowych, były ograniczone. Dopiero w latach dziewięćdziesiątych XX w. Agencja zaczęła częściej korzystać z przepisów o „szczególnym prawie kontroli” wobec umów i instalacji, które mogą zawierać niezadeklarowany materiał. W efekcie rozpoczęto realizację specjalnych inspekcji kontrolnych w miejscach, gdzie pojawiały się wątpliwości odnośnie do nielegalnego wykorzystywania materiałów rozszczepialnych lub nielegalnej działalności. Współcześnie MAEA nadal nie jest zdolna do wykrycia wystarczająco wcześnie tajnych zakładów lub instalacji i wymaga głębokiej reformy oraz rozszerzenia kompetencji kontrolnych. Wspólne podejście (MNA, *multilateral nuclear approaches*) nie jest panaceum na wszystkie wyzwania związane z udostępnianiem cywilnych technologii energetyki jądrowej. MNA są instrumentem oddzielenia pokojowego od wojskowego wymiaru cyklu paliwowego, a także poprawiają transparentność powiązań między dostawcami technologii a krajami aspirującymi do jej rozwoju [15, s. 118]. Mogą skłaniać do rezygnacji z własnych zakładów wzbogacania i przetwarzania paliwa w państwach rozwijających energetykę jądrową. Podejście MNA nie daje jednak całkowitej pewności, że kraje importujące paliwo uranowe – szczególnie kraje, które mają bardzo rozbudowaną infrastrukturę i doświadczenie w sektorze energetyki jądrowej, nie podejmą się w przyszłości samodzielnej polityki wzbogacania (np. Korea Południowa, czy Japonia), aczkolwiek znacząco takie ryzyko obniżają. Prowadzi to do wniosku, że potrzeba głębokiej reformy międzynarodowego reżimu nieproliferaacji, poprzez nadanie większego rygoru procedurom kontrolnym i ściślejszej dobrowolnej współpracy wszystkich państw członkowskich z inspektorami Agencji.

Wnioski

- Energia jądrowa jest stabilnym źródłem nieemisyjnej energii elektrycznej i odgrywa istotną rolę w światowym bilansie elektroenergetycznym. Zmiany klimatyczne i problem globalnego ocieplenia wzmacniają perspektywę rozwoju energetyki jądrowej. Ożywienie zainteresowania energetyką jądrową w krajach Azji i Bliskiego Wschodu oznacza zarówno duży i na szeroką skalę wzrost mocy w krajach, które posiadają aktualnie ograniczoną infrastrukturę jądrową (Chiny, Indie, RPA), jak i wprowadzenie reaktorów do krajów, które nie mają doświadczenia z energetyką jądrową (takich, jak m.in. ZEA, Turcja, Wietnam, a w przyszłości Arabia Saudyjska). Niemal żaden z krajów aspirujących nie jest zdolny zbudować i operować elektrownią jądrową bez zagranicznej pomocy.

• Współpraca nuklearna rodzi problem niekontrolowanego transferu urządzeń i wiedzy i nie musi, ale może prowadzić do „kaskady proliferacji” technologii podwójnego zastosowania, dlatego wzmocniona kontrola jest konieczna, by powstrzymać nowych cywilnych odbiorców i użytkowników jądrowych przed rozwojem ich działań nuklearnych w celach innych niż pokojowe. Dostęp do cywilnych technologii jądrowych jest kwestią bardzo wrażliwą, albowiem łatwo mogą być one wykorzystane do celów wojskowych. Dlatego tak ważne jest zaostrzenie formalnych procedur i politycznych instrumentów międzynarodowego reżimu nieprolifacji. Jednym z proponowanych działań jest komercjalizacja dostaw paliwa jądrowego, co jednak wymagałoby stworzenia międzynarodowego rynku jego dostaw. Tzw. banki paliwa jądrowego (nisko wzbogaconego) ograniczyłyby dostęp do technologii cyklu paliwowego i możliwości wykorzystania cywilnych komponentów w celach militarnych.

• Warunkiem rozwoju cywilnej energetyki jądrowej jest zwiększenie efektywności reżimu kontroli NPT, w tym uzyskanie zgody krajów aspirujących do programu atomowego na rygorystyczne inspekcje międzynarodowych funkcjonariuszy MAEA. Równocześnie stabilne dostawy paliwa do reaktorów atomowych celem ograniczenia możliwości produkcji ładunku do bomb powinny realizować międzynarodowe konsorcja, pod ścisłą kontrolą międzynarodową, co wpisuje się w koncepcję *global energy governance*. Szczegóły wypracowania tej koncepcji pozostają otwarte, aczkolwiek istnieje postęp w postaci pierwszego na świecie banku MAEA nisko wzbogaconego uranu (IAEA Low Enriched Uranium Bank, IAEA LEU), który został utworzony 27 sierpnia 2015 r. na mocy porozumienia Agencji z Kazachstanem.

1. *Atomowa pomoc*, BBC, 4.08.2005, http://www.bbc.co.uk/polish/worldnews/story/2005/08/050804_israel_nuclear.shtml (dostęp: 22 sierpnia 2015).
2. *CO₂ emissions from fuel combustion*, OECD/IEA, International Energy Statistics, Highlights 2015.
3. *Création d'une agence France nucléaire internationale*, Représentation permanente de la France auprès de l'Office des NU et des Organisations internationales à Vienne, <http://www.delegfrance-onu-vienne.org/Creation-d-une-agence-France> (dostęp: 15 stycznia 2015).
4. *Czy energetyka jądrowa jest bezpieczna dla środowiska?* Ministerstwo Gospodarki, 26.04.2012, http://poznajatom.pl/poznaj_atom/czy_energetyka_jadrowa_jest_be,185 (dostęp: 25 maja 2015).
5. *Energy, Electricity and Nuclear Power Estimates for the Period up to 2050*, Reference data series No 1, 2013 Edition, IAEA 2013, s. 17.
6. Fuhrmann M., *Atomic Assistance. How „Atoms for Peace” Programs Cause Nuclear Insecurity*, Cornell University Press 2012.
7. Fuhrmann M., *Preventive War and the Spread of Nuclear Programs*, w: *Moving Beyond Pretense: Nuclear Power and Nonproliferation*, Jun 2014.
8. Fuhrmann M., *Spreading Temptation. Proliferation and Peaceful Nuclear Cooperation Agreements*, International Security, vol. 34, No 1, Summer 2009.
9. Lindsey R., *How much will Earth warm if carbon dioxide doubles pre-industrial levels?*, National Oceanic and Atmospheric Administration, January 24, 2014, <https://www.climate.gov/news-features/climate-qa/how-much-will-earth-warm-if-carbon-dioxide-doubles-pre-industrial-levels> (dostęp: 10 stycznia 2016).
10. Młynarski T., *Francja w procesie uwspólnotowienia bezpieczeństwa energetycznego i polityki klimatycznej Unii Europejskiej*, Kraków 2013, s. 265–266.
11. Młynarski T., Tarnawski M., *Źródła energii i ich znaczenie dla bezpieczeństwa energetycznego w XXI wieku*, Warszawa 2016.
12. *Operational & Long-Term Shutdown Reactors*, IAEA 2015, www.iaea.org (dostęp: 16 stycznia 2016).
13. *Operational Reactors by Age*, International Atomic Energy Agency (IAEA) – Power Reactor Information System, <https://www.iaea.org/PRIS/WorldStatistics/OperationalByAge.aspx> (dostęp: 15 stycznia 2016).

14. *Saudi Arabia*, The Nuclear Threat Initiative (NTI), September 2015,
<http://www.nti.org/country-profiles/saudi-arabia>, (dostęp: 15 stycznia 2016).
15. *South Africa Nuclear*, The Nuclear Threat Initiative (NTI), September 2015,
<http://www.nti.org/country-profiles/south-africa/nuclear> (dostęp: 15 stycznia 2016).
16. Sovacool B.K., Valentine A.V., *The National Politics of Nuclear Power*, Routledge, New York 2012.
17. Stulberg A.N., *Internationalization of Fuel Cycle and the Nuclear Energy Renaissance. Confronting the credible commitment problem, w: The Nuclear Renaissance and International Security*, red. A.N. Stulberg, M. Fuhrmann, 2013.
18. *The Database on Nuclear Power Reactors*, IAEA Power Reactor Information System,
<https://www.iaea.org/PRIS/home.aspx> (dostęp: 9 maja 2016).
19. *The IAEA LEU Bank*,
<https://www.iaea.org/ourwork/leubank> (dostęp: 10 stycznia 2016).
20. *The Saudis are ready to go nuclear*, The Telegraph, Jun 8 2015,
<http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/saudi-arabia/11658338/The-Saudis-are-ready-to-go-nuclear.html> (dostęp: 9 maja 2016).
21. *Tracking Clean Energy Progress 2015. Energy Technology Perspectives 2015 Excerpt IEA Input to the Clean Energy Ministerial*, International Energy Agency, OECD/IEA, 2015.
22. Ullom J., *Enriched uranium versus plutonium: proliferant preferences in the choice of fissile material*, The Nonproliferation Review/Fall 1994,
<http://cns.miis.edu/npr/pdfs/ullom21.pdf> (dostęp: 22 września 2015).
23. *Under Construction Reactors*, IAEA,
<https://www.iaea.org/PRIS/WorldStatistics/UnderConstructionReactorsByCountry.aspx> (dostęp: 9 maja 2016).
24. Weiss L., *The 1979 South Atlantic Flash: The Case for an Israeli Nuclear Test*, Center for International Security and Cooperation Stanford University, 2011,
http://www.npolicy.org/article_file/The_1979_South_Atlantic_Flash__The_Case_for_an_Israeli_Nuclear_Test.pdf (dostęp: 15 stycznia 2016).
25. *World Energy Needs and Nuclear Power*, World Nuclear Association, December 2015,
<http://www.world-nuclear.org/information-library/current-and-future-generation/world-energy-needs-and-nuclear-power.aspx> (20 kwietnia 2016).

III. Instytucje i procesy polityczne III. Політичні інститути та процеси

Василь Бусленко

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

СТОСУНКИ УРЯДУ ТА ОПОЗИЦІЇ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ В КІНЦІ 80-Х – НА ПОЧАТКУ 90-Х РОКІВ ХХ СТ.

Vasyl Buslenko. Relationship between the Government and the Opposition of Czechoslovakia at the End of 80th Beginning of 90th of XX century.

The study aims to identify of the specific models of cooperation between government and opposition in Czechoslovakia in transition period. In the article the prerequisites of confrontational relationships and their projection on the level of political competition and the formation of new political institutions in terms of democratization are determined.

Was proved that the character of the relationship between government and opposition in Czechoslovakia was largely determined by degree of democratization of the regime and the opposition force, it's goals and strategies. In the late 80th under pressure of the opposition, parties have moved from confrontation to cooperation, what reflected on co-option of the opposition members to the government. However, at the coalition government in fact was no division on pro-government and opposition forces, which made adaptation of opposition to the new socio-political conditions more complicated.

A fundamental difference between the relationship of government and opposition in West European countries and Czechoslovakia was noted. In West European countries, the relationship found expression in both legal and political norms. They were characterized by the fact that they are in mutual consent of the parties to act before all in the public interest without going beyond existing law. In Czechoslovakia the main opponents of the ruling forces were communists who had radically different understanding of the main goals of social development.

As for the anti-communist opposition, which operated until 1989, its isolation and the virtual disappearance were observed. The elections did not lead to authority post-communist forces, as it were observed in Poland and Hungary. The weakness of the opposition until 1989 gave her little chances at a new political conditions. It was weakened by internal divisions. Against the background of a weak opposition increased level of competition between pro-government parties. This, to some extent, contributed the establishment of new informal rules of electing of the president and prime minister of the federal government.

After the first free parliamentary elections, relations between the government and the opposition have changed to a more confrontational with minimal consensus. In Czechoslovakia, in contradistinction to Poland and Hungary, there was no opposition repositioning, i.e. its transformation from outsider of changes of political order to an active participant in the parliament. Post-opposition forces remained weak and separated political entities. In 1991-1992 clear division between pro-government and opposition forces cannot be traced. Blurred boundaries between political opponents were intensified duality of political regime, that combines the features of the previous and democratic, centrifugal tendencies, regionalization of political parties. The competition took the form of real competition within the ruling group, formally differentiated by geographic criteria into two political parties. All this weakens the inter-party competition at the level of «government-parliamentary opposition» at the national level and put the problems of democratization to the second plan, giving priority to processes of formation of independent states of Czech Republic and Slovakia.

Key words: political opposition, Czechoslovakia, government, authority, competition.

Криза соціалістичної системи в країнах Центрально-Східної Європи та синхронність виникнення т. зв. «оксамитових революцій» в Польщі, Угорщині та Чехословаччині підтверджує наукову обґрунтованість положень С. Гантінгтона про «третю хвилю» демократизації. Досить подібною залишалася в цих країнах послідовність етапів

демократичного переходу – від лібералізації режиму, своєрідної «декомпресії», до демократизації та поступового переходу до консолідованої демократії.

Тривалість та результативність демократичних перетворень у значній мірі залежали від самого типу переходу, де основними гравцями залишалися влада та опозиція. Одним з них є пактовий – перехід через компроміс і взаємні поступки, коли досягається порозуміння між владною елітою та опозицією. Таким шляхом пішли Польща та Угорщина. В цих країнах активно діяли інститути кооперативної взаємодії – «круглі столи», взаємоузгоджені рішення яких значною мірою визначали контури майбутнього переходу до демократії та побудови нових політичних інститутів на основі плюралізму та конкуренції.

За іншим сценарієм розгортались процеси в Чехословаччині. В цій країні відбувся перехід через абдикацію (відречення), коли стара еліта вимушено відмовилася від влади, погоджуючись на часткову передачу її опозиції. За своїм характером це нав'язаний тип переходів. Як правило, вони є менш стійкими, оскільки залишають без уваги досить вагомий деструктивний потенціал, зосереджений в консервативній частині правлячої еліти, яка з втратою влади радикально змінює свій статус на опозиційну. У період переходу до демократії відносини між владою та опозицією набувають особливого значення. Саме тому як у теоретичному, так і в практичному сенсі існує необхідність глибшого вивчення політичної поведінки, стратегії і тактики влади та опозиції в Чехословаччині.

Вивченням даної проблеми займалися в основному іноземні науковці. Комплексний аналіз політичної поведінки опозиції та уряду в Чехословаччині здійснив польський вчений Т. Кравчик [1]. Теоретичні аспекти роботи, зокрема репозиціонування політичних сил у перехідний період, знаходимо в працях Дж. Левіса [2], Р. Дарендорфа [3], Н. Кітсчелта [4], А. Лузана [5]. Специфіка формування опозиції в умовах недемократичних режимів стала об'єктом наукових розвідок А. Циганкова [6]. Вивченню різних аспектів взаємодії уряду та опозиції в Чехословаччині присвятили свої роботи М. Вахудова [7], Г. Зеленько [8], Й. Бурес [9], Д. Олсон [10]. Розгляд взаємовідносин «уряд-парламентська опозиція» через трансформацію партійних систем частково знаходимо в праці Т. Голосова [11]. Однак, у даних роботах недостатньо повно розкрито питання зміни моделі стосунків між урядом та опозицією в Чехословаччині в ході поділу на парламентську більшість та меншість.

Виходячи з вищезазначеного, метою статті є виявлення специфіки стосунків влади та опозиції в Чехословаччині в перехідний період. Для нас є важливим завданням визначити передумови конфронтаційного характеру їхньої взаємодії та проаналізувати як це відобразилось на рівні політичної конкуренції та формуванні нових політичних інститутів в умовах демократизації. Це, в свою чергу, дозволить розширити теоретичну базу системного дослідження політичної опозиції в контексті проектування та оптимізації її взаємодії з владою.

Стійкість та стабільність демократії, її рух до рівня консолідованої у значній мірі залежить від якості політичного змагання в момент зміни режимів. Скажімо, реформована комуністична партія, яка мала певний авторитет у суспільстві, та сильна опозиція з харизматичним лідером на чолі привносили в політичний процес практику співпраці та одночасної конкуренції. Можна погодитись із російським дослідником Г. Голосовим, який зазначав, що партії-наступники виступали важливою організаційною передумовою до формування сучасних партійних систем у країнах Центрально-Східної Європи [11, с. 53].

Стосунки між владою та опозицією передбачають як співпрацю, так і суперництво в різних сферах політичного життя. При цьому політична конкуренція між владою та опозицією є однією з необхідних умов розбудови самої демократії. Політичну

конкуренцію ми розглядаємо як систему публічних стримувань і противаг, що встановлює легітимні правила і норми взаємодії політичних акторів у боротьбі за державну владу [12, с. 40]. Розвиток стабільних і конкуруючих політичних партій та організацій сприяє формуванню змагальної політичної системи та запобігає згортанню демократії та приходу до влади еліт, орієнтованих на впровадження демократичних реформ.

Особливо важлива така конкуренція на етапі переходу до демократії. Наявність нереформованої комуністичної партії та слабка опозиція знижує політичну конкуренцію. В результаті політичні дивіденди можуть отримати треті сили, які, використовуючи популістську риторичку та націоналістичні гасла, на довгий час можуть гальмувати демократичні перетворення, як це сталося у Словаччині в 1994-1998 рр. за прем'єра В. Мечіара.

Повернемося тепер до Чехословаччини кінця 80-х років та визначимо чинники, що впливали на вибір моделі взаємовідносини між комуністичною владою та опозицією. Для цього охарактеризуємо політичний режим країни, взявши за основу теорію недемократичних режимів Дж. Лінча. В Чехословаччині був мінімальний ступінь політичного плюралізму. До 80-х років розрізнені опозиційні групи мали незначну вагу і їх діяльність не вирізнялася особливою активністю. Лише з другої половини 80-х рр. у їх середовищі на тлі зростання протестних настроїв у суспільстві спостерігалися прояви невдоволення режимом. Ступінь ідеологізації був досить низький. Ні більшість суспільства, ні представники режиму не сприймали офіційної ідеології як вірогідного аргументу на підтримку режиму, але надавали їй значення як обов'язково необхідному набору слів [9, с. 36]. Внаслідок екзогенного характеру самого режиму він сприймався як насаджений. За концепцією недемократичних режимів Х. Кітсчелта чехословацький політичний режим можна віднести до «бюрократично-авторитарного» [4, с. 453].

В умовах неконкурентного розвитку моносистеми з єдино визнаною офіційною ідеологією комуністичні партії перетворились на особливий механізм монопольного формування та утримання влади. При цьому Комуністична партія Чехословаччини (далі КПЧ), на відміну від Польської об'єднаної робітничої партії та Угорської комуністичної партії, здійснювала досить консервативну політику. КПЧ не була реформована, не бажала позбутися свого монопольного становища та не сприймала ідею змін. Такий характер правлячої партії негативно позначався на рівні її легітимності і поволив створювати умови для виникнення досить специфічної опозиції. Вигляд цієї опозиції сформувався, головним чином, внаслідок її недостатньої інституціоналізації. Опозиція тогочасному режиму становила собою соціальний рух, що не мав чітко визначеної структури. В цьому сенсі опозиція виступала як «антиорганізація». Такій опозиції, за визначенням А. Циганкова, притаманні наступні особливості: 1) її виникнення відзначено лише етапом лібералізації комуністичного режиму; 2) при виникненні такої опозиції, що формується найчастіше з елітних верств (студенти, інтелектуали), вона з різних причин не зустрічає негайних репресій з боку режиму [6, с. 54].

Для розуміння специфіки формування опозиції в Чехословаччині варто взяти до уваги виникнення на початку 1977 р. неформальної організації Хартії-77. Це дисидентське угруповання, відстоюючи права людини на свободу, вільне пересування та доступ до інформації, істотним чином підірвало довіру населення до тогочасного режиму. Однак, організація не ставила під сумнів саме його існування. Така «неполітична» політика була визнанням того, що в недемократичному режимі не може існувати класична опозиція і що їй дозволяється діяти лише в рамках, визначених режимом.

Ініційована в 1995 р. М. Горбачовим перебудова в Радянському Союзі, лібералізація політичних режимів у Польщі та Угорщині та консервативна політика КПЧ

підштовхнули чехословацьку опозицію до активніших дій. В результаті диференціації опозиційного руху виникли декілька організацій. На початку 1987 р. створюється Демократична ініціатива (далі ДІ). Проте навіть ДІ, як і Хартія-77, на той час не були готові виступити в якості антисистемної опозиції і перейти до відкритої конфронтації з державною владою [9, с. 27]. У жовтні 1988 р. виникає Рух за громадянські свободи (РГС), який зайняв радикальну позицію і вимагав відміни провідної ролі КПЧ, розвитку плюралізму всіх форм власності. Однак, організація не мала сильного проводу та чіткого усвідомлення як реалізувати задекларовані принципи.

Лише з липня 1989 р. в міру радикалізації політичної ситуації відбулося об'єднання розрізнених організацій (РГС, ДІ, Незалежного світового об'єднання) в єдину опозиційну організацію – Чехословацький громадянський комітет. У перспективі він був покликаний сформулювати узгоджену політичну програму. Інтегральною ідеєю структури стали ліквідація монопольної влади правлячих партій, встановлення істинно демократичної форми правління на основі парламентської демократії, реформування економіки.

На відміну від Польщі та Угорщини, де правлячі режими були більш ліберальними і з'явилась реальна можливість створення опозиційних суспільно-політичних рухів на загальнодержавному рівні, в Чехословаччині «...жорсткіша політика авторитарного режиму стримувала загальнодержавні форми суспільної самоорганізації, призвівши до формування суспільно-політичних рухів і політичних партій здебільшого за географічним критерієм» [8, с. 114]. Зокрема, в листопаді 1989 р. в Празі виникає «Громадянський форум» (далі ГФ), а в Словаччині було створено опозиційну організацію «Громадськість проти насилля» (ГПН). Проте через низький рівень самоорганізації ці структури спочатку не проявляли особливої зацікавленості в прямій участі у процесі формування влади, позиціонуючи себе в якості сили, яка лише контролює діяльність уряду.

У той час, як опозиція поступово радикалізувала свої вимоги та посилювала тиск на владу, лідери КПЧ фактично опинилися в міжнародній ізоляції. Вони вже не могли отримати підтримку з Москви, відтак це в перспективі мінімізувало використання силового сценарію розв'язання конфлікту з опозицією. Більше того, в західних політичних колах гостро критикували тогочасну владу, закидаючи їй причетність до подій 1968 р. та небажання здійснювати демократичні реформи. Чехословаччина виглядала окремішньо на тлі лібералізації політичних режимів у Польщі та Угорщині. Упродовж 20 років правляча верхівка компартії не мала ні практики проведення реформ, ні досвіду діалогу з опозицією.

У процесі розпаду старої політичної системи та становлення нової політичні актори потрапляють в умови інституційної невизначеності та ризику. Старі інститути виявляються не здатними ефективно керувати та забезпечувати збереження привілейованих позицій правлячій групі, а нові ще не склались або не володіли достатньою ефективністю, необхідною для підтримки стабільності та порядку. За таких обставин як влада, так і опозиція в Чехословаччині, проявляли підвищену активність з метою позбутися невизначеності та мінімізувати потенційні ризики. Без прийняття компромісних рішень було складно зробити інституційний вибір, від якого в майбутньому значною мірою залежали б динаміка політичного процесу та умови, які детермінували подальшу діяльність і влади, і опозиції. Тому під тиском наростаючих масових суспільних процесів проти комуністичної влади, які розпочалися 17 листопада 1989 р., уряд Чехословаччини змушений був піти на переговори з опозицією. Партійні реформатори під керівництвом прем'єра федерального уряду Л. Адамса, виключили з розмов прихильників «твердої» лінії КПЧ. З боку опозиції в розмовах брали участь усі відомі осередки дисидентських груп [1, с. 398]. У ході домовленостей обидві

сторони прийшли до компромісу, узгодивши формування в грудні 1989 р. нового уряду, його персональний склад, а також особу нового президента. В результаті було утворено Уряд народної згоди М. Цалфи, який репрезентував усі сили в недемократичній державі включно з докооптованими до того парламенту членами опозиції (однак, без надання їм виборчого мандату). У зміненому уряді перевагу мали некомуністичні сили.

Перші вільні вибори до парламенту в червні 1990 р. і переобрання В. Гавела на посаду президента впровадили елемент демократії на формальному рівні. Мали вони однак характер операції, яка легітимізувала демонтаж комунізму, але не встановлювала самої демократії. Офіційний уряд, очолений Я. Черногурським, мав характер «гіпертрофованої» коаліції, до якої входили три угруповання – ГФ, ГПН і Християнсько-демократичний рух (далі ХДХ). Разом вони контролювали понад 60% місць у парламенті. В якійсь мірі опозиційною до уряду залишались ліві сили, представлені КПЧ та Соціал-демократичною партією, яка була відновлена в 1990 р. Що стосується КПЧ, то вона стала другою за розміром партією, але недопустимим коаліційним партнером для будь-якої іншої партії в парламенті. Загалом лівиця впродовж довгого часу лишалася поділеною і слабкою, передавши постопозиційним партіям безпроблемну більшість у парламенті після перших – а також других і третіх – вільних виборів [7, с. 55].

Слід відзначити принципову відмінність між взаємовідносинами влади та опозиції в країнах Західної Європи та Чехословаччини. В західноєвропейських країнах ці відносини знайшли своє вираження як у правових, так і в політичних нормах. На думку А. Лузана, їх головним чином характеризує те, що вони за обопільною згодою сторін діють насамперед в інтересах суспільства, не виходячи за рамки існуючих правових норм [5, с. 45]. В Чехословаччині головними опонентами провладних сил виступали комуністи, які мали кардинально інше розуміння головних цілей суспільного розвитку.

В лівому опозиційному таборі відбувалися процеси організаційного становлення партій, вибору власної стратегії, диференціація їх за географічною ознакою. В таборі більшості теж була неоднозначна ситуація. Щодо самої антикомуністичної опозиції, яка діяла до 1989 р., спостерігалось, за визначенням П. Левіса, «її ізолювання та віртуальне зникнення» [2, с. 616]. Вибори не привели до влади посткомуністичні сили, як це було в Польщі та Угорщині. Слабкість самої опозиції до 1989 р. давала їй мало шансів у нових політичних умовах. Послаблювали її внутрішні розколи. В квітні 1991 р. В. Мечіар з майже половиною депутатів від ГПН вийшов з парламентської більшості, заснувавши Рух за демократичну Словаччину (далі РЗДС). Це істотно послабило парламентську групу постопозиціонерів.

Варто зазначити, що на тлі ослабленої опозиції посилюється конкуренція між проурядовими партіями. Цьому, в певній мірі, сприяло встановлення нових неформальних правил обрання президента країни та прем'єра федерального уряду. Йдеться про збереження засад, що коли президентом стане чех, то словак повинен був зайняти крісло прем'єра федерального уряду і навпаки. Незважаючи на те, що чеська Громадянська демократична партія (далі ГДП) і словацька Громадськість проти насилля (ГПН) мали приблизно однакову підтримку електорату, то президентура В. Гавела *a priori* виключала підтримку номінації В. Клауса на главу уряду. Таке розв'язання генерувало серед політичних еліт конфлікт та посилювало відцентрові тенденції, роблячи парламент нестабільним та хитким. В такий спосіб центром порушувався принцип конкурентності, що мало наслідком обмеження можливості формування диференційованих кабінетних коаліцій і побудови загальнодержавних партій. Також це істотно послаблювало формування парламентської опозиції.

На диференціацію в таборі парламентської більшості істотним чином впливало загострення міжнаціонального конфлікту між словаками та чехами, який посилювався

словацько-угорськими і чесько-моравським антагонізмами. На ці суперечки щораз сильніше впливала економічна нестабільність. Звичайно, не можна стверджувати однозначно, що лінії конфлікту автоматично проектувалися в площину поділу «уряд-опозиція». Проте, конфлікт сильно впливав на конфронтаційний характер між урядовцями та їх політичними опонентами і в значній мірі створював бар'єр між ними.

Взагалі в 1990-1992 рр. досить непросто було визначити склад урядової більшості та опозиції через їх мінливий характер, нечіткість обрисів як самої опозиції, так і провладної більшості. Це можна пояснити декількома причинами. Однією з них є суперечливий характер формування партій на загальнодержавному рівні. Варто відзначити, що Чехословаччина в 1990-1992 рр. залишалась федеративним утворенням з офіційною назвою – Чеська та Словацька федеративна республіка. Як справедливо відзначив Д. Олсон, після 1991 р. «... спільна держава не мала єдиної спільної партійної системи, а мала дві системи. Кожна республіка мала свою власну партійну систему. Нові демократичні партії утворювались не через поділ єдиної, спільної організації, а з розламів у двох організаціях, по одній з кожної республіки» [10, с. 155]. Зокрема, з розпадом ГФ і ГПН урядову коаліцію утворили Громадянська демократична партія (ГДП), Громадянський демократичний альянс (ГДА) і ГПН. На практиці дійшло до ситуації, в якій чеські партії могли співпрацювати з деякими словацькими партіями в підтримці економічних рішень уряду, а могли (і так частіше було) їм опонувати. Чеськими партіями в уряді були ГДП і ГДА, а словацькою партією була ГПН. Таким чином, урядуючі партії склалися передусім з чехів, а більшість проурядових словацьких угруповань часто займала критичну по відношенню до дій уряду позицію. З іншого боку, опозицію до уряду творила частина комуністів, представників Моравії.

Наступні вибори в червні 1992 р. також не призвели до формування стійкої більшості та опозиції. Вони швидше стали черговим плебісцитом, на якому громадяни мали вибрати побудову демократії в рамках федеративної держави або побудову демократії в двох суверенних державах. У цей час у провладному таборі загострився поділ між двома домінуючими політичними партіями, а конкретніше – між їх лідерами. В липні 1992 р., після зняття Я. Чорногурського з посади глави федерального уряду, він переводить свою активність в Словацьку Республіку, декларацію про незалежність якої 17 липня 1992 р. проголосив словацький парламент.

Відцентрові тенденції в Чехословаччині загострили боротьбу за першість між РЗДС В. Мечіара і ГДП В. Клауса. Фактично на той час суперництво йшло між словацькою та чеською партіями. Обидва політики могли вирішити конфлікт між чехами і словаками, однак вони зосередились на зміцненні своїх політичних сил. Очевидно, що в умовах домінування в парламенті Чеської та Словацької федеративної республіки двох конкуруючих між собою партій, опозиції відводилась номінальна роль. Решта політичних еліт Чехословаччини не створили успішного політичного фронту, який б послаблював РЗДС і ГДП. Очевидно, що поділ «уряд-опозиція» в контексті конфлікту між чехами та словаками послаблював орієнтацію більшості еліт на помірковане політичне суперництво в рамках партійної системи. Такий розвиток подій призвів до того, що демонтаж федеральної республіки чехів та словаків був неминучим політичним вирішенням проблеми. 25 листопада 1992 р. чеські і словацькі політичні еліти дійшли до компромісу у справі ліквідації Федерації Чеської та Словацької республіки, яка відбулася 31 грудня того ж року.

Вибори 1990 та 1992 рр. у федеральний парламент не привели до влади колишню опозицію. Можна застосувати до даної конкретної ситуації положення Р. Дарендорфа: «існує можливість накреслити на карті шлях від комунізму до свободи, від панування номенклатури до демократичних інститутів. Політичні інститути встановлюються швидко.

Перед тим, як вони набудуть міцності, вони повинні пройти випробування «подвійною зміною», тобто уряд повинен двічі змінитися демократичним способом» [3, с. 23]. Однак така зміна відбудеться в Чехії та Словаччині лише після парламентських виборів 1998 р.

Таким чином, характер стосунків між владою та опозицією в Чехословаччині у значній мірі був детермінований ступенем демократизації самого режиму, а також силою опозиції, її цілями та стратегією. В кінці 80-х років під тиском опозиції сторони перейшли від конфронтації до співпраці, що відобразилось на кооптуванні членів опозиції до уряду. Однак, у коаліційному уряді фактично не було поділу на проурядові та опозиційні сили, що ускладнювало адаптацію опозиції до нових суспільно-політичних умов.

Після перших вільних парламентських виборів, стосунки між владою та опозицією змінилися на більш конфронтаційні з мінімальним консенсусом. В Чехословаччині, на відміну від Польщі та Угорщини, не відбулося репозиціонування опозиції, тобто її трансформація з аутсайдера змін політичного порядку на активного її учасника у парламенті. Постопозиційні сили залишались роз'єднаними і слабкими суб'єктами політики.

У 1991-1992 рр. не простежується чіткого поділу на провладні та опозиційні сили. Розмитість меж між політичними опонентами посилювала дуалізм політичного режиму, який поєднував у собі ознаки попереднього та демократичного, відцентрові тенденції, регіоналізацію політичних партій. Конкуренція набула форми змагання всередині елітної правлячої групи, формально диференційованої за географічним критерієм на дві політичні партії. Все це послаблювало міжпартійну конкуренцію на рівні «уряд-парламентська опозиція», на загальнодержавному рівні та робило проблеми демократизації вторинними, надаючи пріоритетності процесам формування незалежних держав Чехії та Словаччини.

1. *Krawczyk T.* Stosunki między rządem a opozycją w wybranych państwach Europy / T. Krawczyk. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005. – 480 s.

2. *Lewis G.* The Repositioning of Opposition in East-Central Europe / G. Lewis // *Government and opposition*. – 1997. – Vol. 32, No 4. – P. 614–631.

3. *Дарендорф Р.* После 1989: Мораль, революция и гражданское общество. Размышления о революции в Европе / Р. Дарендорф. – М., 1998. – 271 с.

4. *Kitschelt H.* Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies / H. Kitschelt // *Party Politics*. – 1995. – No 1. – P. 447–472.

5. *Лузан А.* Природа и политическое поведение оппозиции в модернизируемом обществе / А. Лузан // *Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї*. – 2002. – № 3. – С. 43–48.

6. *Циганков А.* Современные политические режимы: структура, типология, динамика / А. Циганков. – М. : Интерпракс, 1995. – 296 с.

7. *Вахудова М.* Нерозділена Європа. Демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / М. Вахудова ; [пер. з англ. Т. Цимбал]. – К. : Видавничий Дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 379 с.

8. *Зеленько Г.* Політична «матриця» громадянського суспільства (досвід країн Вишеградської групи та України) / Г. Зеленько. – К. : Знання України, 2007. – 336 с.

9. *Bureš J.* Konec starého režimu a příčiny jeho pádu / J. Bureš // *Česká demokracie po roce 1989. Institucionální základy českého politického systému* / Charvát J., Just P., Štefek M. – Praha : Grada Publishing, 2012. – P. 13–36.

10. *Olson D.* Democratization and political participation: the experience of the Czech Republic / D. Olson // *The Consolidation of Democracy in East-Central Europe* / [ed. by K. Dawish, B. Parrot]. – Cambridge : University Press, 1997. – P. 150–196.

11. *Голосов Г.* Партийные системы России и стран Восточной Европы: генезис, структура, динамика / Г. Голосов. – М. : Весь мир, 1999. – 150 с.

12. *Елисеєв С.* Институциональный дизайн как фактор развития политической конкуренции в России / С. Елисеєв // *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 12*. – 2009. – Вып. 3, ч. 1. – С. 40–46.

Ірина Вільчинська

Київський національний університет культури і мистецтв

Тетяна Рева

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

ЕВОЛЮЦІЙНІ ТЕНДЕНЦІЇ У ДІЯЛЬНОСТІ ЛІВОРАДИКАЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ (Італія, Іспанія, Франція, Німеччина)

Iryna Vilchinska, Tetiana Reva. Evolutional Tendencies in the Activity of the Left Radical Organizations in Western Europe (Italy, Spain, France and Germany).

The main evolution tendencies of the radical left organizations of the largest counties of Western Europe (Italy, Spain, France and Germany) are researched in the article. It consists of the analysis of their origins, development and modern condition. The actuality of the article is the necessity of the political historical analysis of forms and manifestations of the phenomenon. It is also important to study such its features as variety, ideological transformations and dynamic processes. The researching of the new tendencies of left-wing political parties and movements in the well-developed European countries is very useful for Ukraine in the context of the decommunization process.

The term «radicalism» (from Latin, radix – root) is used to characterize the extreme-orientated organizations, parties, movements and groups which show their inclination to the radical reformation of the modern social political institutions to solve different social problems. Left radicalism is the social political phenomenon, based on the aspiration of political active groups of some people for destruction of the existed system of the state authority to put in practice the ideas of the «society of justice» and communist conceptions of XIX-XX centuries. The main tendencies of the modern left-wing groups are:

1) Revolutionary idea. They support the idea of the transformation and the elimination of the existed social regime by the upheaval;

2) Anti-capitalism. Left radicals rudely criticize the world economic system as the form of the slavery of the end of XX century – the beginning of XXI century. It is characterized by the domination of the great corporations' interests;

3) Democratic centralism. A man has the right of choice in the different fields of social life. Only one political party or group gets the state power;

4) Strategy of protest. Left radicals take part in single terroristic acts or organisations and various movements of protests.

5) Armed struggle. Using of the violence is one of the main methods to influence the community. For example in the second half of XX century, many powerful extreme-left terroristic groups acted in Western Europe. They are «RAF» (Germany), «Red Brigades» (Italy), «GRAPO» Spain, «Action Directe» (France).

The fundamental principles of the left radicalism are the idea of the society of justice and critical analysis of state imperialist policy. Left radicals call for the elimination of the capitalist system and building of the socialism by the revolutionary-armed fight. The most part of the left movements and political parties are anti-American. They fight against the political influence of the USA as the centre of world imperialism and call states for leaving such imperialistic organisation as the NATO.

There is the ideological regionalism of the political radicalism in Europe. Its various kinds dominate in the different parts of the country. These ideological orientations depend on many social economic and historical factors. For example, we can see the ideological regionalism in Italy between North (right wing radicalism) and South (left wing radicalism) and in Germany between West (far left) and East (far right).

In general, in the modern Europe comparing extreme right and extreme left, we can see the decadence of the far left and the activation of the far right political tendencies. The main reason of extreme right success is the modern migrant crisis in European countries. Left radicals are popular only in the countries with political economic crisis and associated with populism.

The researchers of left radicalism distinguish three potential electoral groups of far left political parties and movements: 1) Extreme left subcultures. They are groups or people who have taken part in the various demonstrations and have been a member of the far left political party for a long time;

2) Left centrists. They have neutral political position and prefer vote for “green” parties; 3) Protesters. They are groups of young people who support the populist tactics and join different demonstrations against globalization and the EU.

In the second half of the XX century left radicalism was more aggressive than the right one in the biggest countries of Europe. The most powerful terroristic organisations of this period were left wing. They are «Red Brigades», «RAF», «GRAPO» and «ETA». The scientists connect the “revival” of left ideologies in Western Europe after the Second World War with the spreading of anti-fascist ideas in the former fascist and national-socialist countries (Italy, Germany, Spain, Romania, Hungary and Portugal etc.).

Today political radicals actively influence the internal and external policy of the European Union. The main vectors of their activity are the fight against the EU enlargement, the limitation of immigration, the revision of the social guarantees for migrants and their families and the state control in all spheres of a society. All these issues were manifested in the attempt to stop the temporary regime of the implementation of the EU-Ukraine Association Agreement in September 2014. The activity of the Eurosceptics led to the enlargement of the number (99 up to 124) of the representatives of right and left out-system organisations in the European parliament in 2014. The European left parties even established political block, called «European United Left – Nordic Green Left (GUE-NGL)».

Key words: left radicalism, far left political parties, Western Europe, anti-capitalism, revolution, «society of justice», democratic centralism, terrorism.

Відомий італійський філософ та політолог Норберто Боббіо наголошував, що наприкінці XX – на початку XXI століть політичний простір перейшов на вісь «крайність – поміркованість». Власне, у межах цієї вісі координат і змушені сьогодні визначатися більшість ідеологій та відповідних організацій і рухів. Причому схильність деяких до «крайності» зумовила переважання у них тих характеристик, які прийнято визначати як радикальні.

Поняття радикалізм (від лат. radix – корінь) застосовується для характеристики крайньоорієнтованих організацій, партій, рухів, угруповань і окремих лідерів, які демонструють схильність до найкардинальнішого (докорінного) реформування існуючих соціально-політичних інституцій задля вирішення більшості суспільних проблем. Як соціально-політичні погляди та дії, що характеризуються акцентуацією уваги на змістовному відриві ідей від загальноновизнаних, радикалізм тісно пов’язаний із екстремізмом, хоча й характеризується дещо іншими методами їх втілення. При цьому більшість екстремістів називають себе «радикалами» – досі не зустрічалося, щоб політична партія визнавала свою належність до правого чи лівого екстремізму [1, с. 863].

Питання генези та сутності політичного екстремізму і радикалізму розглядали у своїх дослідженнях такі зарубіжні дослідники, як Г. Авцинова, У. Бейкс, М. Буянов, Л. Вілкокс, Е. Гобсбаум, В. Ковальов, Д. Ольшанський, А. Піджаков, І. Сазонов, К.-Е. Саймонсен, Р. Скритон, Дж.-Р. Спіндлав, Дж. Шварцмантель та ін. Загальна характеристика радикальних політичних ідей та течій у Західній Європі представлена у працях К. Арзхеймера, Ж.-І. Камуса, Е. Картер, Д. Кошелева, Т. Лірі, Л. Марча, Ж. Мінка, А. Пономарьова, Л. Ренсманна, А. Умланд, Х. Функе. Еволюції та трансформації ідеологічних поглядів представників лівого радикалізму та екстремізму присвячені наукові дослідження Н. Боббіо, В. Коршунова, В. Любина, І. Морозова, А. Павлінова, А. Цветкова та ін. Серед українських напрацювань заслуговують на увагу наукові розвідки А. Атояна, О. Атоян, Б. Дем’яненка, С. Запорожця, Г. Касьянова, В. Ліпкана, Л. Маєвської, В. Остроухова, Б. Петренко, О. Половко та ін.

Водночас, незважаючи на значний обсяг наукових розвідок про сутність, генезу та розвиток лівого радикалізму, його багатоаспектність, почасти «затухання» та, можливо, зумовлені цим ідеологічні трансформації, які почасти переорієнтовують «лівих» на «праві» позиції, актуалізують необхідність політико-історичного аналізу форм і проявів цього явища, зокрема у країнах Західної Європи. Науковий інтерес

до проблеми також актуалізований останніми подіями в нашій країні, пов'язаними з розгортанням процесів декомунізації, в контексті яких цікавими уявляються останні тенденції у діяльності «лівих» партій та рухів у розвинених європейських країнах. Тому метою статті є аналіз історії виникнення, становлення та сучасний стан легальних та нелегальних організацій лівого спрямування у Німеччині, Італії, Іспанії та Франції. Ми обрали найбільші держави ЄС з огляду на те, що обсяг статті дозволяє зупинитися на дослідженні лівого радикалізму лише у декількох країнах.

Лівий радикалізм – це соціально-політичне явище, що ґрунтується на прагненні політично-активних груп або окремих індивідів зруйнувати існуючу державно-владну систему та втілити на практиці ідеї справедливого суспільства та комуністичних концепцій XIX-XX ст.

Основні тенденції у сучасних угрупованнях лівого спрямування:

1) революційність – вони виступають за перебудову, а в більшості випадків – за знищення існуючого суспільного устрою шляхом революційного перевороту;

2) антикапіталізм – виступають із гострою критикою світової економічної системи, інтерпретуючи її як форму рабства другої половини XX – початку XXI ст., в якій панують інтереси великих корпорацій;

3) демократичний централізм – виступають за надання людині права вибору в усіх сферах суспільного життя, але при цьому вся влада має фокусуватися в руках партії чи обраної меншості;

4) стратегія протесту – вдаються до одноразових акцій, терористичних актів і рухів протесту;

5) збройна боротьба, застосування насилля як один із головних засобів впливу на громадськість (наприклад, у другій половині XX ст. на території Європи діяло багато потужних лівоекстремістських терористичних груп («Фракція Червоної Армії» у Німеччині, «Червоні Бригади» в Італії, ГРАПО в Іспанії).

Лівий радикалізм виявляється у двох основних формах: теоретичній та практичній. Теоретична форма включає філософські та соціально-політичні течії, які стали ідеологічним підґрунтям формування ліворадикальних організацій, серед яких: марксизм, анархізм, троцькізм, ленінізм, сталінізм, маоїзм, екосоціалізм, неомарксизм і под. Практична форма виявляється у діяльності низки політичних об'єднань, які стали втіленням «лівих» ідей на практиці, і поділяється ще на два види: легальну та нелегальну (іллегальну). Легальна представлена різноманітними політичними рухами, партіями та організаціями, які беруть активну участь у боротьбі за владу шляхом законодавчо закріплених процедур. Нелегальна об'єднує у собі діяльність лівоекстремістських організацій, які застосовують насилля та погрози у досягненні своїх цілей.

Нині в Італії найактивнішими легальними політичними партіями з крайньолівими ідеологічними переконаннями є: «Критично ліві», «Ленінське коло», «Троцькістська ліга Італії», «Напрямок 17», «Італійська марксистсько-ленінська партія» та «Марксистсько-ленінська італійська комуністична партія». Коротко розглянемо особливості деяких з них.

Політична партія «Критично ліві» утворилася 8 грудня 2007 р., відокремившись від «Відновленої комуністичної партії» (Communist refoundation party). У 2006-2008 рр. вона мала своїх представників С. Канаво та Ф. Турігліато у парламенті. За ідеологічними переконаннями «Критично ліві» – троцькісти, тобто вони виступають за побудову справедливого суспільства шляхом перманентної революції. У своєму маніфесті КЛ проголошують себе вільним об'єднанням чоловіків та жінок, які прагнуть побудувати ліву альтернативу капіталістичному суспільству,

що базуватиметься на засадах свободи в усіх сферах суспільного життя. Партія активно співпрацює з «Троцькістською лігою Італії» та «Напрямок 17» [2].

«Марксистсько-ленінська італійська комуністична партія» (МЛКП) була заснована 3 грудня 1999 р. Центром Марксистської культури та ініціативи у місті Форіо. Лідером партії став колишній член комуністичної партії сталініст Доменіко Савіо. У статуті партії К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін і Й. Сталін проголошуються ідеологічними натхненниками, а члени партії вважають себе спадкоємцями Жовтневої революції. Головними принципами політики партії є: антибуржуазний характер, адже в умовах сучасної буржуазної демократії пролетаріат не може побудувати справедливого суспільства; нетерпимість до реакційних сил; пролетаріат – рушійна сила революції; безкомпромісність у боротьбі, тобто відкидання будь-яких поступових реформ. Умовою перемоги і побудови соціалістичного, а згодом комуністичного суспільства, на їх думку, є тривала боротьба з опортуністами, троцькістами та ревізіоністами [3].

Ліворадикальною політичною партією, яка за своїми переконаннями споріднена з попередньою, є «Італійська марксистсько-ленінська партія» (ІМЛП), що вийшла з лав «Комуністичної партії Італії». У 1969 р. від неї відкололася група активістів, які створили «Італійську більшовицьку організацію марксистів-леніністів». У 1977 р. в місті Флоренція організація трансформувалася у ІМЛП або, як вони себе називають, партію «П'яти вчителів» (К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна та Мао Цзедун) [4]. Головний секретар Джованні Скудері у своєму щорічному зверненні проголосив курс на антипарламентську, антиурядову, антифашистську та класову боротьбу, що може вестися будь-якими методами. Метою партії є побудова соціалістичного суспільства за «найкращими» зразками ХХ ст.: Радянського Союзу, режиму Пол Пота та Культурної революції Мао Цзедун.

Серед найвідоміших нелегальних ліворадикальних організацій Італії – угруповання «Червоні бригади», яке виникло у липні 1970 р. Фундаторами «Червоних бригад» стали вихідці з соціологічного відділення університету Тренту – Ренато Курсіо та Маргеріта Кагол. Вони активно діяли у Мілані, організовуючи вибухи на заводських територіях і в громадських місцях. Основні принципи діяльності «Червоних бригад»:

1. Напад – збройна акція, яка здійснюється з метою експропріації власності, звільнення в'язнів, накопичення зброї та амуніції тощо.

2. Напад має відбуватися всередині дня або ночі.

3. Денні напади відбуваються тоді, коли мета не може бути досягнута в інший час (наприклад, транспортування грошей, яке не відбувається вночі),

4. Нічний напад – це найбільш зручний метод боротьби для міських партизанів, адже саме вночі непередбачуваність атаки є найбільшою. Темрява приховує виконавців нападу і зберігає їх анонімність. Міський партизан має бути готовим до активних і ефективних дій і вдень, і вночі.

У 1984 р. в лавах організації відбувається розкол, внаслідок якого утворилося два відгалуження «Червоних бригад» – «старі» та «нові» бригади. «Старі» – «Червоні бригади – Комуністична партія боротьби» наполягали на активізації масової діяльності, а також вважали СРСР і США своїми ворогами. «Нові» – «Червоні бригади – Союз комуністів, що борються» виступали за політику терору, головним ворогом вважали США, а Радянський Союз був другорядним [5, р.135].

Офіційно «Червоні бригади» припинили своє існування у 1988 р., але протягом 90-х років ХХ ст. вони ще нагадували про себе різними акціями. У третьому тисячолітті активну діяльність продовжили лише «Червоні бригади – Комуністична

партія боротьби», яка у 2002 р. у своєму маніфесті проголосила такі основні політичні принципи організації партії:

1. Войовничість як необхідна умова стратегічної війни.
2. Організація вищих та нижчих органів управління засновується на принципі демократичного централізму.
3. Осередок є основою структури партії.
4. Поєднання ефективної практики з революційною теорією, створення авангарду армії пролетаріату і продовження класової боротьби.
5. Курс на створення антиімперіалістського фронту.
6. Об'єднання європейських одностайців у боротьбі з НАТО та США [5, р. 137].

Найвідоміші акції цієї організації: справа Альдо Моро (1978 р.), вбивство Гундо Росса, напади на школи, поліцейські відділи та осередки комуністичної партії Італії (1979 р.), вбивство радників НАТО у 1999 р., погроми під час зустрічі Великої вісімки у 2001 р. У 2007 р. послідовники «Червоних бригад» влаштували замах на С. Берлусконі.

Варто зауважити, що в деяких пунктах маніфесту принципи «Червоних бригад» збігаються з неофашистськими, наприклад, войовничість та централізм. Можливо, цей факт пояснюється тим, що один із засновників «Червоних бригад» Ренато Курсіо був членом терористичної ультраправої організації «Новий порядок».

На теренах Німеччини лівий радикалізм представлений невеликими політичними партіями, організаціями, особливе місце серед яких займає «Фракція Червоної Армії».

Принагідно зазначимо, що характерною особливістю німецького варіанту лівого радикалізму є його походження. Майже всі організації утворилися на базі «Комуністичної партії Німеччини» (КПН), яка, порівняно з іншими політичними партіями, після Другої світової війни мала досить заплутану історію розвитку. По-перше, у 1956 р. на території ФРН, за рішенням Конституційного суду, КПН була заборонена. Колишні члени партії лише у 1969 р. відновили її із новою назвою «Німецька Комуністична партія», яка активно діє і зараз. По-друге, у НДР КПН також проіснувала недовго. У 1946 р. вона об'єдналася з «Соціально-демократичною партією Німеччини», у результаті чого виникла «Соціалістична єдина партія Німеччини», яка домінувала на політичній арені до 1990 р.

Після заборони КПН у Західній Німеччині більшість її прихильників вдалися до пошуку нових способів захисту своїх інтересів, внаслідок чого утворилася низка прокомуністичних партій та організацій: «Робітнича ліга за відновлення КПН», «Комуністична партія Німеччини/Марксистсько-ленінська (Червона зірка)», «КПН/М-Л (Червоний ранок)» та ін.

«Комуністична партія Німеччини/Марксистсько-ленінська (КПН/М-Л)» була заснована у ФРН колишніми членами КПН у 1968 р. Її лідером став відомий комуністичний діяч Ернест Аугуст. Ця партія займала прокитайську та антиревізійністську позицію. Партійці виступали за дотримання принципів класичного марксизму і лєнінізму. У 1986 р. партія припиняє своє існування і реорганізовується у «Комуністичну партію Німеччини/Марксистсько-ленінську (Червоної зірки)».

У 1995 р. з лав КПН/М-Л («Червона зірка») виокремлюється КПН/М-Л («Червоний ранок»). Її лідером стає Вольфганг Еггерт. Партійці називають своїми ідеологічними лідерами не лише К. Маркса, В. Леніна та Мао Цзедуна, а й Е. Ходжа – албанського політичного діяча. КПН/М-Л («Червоний ранок») виступає за знищення буржуазного ладу в усьому світі та закликає до революційної боротьби за звільнення від капіталістичного рабства, яке, на їх думку, поглиблює суспільну кризу і нерівність.

Партією, що використовує у своїй діяльності марксистські та маоїстські принципи, є «Робітничча ліга за відновлення КПН», заснована у 1973 р. на території Західної Німеччини – у столиці Баварії Мюнхені. Її лідерами стали відомі громадські діячі комуністичного руху Хельга Соммеррок та Томас Шмітц-Бендер. Ця партія активно співпрацювала з іншими лівими організаціями, виступала за налагодження зв'язків із НДР та СРСР. За ідеологічними переконаннями вона залишалася на засадах маоїзму з потужним культом особи Й. Сталіна. Після розпаду СРСР «Робітничча ліга за відновлення КПН» змінила свою політичну програму, запропонувавши власне обґрунтування необхідності пролетарської революції у Німеччині. На думку партійців, через домінування на міжнародному рівні США, Німеччина перебуває під загрозою вступу в Третю світову війну. Єдиною перешкодою для цього може стати руйнування капіталістичного суспільства і побудова пролетарської республіки на чолі з комуністичною партією, завдяки чому відбудеться перехід людства з доісторичного існування в комуністичне.

У 1996 р. від «Робітниччої ліги за відновлення КПН» відокремлюється група, що згуртувалася навколо партійного періодичного видання «Комуністичний робітник» (Kommunistische Arbeiterzeitung – KAZ). Група визнає вчення К. Маркса, В. Леніна та Мао Цзедуну, зосереджує свою увагу на антифашистській політиці. На думку її членів, через економічне домінування на території Західної Європи у внутрішній та зовнішній політиці Німеччини зростають імперіалістичні тенденції. Останній раз, підкреслює KAZ, це спостерігалось за часів Третього Рейху, тому зараз постає питання про відновлення нацизму і фашизму в державі. Отже, комуністичний рух має робити все можливе для запобігання такому розвитку подій [6, р. 15].

Найвідомішою німецькою терористичною організацією лівої орієнтації була RAF – Red Army Fraction («Фракція Червоної Армії» – ФЧА), яка виникла в Берлінському університеті. Першим головою ФЧА був Гудрон Енселін, потім її очолив Андріс Баадер. ФЧА функціонувала на засадах марксизму і критикувала політику США у В'єтнамі та Західній Європі. ФЧА вважала, що бойові акції здатні впливати на свідомість «потенційно революційної» частини пролетаріату та залучати її до боротьби. У. Мейнхоф проголошував, що для залучення пасивної маси до боротьби потрібна «революційна ініціатива» – авангард, який своїми атаками на капітал прискорить об'єднання сил. Своїми акціями ФЧА намагалася показати реальний стан сучасного суспільства. Згодом, після офіційного проголошення курсу на пріоритет дій над теорією, ФЧА перетворилася на справжнє терористичне угруповання, яке очолили А. Баадер та У. Майнхоф. Організація діє і до цього часу [5, р.123].

В Іспанії функціонувала низка невеликих лівоекстремістських організацій. Більшість з них вела не антифашистську політику, а обмежувалася критикою інших лівоекстремістських організацій та звинуваченнями в опортунізмі, ревізіонізмі та троцькізмі. Типовим прикладом таких партій була «Комуністична партія Іспанії (Інтернаціональна)» – КПІ(І), партійне ядро якої складалося з колишніх членів «Об'єднаної соціалістичної партії Каталонії». Вони виступали за здійснення соціалістичної революції без перехідних етапів. КПІ(І) мала вплив у Барселоні.

У 1964 р. утворилася ще одна ліворадикальна партія – «КПІ (марксистсько-ленінська)». Важливу роль у її створенні відіграла частина колишніх членів КПІ(І). Їх метою було об'єднання всіх революційних організацій Іспанії. Для досягнення цієї мети у 1973 р. формується «Революційний патріотичний і антифашистський фронт» (ФРАП). Своїми основними завданнями він мав повалення фашистської диктатури, вигнання шляхом збройної боротьби американського імперіалізму з території Іспанії, знищення «американо-

франкістської» армії та репресивних органів державної влади, побудову народної республіки, націоналізацію підприємств, реформування аграрного сектору і створення народної армії.

У 1970 р. група галісійських маоїстів, відокремившись від «Комуністичної партії Іспанії», заснувала «Організацію марксистів-леніністів Галіції» (ОМЛГ), яка проіснувала чотири роки і припинила свою діяльність через постійні поліцейські переслідування. Виникає «Комуністична партія Іспанії – Відроджена», на базі якої у 1975 р. створюється одне з найвідоміших лівоекстремістських угруповань – ГРАПО (Grupo de Resistencia Antifascista Primero de Octubre) – «Група патріотичного антифашистського опору 1 жовтня».

Головною метою організації була боротьба з диктатурою шляхом антибуржуазної та антиімперіалістичної революції. У період демократизації, після смерті Ф.Франко, ГРАПО продовжує активну боротьбу з офіційною владою, характеризуючи новий ліберально-демократичний режим як фашистський за своєю природою. Організація припиняє співпрацювати з лівими партіями, які входять до складу парламенту, називаючи їх зрадниками революційної ідеї. Протягом 70-х років ГРАПО налагоджує тісні зв'язки з лівоекстремістськими терористичними організаціями інших держав – «Аксьон Дірект» у Франції та «Червоними Бригадами» в Італії. У 80-90-х роках організація акцентує свою увагу на антиімперіалістській політиці. Втіленням світового імперіалізму для неї стають США та військові об'єкти НАТО, що знаходилися на території Іспанії [7, с. 304].

У 60-х роках ХХ ст. на теренах Іспанії поширюються троцькістські ідеї, з'являються відповідні угруповання, найпотужнішим серед яких стає організація «Комунізм», створена в 1970 р. Через внутрішнє протистояння вона розпадається на «Революційну комуністичну лігу» і «Троцькістську фракцію». До середини 70-х років ХХ ст. анархісти терпіли поразки у спробах об'єднання в єдиний фронт.

Нині найпотужнішою анархістською організацією залишається «Федерація Анархістів Іберії» (ФАІ), заснована ще у 1927 р. у Валенсії. У своїй політичній програмі (брошурі «Анархісти») ФАІ проголошує, що анархія – це громадянський порядок, у якому братерство, рівність та свобода – не марні слова і визначає 7 пунктів, в яких розкрито основні принципи її політичної платформи:

- знищення приватної власності на землю, сировину та знаряддя праці, що є причиною утворення механізму експлуатації одного класу над іншими;
- скасування уряду і всіх проявів влади – поліції, форм правління, армії, парламенту, адже все це функціонує для здійснення насилля над людьми;
- ідеальною формою організації суспільства ФАІ вважає суспільство вільних асоціацій та федерацій виробників, споживачів, у якому все раціонально збалансовано, в ньому також відсутнє оподаткування;
- забезпечення всього населення необхідними умовами для існування;
- антипатріотизм; ФАІ виступає за ліквідацію кордонів між державами і проголошує формування братства людей;
- скасування інституту сім'ї та її правового оформлення [8].

У Франції ліві представлені як поміркованими, так і більш радикальними організаціями. Серед найвідоміших з них:

- Ліва партія – демократична соціалістична політична партія, створена у грудні 2008 р. після виходу її членів з Соціалістичної партії та приєднання представників Партії Зелених. У Європарламенті входить партія до фракції Європейські об'єднані ліві/Ліво-зелені Півночі;
- Соціалістична партія – друга найбільша і найбільш ліва партія країни, яка сповідує соціал-демократичні ідеї. Заснована у 1969 р. після розпаду Французької секції

Робітничого Інтернаціоналу. У 1981 р. її член Франсуа Міттеран був обраний президентом Франції, а сама партія здобула більшість у Національній Асамблеї. У Європарламенті партія входить до фракції Прогресивний альянс соціалістів і демократів;

– Зелені – екологічна партія, яка у Європарламенті входить до фракції Зелені – Європейський вільний альянс. Після об'єднання у 2010 р. з коаліцією Європейських екологів вони створили партію Європейські екологи-зелені.

У Франції діє одна з найжорстокіших ліворадикальних груп «Аксьон Дірект», створена в 1979 р. Угрупування підтримує ідеї комунізму, анархізму, маоїзму і под. Організація сформувалася на основі декількох ліворадикальних організацій, серед яких: ГАРІ (Автономні революційні інтернаціональні групи, які вважали, що найефективнішою формою боротьби є безпосередні революційні дії), НАПАП (Озброєні осередки пролетарської автономії) та анархісти. Керівниками організації були Жан-Марк Руйон, Наталі Менигн, Регіт Шлейчер та Андре Олівер.

При цьому у Франції інтенсивно розповсюджуються ідеї «екосоціалістів», теоретиком, яких є Андре Горц (Герхард Хірш). Головним положенням його творів є ідея побудови альтернативного суспільства шляхом руйнування класової системи та відмова від формуючого закону вартості. Він висловлює ідею заміщення капіталістичної раціональності соціалістичною.

Загалом нині у Європі спостерігається «уповільнення» лівого радикалізму. Порівняно з ультраправими тенденціями, які отримують новий «ренесанс», зокрема у результаті економічної та міграційної кризи у державах ЄС, ультраліві перебувають у стані занепаду і лише інколи активізуються у країнах, охоплених політичною кризою (наприклад, Коаліція радикальних лівих (СИРИЗА) Алекса Ципраса, який є керівником лівої партії «Синаспизмос» (станом на 2015 р. Коаліція має 145 місць у грецькому парламенті).

При цьому в другій половині ХХ ст. лівий радикалізм порівняно з правим у найбільших країнах Європи мав більш агресивний характер, адже всі найпотужніші терористичні організації мали ліву спрямованість («Червоні Бригади», «Фракція Червоної Армії», ГРАПО та частково ЕТА). Остання займає проміжну позицію, оскільки є націоналістичною баскською організацією з лівими революційними переконаннями. Дослідники пов'язують такий ренесанс ліворадикальних ідей у Західній Європі після закінчення Другої світової війни з активізацією антифашистських настроїв у суспільствах, тому особливо він притаманний країнам, в яких існували фашистські та нацистські режими (Італія, Німеччина, Іспанія, Португалія, Румунія, Угорщина та ін.)

Щодо питання соціальної бази політичного лівого радикалізму (як і правого) досі відсутня єдина думка. Соціальною та електоральною базою лівого екстремізму переважно є молодь до 25 років, люди з невисоким рівнем освіти, вразливі до соціально-економічних коливань. Вони підтримують представників лівого радикалізму на загальнодержавних і регіональних виборах, фінансують та долучаються до різноманітних акцій. Тому не до кінця зрозуміло, чому на сьогодні лівий радикалізм не знаходить активної підтримки у суспільстві, а відтак не представлений великими рухами і, можна навіть сказати, перебуває у стані занепаду.

Дослідники виокремлюють три потенційні електоральні групи крайньолівих:

1) крайньоліві субкультури – групи та особи, які в минулому брали участь у різних демонстраціях і мали тривале членство у крайньолівих політичних партіях (наприклад, лідер Німецької соціалістичної партії Жан Марійніссен був маоїстом);

2) лівоцентристи – схильні займати проміжну позицію (електоральна база «зелених» партій);

3) протестувальники – групи молодих людей, які підтримують тактику популізму і беруть активну участь у різних маршах протесту та демонстраціях проти глобалізації і ЄС.

Таким чином, можна зробити деякі теоретичні узагальнення і висновки. Лівий радикалізм у сучасній Італії (порівняно з правим) здебільшого представлений невеликими легальними місцевими політичними партіями та нелегальними збройними терористичними організаціями, які активно діють у північних регіонах. Ці організації виступають за антикапіталістичну й антиамериканську політику державної влади, побудову нового суспільства шляхом революції та створення антиімперіалістичного фронту. Вони критикують сучасне капіталістичне суспільство за насилля над пролетаріатом. Єдиним виходом для побудови справедливого суспільства, що базуватиметься на принципі демократичного централізму, вони вважають революцію, для ефективного здійснення якої потрібне створення фронту проти імперіалістичних тенденцій.

Італійський лівий екстремізм запозичив ідею перманентної революції з праць Л.Троцького. Крім того, він має багато рис правого: централізм, який у правих перейнятий із фашистської доктрини Б. Муссоліні, а в лівих – із вчення Мао Цзедуна; антиамериканізм, в якому праві вбачають загрозу національній ідентичності, а ліві – втілення імперіалістичних тенденцій сучасного світу; антикапіталізм, за якого праві висувують альтернативну систему корпоративізму, а ліві – розвиток профспілок; єдина Європа, яку праві сприймають як співдружність різних європейських націй, а ліві – об'єднання на основі боротьби зі світовим імперіалізмом.

Лівий екстремізм на території Іспанії сьогодні представлений невеликими політичними партіями і терористичними організаціями. Після Другої світової війни він виникає як опозиція офіційній владі – режиму Ф.Франко. Програмні документи організацій мають такі спільні риси: революціонізм, пропагування збройної боротьби проти державної влади та імперіалізму, побудова справедливого суспільства шляхом знищення нинішнього. Вони закликають до здійснення пролетарської революції та повалення капіталістичної системи. Ліві боролися з фашистським режимом Ф.Франко й американським імперіалізмом, адже саме США порушили режим ізоляції Іспанії після початку «холодної війни» з СРСР. У більшості випадків ця боротьба реалізувалась через діяльність низки невеликих терористичних організацій (наприклад, ГРАПО) та ліворадикальних партій (наприклад, ФРАП). Особливе місце серед лівих екстремістів Іспанії посідає гілка анархістів. До громадянської війни (1936-1939 рр.) в ній існував потужний рух анархістів-синдикалістів, який зберігся до цього часу у вигляді анархістських організацій (наприклад, «Федерація анархістів Іберії»).

Лівий радикалізм у сучасній Німеччині представлений невеликими політичними партіями та організаціями, майже всі з яких засновані на ідеях «Комуністичної партії Німеччини». За своїми ідеологічними переконаннями вони відносяться до таких модифікацій класичного марксизму, як сталінізм, троцькізм і маоїзм, та мають певні спільні риси: революційність, орієнтація на пролетаріат, антибуржуазний і антикапіталістичний характер, заклики до збройної боротьби. Ідею революційності ліві екстремісти запозичили з класичного марксизму. Вони вважають, що шлях до справедливого суспільства – це знищення старого буржуазного, яке діє на капіталістичних принципах. Сучасні німецькі ліві відкидають ідею реформування і виступають за насильницьке повалення старого режиму, закликають до збройної боротьби проти реакційних сил, а після встановлення влади пролетаріату – проти ворогів суспільства. Не дивно, що саме у лавах лівих екстремістів у другій половині 60-х років ХХ ст. виникає найбільша терористична організація «Фракція Червоної армії», насилля якої, порівняно з «Червоними Бригадами», не було спрямоване виключно на державних посадовців, а призвело до великої кількості жертв серед населення. Крім того,

у сучасній Німеччині жодна радикальна організація не представлена у вищих державних органах. Ліві сили активно підтримують радикальне крило «зеленої» партії «Фундіс», до якого входять фундаменталісти, екосоціалісти та радикальні екологісти.

Можна констатувати, що у Європі спостерігається повільне відновлення лівого радикалізму, який водночас порівняно з правим перебуває у стані занепаду. Загалом лівий радикалізм ґрунтується на ідеї побудови справедливого безкласового суспільства, критиці імперіалістської політики держав. Ліві екстремісти закликають до знищення капіталістичної системи та побудови соціалізму шляхом революційної збройної боротьби. Майже всі ліві партії та рухи займають антиамериканську позицію, виступають проти поширення впливу США у Західній Європі, адже США вони вважають втіленням світового імперіалізму. Також закликають держави до виходу зі складу сучасного втілення імперіалізму – НАТО.

Крім того, на території Європи спостерігається регіоналізм ідеологічної орієнтації політичного радикалізму, тобто у різних частинах країн розвинуті різні його напрями, що, зокрема, зумовлено соціально-економічними та історичними чинниками. Наприклад, в Італії це розмежування існує між північною країною (ліві) та півднем (праві), а в Німеччині – між сходом країни (праві) та заходом (ліві).

Особливо важливо, що зростає вплив радикалів (і правих, і лівих) на внутрішню та зовнішню політику Європейського Союзу, зокрема щодо протидії розширенню ЄС, обмеження імміграції, перегляду соціальних гарантій для мігрантів та їх сімей, жорсткого контролю у всіх сферах суспільного життя, що на сьогодні навіть дістало відображення у спробі заблокувати впровадження режиму тимчасового застосування Угоди про асоціацію України з ЄС (вересень 2014 р.). Крім того, активність євроскептиків зумовила збільшення під час виборів до Європарламенту 2014 р. кількості представницьких мандатів правих та лівих позасистемних організацій (з 99 до 124). Представники лівих партій Європи у Європарламенті навіть утворили політичний блок «Європейські об'єднані ліві/Ліво-зелені Півночі (GUE/NGL)», чисельність яких 52 депутати. Така ситуація ще потребує окремого ґрунтовного дослідження, яке можна вважати перспективним напрямом наукових пошуків.

1. Вільчинська І. Ю. Політичні ідеї представників ліворадикальних течій і рухів / І. Ю. Вільчинська, Т. С. Рева // Історія політичної думки : підручник / [І. В. Алексеєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна та ін.] ; за заг. ред. Н. М. Хоми. – Львів : Новий Світ-2000, 2016. – 1000 с. – С. 863–881.

2. *Statuto di Sinistra Critica* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://sincri.wordpress.com/organizzazione/statuto>.

3. *Statute of the Italian Marxist-Leninist Communist Party* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pciml.org/english/pciml_statuto.htm.

4. *Scuderi G. The mission of the PMLI* [Електронний ресурс] / G. Scuderi. – Режим доступу : <http://www.pmlit.it/scuderimissionofpmlit33anniversary.html>.

5. *Simonsen C. Terrorism: the past, the players, and the future* / C. Simonsen, J. Spindlove. – New Jersey: Pearson «Prentice Hall», 2004. – 446 p.

6. *Antisemitism Worldwide 2009. General Analysis* / [ed. Dina Porat, Roni Stauber]. – Tel Aviv University, 2009. – 56 p.

7. *Ландабасо Ангуло А. И. Терроризм и этнополитические конфликты* : в 2 кн. / Ландабасо Ангуло А. И., Коновалов А. М., Коновалов А. М. – М. : ОГНИ, 2004. – Кн. 2: Терроризм сегодня. – 41 с.

8. *Nuestro programa F.A.I.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://federacionanarquistaiberica.wordpress.com/nuestro-programa>.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИ АСПЕКТИ ТЕХНОЛОГІЙ ЛЕГІТИМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Vitalij Chubajevs'kyj. Theoretical and Methodology Aspects of the Technologies' Legitimation of Political Power in Ukraine.

The analysis of theoretical and methodological aspects of the essence, content and specificity of the application of technologies' legitimation of political power in Ukraine at the stage of democratic transformation has been shown in the article. These technologies are defined as a kind of social engineering, deliberate, purposeful action to influence a wide range of subjects of political relations, with the aim of creating a positive image of the government using evidence-based set of tools, methods and procedures. The attention has been focused on the unexplored side of the legitimation of power – its symbolic regulation and organizations, in particular the mythologizing and ideologizing. The legitimacy of power in Ukraine before the events of the Euromaidan was being achieved thanks to legitimate technology of simulation of democratic changes, which is a type of the virtualization technology. The analysis of the nature of the relationship between the state and society at the time of independence with the release of the respective stages, which in fact match the timing of presidential candidacies and is evidenced by the domination of certain legitimate technologies, has been implemented.

At the present stage of socio-political development of Ukraine the populism in all the richness of its forms and manifestations and means of use acquires threatening volumes. The most dangerous consequences of destructive influence of populism are: the formation of an overly simplified picture of the socio-political reality; the delegitimization of the existing political and social order due to its constant criticism; the formation of two-dimensional («people» – «enemies») picture of the world with the simultaneous vulgarization of the complex problems' solution, etc.

The process of legitimation of political power during elections, and, respectively, the related electoral technologies, occurs at all stages of the electoral process – well before the official nomination of the applicants to obtain powers. For example, for the formation of public opinion in the period between elections the technology of the customized polls which referred to the defendants in the upcoming elections is used. The legitimation of power occurs during the nomination and registration of candidates, political parties and blocks of political parties – participants in the electoral competition, in the formation of their campaign offices and funds of the election commissions, election campaigning, the actual voting and also during appeals and judicial processes.

Especially dangerous to society and to the development of democracy is manipulative constitutional and legal technology, when the electoral laws and even constitutional provisions «wing» as the political situation. The ruling circles with the manner of application of certain provisions of the electoral system, particularly the type of electoral system, size of entry barriers, permission or prohibition of participation in elections of blocs of political parties, the order of formation of election commissions, etc. form the preconditions for the victory of certain political forces.

The modern period of social development is marked by a significant influence on the formation of people's consciousness of communication and information technologies, as television and radio create the illusion of presence of the broad masses of the population, including the audience abroad. Psychological and image-based technologies are designed to influence the consciousness and sub consciousness of the person. The use of such technologies is quite different from the ordinary informing of man. They are aimed at disruption of its activities. The purpose of these operations – is the impact on the public consciousness in a certain direction, aiming at the subordination of the will of the people and their behavior in such a way as to force them to act, if not against their own interests, then with a significant «correction» in favor of the initiators of the use of such technologies.

The technologies are used not only for political legitimation of the power, but its de-legitimization. A common practice of de-legitimization of candidates seeking to get to power is the technology of «black PR», «dirty» technologies, the publication of compromising materials on the Internet with their subsequent legalization in the Ukrainian mass media, etc. The special feature of the development of the political process in Ukraine is the use of «dirty» technologies associated with the artificial aggravation of inter-regional contradictions. Their use has become widespread since the early 2000s

and lasted until the beginning of the dramatic events connected with the annexation of Crimea and the exclusion of the Eastern territories of the country by an external aggressor.

The main direction technologies of the political power legitimation is their virtualization and symbolic regulation, the content of which depends on the characteristics legitimate periods of functioning of the political power in Ukraine. The current stage of the political power legitimation in Ukraine, which began with the overthrow of the regime of Yanukovich, certifies the playback of her previous technologies of democratic reforms' imitation.

Key words: Ukraine, democratic transformation, political power, technologies of the legitimation of political power, the electoral process.

З'ясування проблеми легітимності влади закономірно ставить питання про її природу, чинники посилення або послаблення з відповідним відображенням у суспільній свідомості. Велику роль у цьому процесі відіграють легітимаційні технології, якість яких обумовлена рівнем цивілізаційного розвитку країни, її історичними та культурними традиціями, характером політичної культури громадян тощо. Специфікою розвитку політичного процесу в Україні є те, що легітимність центральних органів влади досягалась значною мірою завдяки технологіям симуляції демократичних змін, їх віртуалізації, які актуалізуються під час виборчих кампаній.

Теоретичні засади зазначеної проблеми висвітлені у працях таких зарубіжних авторів, як П. Бергер, Е. Бернейс, Е. Бодрійяр, І. Гофман, М. Доган, У. Ліппман, Н. Луман, Є. Малкін і Є. Сучкова, П. Рознавалон, Є. Хан та ін. [1–10]. Проблема технологій легітимації політичної влади в електоральному процесі серед сучасних українських авторів найбільш повно розкрита у монографії О. Висоцького. Загалом теоретичні й практичні аспекти використання технологій легітимації політичної влади в Україні розглядаються в працях багатьох вітчизняних авторів, зокрема, В. Бебика, А. Біденка, О. Бойко, О. Колесникова, Н. Перебийголови, О. Петрова, А. Пойченка, І. Поліщука, В. Полторака, Г. Почепцова, Ю. Шведи, Є. Юрійчук та ін. Водночас збагачення форм і засобів технологій легітимації під час виборів вищих органів влади в Україні потребують подальшого ґрунтовного вивчення.

Тому метою статті є аналіз теоретико-методологічних аспектів сутності, змісту та специфіки застосування технологій легітимації політичної влади в Україні на етапі демократичної трансформації.

Технології легітимації політичної влади включають сукупність методів, засобів, прийомів та процедур, за допомогою яких влада намагається забезпечити певний рівень довіри з боку суспільства, прийнятне для себе ставлення з боку громадськості. Важливим у методологічному плані є з'ясування сутності технологій політичної легітимації влади. Здійснення таких технологій – це специфічна сфера професійної діяльності людей, яка передбачає широку ерудицію, спеціальні знання і хоча широко застосовується у політичній практиці, усе ж має певні обмеження. Тому не можна погодитися із думкою українського дослідника О. Висоцького про те, що «усі ефективні політичні практики, які так чи інакше впливають на процес легітимації політичної влади, можуть розглядатися як технології її легітимації», а до технологій легітимації політичної влади «можна віднести лише такі політичні практики, які істотно змінюють ступінь легітимності влади політичних суб'єктів, посилюючи чи послаблюючи їх соціальну підтримку, тим самим спрощуючи чи ускладнюючи їм процес здобуття чи реалізації влади» [11, с. 58–59].

Видається, що це надто широке трактування сутності технологій політичної легітимації. За такого визначення будь яка ефективна дія (практика) одного або декількох суб'єктів політичної діяльності, внаслідок якого зростають вага і авторитет

влади, слід розглядати як технологію – чи йдеться про міжнародні переговори або укладання взаємовигідної угоди, чи реформу в окремій сфері суспільного життя, чи здійснення заходів у напрямі суттєвого збільшення добробуту людей тощо. За такого розуміння майже вся політична діяльність, яка позитивно відбивається на позиціях влади у контексті її суспільної підтримки, зводиться до технологій політичної легітимації. Не вносять ясності у змістовну характеристику цієї дефініції й намагання автора обмежити її предметне поле такими поняттями, як «ефективність» або «істотність», оскільки ті перебувають у площині таких філософських категорій, як «якість», «кількість» і «міра», нічого не додаючи до її сутності.

На думку автора, технологія політичної легітимації влади – це своєрідна соціальна інженерія, а не будь-які політичні практики, що так чи інакше впливають на політичний процес. Це усвідомлені, цілеспрямовані дії впливу на свідомість широкого загалу суб'єктів політичних відносин з метою створення позитивного образу влади з використанням науково обґрунтованого комплексу засобів, методів і процедур.

Сфера застосування та роль технологій легітимації істотно відрізняються в демократичних та недемократичних режимах. У напівзакрих системах політика часто витісняється «політтехнологіями» – набором чисельних методик досягнення цілей за рахунок маніпулювання масовою свідомістю для нав'язування суспільству рішень в інтересах певної соціальної групи. Причому маніпулювання свідомістю людей тим більш ефективно, чим інертнішою є маса, і навпаки [12, с. 28].

У цьому контексті науковий інтерес викликає виділення вітчизняним політологом Є. Цокуром певних легітимаційних періодів становлення та функціонування політичної влади в Україні.

Перший період (1991–1999 рр.) відзначено застосуванням моделей та технологій, в основу яких покладено ідеологічні джерела забезпечення легітимності влади.

Другий період (1999–2004 рр.) означив домінування «адміністративно-корупційної» моделі легітимації, джерелом якої слугували примус, застосування сили та маніпуляція, відбувався неухильний процес розбудови авторитарного режиму.

Третій період (кінець 2004 – початок 2006 рр.) помітно вирізнявся серед інших етапів джерелом легітимності. Події Помаранчевої революції означили перехід до «персоналізованої легітимації», джерелом якої стали особистісні якості лідера та активна позиція суспільства.

Четвертий період (середина 2006 – середина 2010 рр.) характеризувався глибокою кризою легітимності тогочасної влади.

П'ятий період (середина 2010–2013 рр.) відзначався «граничним падінням» рівня легітимності влади в Україні [13, с. 175–178]. Не випадково логічним наслідком такого падіння стали драматичні події кінця 2013 – початку 2014 рр.

Вітчизняний учений В. Бурлачукакцентує увагу на малодослідженому аспекті легітимації влади – її символічній регуляції й організації. Він відзначає, що символічне буття влади в політичній історії завжди мало першочергове значення: за допомогою ідеології, традиції, системи ритуалів і свят, церемоній, влада проникала в повсякденне життя суспільства. Тому обґрунтування влади, її утвердження в суспільстві перетворюється на особливу процедуру символічної легітимації. Символічне виправдання – високоефективний засіб, що забезпечує існування влади: «Воно не легалізує, але, оминаючи процедуру легалізації, легітимує владу і закон», стверджує дослідник [14, с. 96].

За слушним визначенням вітчизняних політичних аналітиків, легітимність влади в Україні до драматичних подій на Євромайдані досягала завдяки легітимаційній

технології симуляції демократичних змін. Вона є різновидом технології віртуалізації, а її сутність полягає у прикритті адміністративних методів керівництва формально-процедурними демократичними практиками. Наприклад, складовими легітимаційної політики В. Януковича та його адміністрації стали такі легітимаційні технології, як недопущення альтернативи існуючій владі (обмеження суспільства у політичному виборі), управління страхом (залякування), перекладання відповідальності на представників колишньої влади та окремих виконавців намічених реформ [15, с. 282]. Така оцінка використання легітимаційних технологій, притаманних режиму Януковича, не втратила своєї актуальності і, з певними застереженнями, може бути віднесена й до існуючої на початок 2016 р. влади.

Здобуття Україною статусу незалежної держави пов'язане із застосуванням технологій легітимації влади, найбільш ефективними з яких вчені вважають міфологізацію та ідеологізацію. До ознак міфологізації можна віднести підміну понять, абсолютизацію явища, тенденційну вибірку фактів, ототожнення маніпулятора з міфом, концентрацію уваги на ефемерному або сенсаційному контексті, повторення недоведеного висновку як встановленого факту, безальтернативність суджень, їх аксіоматичність та ін. Розвиток інформаційних технологій супроводжується вдосконаленням міфологічних конструкцій, які усе частіше кладуться в основу передвиборних програм. Аналіз виборів у сучасній Україні показує, що практично жоден кандидат не обходиться без застосування політичних міфологем. Це пояснюється тим, що, по-перше, міфи, за допомогою спрощення реальності дозволяють виборцям орієнтуватися в складній мозаїці політичного спектра, що сприяє нівелюванню можливих громадських протиріч. По-друге, політичні міфи виступають засобом мобілізації і стимулюють електорат до участі у виборах. Водночас «політичні міфи деформують свідомість електорату» на користь маніпуляторів [16, с. 158, 161, 163].

Фахівці Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України у 2013 р. в аналітичній доповіді «Влада, суспільство, громадянин: проблеми взаємодії в сучасній Україні», зробили ґрунтовний аналіз характеру відносин між державою і суспільством. В еволюції взаємодії між ними в часи незалежності вчені виділяють етапи, які фактично співпадають з термінами президентських каденцій і засвідчують панування певних легітимаційних технологій.

Перший етап (1991–1994 рр.) ознаменовано домінуванням відкритих діалогових підходів. Він характеризувався запровадженням низки популістських технологій, мета яких полягала в отриманні легітимності державної влади за рахунок використання різноманітних, і часто взаємовиключних, очікувань населення.

Другий етап (1995–2000 рр.) позначений переходом до прагматичних та імітаційних підходів та помітним зсувом комунікаційних акцентів. Державна влада продовжувала політику соціального популізму, проте наголошувала, що українське суспільство потребує довгого шляху до інтеграції в цивілізований світ. Водночас держава фокусувала зусилля на відновленні керованої вертикальної влади, стабілізації фінансово-економічної системи та нормалізації відносин з глобальними акторами.

Третій етап (2000–2004 рр.) – це домінування консервативних та імітаційних підходів. Він пройшов під знаком активного втручання (ззовні) у внутрішні справи України з метою корекції зовнішньої та внутрішньої політики держави у бік більшої прихильності влади до євроатлантичного курсу.

Четвертий (2005–2010 рр.) – характеризувався переходом до популістських і монологічних підходів; пов'язаний із спробою розбудувати модель управління державою, яка б спиралася на безпосередню комунікацію з суспільством.

П'ятий етап (2010 р. – 2013) – це реставрація консервативних та імітаційних підходів, що супроводжується зміцненням виконавчої влади [17, с. 51].

Революційні події 2014 р. внесли корективи у зміст п'ятого етапу, який, на думку автора, закінчився часом повалення режиму Януковича. Характер комунікації між владою та суспільством на сучасному етапі суспільного розвитку завдяки тиску громадянського суспільства, зовнішніх акторів, новітніх інформаційних технологій, виходить на принципово новий рівень.

На сучасному етапі суспільно-політичного розвитку України загрозливих обсягів набуває популізм у всьому багатстві форм його прояву і засобів використання, який здійснив «масштабну експансію» майже у всі сфери життя українського соціуму – в ЗМІ, економічні, соціальні, правові, культурні відносини тощо. Особливо цим «грішать» опозиційні політики. За визначенням провідних фахівців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса найбільш небезпечними наслідками деструктивного впливу популізму є:

- формування надмірно спрощеної картини суспільно-політичної реальності;
- уповільнення, а потім і блокування артикуляції інтересів суспільних груп, ускладнення можливості їх представлення і захисту (подібним чином він впливає і на визначення та реалізацію національних інтересів);
- проведення і підтримка внутрішнього кордону, розмежування суспільства на «праведників» та на «грішників», що підтримує та підживлює у суспільній свідомості стан перманентної конфронтації;
- делегітимація існуючого політичного і соціального порядку завдяки його постійній критиці;
- формування двомірної («народ» – «вороги») картини світу при одночасній вульгаризації («просто» розв'язання складних проблем) реалізації комплексних реформ;
- руйнування сенсу української політики внаслідок вихолошування реального змісту категорій, концептів, планів і програм суб'єктів політичних відносин [18, с. 42–43].

Визначальним у процесі легітимації політичної влади є вибори, оскільки представницькі органи влади відіграють вирішальну роль у демократичних суспільствах. Процес легітимації політичної влади під час виборів, а, відповідно, й супутніх електоральних технологій, відбувається на усіх етапах виборчого процесу – задовго до офіційного висунення претендентів на здобуття владних повноважень. Наприклад, для формування суспільної думки у міжвиборчий період використовується технологія замовних соціологічних опитувань, де згадуються фігуранти майбутніх виборів. Легітимація влади відбувається і під час висунення та реєстрації кандидатів у депутати, політичних партій та блоків політичних партій – учасників виборчих змагань, формуванні їх передвиборчих штабів і фондів, виборчих комісій, проведенні виборчої агітації, власне голосування, а також під час апеляцій та судових процесів.

Технології легітимації політичної влади у виборчому процесі мають багато спільного із виборчими технологіями загалом, оскільки мають спільну мету – вплив на громадську думку шляхом створення позитивного іміджу кандидатів і партій з метою мобілізації їх підтримки електоратом. Суб'єктами виборчих технологій виступають політичні партії та пов'язані з ними політичні інституції або незалежні кандидати. Залежно від сфери застосування, інструментарію та методології, виділяють п'ять типів виборчих технологій: конституційно-правові, організаційно-політичні, інформаційно-комунікативні, психолого-іміджмейкерські, соціологічні [19, с. 123–128; 20, с. 7].

Особливо небезпечними для суспільства і розвитку демократії є маніпулятивні конституційно-правові технології, коли виборчі закони і навіть положення конституції «підганяють» під політичну кон'юнктуру. Правлячі кола за допомогою порядку застосування окремих положень виборчої системи, зокрема типу виборчої системи, розміру прохідного бар'єру, дозволу або заборони участі у виборах блоків політичних партій, порядку формування виборчих комісій та ін., створюють передумови для перемоги певних політичних сил.

Загалом мажоритарні виборчі системи не потребують значного партійного втручання, окрім партійної підтримки та фінансування виборчої кампанії. Навпаки, завдяки використанню пропорційних систем із закритими партійними списками партії та їх лідери мають дуже важливі прерогативи у формуванні партійного списку і, отже, перспективи впливу на формування складу представницьких органів влади. Не випадково в Україні щоразу вносяться принципові зміни до виборчого законодавства або приймаються нові закони про вибори. Усе це є принциповим порушенням демократичних європейських стандартів виборів.

У цьому контексті слід згадати міжнародну демократичну практику законодавчого регулювання виборів, де стабільність закону є вирішальним чинником формування довіри до виборчого процесу. Як ідеться у висновку Венеціанської комісії «Європейський виборчий доробок», зміни системи голосування у принципі є нормальним явищем, якщо вони сприяють покращенню електорального процесу. Але їх часті зміни, або зміни безпосередньо перед виборами, навіть якщо у цьому немає жодних намірів маніпулювання, можуть викликати підозру в тому, що ці зміни диктуються безпосередніми партійно-політичними інтересами, і тому «вони можуть ставити під сумнів легітимність самого виборчого процесу» [21, с. 22].

Європейські фахівці у галузі виборчого права вважають, що зміни закону про вибори «в останню хвилину» виправдані і мають розглядатися лише за умови, коли чинний національний закон несумісний з принципами європейського виборчого доробку, але навіть у такому випадку такі зміни можна здійснити у належний час. Зокрема, Венеціанська комісія у якості способу запобігання маніпуляціям такого типу рекомендує закріпити в національних конституціях норму, яка передбачає, що при змінах виборчого закону на найближчих виборах застосовується стара система, а нова набере чинності після цього. У Кодексі належної практики у виборчих справах йдеться про таке: «Основні елементи виборчого закону, зокрема виборчу систему, склад виборчих комісій і визначення меж виборчих округів, не можна переглянути менш як за рік до проведення виборів, або ж їх треба закріпити в конституції чи в акті, що має більш високий рівень, ніж звичайний закон» [22, с. 57].

Аналіз українського виборчого законодавства доводить факт існування аналогічної норми і в одному із законів України про вибори народних депутатів. Так, у п. 2 Прикінцевих положень Закону України «Про вибори народних депутатів України» (редакція 2005 р.) зазначено, що зміни і доповнення до цього закону «можуть бути внесені не пізніше як за 240 днів до дня виборів народних депутатів України 2006 року» [23]. Уведення цього положення до закону про вибори засвідчує наближення українського виборчого законодавства до міжнародних стандартів.

Як зазначено Венеціанською Комісією, таке правило «повністю відповідає критерію забезпечення стабільності виборчого законодавства, який захищає Венеціанська Комісія, однак воно може бути надто жорстким та на практиці спричинити проблеми, якщо його буде використано упереджено» [24, с. 399]. Водночас Комісія зауважила, що

цей закон «не має спеціального статусу порівняно з іншими законами, які можуть бути прийняті в майбутньому; отже, як видається, ніщо не перешкодить Верховній Раді схвалити новий закон, що скасує це положення» [24, с. 381]. І дійсно, у діючому на початок 2016 р. Законі України «Про вибори народних депутатів України» положень, які б захищали закон від раптових змін напередодні виборів, немає.

Організаційно-політичні технології безпосередньо пов'язані з організацією виборчої кампанії. Її ефективність багато у чому залежить від команди кандидата або партії, що йде на вибори, вмільої роботи виборчого штабу, правильно обраної стратегії і тактики, напрямків роботи з окремими категоріями виборців, організацією ефективної рекламної кампанії, співпраці з місцевими групами впливу, як в організаціях громадянського суспільства, бізнесу, так і в органах влади.

Сучасний період суспільного розвитку позначено значним впливом на формування свідомості людей комунікативно-інформаційних технологій. У 2014 р. їх поширення, незважаючи на кризову ситуацію в країні, продовжувало невпинно зростати – близько 60% населення активно користувалися Інтернетом. Значний крок у збільшенні інтернет-користувачів зробило село. Понад 45% жителів у сільській місцевості є користувачами Інтернету (у 2013 р. таких було 26,9 %). Відбулися відчутні зміни й у нарощуванні регіонального сегменту інтернет-користування. Найменш залученим до Інтернету залишається Західний регіон (51,7% користувачів), наростивши близько 5% за рік. Інші регіони за рік збільшили кількість користувачів Інтернету на 10% та більше. У 2014 р. їх кількість у Центральному регіоні становила 58%, у Південному – 63,6%, у Східному – 63% [25, с. 164].

За спостереженням відомого вітчизняного фахівця у сфері PR-технологій Г. Почепцова, нові типи «бархатних» революцій відзначаються відверто комунікативним характером, оскільки телевізійний та радіоэфір створюють ілюзію присутності широких мас населення, включно з аудиторією, що перебуває за кордоном. «Усе це новий засіб тиску – інформаційний, що створює інформаційно-організаційний тип революції, якого не було раніше», – зауважує автор [26, с. 49].

На відміну від демократичних політичних режимів, де в основному відбувається процес інформування суспільства, в авторитарних/тоталітарних режимах у дихотомії «інформація – пропаганда» пріоритет належить останній. Таким чином, легітимація авторитарної влади загалом та її лідерів, зокрема, відбувається завдяки потужному впливу державної пропагандистської машини із створенням відповідних міфологем і масовим зомбуванням населення. Цей процес отримує ідеологічну підтримку в державних ЗМІ, закладах освіти, відзначенні державних свят тощо.

Справедливим варто вважати твердження вітчизняних дослідників, що комунікативні технології, які застосовуються в політиці, скоріше слід вважати соціально-комунікативними, оскільки процес, який підлягає технологізації, має соціальний характер. Це процес здійснення впливу на групову або масову свідомість, формування громадської думки, де він реалізується на груповому або масово-психологічному рівні за умови обов'язкового застосування комунікації як інструменту досягнення поставленої мети та як власне мети [27, с. 242].

Психологічні та іміджеві технології покликані впливати на свідомість та підсвідомість людини. Застосування таких технологій має істотні відмінності від звичайного інформування людини. Вони спрямовані на дезорганізацію її діяльності. Мета цих операцій – вплив на суспільну свідомість у визначеному напрямі, спрямованому на підпорядкування волі людей та їх поведінки таким чином, щоб змусити їх діяти якщо

не проти власних інтересів, то із значним їх «коригуванням» на користь ініціаторів застосування таких технологій. Інформація, передана за допомогою сучасних технічних засобів, дозволяє формувати поведінку багатьох людей.

Найбільш ефективним засобом впливу на суспільну свідомість є мас-медіа, які демонструють специфічні особливості у висвітленні політичних кампаній та виборів. Як зазначають європейські фахівці у галузі виборчого права, умови глобалізації фундаментально змінюють ландшафт ЗМІ, де «концентрація засобів масової інформації може надати їх власнику чи медіа-групі значні повноваження окремо чи спільно формувати порядок денний публічних дискусій та суттєво впливати чи формувати громадську думку, і в такий спосіб чинити також вплив на уряд та інші державні органи та організації» [28, с. 254].

Сучасні англійські фахівці у галузі комунікацій К. Крос і Р. Гакет зауважують, що висвітлення політичних кампаній та виборів має тенденцію до врахування розважальних цінностей телебачення з доданням наголосу на особистостях, іміджах, драматизації ситуації і створенні інтриги. Згадані автори виокремлюють такі характерні риси телевізійних новин.

1. Перегони. Медіа намагаються подавати інформацію про виборчу кампанію у вигляді радше «кінських перегонів», ніж дебатів між політичними партіями. Під час висвітлення виборчих перегонів головний наголос робиться на рейтингах та результатах опитувань громадської думки, підвищенні й зниженні популярності, виборчих стратегіях, а не на власне політичних проблемах.

2. Звуковий фрагмент. Виступи політиків перед публікою подають у вигляді дуже коротких і простих звукових фрагментів (так званих «саунд байтів»), інколи з одного речення, що, як вважається, репрезентує всю стратегію виборчої кампанії, або виборчу платформу кандидата. Телебачення з його короткими, швидко змінюваними сюжетами значно вплинуло на тривалість звукових фрагментів. Наприклад, у Канаді середня тривалість «саунд байтів» зменшилася з близько 60 секунд у 60-х рр. до 10 секунд у 1993 р. Згадані дослідники зауважують, що залежність від звукової фрагментації зменшує можливості кандидатів донести до виборців реальний зміст пропонованої політики, обмежує ефект від виступу і концентрує увагу глядачів на іміджі, а не на суті проблеми.

3. Лідери. Як у більшості повідомлень про політику, головну увагу під час виборів приділяють лідерам. У такий спосіб забезпечують персоніфікацію передвиборчих проблем, а увагу аудиторії зосереджують, насамперед, на помилках лідерів та їхніх конфліктах з аудиторією або з органами влади. Цей підхід відображає такі цінності, як несподіваність, поворот сюжету, персоніфікація і зосередженість на представниках еліти суспільства. Лідери є головними героями відеосюжетів і дебатів. Натомість інші учасники виборів задовольняються виступами у дрібних місцевих газетах і муніципальних тижневиках.

4. Нагнітання негативізму. Сконцентрованість на лідерах у ході виборчих кампаній призводить до виставлення політики і політиків у негативному світлі. Політиків при цьому подають як людей, які за будь яку ціну прагнуть мати добрий вигляд і бути обраними, не переймаючись чи не цікавлячись розв'язанням певних проблем чи ефективними змінами. «Відтак відбувається “розкручування спіралі цинізму” стосовно політичних процесів, здатності громадян щось змінити і навіть бажання намагатися це зробити. Водночас ця особливість відображає такі цінності, як негативізм і двозначність», – зауважують вчені [29, с. 40–41].

Одним із ефективних засобів формування автоматизованої поведінки є нейролінгвістичне програмування (НЛП). При його застосуванні основним об'єктом

впливу є нейрофізіологічна активність мозку і виникаючі завдяки їй емоційно-вольові стани. Головним засобом впливу виступають спеціально підібрані вербальні (словесні) і невербальні (образні) лінгвістичні програми, засвоєння змісту яких дозволяє змінити в заданому напрямку переконання, погляди і уявлення людини (як окремого індивіда, так і груп людей).

Сучасні НЛП-технології виробництва інформаційних програм, комп'ютерних ігор, віртуального спілкування дозволяють уникнути контролю з боку свідомості сприймаючої сторони. Переважно особа навіть не припускає, що на неї справляється прихований і дуже ефективний вплив, а суб'єкт, що використовує такі технології, одержує високі шанси на успіх. Найпростішим прикладом прихованого НЛП є відома технологія «25-го кадру» [30, с. 59–60].

Метою соціологічних виборчих технологій є збір інформації та робота з окремими соціальними групами виборців, яка передбачає набір відповідних методик і процедур. Технології використовують не лише з метою політичної легітимації влади, а й її делегітимації. Поширеною практикою делегітимації кандидатів, що прагнуть дістатися влади є технологія «чорного PR», «брудні» технології, оприлюднення компрометуючих матеріалів у мережі Інтернет з їхньою наступною легалізацією в засобах масової інформації та ін. До таких технологій слід віднести і використання так званого адміністративного ресурсу, тобто протизаконне використання сили та засобів державних установ і організацій.

Не можна погодитися з висновками деяких вітчизняних дослідників, зробленими у 2010 р., про те, що в Україні «роль використання адмінресурсу поступово падає» і що з кожною наступною виборчою кампанією у вітчизняного виборця нібито виробляється відповідний «імунітет» до такого роду впливу [31, с. 335]. Невідповідність такого висновку українським реаліям яскраво продемонстрував перебіг подій під час довиборів у Верховну Раду України в липні 2015 р. по 205 виборчому округу в Чернігові. Численні порушення виборчого законодавства з боку провладного кандидата, у тому числі брутальне намагання підкупу виборців (майже всіма кандидатами), які відбувалися за мовчазного спостереження представників влади, не стали підставою для скасування виборів.

Особливістю розвитку політичного процесу в Україні є застосування «брудних» технологій, пов'язаних із штучним загостренням міжрегіональних суперечностей. Їх використання набуло значного поширення від початку 2000-х рр. і тривало до початку драматичних подій, пов'язаних із анексією Криму та відчуженням частини східних територій країни зовнішнім агресором. Конфлікти і протиріччя можуть виникати усередині соціальної структури, але не всі вони обов'язково поляризують суспільно-політичне життя [32, с. 50–51]. Ця поляризація наставатиме, коли ці протиріччя свідомо загострюються або влада нічого не робить для їх пом'якшення.

Процес загострення міжрегіональних суперечностей частково пояснюється тим, що в умовах згортання ідеологій та утопій, які виконали свою історичну місію, виникає потреба пошуку та використання нових ресурсів і можливостей легітимації влади з одночасним збільшенням її технологізації. Тому набули поширення технології впливу на суспільну свідомість, а відтак рекрутування прихильників відповідних політичних сил, побудовані на абсолютизації міжрегіональних відмінностей із використанням дражливих для регіональних спільнот питань мови, релігії, оцінки історичного минулого, пантеону героїв та антигероїв тощо. Як зауважував свого часу С. Ліпсет, культурні або глибокі ціннісні конфлікти є найбільш типовими «для країн, що розвиваються, з нестійким політичним устроєм» [33, с. 213].

Підґрунтя зазначених суперечностей слід шукати в існуванні феномену «регіональної ідентичності», основними параметрами якої є ступінь лояльності регіональної спільноти до державної влади; зовнішньополітичні орієнтації; мовні пріоритети; конфесійні уподобання; домінанти історичної пам'яті; питома вага «лівих» чи «правих» політичних настроїв. Наочне уявлення щодо специфіки національно-мовної регіональної ідентифікації в Україні дають дані таблиці 1.

Таблиця 1. Громадянська і регіональна самоідентифікація жителів України, 2014 р. (%) [34, с. 203].

Характеристики національно-мовної самоідентифікації	Усі жителі України	Розподіл жителів по регіонах					
		Захід	Центр	Північ	Південь	Схід	Донбас
Національність							
Українець (ка)	88,0	97,4	96,3	95,1	84,1	84,5	66,5
Росіянин (ка)	10,1	2,0	2,4	3,7	11,3	13,3	31,0
Інший (а)	1,9	0,6	1,4	1,2	4,6	2,2	2,5
Рідна мова							
Українська	68,5	95,9	93,9	86,9	50,5	50,3	22,0
Російська	30,1	3,5	5,4	12,2	46,4	49,2	74,4
Інша	1,4	0,6	0,7	0,9	3,1	0,5	3,6
Мова спілкування в сім'ї							
Переважно українська	43,3	87,5	75,0	51,5	17,5	12,2	3,2
Переважно російська	31,2	3,5	6,8	18,3	46,4	49,3	73,0
І українська, і російська (залежно від обставин)	24,8	7,3	18,2	30,2	34,5	37,7	23,8
Інша	0,7	1,7	0,0	0,0	1,6	0,8	0,0
Вибір мови анкетування							
Українська	55,6	97,4	96,6	80,9	19,6	17,0	4,7
Російська	44,4	2,6	3,4	19,1	80,4	83,0	93,3

Формування регіональної ідентичності як сукупності ціннісних орієнтацій населення певної території країни «є вагомим політичним ресурсом для виборчих технологій (а точніше, виборчих аксіотехнологій – маніпулятивних виборчих практик, які експлуатують ціннісні пріоритети громадян різних регіонів, штучно протиставляючи їх та зіштовхуючи між собою)» [35, с. 210–211].

Актуалізація регіонального чинника відповідно до виборчих циклів у країні пояснюється тим, що нинішня партійна система України склалася із прив'язкою до макрорегіонів. Передусім це стосується великих парламентських партій, які є головними гравцями українського політичного поля. Тому виборчі штаби обов'язково враховують факт міжрегіональних відмінностей, а функціонування партійної системи в її сьогоденному вигляді сприяє їх відтворенню, а часом посиленню, спекулюючи на існуванні ціннісного, світоглядного «розколу», суспільно-політичних і соціокультурних відмінностей між окремими регіонами країни [36, с. 74].

Отже, технології легітимації політичної влади є специфічною сферою політичної діяльності, свого роду соціальною інженерією, яка передбачає використання широкого комплексу методів, засобів, моделей і прийомів з метою отримання підтримки та довіри громадян. Головним напрямком зазначених технологій є їх віртуалізація і

символічна регуляція, зміст яких залежить від особливостей легітимаційних періодів функціонування політичної влади в Україні. Сучасний етап легітимації політичної влади в Україні, який розпочався разом із поваленням режиму Януковича, засвідчує відтворення нею попередніх технологій імітації демократичних реформ.

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
2. Бернейс Э. Пропаганда / Э. Бернейс ; [пер. з англ. И. Ющенко]. – М. : Hippo Publishing, 2010. – 176 с.
3. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Ж. Бодрийяр ; [пер. с фр., послесл. и примеч. Е. А. Самарской]. – М. : Республика; Культурная революция, 2006. – 269 с.
4. Гофман И. Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта / И. Гофман ; [пер. с англ. ; под ред. С. Батыгина и Л. Козловой ; вступ. ст. Г. С. Батыгина]. – М. : Ин-т социологии РАН, 2003. – 573 с.
5. Доган М. Легитимность режимов и кризис доверия / М. Доган // Социс. – 1944. – № 6. – С. 147–156.
6. Липпман У. Общественное мнение / У. Липпман ; [пер. с англ. Т. В. Барчуновой]. – М. : Ин-т Фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.
7. Луман Н. Реальность масмедиа / Н. Луман ; [пер. нем. А. Ю. Антоновского]. – М. : Практис, 2005. – 256 с.
8. Малкин Е. Политические технологии / Е. Малкин, Е. Сучков. – М. : Русская панорама, 2006. – 680 с.
9. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / П'єр Розанвалон ; [пер. з фр. Євгена Марічева]. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 287 с.
10. Хан Е. А. Избирательная система как элемент электоральной инженерии [Электронный ресурс] / Е. А. Хан. – Режим доступа : <http://www.academia.edu/4139333>.
11. Висоцький О. Ю. Технології легітимації політичної влади: теорія та практика : [монографія] / Висоцький Л. Ю. – Дніпропетровськ : Пороги, 2010. – 318 с.
12. Пастухов В. Б. Украина – не с Россией. Причины и последствия стратегических просчетов российской политики по отношению к Украине / В. Б. Пастухов // Полис. – 2005. – № 1. – С. 25–35.
13. Цокур Є. Проблеми легітимності політичної влади / Євген Цокур // Наукові записки Інституту політичний і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2014. – № 3. – С. 172–186.
14. Бурлачук В. Десакралізація влади і сучасна політична криза в Україні / Віктор Бурлачук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 3. – С. 95–105.
15. Політичні проблеми сучасної України : аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 600 с.
16. Перебийлоголова Н. Технології деміфологізації українського виборчого процесу / Наталія Перебийлоголова // Наукові записки Інституту політичний і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2013. – № 4. – С. 157–173.
17. Влада, суспільство, громадянин: проблеми взаємодії в сучасній Україні : аналітична доповідь / [за ред. О. М. Майбороди]. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – 64 с.

18. *Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації* : аналітична доповідь / [за ред. Г. І. Зеленько]. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. – 164 с.
19. *Петров О.* Социологические избирательные технологии / О. Петров. – Днепропетровск : Арт-Пресс, 1998. – 164 с.
20. *Шкурат І. В.* Становлення та розвиток політичних виборів в Україні (управлінський аспект) : автореф. дис. ... канд. наук з держ. управління : 25.00.01 / І. В. Шкурат. – К., 2002. – 20 с.
21. *Європейський виборчий доробок. CDL(2002)7 rev* // Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи / [пер. з англ. ; за ред. Ю. Ключковського]. – [2-е вид., виправ. і доп.]. – К. : [Б. в.], 2009. – С. 12–44.
22. *Кодекс належної практики щодо політичних партій. CDL-AD (2009) 002* // Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи / [пер. з англ. ; за ред. Ю. Ключковського]. – [2-е вид., виправ. і доп.]. – К. : [Б. в.], 2009. – С. 367–378.
23. *Закон України «Про вибори народних депутатів України»* : Офіц. тексти. – К. : Право, 2005. – 148 с.
24. *Висновок щодо Закону «Про вибори народних депутатів України».* CDL-AD (2006) 002 rev // Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи / [пер. з англ. ; за ред. Ю. Ключковського]. – [2-е вид., виправ. і доп.]. – К. : [Б. в.], 2009. – С. 379–402.
25. *Бойко Н.* Інтернет-активність користувачів в умовах соціально-політичної деструкції / Н. Бойко // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – Вип. 1 (15). – Т. 1. – С. 163–171.
26. *Почепцов Г. Г.* Революция.com. Основы протестной инженерии / Почепцов Г. Г. – М. : Европа, 2005. – 532 с.
27. *Климанська Л. Д.* Соціально-комунікативні технології в політиці: таємниці політичної «кухні» : [монографія] / Климанська Л. Д. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2007. – 332 с.
28. *Висновок щодо запропонованих змін до Рекомендації R (99) 15 «Про висвітлення засобами масової інформації виборчих кампаній».* CDL-AD (2007) 022 // Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи / [пер. з англ. ; за ред. Ю. Ключковського]. – [2-е вид., виправ. і доп.]. – К. : [Б. в.], 2009. – С. 254–261.
29. *Крос К.* Політична комунікація і висвітлення новин у демократичних суспільствах: перспективи конкуренції / Кетлин Крос, Роберт Гакет ; [пер. з англ. Р. Ткачук]. – К. : Основи, 2000. – 142 с.
30. *Сучасні технології та засоби маніпулювання свідомістю, ведення інформаційних війн і спеціальних інформаційних операцій* : навч. посібник / [В. М. Петрик, О. А. Штоквіш, В. І. Полевий та ін.]. – К. : Росава, 2006. – 208 с.
31. *Мокан В. І.* Чинники ефективності виборчих технологій в Україні / В. І. Мокан // Гілея : зб. наук. праць. – К. : ВІРУАН, 2010. – Вип. 34. – С. 333–340.

32. *Липсет С. М.* Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей / С. М. Липсет, С. Роккан // Партии и выборы : Хрестоматия / [отв. ред. и сост. Н. В. Анохина, Е. Ю. Мелешкина]. – М. : ИНИОН, 2004. – Ч. 1. – С. 49–80.

33. *Липсет С. М.* Политическая социология / С. М. Липсет // Американские социологические перспективы. Проблемы. Методы / [сокр. пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1972. – С. 203–219.

34. *Прибиткова І.* Україна в регіонально-громадянському та національно-мовному вимірі за доби змін / І. Прибиткова // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – Вип. 1 (15). – Т. 1. – С. 196–210.

35. *Куценко Є.* Регіональна диференціація електорального простору України: аспект виборчих технологій / Євген Куценко // Наукові записки Інституту політичний і етнопонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2015. – № 2. – С. 209–223.

36. *Кононов І.* Донбас і Галичина в регіональній системі України / Ілля Кононов, Світлана Хобга, Світлана Щудло // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 3. – С. 73–98.

Валерій Бортніков

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ГУБЕРНАТОРСЬКОЇ ВЛАДИ НА ВОЛИНІ (кінець XVIII – друга половина XIX ст.)

Valerij Bortnikov. The Establishment of the Governor's Power in Volyn (the end of XVIII – the Second Half of the XIX century).

Many scientific works are lack the specific historical material, but complex, multidimensional processes of Ukrainian state are often considered after simplified traditional schemes, without taking into account regional specificity, due to the prolonged stay of Ukrainian lands in the structure of other state formations. The process of the institution establishment of the provincial government attached from the Polish-Lithuanian Commonwealth territories is stipulated by the policy of the tsarist government aimed at strengthening of the centralized management of the Russian Empire. It acquired the concentrated shape in the «theory of official nationality», which envisaged the integration of autocracy, orthodoxy and nation into the «united and indivisible» Russia. The policy of the central authorities was determined as well by the struggle for spheres of influence between the «Russian imperialism» and by the Polish landowners' elite, the attempt to tear the Ukrainian population from the Polish revolutionary movement.

Catherine II considered each province as a governorship, and therefore at each of them appointed “the sovereign’s Viceroy or the Governor-General and subordinate to him «the ruler of the governorship or the Governor». Later, «the Governor of province or Governor became to be known as civil Governor. The latter had subordinated for the management of economic affairs «the Lieutenant Governor or Vice-Governor”.

As a rule, the Governors-General were as well commanders of military districts. On the outskirts of the Empire, the Governor-General are not so much watched, but rather directed the state policy in a certain direction, as a kind of «repeater» of the cultural activities of the state, and in some places its founder. In the North-Western and South-Western region governors-General primarily pursued political goals: «to prevent the possibility of an armed uprising and to tighten the connection of the land with the Empire».

The direct management of the province was exercised by civil governors. An important step in determining their place and role in the hierarchy of the higher ranks of the Empire, and a careful regulation of their activities was the «General instructions of the civil governors» (1837) Nicholas I. The order clearly defined the legal status of these governors primarily as «security guards inviolability of the supreme rights of the autocracy.» At the same time they had no right t to «make regulations..., install, taxes or charges», and they are not allowed to change court verdicts or to assume the functions of judges. The order stated the provisions of the welfare of the inhabitants of the province, their protection from unlawful harassment. One of the powerful levers of state policy in the Russian Empire was the Orthodox Church and faith; it is no accident that the civil Governor was given the responsibility in the ensuring favorable conditions for strengthening, protection from the split, the influence of heretical doctrines and facts of the proselytism.

At the heart of the provincial institutions there was the principle of their division into administrative, judicial and financial. Full executive power belonged to the provincial government, headed by the civil Governor. The Job title of the provincial Prosecutor, the provincial solicitors for criminal and civil cases, provincial land surveyor, architect, etc. had been founded. Beside the provincial board, the Governor headed a significant part of other provincial agencies. The Governor, who was appointed by the Emperor at his discretion or on the proposal of the Ministry of internal affairs, was formally the head of the local provincial administration. He was the highest representative of the administrative and police authorities in the province, had broad administrative and supervisory credentials.

Key words: Volyn, Russian empire, autocracy, province, the Governor-General, the civil Governor.

Дослідження історії органів державної влади та місцевого самоврядування Волинської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст. є невід’ємною складовою процесу пізнання генези українського державо- й націєтворення. Актуальність проблеми обумовлена не лише потребою вивчення історичного досвіду формування державних інститутів на теренах України, а й тим, що багатьом працям політологів бракує конкретно-історичного матеріалу, натомість складні, багатоаспектні процеси

українського державотворення розглядаються часто за спрощеними традиційними схемами, без урахування регіональної специфіки, зумовленої тривалим перебуванням українських земель у складі інших державних утворень.

Вивчення інституту губернаторської влади на теренах України уписується в історико-правовий контекст дослідження процесу становлення виконавчих органів влади, а тому є надбанням не лише політологів, а й істориків, юристів та фахівців з державного управління. Теоретичні засади та практичний досвід реалізації виконавчої влади в Україні викладено у працях таких вітчизняних вчених, як В. Авер'янов, Г. Атаманчук, В. Кампо, О. Кордун, Є. Перегуда, О. Скакун, О. Скрипнюк, Н. Хома, В. Цветков, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та ін.

Найбільш докладно проблему управління губерніями Правобережної України, у контексті функціонування інституту губернаторської влади на Волині, досліджено у працях французького вченого Д. Бовуа, а також вітчизняних істориків та політологів В. Шандри, М. Бармака, А. Філінюка. Але проблема становлення губернаторства на Волині досліджена недостатньо. Тому метою цієї статті є аналіз функціонування інституту губернаторської влади на Волині, специфіки його становлення наприкінці XVIII – у другій половині XIX ст.

Процес становлення інститутів губернської влади на приєднаних територіях обумовлено політикою царського уряду, спрямованою на зміцнення централізованого управління Російської імперії. Вона набула концентрованого вигляду в «теорії офіційної народності», яка передбачала інтеграцію самодержавства, православ'я і народу у складі «єдиної і неподільної» Росії. Політику центральної влади визначали і боротьба за сфери впливу між «російським імперіалізмом» та польською землевласницькою елітою, намаганням відірвати українське населення від польського революційного руху.

За царювання Катерини II було проведено одну з найважливіших реформ, яка, з певними корективами, визначила структуру органів влади на багато років уперед – реформу місцевого управління. Якщо до 1775 р. в Російській імперії існувало 20 губерній, то до сер. XIX ст. їх кількість зросла до 51. Процес облаштування губерній на нових засадах за Катерини II розтягнувся на 20 років: розпочавшись з Тверської губернії, він завершився на Віленській 1796 р. [1, с. VIII].

Відповідно до Указу імператриці «Настанови для управління губерній Всеросійської імперії» (1775 р.) Російська імперія в адміністративному відношенні поділялася на 40 губерній-намісництв із приблизно однаковою кількістю населення: 300–400 тис. душ. Останні, зі свого боку, поділялися на повіти або округи, яких нараховувалося по 10–12 на губернію з населенням 20–30 тис. Катерина II розглядала кожну губернію як намісництво, а тому на кожну з них призначала «государева намісника» або генерал-губернатора та підпорядкованого йому «правителя намісництва або губернатора». Пізніше «правитель намісництва або губернатор» став називатися цивільним губернатором. Останній мав у підпорядкуванні для управління господарськими справами «поручика правителя або віце-губернатора» [2, с. 231–233].

Структура управління й субординація ускладнювалися з утворенням генерал-губернаторств із генерал-губернатором на чолі, якого було підпорядковано безпосередньо імператору. На практиці одному генерал-губернатору надавалися в управління не одна, а дві, навіть три губернії, що пояснювалося відсутністю в імперії належної кількості досвідчених, відданих престолові кадрів [3, с. 55–56]. У середині XIX ст. в державі нараховувалося десять генерал-губернаторів: віленський, гродненський, ровенський і мінський; вітебський, могилевський та смоленський; намісник кавказький і генерал-

губернатор новоросійський та бессарабський; київський, подільський і волинський; ліфляндський, естляндський та курляндський; московський; чернігівський, полтавський і харківський; с.-петербурзький; західносибірський та східносибірський.

Як правило, генерал-губернатори водночас були й командувачами військовими округами. На окраїнах імперії генерал-губернатор не стільки наглядав, скільки спрямовував державну політику у визначене річище, будучи своєрідним «ретранслятором» культурної діяльності держави, а подекуди і її творцем. У Північно-Західному й Південно-Західному краї генерал-губернатори переважно переслідували цілі політичні: «попередити можливість збройного повстання і міцніше поєднати край з імперією» [4, с. 85]. Призначення генерал-губернаторів у Правобережжі проводилося з урахуванням того, що ці землі тривалий час перебували в складі Речі Посполитої, а на їх території діяли переважно польські закони, тому «самодержавство було зацікавлене, щоб ним управляли харизматичні генерал-губернатори, наділені необмеженою, в тому числі надзаконною владою» [5, с. 279]. На зауваження українських дослідників, правовий статус генерал-губернатора «визначався загальноросійськими законами та нормативно-правовими актами адресного характеру, які були чинними лише в підпорядкованих ним губерніях, що свідчить про наявність особливостей в управлінні окремими регіонами» [6, с. 18].

Залежно від політичних переконань, ділових якостей, енергійності, переймання регіональними проблемами, уміння впливати на імператора та використовувати царське оточення, «кожен з губернаторів намагався посилити значущість і впливовість своєї посади в державі, зокрема визначити взаємини центру і провінції, під час різних етапів інтеграції краю в складі Російської імперії» [7, с. 59]. Дійсно, ступінь і повнота влади генерал-губернаторів безпосередньо залежали від особистого ставлення й довіри самодержця. Наближеність деяких генерал-губернаторів до імператора та його родини, їх привілейоване становище в системі вищої чиновної ієрархії призводили до непорозумінь, а то й до конфліктів між ними й іншими царськими сановниками, шкодило справі проведення єдиної політичної лінії. Свідченням цього є оголошення в серпні 1861 р. у Північно-Західному краї воєнного стану генерал-губернатором В. І. Назімовим (1855–1863) без узгодження з міністром внутрішніх справ П. А. Валувєвим. На зауваження останнього, причину складних відносин із деякими генерал-губернаторами «зумовлено двома обставинами: від тих безпосередніх особистих відносин, у які генерал-губернатори були поставлені по відношенню до государя їх військовим званням та його особистим вибором, і від вимоги щодо необхідності поєднання в одних руках військової і цивільної влади» [8, с. 26].

Не випадково, деякі високі державні посадовці взагалі вважали інститут генерал-губернаторства зайвим у достатньо стрункій системі управління губерніями. Так, наприклад, міністр внутрішніх справ С. С. Ланской у своїй доповіді, «височайше розглянутій» 17 лютого 1856 р., поставив питання щодо користі головних начальників губернії: «Позитивним є те..., що за існуючих зараз умов зосередження вищої влади цивільного управління в особі генерал-губернатора не дає ніякої користі в губерніях, які правильно вже організовані і не містять різнорідних елементів» [9, с. 375].

Під час польського повстання 1830 р. Подільським й Волинським тимчасовим воєнним губернатором став Я. О. Потьомкін, а після його смерті (08.02.1831 р.), виконання посадових обов'язків губернатора було покладено на генерал-ад'ютанта В. В. Левашова (1832–1835). Останній 22 січня 1832 р. у зв'язку із утворенням Київського генерал-губернаторства став Київським воєнним губернатором та генерал-губернатором Подільським й Волинським. Такий титул носили начальники Південно-

Західного краю до 19 січня 1865 р, коли призначено Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора: генерал-ад'ютанта, генерала від артилерії О. П. Безака (1865–1869) [10, с. 19].

Безпосереднє керівництво губернією здійснювали цивільні губернатори. Важливим кроком у справі визначення їх місця та ролі в ієрархії вищих чинів імперії й ретельної регламентації їхньої діяльності став «Загальний наказ цивільним губернаторам» (1837 р.) Миколи І. У наказі чітко визначено правовий статус зазначених губернаторів, насамперед, як «охоронців недоторканності верховних прав самодержавства». Водночас вони не мали права «робити нових постанов... , встановлювати податки або збори», а також їм заборонено змінювати судові вироки або брати на себе виконання функцій суддів. Йшлося у наказі й про забезпечення добробуту жителів губернії, їх захист від неправомірних утисків [11, с. 362].

Як відомо, одним із потужних важелів здійснення державної політики в Російській імперії залишалася православна церква й віра, тому не випадково, що на цивільного губернатора покладалася обов'язки забезпечення сприятливих умов для їх зміцнення, охорона від розколу, впливу єретичних учень і фактів прозетелізму. Цивільні губернатори мали сприяти «духовному начальству в охороні прав церкви і непохитності самої віри» [11, с. 369–370].

Аналіз змісту цього документу свідчить про високий статус цивільного губернатора, його певну автономність, можливість створення умов для ефективної роботи всього управлінського механізму губернії. Водночас, на думку істориків, згаданий наказ відбивав прагнення імператора до дрібної регламентації, як то: особисту відповідальність губернаторів за дотриманням встановлених правилами відстаней між домами і різними господарськими будовами, у тому числі й туалетами [12, с. 266].

У деяких випадках, насамперед на окраїнах імперії, де ситуація не була стабільною й де дислокувалися значні військові угруповання, призначався військовий губернатор, якого підпорядковано військовому відомству, залишаючись, однак, вищою посадовою особою в губернії. У такому випадку він називався «військовим губернатором і керуючим цивільною частиною».

У Правобережній Україні після приєднання її до Росії внаслідок другого поділу Речі Посполитої відкрито загальнодержавні установи – «присутственные места». Генерал-губернатором приєднаних територій імператриця призначила генерал-аншефа М. М. Кречетнікова (після його смерті 9 травня 1793 р. генерал-губернаторське крісло зайняв генерал-поручик Т. І. Тутолмін (1793–1796)). Ізяславським губернатором став генерал-майор В. С. Шереметев (1793–1795).

Волинську губернію утворено відповідно до іменного рескрипту Катерини II від 1 травня 1795 р., у якому йшлося про необхідність утворити на базі Брацлавської, Ізяславської губерній та Каменецької «області» три губернії: Брацлавську, Волинську і Подільську з відповідним формуванням штатів, а також виготовленням генеральних, спеціальних, губерньських і окружних карт [13, с. 691].

Офіційне відкриття Волинського намісницького правління з освяченням його приміщень святою водою Преосвященним Варлаамом, Єпископом Житомирським відбулося 6 серпня 1796 р. [14, с. V]. На перше його урочисте засідання прибули головуючий генерал-губернатор, аншеф, сенатор і кавалер Т. І. Тутолмін, губернатор генерал-майор і кавалер В. С. Шереметев, радники: колезький радник А. Сумбулов, секунд-майор Пономарьов [15, с. 940].

На зауваження вітчизняної дослідниці Н. О. Щербак, енергійна діяльність Т. І. Тутолміна викликала незадоволення польської шляхти, зокрема волинської, і, як наслідок, виникнення між ними конфлікту, що призвело до його відкликання й

переведення на посаду московського головнокомандувача. Генерали ж О. А. Беклешов, І. В. Гудович, А. Г. Розенберг, які займали цю посаду пізніше, вже не проявляли такої ініціативи, як діячі катерининських часів Кречетніков і Тутолмін [16, с. 86].

Першим цивільним губернатором Волинської губернії став дійсний статський радник М. П. Миклашевський (08.01.1797–19.11.1797).

Для попередження зловживань державних чиновників їм заборонялося набувати у власність у підвідомчій території будь-яку велику нерухомість, а з метою оновлення кадрового складу на місцях приблизно через кожні три-п'ять років губернаторів переміщували з губернії в губернію. Цивільний губернатор Волинської губернії І. О. Куріс (1800–1802) працював на цій посаді менше двох років, наступний за ним Г. С. Решетов – більше ніж три роки із 1802 по 1805 рр.

Помітний слід в історії Волині залишив таємний радник двора, дійсний камергер М. І. Камбурлей (1806–1815), якого було призначено цивільним губернатором 13 липня 1806 р. Він змінив на цій посаді князя М. М. Волконського (1805–1806) і пробув на ній дуже довго, як жоден інший цивільний губернатор, більше дев'яти років. Архівні документи підтверджують неабиякі організаторські та адміністративні здібності керівника губернії, про що свідчать подяки, нагороди і звання, даровані йому імператором. М. І. Камбурлея, напевно, єдиного із волинських «керівників губернії» пожалувано званням, яке майже не траплялося в практиці присвоєння чинів і звань – «цивільний губернатор на правах генерал-губернатора» [17, арк. 61]. Посаду цивільного губернатора заступив віце-губернатор, колезький радник О. Д. Хрущов; обов'язки генерал-губернатора й цивільного губернатора розділено. Щоправда згодом Камбурлей і Хрущов стали учасниками величезного корупційного скандалу внаслідок якого були позбавлені своїх посад.

В основі управління губернськими установами лежав принцип їх поділу на адміністративні, судові та фінансові. Уся повнота виконавчої влади належала губернському управлінню на чолі з цивільним губернатором. При губернських правліннях створено посади губернського прокурора, губернських стряпчих з кримінальних та цивільних справ, губернського землеміра, архітектора тощо. Поряд з губернським правлінням, губернатор очолював значну частину інших губернських установ. Губернатор, який призначався імператором на власний розсуд або за представленням Міністерства внутрішніх справ, формально був головою всієї місцевої губернської адміністрації. Він був вищим представником адміністративної й поліцейської влади в губернії, мав широкі розпорядчі та наглядові повноваження. Не випадково в офіційних документах його називали «керівником» і «господарем», «керуючим» губернії : «... п. начальник губернії князь Друцкой-Соколинський ... 12 ... грудня відбуває зі Смоленська в м. Житомир для управління Волинською губернією...», йшлося у розпорядженні Волинського губернського правління наприкінці 1856 р. [18, с. 133].

Безпосереднє підпорядкування різних відомчих структур цивільному губернатору сприяло подоланню відомчої відокремленості, а діяльність різноманітних губернських комітетів і комісій, які мали безпосередній контакт із місцевим населенням, зі свого боку зміцнювали зв'язки між губернською адміністрацією та жителями регіону.

До середини XIX ст. цивільний губернатор головував у губернському правлінні, у приказі громадської опіки, у комісії народного продовольства, у будівельній і шляховій комісії, у вісяному комітеті, губернському комітеті охорони здоров'я, відділенні комерційної ради, мануфактурному комітеті, комітеті з організації кінної справи, рекрутському комітеті, комітеті піклування про в'язниці (як голова), губернському з селянських справ присутствії тощо.

На цивільного губернатора покладено нагляд за всіма урядовими та громадськими установами, щодо яких він мав право адміністративної юстиції. Цивільний губернатор також вирішував питання прийняття іноземців у російське підданство, видання паспортів та ін. У його компетенції призначення, переміщення й звільнення державних чиновників, затвердження на посадах осіб, обраних в органи земського, міського та станового самоврядування (в окремих випадках – за погодженням із Правлячим сенатом).

На початку XIX ст. за ініціативою відомого державного діяча М. М. Сперанського було здійснено реформу державного управління. 1 січня 1810 р. утворено Державну раду – дорадчий орган при цареві, який зіграв визначну роль у справі впорядкування законодавства та всієї системи державного управління в імперії. Наступного 1811 р. прийнято «Загальне устанавлення міністерств», документ, який упорядковував систему виконавчих органів влади. Унаслідок проведених реформ в особливому стані опинилися губернатори, які, як і раніше, призначались імператором та були йому підпорядковані. Однак за нової структури влади губернатори ставали чиновниками Міністерства внутрішніх справ і залежали від міністра, оскільки виконавчі органи при губернаторі – губернські правління – підпорядковано Правлячому сенату. 1837 р. затверджено згаданий вище «Загальний наказ цивільним губернаторам» та положення щодо організації діловодства в губернських правліннях. У ньому визначено субординацію цивільного губернатора щодо вищих органів влади та їх представників:

«§ 326. Цивільні губернатори отримують накази лише від Імператорської Величності та Правлячого Сенату, надають рапорти і донесення лише Государю Імператору і Правлячому сенату.

§ 327. До міністрів, керуючих окремими частинами міністерств, і головних начальників губерній, вони звертаються із поданнями.

§ 328. Цивільні губернатори у відношенні до генерал-губернаторів та інших головних місцевих керівників зберігають порядок субординації відповідно до закону, не роблячи ніяких подань поза зазначених головних місцевих керівників» [11, с. 435].

Прибуття губернатора на нове місце роботи супроводжувалося прийняттям Волинським губернським правлінням документа такого змісту:

«Ковельському магістрату. Про вступ з 22 ... лютого на посаду Волинського цивільного губернатора Його Превосходительства дійсного статського радника Клушина, занотував у журнал, повідомити усі губернські “присутственні місця”, а повітовим дати знати; поза тим надрукувати статтю в губернських відомостях; про що п.п. генерал-губернатору, Міністру внутрішніх справ і Правлячому сенату доповісти. 22 лютого 1856 року» [19, арк. 67].

Другою особою в губернській адміністрації був віце-губернатор. На нього, відповідно до «Зводу загальних губернських устанав» 1857 р., покладено такі обов’язки: «1) бути безпосереднім помічником і співробітником начальника губернії в усіх питаннях управління нею; 2) мати безпосередній і відповідальний нагляд з усіх питань губернського правління, стежити за діловодством, благоустроєм і порядком загалом, і насамперед в канцелярії “присутствия” та його відділень; 3) обіймати тимчасово місце начальника губернії щоразу, коли губернатор через будь-які обставини не управляє губернією» [20, с. 179].

До 1837 р. віце-губернатори очолювали казенні палати й були своєрідними представниками фінансового відомства. Після 1837 р. вони ставали головами губернських правлінь.

Виконавчим органом при губернаторі була канцелярія губернатора, яка на Волині відкрита відповідно до указу Правлячого сенату від 22 вересня 1796 р. У 1895 р. до

канцелярії губернатора входили: виконуючий обов'язки правителя канцелярії, чотири його помічники, регістратор та один завідувач казначейського столу, два штатних і два позаштатних чиновники з особливих доручень; усього – одинадцять державних службовців. Канцелярія припинила своє існування в березні 1917 р. внаслідок перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції й була замінена канцелярією губернського комісара Тимчасового уряду.

Отже, у своєму розвитку органи державної влади та адміністративний апарат приєднаних територій, у тому числі й Волинської губернії, пройшли складний шлях еволюції, особливостями якого стало тривале поєднання правової бази та порядків різних державних систем. Запровадження на приєднаних територіях інституту губернаторів на зразок центральних областей Російської імперії мало на меті вирішення завдань централізації, русифікації з відповідним посиленням позицій православної церкви. Наочним відображенням політики царизму щодо силових, антидемократичних методів управління приєднаними територіями стало те, що посади генерал-губернаторів займали військові, головним завданням яких було чітке забезпечення реалізації державної політики. Характерною ознакою інституту губернської влади досліджуваного періоду є розгалужена мережа місцевих установ за існування невеликого штату державних службовців.

1. *Городские поселения в Российской империи.* – СПб. : Тип. т-ва «Общественная Польза», 1860. – Т. I. – 590 с.

2. *Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» 7 ноября 1775 г.* // Полное собрание законов Российской империи. – [Собр. первое]. – СПб. : В типографии второго отдела собственного Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XX. – № 14392. – С. 229–304.

3. *Лысенко Л. М.* Губернаторы и генерал-губернаторы в Российской империи (XVIII – начало XX века) / Лысенко Л. М. – М. : Изд-во МГПУ, 2001. – 358 с.

4. *Шепелев Л. Е.* Чиновный мир России: XVIII – начало XX в. / Шепелев Л. Е. – СПб. : Искусство-СПБ. – 479 с.

5. *Філінюк А. Г.* Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальної трансформації : [монографія] / Філінюк А. Г. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 728 с.

6. *Бармак М. В.* Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / М. В. Бармак. – Львів, 2008. – 33 с.

7. *Шандра В.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1805: функції, структура, архів / Валентина Шандра. – К. : Держ. ком. архівів України, 2001. – 356 с.; іл.

8. *Гетманский А. Э.* Политика России в польском вопросе (60-е годы XIX века) / А. Э. Гетманский // Вопросы истории. – 2004. – № 5. – С. 24–45.

9. *Горизонтов Л. Е.* Рецензія на книгу : Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1805: функції, структура, архів. – Київ, 2001 / Л. Е. Горизонтов // Белоруссия и Украина: История и культура : Ежегодник Института славяноведения. 2003 / [гл. ред. Б. Н. Флоря]. – М. : Наука, 2003 – С. 373–382.

10. *Губернии Российской империи: история и руководители 1708–1917* / [под общ. ред. министра внутр. дел. РФ Б. В. Грызлова ; глав. ред. Н. Ф. Самохвалов ; ред.-сост. Ю. Н. Моруков]. – М. : Объединенная ред. МВД России, 2003. – 480 с.

11. *Высочайше утвержденный общий наказ гражданским губернаторам. 3 июня 1837 г.* // Полное собрание законов Российской империи. – [Собр. второе]. – СПб. : В типографии второго отдела собственного Е. И. В. канцелярии, 1838. – Т. XII. – Отд. I. – № 10303. – С. 361–439.

12. *Рахматуллин М. А.* Екатерина II, Николай I, А. С. Пушкин в воспоминаниях современников / М. А. Рахматуллин ; [отв. ред. А. Н. Цамутали ; сост. А. Л. Хорошкевич]. – М. : Памятники ист. мысли, 2009. – 640 с.

13. Про прийняття присяги від жителів приєднаних до Росії територій під час останнього поділу Польщі; про їх влаштування на підставі «Учреждения о губерниях» та влаштування митниць і кордонів : Іменний рескрипт Катерини II на ім'я генерал-губернатора Мінського, Ізяславського і Брацлавського. 1 травня 1795 р. // Полное собрание законов Российской империи. – [Собр. первое]. – Т. XXIII. – № 17323. – С. 691–692.

14. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Волынского губернатора за 1879 год. – Житомир, 1880. – 120 с.

15. Про відкриття Волинського намісництва в Житомирі : Указ Сенату. 22 вересня 1796 р. // Полное собрание законов Российской империи. – [Собр. первое]. – Т. XXIII. – № 17512. – С. 940.

16. Щербак Н. О. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. О. Щербак. – К., 2006. – 38 с.

17. Об управлении г. сенатору Комбурлею губерниею на правах генерал-губернатора // ДАВО. – Ф. 486. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 61.

18. Бортніков В. І. Органи державної влади та місцевого самоврядування на Волині (кінець XVIII – початок XX ст.) : [монографія] / Бортніков В. І. – Луцьк : СЛУ ім. Лесі Українки, 2015. – 480 с. + іл.

19. Про прибуття до Житомира й початок виконання обов'язків губернатора 22 лютого 1856 р. : Розпорядження волинського цивільного губернатора П. М. Клушина // ДАВО. – Ф. 486. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 67.

20. Свод законов Российской империи. – СПб. : В типографии второго отдела собственного Е. И. В. канцелярии, 1857. – Т. 2. – Ч. 1: Общее губернское учреждение. – 1263 с.

21. Штат Волынской губернии... 1804 г. // ДАВО. – Ф. 486. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 328–329.

WYBRANE ASPEKTY KULTURY BEZPIECZEŃSTWA W SPOŁECZEŃSTWIE INFORMACJI I WIEDZY

Hanna Batorowska. Selected Aspects of Safety Culture in the Information and Knowledge Society.

The purpose of a country's information security system is not only preventing risks but also addressing challenges by reducing risks, and using opportunities. This requires the observance of the safety culture from groups, as well as individual citizens. In the information and knowledge society, the information culture of its members should be considered the primary component of the safety culture. It is with good reason that preparatory tasks regarding the information safety system include activities of the so-called support elements: i.e. science, education and society. With proper organization, equipment and permanent training of their representatives, they contribute to raising the level of the safety culture of its representatives. The information culture in security and defense systems, thus, gains a whole new dimension. This, among other things, prevents the phenomenon of information exclusion, increases public involvement in the process of verifying information messages and support the implementation of the information policy of the state. It is recognized that the improvement of the safety culture with little regard for the information culture may result in the failure to produce the desired effects. Therefore, actions aimed at raising the level of information culture of citizens should be combined with efforts serving to improve their safety culture.

Key words: safety culture, information culture, information and knowledge society, organizational culture.

Wstęp

Artykuł jest głosem w dyskusji, a zarazem przyczynkiem do podjęcia badań w obszarze problematyki kultury bezpieczeństwa w kontekście postępujących zjawisk rozwarstwiania społeczeństwa wynikających z rozwoju technologicznego i asymetrii w dostępie do informacji, a także w perspektywie zmian wywołanych przez Internet w świecie informacyjnym, stresu informacyjnego i nieradzenia sobie z nadmiarowością informacji, psychologicznych skutków cywilizacji technologicznej przejawiających się m.in. w rezygnacji z wartości, które wynikają z trudu pokonywania przeszkód i zastępowania ich „filozofią łatwości”. Kontekst ten rzadko podejmowany jest w środowisku naukowym politologów, a jego interdyscyplinarny wymiar wskazuje na istotny związek także z naukami o bezpieczeństwie.

Celem artykułu jest zwrócenie uwagi na nowe ujęcie problemów bezpieczeństwa z perspektywy ekologii informacji i kultury informacyjnej. Obie domeny odnoszą się do bezpieczeństwa społecznego i koncentrują się na przyczynach, motywach i mechanizmach powstawania zagrożeń generowanych przez cywilizację cyfrową i medialną. Sektor bezpieczeństwa społecznego Aleksandra Skrabacz identyfikuje z „ochroną egzystencjalnych podstaw życia ludzi, zapewnienia możliwości zaspokajania indywidualnych potrzeb (materialnych i duchowych) oraz realizacji aspiracji życiowych, np. przez tworzenie warunków do pracy i nauki...” [30, s. 7]. W tym kontekście ekologia informacji zajmuje się ochroną człowieka i infosfery przed chorobami i epidemiami informacyjnymi [2], a kultura informacyjna, poprzez eksponowanie wagi kompetencji informacyjnych i kształtowanie dojrzałości informacyjnej, przeciwdziałaniem zjawisku wykluczenia społecznego i technologicznego [7].

Analiza literatury przedmiotu wskazuje, iż dostępne są opracowania dotyczące: analizowania kultury informacyjnej jako komponentu kultury bezpieczeństwa (Batorowska; Cieślarczyk; Filipek), traktowania bezpieczeństwa informacyjnego jako integralnej części nauk o bezpieczeństwie [23], interdyscyplinarnej refleksji nad kulturą bezpieczeństwa i obronności w kontekście zagrożeń generowanych przez społeczeństwo informacyjne

[30; 32; 16; 19]. W powiązaniu z tematyką artykułu warto przywołać prace dotyczące interdyscyplinarnego podejścia do zagadnień kultury informacyjnej analizujące to zjawisko z perspektywy nauk o bezpieczeństwie i informacji, bezpieczeństwa informacyjnego, nauk społecznych, problemów pedagogicznych i wychowania [20; 21].

Potrzeba interdyscyplinarnej refleksji nad kulturą bezpieczeństwa w społeczeństwie informacji i wiedzy

Kultura bezpieczeństwa, szczególnie w globalnym społeczeństwie informacyjnym, wymaga interdyscyplinarnej refleksji nad jej istotą. Rozszerzenie obszaru badań wynika między innymi z traktowania kultury informacyjnej jako komponentu kultury bezpieczeństwa [11; 12; 15; 8; 16]. Dlatego kluczowe problemy kultury bezpieczeństwa należy rozpatrywać także z perspektywy bezpieczeństwa środowiska informacyjnego, a więc z perspektywy ekologii i kultury informacji [2, s. 171]. Aby przybliżyć obie domeny, należy kulturę bezpieczeństwa postrzegać jako zespół zachowań służących tworzeniu klimatu bezpieczeństwa, które wynikają ze świadomości istnienia zagrożeń generowanych przez społeczeństwo informacyjne i procesy globalizacyjne, z postaw jednostki wobec wyzwań, szans i zagrożeń towarzyszących cywilizacji cyfrowej, szczególnie w kontekście toczącej się jawnej i ukrytej walki informacyjnej, z wyznawanych wartości gwarantujących ochronę człowieka i jego godności. Dojrzałość tych zachowań wymaga od podmiotu dysponowania szeroką wiedzą o bezpieczeństwie, kompetencjami informacyjnymi wspomagającymi podejmowanie mądrych decyzji w sferze politycznej, społecznej, kulturowej, technologicznej itp., a nade wszystko systemem aksjologicznym, na którym oparte jest etyczne i roztropne funkcjonowanie w środowisku zdominowanym przez technologie informacyjno-komunikacyjne. A zatem kulturę bezpieczeństwa można określić jako sferę aktywności człowieka kształtowaną przez jego świadomość, postawy i wartości pozwalające przeciwdziałać zagrożeniom oraz świadomie podejmować wyzwania poprzez redukcję ryzyka i wykorzystywanie szans.

Społeczeństwo informacyjne, generując specyficzne zagrożenia wynikające m.in. z ekspansji gospodarki opartej na kapitale intelektualnym, przenikania się kultur i ich homogenizacji, dominacji konsumpcyjnego stylu życia, postępującego procesu wykluczenia cyfrowego i społecznego jednostek, grup, organizacji i narodów, z fetyszyzowania informacji, przymusu innowacyjności i kreatywności, z dominacji mass mediów, z przyspieszenia technologicznego i stresu informacyjnego, z wirtualizacji życia, z detonacji wojny informacyjnej itp. [30; 16, s. 54–62; 7, s. 99–109], sprawia, że problemy bezpieczeństwa przestają być domeną wyłącznie nauk o wojskowości, obronności i polityce.

Społeczeństwo informacyjne zmuszone do funkcjonowania w środowisku cyfrowym ma świadomość uzależnienia od technologii informatyczno-komunikacyjnych we wszystkich obszarach życia, głównie w obszarze ekonomii, medycyny, nauki, kultury, rozrywki, bezpieczeństwa itd. Ma ono nie tylko dostęp do informacji, ale jest społeczeństwem „faktycznej partycypacji w systemach informacyjnych”, a dzięki informacji buduje własną tożsamość. Społeczeństwo informacyjne ewoluuje jednak w stronę społeczeństwa wiedzy, w którym jej członkowie doświadczają ciągłej zmiany wywołującej poczucie niezbędności edukacji permanentnej i priorytetowego znaczenia kapitału intelektualnego. Presja na edukację wynika z potrzeby ciągłego doskonalenia wszystkiego, co się robi, i bycia za wszelką cenę innowacyjnym. Ta presja jest jednym z powodów, dla których Aleksander Lipski udowadnia, że nie jest możliwym zdefiniowanie społeczeństwa wiedzy, a jedynie stwierdzenie, czym ono nie jest i czym ze względów systemowych być nie może [24, s. 126]. Autor wskazuje, że społeczeństwo wiedzy, które powinno kojarzyć się z „afirmacją poznania i analityczno-krytyczną refleksją, z ideą oświaty powszechnej i nieskrępowanym dialogiem

w ramach deliberacyjnej demokracji”, coraz częściej postrzegane jest w perspektywie „pragmatycznych narzędzi pozwalających sprawnie wypełniać narzucone przez system rynkowy role producenta i konsumenta, traktując zarazem jego aksjologię jako naturalną i niepodważalną, do groteskowego spłylenia pojęcia wiedzy z całym jej potencjałem poznawczym, sprowadzonym do poziomu know-how w zakresie obsługi multimediiów i skutecznej autoprezentacji marketingowej” [24, s. 123].

W społeczeństwie tym naczelnym zasobem jest wiedza i pracownicy wiedzy. Ich zadaniem jest nie tyle tworzenie wiedzy, co jej dystrybucja, przetwarzanie, rekonfiguracja, czyli „budowanie nowego kontekstu dla działania organizacji” [27, s. 162, 184].

Spółeczeństwo wiedzy jest zatem społeczeństwem organizacji opartych na wiedzy, w których oprócz generowania nowej wiedzy pozyskuje się ją z otoczenia i przetwarza wiedzę indywidualną w zbiorową, aby poprzez jej transfer podejmować racjonalne decyzje i czynić wiedzę wydajną. Dlatego organizacje wiedzy zatrudniają wysokiej klasy specjalistów, których różnorodne kwalifikacje, uzdolnienia sprzyjają tworzeniu wiedzy w organizacji. Wymaga się od nich innowacyjności i funkcjonowania w warunkach ciągłej zmiany, której tempo nakłada obowiązek bycia elastycznym i kreatywnym. Wymaga się także biegłości w wykorzystywaniu nowoczesnych, mobilnych technologii informatyczno-komunikacyjnych, które wspomagają tworzenie i wykorzystywanie nowej wiedzy. Aby być profesjonalistą w organizacji wiedzy, niezbędna jest znajomość reguł operowania i porządkowania informacji i wiedzy. Do grupy profesjonalistów zaliczana jest tzw. netokracja, klasa ekspertów, specjalistów, inżynierów wiedzy, menedżerów informacji i wiedzy, brokerów, projektantów informacji, konsultantów i doradców odpowiedzialnych za audyt informacji. Wykorzystuje ona najnowocześniejsze technologie informatyczne do identyfikacji, analizy, rozwiązywania problemów i podejmowania decyzji. Jeremý Rifkin nazywa ich „twórcami, manipulatorami i dostawcami informacji” [29, s. 224]. Reprezentowany przez nich światopogląd technokratyczny sprzyja tworzeniu grup dysponujących wiedzą i informacjami o znaczeniu strategicznym oraz kreuje wizję świata opartego na wiedzy, nauce, technologii, innowacyjności. W społeczeństwie informacyjnym fetyszyzacja informacji sprawia, że dominującą postawą jest dążenie do pozyskiwania jak największej liczby informacji, w coraz szybszym tempie. Zmiana paradygmatu z „mieć informacje” na „wiedzieć” nie tylko jest warunkiem budowania społeczeństwa wiedzy, ale uzmysławia, że kulturę bezpieczeństwa także należy budować na przesłankach koncepcji zarządzania wiedzą [18, s. 115].

Ekspertci, specjaliści i inżynierowie wiedzy charakteryzują się umiejętnością nawiązywania kontaktów, dzielenia się cennymi informacjami, indywidualnymi zdolnościami do zdobywania informacji i zarządzania nią (głównie absorbowania i sortowania informacji), zdolnością do szerszego i uogólniającego spojrzenia na ogrom informacji, rozumienia jej kontekstu, gotowością do uczenia się, zdolnością do zwracania uwagi; otwartością, zaufaniem, elastycznością; wizją, wycuciem stylu, społeczną inteligencją, pracowitością, inicjatywą, wiedzą. Owa uprzywilejowana „umysłowa awangarda ludzkości” nie jest liczna, ponieważ nie każdy dysponuje ich talentem, kwalifikacjami i układami, w związku z tym szansę na sukces mają tylko najlepsi, wytrzymujący tempo konkurencji.

Nie każdy też jest w stanie odnaleźć się w kulturze prognostycznej, umacniającej światopogląd technokratyczny jej członków. Kultura technokratyczna umiejscawiana jest bowiem w modelu proinnowacyjnym opartym na prognostycznej strategii działania [6, s. 250–251]. Strategię tę charakteryzuje ukierunkowanie na przyszłość. Oparta jest głównie na kompetencjach prognostycznych zespołu kierowniczego i jego kompetencjach w dziedzinie nauki, techniki, a szczególnie w zakresie technologii informacyjno-

komunikacyjnych oraz technik informatycznych, co gwarantuje organizacji realizację zaprogramowanej szczegółowo wizji przyszłości [22, s. 21–30]. Jak uzasadnia Peter F. Drucker: społeczeństwo wiedzy jest społeczeństwem organizacji, w którym praktycznie każde zadanie społeczne jest wypełniane przez organizację” [14, s. 457], a jego członkowie muszą podporządkować się obowiązującym w niej zasadom, normom i założeniom. Dlatego Grażyna Osika, przytaczając poglądy P.F. Druckera na temat społeczeństwa wiedzy, podkreśla szczególne w nim znaczenie ludzi wiedzy i wzrost ich pozycji w społeczeństwie. Status klasy uprzywilejowanej zyskują oni przede wszystkim dzięki umiejętnościom zapewnienia sobie dostępu do odpowiednich w danym momencie źródeł informacji, osobistym kompetencjom informacyjnym, informatycznym i technicznym, prestiżowi społecznemu okazywanemu specjalistom, miejscu, jakie zajmują oni w systemie komunikacji społecznej, ugruntowanemu w społeczeństwie autorytetowi naukowej racjonalności, potrzebie tłumy do posiadania niepodważalnego autorytetu naukowego będącego ich przewodnikiem w skomplikowanym świecie techniki, postawie spontanicznego i bezwarunkowego posłuszeństwa laików względem technokratów-ekspertów (uczonych, menedżerów, inżynierów, techników, ekspertów, doradców) [22, s. 321].

Organizacje społeczeństwa wiedzy muszą być innowacyjne i przedsiębiorcze, dlatego aby utrzymać swoją konkurencyjność, wykorzystują wiedzę swoich członków i potrzebują tylko tych, którzy ją posiadają [27, s. 185]. Dbalność o kulturę informacyjną pracowników firmy wynika więc nie tyle z dbalności o ich rozwój intelektualny, ile z potrzeby zapewnienia organizacji przetrwania i dążenia do ekspansywnego jej rozwoju [25, s. 7]. Kultura informacyjna stanowi tylko fragment kultury organizacyjnej, której zadaniem jest w społeczeństwie wiedzy tworzenie nowych struktur i systemów pracy opartych na zdolności uczenia się i znajdowania innowacji oraz wyrabianiu poczucia bezpieczeństwa (psychicznego i materialnego) i wspólnoty ludzi w organizacji [27, s. 197]. Kultura organizacyjna wymusza na pracownikach permanentne doksztalcanie się, gotowość do podejmowania nowych wyzwań, odpowiedzialność za informacje oraz ciągłe doskonalenie swoich kompetencji informacyjnych. Jest więc w organizacjach wiedzy odpowiedzialna za kultywowanie idei dzielenia się wiedzą oraz kształtowanie postaw, norm i wartości wpływających na tworzenie tożsamości i powstawanie pomiędzy członkami organizacji emocjonalnych współzależności, determinujących więzi społeczne, lojalność i poziom poczucia przynależności. Normy i wartości, wyznaczając sposób zachowania się uczestników danej organizacji, decydują także, czy preferuje ona kulturę bezpieczeństwa lub ignoruje jej znaczenie [6, s. 177].

Kultura informacyjna wewnątrz organizacji i w relacjach z otoczeniem, jak pisze Marian Cieślarczyk, wywiera wpływ na poszczególne elementy kultury firmy i realizację przez jej członków funkcji adaptacyjnej, integracyjnej, kultywowania wzorów i osiągnięcia celów. Zachowanie równowagi między tymi funkcjami sprzyja według badacza „harmonijnemu rozwojowi danego podmiotu, rozwojowi traktowanemu jako jeden z podstawowych warunków jego bezpieczeństwa” [11, s. 20–21].

Spółeczeństwo wiedzy generuje warunki sprzyjające rozwojowi jednostek mądrych, inteligentnych, sprawnych technologicznie, wybitnych, o cechach indywidualistycznych, aktywnych i twórczych. Na marginesie życia społecznego spycha osoby niepotrafiące przystosować się do zmiany, nieposiadające odpowiednich kontaktów, niepoinformowane, myślące statycznie, niedostatecznie wykształcone i przeciętne. Osoby te nigdy nie osiągną sukcesu, nigdy też nie będą miały sposobności do włączenia się w struktury tworzenia wiedzy organizacyjnej. Zróżnicowany dostęp do wiedzy i niewystarczające kompetencje zarządzania nią, wynikające także z braku predyspozycji osobistych do korzystania z TIK,

generują sytuacje konfliktowe w organizacji. Ponadto sprzyjają powstawaniu zakłóceń społecznych mających swoje źródło w komputeryzacji większości procesów produkcyjnych oraz we wzroście wymagań dotyczących wykształcenia i efektywnego posługiwania się technologiami cyfrowymi przez zatrudnionych w produkcji. Jednym z nich są niewątpliwie problemy z integracją społeczną i wzrostem poczucia alienacji w pracy.

Adam Kowalczyk i Bogdan Nogalski, identyfikując bariery związane z zarządzaniem wiedzą, zwrócili uwagę, że brak sukcesu w organizacji wiedzy uzależniony jest nie tylko od braku dostatecznej ilości wybitnych specjalistów i naukowców, ale w dużej mierze od braku warunków sprzyjających budowaniu firmy na wiedzy. Zaliczyli do nich ubogą kulturę niepromującą otwartości i tworzenia wzajemnego zaufania, brak pomocy w rozwiązywaniu konfliktów, wewnętrzną konkurencję pomiędzy oddziałami, brak nagród lub promocji pozytywnych działań, zatrzymywanie najlepszych praktyk w dywizjach i oddziałach, presję czasu w działaniu, ubogą strukturę technologiczną, źle zorganizowany i umotywowany transfer wiedzy, niewspieranie i niepodtrzymywanie inicjatyw przez menedżerów, brak wiedzy o pracy innych zespołów, brak pewności siebie w rozwijaniu i proponowaniu nowej wiedzy [18, s. 73]. Czasami jest to także sztucznie wytwarzana technokratyczna bariera pomiędzy kadrą kierowniczą a pozostałymi członkami organizacji. Powoduje to, że społeczeństwo wiedzy bardziej się rozwarstwa niż ujednolica, co wzmaga procesy dystansowania się od środowiska technologicznego przez grupy zagrożone cyfrowym wykluczeniem. Wzrasta także pokusa „totalitaryzmu informacyjnego” grup decydentów, co pogłębia podział społeczeństwa na proletariat informacyjny i pracowników wiedzy związanych z uprzywilejowaną kastą netokratów [4, s. 128]. W książce na temat szans, zagrożeń i wyzwań społeczeństwa informacyjnego autorzy podkreślają, że „nowe technologie bardziej rozszerzają władzę i zasięg wielkich korporacji niż obywateli”, co skutkuje budowaniem systemu stałego monitorowania ludności [16, s. 48]. Konsekwencją takiego sposobu działania dla bezpieczeństwa społecznego jest możliwość wykorzystania informacji niezgodnie z jej przeznaczeniem, poczucie ograniczonej wolności jednostki, wzrost przestępstw informacyjnych, naruszenie spójności systemu prawnego w związku z nowymi informacyjnymi zjawiskami kryminogennymi [16, s. 143].

Poczucie bezpieczeństwa pracowników w organizacjach wiedzy jest ściśle związane z reprezentowaną przez nie kulturą organizacyjną. Kultury kolektywistyczne, kobiece i oparte na kulturowym współdziałaniu i kulturze adaptacji zapewniają pracownikom ochronę, ale z perspektywy nowej ekonomii i wirtualizacji procesów zarządzania wiedzą nie zapewniają organizacji osiągnięcia sukcesu w skali globalnej. Dlatego preferowane są kultury oparte na paradygmacie technokratycznym i prognostycznej strategii działania (model proinnowacyjny). Realizacja strategii prognostycznej związana jest z wprowadzaniem permanentnego postępu techniczno-organizacyjnego we własnych strukturach, podejmowaniem inwestycji i unowocześnianiem procesów, ciągłym dążeniem do obniżania kosztów prowadzonej działalności i świadczonych usług. Taki kierunek rozwoju nie gwarantuje większości społeczeństwa poczucia bezpieczeństwa. Tym bardziej że – jak konkluduje Halina Świeboda i Piotr Sienkiewicz – „jakość życia w społeczeństwie informacyjnym warunkuje realizacja potrzeb związanych z sektorem informacyjnym oraz potrzeba zapewnienia bezpieczeństwa przed zagrożeniami związanymi z rozwojem ICT. Stąd jakość życia często jawi się jako refleksja nad korzyściami i zagrożeniami, jakie niesie postęp cywilizacyjny dla człowieka” [32; 30, s. 370].

Kultura informacyjna i ekologia informacji wyznacznikiem kultury bezpieczeństwa w społeczeństwie wiedzy

W społeczeństwie wiedzy mamy więc do czynienia z powstaniem nowych form zagrożenia egzystencjalnych podstaw życia ludzi związanych z niemożnością nadążenia przez nich za

rozwojem intelektualnym i cywilizacyjnym, brakiem perfekcjonalizmu technologicznego, nieumiejętnością radzenia sobie z nadmiarowością informacji i przyspieszeniem technologicznym wywołującym zjawisko stresu informacyjnego oraz z brakiem umiejętności podmiotu do zrównoważonego rozwoju w sferze kultury i techniki, co skutkuje chorobami informacyjnymi i wykluczeniem społecznym [2, s. 87]. Można zatem sferę bezpieczeństwa społecznego poszerzyć o lęki człowieka przed budową społeczeństwa informatycznego, co może doprowadzić do totalnego bezrobocia i wykluczenia cyfrowego, jak też przed skutkami globalizmu i utratą tożsamości własnej, narodowej, etnicznej oraz homogenizacją kultury [31, s. 57], i lęki przed „władzą komputerów” i uzależnieniem od technologii i mediów interaktywnych [16, s. 154; 17, s. 55]. Lęki te, wpływając na psychikę człowieka, przyczyniają się do powstawania i nasilenia różnych chorób, m.in. dotyczących funkcjonowania jednostki w infosferze [2, s. 49]. Dlatego Aleksandra Skrabacz dopomina się, aby zagrożenia społeczne były brane pod uwagę przy kreowaniu polityki państwa w obszarze bezpieczeństwa społecznego. W obszarze tym umieszcza się koncepcję human security (bezpieczeństwo jednostki, osoby ludzkiej, człowieka) określającą wyzwalamie i ochranianie człowieka przed wszelkimi formami potencjalnych lub obecnych zagrożeń [26, s. 30]. Human security wiąże się też z bezpieczeństwem humanitarnym, w którym akcent położony jest na ochronę człowieka i jego godności, a bezpieczeństwo ludności osiągnięte przez stały jej rozwój przedkłada się ponad bezpieczeństwo terytorialne osiągnięte środkami militarnymi [5, s. 86–87]. W koncepcji human security akcentuje się obszary bezpieczeństwa człowieka związane z przeciwdziałaniem ubóstwu, problemom głodu, chorobom, patologiom społecznym (alkoholizm, narkomania, alienacja), przestępczości zorganizowanej, terroryzmowi itd. Marginalizowany jest natomiast problem zrównoważonego rozwoju człowieka w antropoinfosferze, problem, który w społeczeństwie informacji i wiedzy jest równie newralgiczny jak wymienione wcześniej sfery bezpieczeństwa społecznego. Zagadnieniem tym zajmują się teoretycy ekologii informacji, traktując ją jako „swoistego rodzaju antidotum na współczesne informacyjne bolączki, stanowiącą głos rozsądku i związany z nim umiar, na którym bazuje idea zrównoważonego rozwoju realizowana w różnych dziedzinach życia i działalności człowieka” [3, s. 47]. Ekologia informacji wskazuje na potrzebę ochrony człowieka przed nadmiarem informacji oraz potrzebę troski o informację, w tym jej ochronę. Wskazuje na zagrożenia wynikające z niekontrolowanego generowania informacji i wiedzy i ich negatywnego wpływu na człowieka. Zrównoważony rozwój zdefiniowany został przez Wiesława Babikę jako rozwój niezakłócający naturalnych eko(info)systemów i sieci tworzących antropoinfosferę, w której funkcjonuje człowiek. W zakres ekologii informacji jako domeny badawczej autor inspirowanej książki o zagrożeniach człowieka w środowisku informacyjnym wlicza: zarządzanie informacją i wiedzą, potrzeby informacyjne, bariery informacyjne, zachowania informacyjne, kulturę informacyjną, etykę informacyjną, konsumpcję informacji, profilaktykę informacyjną, higienę informacyjną, bezpieczeństwo informacji i politykę informacyjną [2, s. 110]. W konkluzji pisze, że „warunkiem właściwego funkcjonowania człowieka w społeczeństwie informacji i wiedzy jest m.in.: posiadanie odpowiednich kompetencji informacyjnych; posiadanie odpowiednich kompetencji informatycznych; posiadanie odpowiedniej kultury informacyjnej i kierowanie się zasadami ekologii informacji [3, s. 46].

W cywilizacji technologicznej coraz częściej mylone jest bezpieczeństwo, jakie daje człowiekowi wolność, nieograniczony dostęp do informacji, komunikacja w czasie rzeczywistym, łatwość i szybkość w nawiązywaniu kontaktów oraz w pokonywaniu odległości, z niezabezpieczoną wolnością wynikającą z jednej strony z braku wiedzy, kompetencji, przezorności, inteligencji i niechęci przestrzegania ustalonych norm i

kodeksów, a z drugiej strony z braku kultury bezpieczeństwa całych systemów państwowych [10, s. 22]. Stąd konieczne jest zwrócenie uwagi na kształtowanie kultury bezpieczeństwa w społeczeństwie wiedzy, w którym kultura ta bezpośrednio związana jest z problemami kultury informacyjnej i ekologii informacji.

Łączenie kultury informacyjnej z ekologią informacji pozwala na uznanie, że środowisko informacyjne jest decydującym czynnikiem w analizach zjawisk społecznych i istotnie wpływa na kulturę informacyjną człowieka. Wiesław Babik, wskazując na wzajemne związki między obu specjalnościami, stwierdza, że „ujawniając przyczyny istniejących zjawisk i zagrożeń, dostarczają one odpowiednich środków do informacyjnej prewencji, a nie tylko do skutecznej walki z już istniejącymi patologiami informacyjnymi”, dlatego edukację w zakresie zrównoważonego rozwoju środowiska informacyjnego uznaje za najskuteczniejszy sposób niwelowania globalnych zagrożeń informacji we współczesnym świecie [1, s. 36; 2, s. 63; 3, s. 51].

Podsumowanie i wnioski

Kultura bezpieczeństwa i jej komponenty, takie jak wiedza i sposób myślenia o bezpieczeństwie, sposoby odczuwania bezpieczeństwa i reagowania na wyzwania, szanse i zagrożenia, nie nadążają za wyzwaniami społeczeństwa informacji i wiedzy, o czym pisze w swoich pracach Marian Cieślarczyk i Agnieszka Filipek. Dlatego aby społeczeństwo wiedzy nie stało się społeczeństwem wykluczonych, kierowanych przez grupy społeczne stojące w hierarchii zaawansowania ewolucyjnego i technologicznego wyżej od pozostałych, konieczna jest odpowiednia polityka edukacyjna i informacyjna państwa. Zespół przedsięwzięć edukacyjnych powinien obejmować: kształtowanie świadomości informacyjnej obywateli (ich kultury informacyjnej i kultury bezpieczeństwa); rozwijanie kultury informacyjno-komunikacyjnej organizacji traktowanej jako element strategiczny dla jej rozwoju i bezpieczeństwa państwa; permanentną edukację służb i instytucji odpowiedzialnych za realizację procesu informacyjnego w zakresie ochrony zasobów informacyjnych; badanie zachowań informacyjnych użytkowników informacji w kontekście cyberbezpieczeństwa; edukację w zakresie społecznego wsparcia poprzez współdziałanie w sieci na rzecz bezpieczeństwa; informacyjne, edukacyjne, kulturowe, naukowo-techniczne wsparcie działania operacyjnych ogniw systemu bezpieczeństwa przez środowisko akademickie; opracowanie strategii, planów i programów przygotowania obywateli do odpowiedzialności za bezpieczeństwo informacyjne (współpraca publiczno-prywatna); umiejętność racjonalnego korzystania z zasobów informacyjnych w globalnej cyberprzestrzeni.

Kształcenie społeczeństwa tak, aby wszyscy mogli w pełni i w sposób twórczy wykorzystywać technologie informatyczne, jest głównym zadaniem elit społeczeństwa wiedzy. Ewolucja winna iść w parze z kształtowaniem świadomości informacyjnej obywateli i ich dojrzałości informacyjnej [9, s. 412], bez której trudno mówić o ukonstytuowaniu się społeczeństwa wiedzy.

1. Babik W., *Kultura informacyjna – spojrzenie z punktu widzenia ekologii informacji*, „Bibliotheca Nostra” 2012, nr 2 (28), s. 31–40.

2. Babik W., *Ekologia informacji*, Wydawnictwo Naukowe UJ, Kraków 2014.

3. Babik W., *Kultura informacyjna a ekologia informacji współczesnego człowieka. Studium porównawcze*, w: *Kultura informacyjna w ujęciu interdyscyplinarnym. Teoria i praktyka*, t. 2, red. H. Batorowska, Z. Kwiasowski, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Kraków 2016, s. 43–52.

4. Bard A., Söderqvist J., *Netokracja. Nowa elita władzy i życie po kapitalizmie*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2006.

5. Bartz B., *Perspektywiczne znaczenie bezpieczeństwa humanitarne*, w: *Elementy teorii i praktyki transdyscyplinarnych badań problemów bezpieczeństwa*, t. 4: *Odkrywanie znaczeń*

w naukach o bezpieczeństwie, red. A. Filipek, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, Siedlce 2015, s. 79–93.

6. Batorowska H., *Kultura informacyjna w perspektywie zmian w edukacji*, Wydawnictwo SBP, Warszawa 2009.

7. Batorowska H., *Od alfabetyzacji informacyjnej do kultury informacyjnej. Rozważania o dojrzałości informacyjnej*, Wydawnictwo SBP, Warszawa 2013.

8. Batorowska H., *Bezpieczeństwo człowieka w świecie informacji – obszary badawcze reprezentowane przez uczestników międzynarodowych konferencji naukowych „Edukacja XXI wieku”*, w: *Paradygmaty badań nad bezpieczeństwem. Jednostki, grupy i społeczeństwa*, red. M. Kopczewski, A. Kurkiewicz, S. Mikołajczak, Wyższa Szkoła Bezpieczeństwa, Poznań 2015, s. 261–272.

9. Batorowska H., *Świadomość informacyjna warunkiem bezpieczeństwa użytkowników informacji*, w: *Bezpieczeństwo – wielorakie perspektywy. Bezpieczeństwo z perspektywy środowisk i obszarów*, red. N.A. Fechner, A. Zduniak, Wyższa Szkoła Bezpieczeństwa, Poznań 2015, s. 411–422.

10. Batorowska H., *Wybrane problemy kultury bezpieczeństwa, kultury informacyjnej i bezpieczeństwa informacyjnego w refleksji nad funkcjonowaniem człowieka w świecie informacji*, w: *Kultura informacyjna w ujęciu interdyscyplinarnym. Teoria i praktyka*, t. 2, red. H. Batorowska, Z. Kwiasowski, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Kraków 2016, s. 20–42.

11. Cieślarczyk M., *Kultura informacyjno-komunikacyjna a funkcjonowanie człowieka i grup społecznych w sytuacjach kryzysowych*, w: *Bezpieczeństwo człowieka a komunikacja społeczna*, t. 2: *Aspekty filozoficzne i polityczne*, red. E. Jarmocha, A. Świdorski, I.A. Trzpił, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego, Siedlce 2011, s. 13–32.

12. Cieślarczyk M., *Kultura informacyjna jako element kultury bezpieczeństwa*, w: *Kultura informacyjna w ujęciu interdyscyplinarnym. Teoria i praktyka*, t. 1, red. H. Batorowska, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Kraków 2015, s. 16–28.

13. Cieślarczyk M., *Spoleczeństwa i społeczności na przełomie wieków – od bezpieczeństwa kultury do kultury bezpieczeństwa*, w: *Bezpieczeństwo w perspektywie socjologicznej, materiały : I sesja 37 grupy roboczej „ Socjologiczne problemy bezpieczeństwa narodowego i obronności”*, XI Ogólnopolski Zjazd Socjologiczny, Rzeszów–Tyczyn, 20–23 września 2000 r., Wojskowe Biuro Badań Socjologicznych, Warszawa 2001, s. 29–38.

14. Drucker P.F., *Myśli przewodnie Druckera*, Wydawnictwo MT Biznes, Warszawa 2002.

15. Filipek A., *Poziom i charakter kultury bezpieczeństwa młodzieży akademickiej*, Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, Siedlce 2008.

16. Goban-Klas T., Sienkiewicz H., *Spoleczeństwo informacyjne: Szanse, zagrożenia, wyzwania*, Wydawnictwo Fundacji Postępu Telekomunikacji, Kraków 1999.

17. Gogołek W., *Dominacja komunikacyjna maszyn?*, w: *Komputer w edukacji*, red. J. Morbitzer, Wydawnictwo UP, Kraków 2009, s. 51–56.

18. Kowalczyk A., Nogalski B., *Zarządzanie wiedzą. Koncepcja i narzędzia*, Centrum Doradztwa i Informacji Difin, Warszawa 2007.

19. Korzeniowski L.F., *Podstawy nauk o bezpieczeństwie. Zarządzanie bezpieczeństwem*, Difin SA, Warszawa 2012.

20. *Kultura informacyjna w ujęciu interdyscyplinarnym. Teoria i praktyka*, t. 1, red. H. Batorowska, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Kraków 2015. Także: [dokument elektroniczny]

http://rep.up.krakow.pl/xmlui/bitstream/handle/11716/923/kultura_informacyjna_w_ujeciu_in_batorowska_hanna_000038.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

21. *Kultura informacyjna w ujęciu interdyscyplinarnym. Teoria i praktyka*, t. 2, red. H. Batorowska, Z. Kwiasowski, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Kraków 2016. Także: [dokument elektroniczny]

http://rep.up.krakow.pl/xmlui/bitstream/handle/11716/922/kultura_informacyjna_w_ujeciu_in_batorowska_hanna_000035.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

22. Kurczewska J., *Technokraci i ich świat społeczny*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa 1997.

23. Liderman K., *Bezpieczeństwo informacyjne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012.
24. Lipski A., *Co wiemy o „społeczeństwie wiedzy”?*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe UE w Katowicach” 2014, nr 167, s. 116–126. Także: [dokument elektroniczny] Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach,
http://www.ue.katowice.pl/fileadmin/_migrated/content_uploads/11_A.Lipski__Co_wiemy_o_spoleczenstwie_wiedzy.pdf (dostęp: 1 czerwca 2016).
25. Marchand D.A., *Kultura informacyjna w firmie*, „Puls Biznesu” 1998, nr 5, s. 6–8. (Dodatek: „Menedżer Doskonały” cz. 10).
26. Marczyk K.P., *Bezpieczeństwo społeczne: potrzeba szerokiego ujęcia. Implikacje dla Polski*, w: *Bezpieczeństwo społeczne. Pojęcia. Uwarunkowania. Wyzwania*, red. A. Skrabacz, S. Sulowski, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2012, s. 26–52.
27. Materska K., *Informacja w organizacjach społeczeństwa wiedzy*, „Nauka–Dydaktyka–Praktyka” nr 94, Wydawnictwo SBP, Warszawa 2007.
28. Osika G., *Społeczeństwo wiedzy czy społeczeństwo informacji?*, w: *Świadek Petera Druckera*, red. I. Sobieraj, J. Broda, J. Rąb, Stowarzyszenie Na Rzecz Nauki Polskiej, Zabrze 2007, s. 125–135. Także: [dokument elektroniczny] Repozytorium CeON,
https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/1905/Spo%C5%82ecze%C5%84stwo%20wiedzy%20_w%C5%82a%C5%9Bciwy_.pdf?sequence=1&isAllowed=y (dostęp: 10 stycznia 2016).
29. Rifkin J., *Koniec pracy. Schyłek siły roboczej na świecie i początek ery postrykowej*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2001.
30. Sienkiewicz P., *Bezpieczeństwo informacyjne w erze globalizacji*, „Zeszyty Naukowe Akademii Obrony Narodowej” 2002, nr 3–4 (48–49).
31. Skrabacz A., *Uwarunkowania tworzenia bezpieczeństwa społecznego w XXI wieku*, w: *Bezpieczeństwo społeczne. Pojęcia. Uwarunkowania. Wyzwania*, red. A. Skrabacz, S. Sulowski, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2012, s. 53–84.
32. Świeboda H., *Technologie informacyjne a jakość życia w społeczeństwie informacyjnym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2008.
33. Świeboda H., Sienkiewicz P., *Ekonomiczne i społeczne konsekwencje rozwoju społeczeństwa informacyjnego dla jakości życia*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 2010, nr 597, Ekonomiczne Problemy Usług nr 57, s. 367–374.
34. Zacher L., *Od społeczeństwa informacji do społeczeństwa wiedzy. Społeczeństwo informacyjne. Wizja czy rzeczywistość?*, Wydawnictwo Naukowe AGH, Kraków 2004.
35. Zachorowska-Mazurkiewicz A., *Społeczeństwo wiedzy. Instytucjonalna analiza czynników promujących nowy model społeczny*, Kraków Uniwersytet Jagielloński, [dokument elektroniczny] Katedra Ekonomii, Instytut Ekonomii i Zarządzania Uniwersytet Jagielloński,
<http://www.instytut.info/IIIkonf/referaty/3c/GOW%202007%20zachorowska%20mazurkiewicz.pdf> (dostęp: 10 maja 2016).
36. Zięba R., *Kategoria bezpieczeństwa w nauce o stosunkach międzynarodowych*, w: *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe u schyłku XX wieku*, red. R. Zięba, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 1997.

Michał Wawrzonek

Uniwersytet Jagielloński

UKRAINA JAKO PRZYKŁAD PAŃSTWA „SZAREJ STREFY”

Michał Wawrzonek. Ukraine as an Example of a „Gray Zone” State.

The main goal of the article is to conceptualize a model of a state which would be adequate to the current situation in Ukraine. It seems that Russian aggression and the so called “anti-terrorist operation” allow us to observe a number of regularities which shed some light on what the Post-soviet Ukrainian state indeed is. It appears that a model of the state shaped in Ukraine is significantly inadequate to the patterns developed under the conditions of the West-European political culture. This issue was researched on the basis of two cases. The first was a case of the “forgotten” ammunition stored in Oktiabrsk harbor in Mykolaiv. It could be considered as an example of the inefficiency of the Ukrainian state. The second case concerns the provisioning of the volunteer battalion “Azov”. This one could be regarded as an example of the phenomenon of commercialization of state monopoly on the legitimate use of force. The analysis of these cases may lead to the conclusion that under post-Soviet circumstances an alternative model of the state arises. From the point of view of an “classical” (i.e. Weberian) approach, it could be named as “a state à rebours”.

Key words: Ukraine, post-Soviet state, Ukrainian-Russian conflict.

Pojęcie „szarej strefy” zostało w naszym przypadku zapożyczone od Thomasa Carothersa [1]. Dotyczy ono krajów i systemów politycznych, które wbrew pierwotnym założeniom paradygmatu tranzytologicznego „utknęły” w drodze od autorytaryzmu (totalitaryzmu) ku demokracji. Inaczej mówiąc, chodzi tu o państwa, w których formalne wprowadzenie instytucji demokratycznych nie doprowadziło do faktycznej implementacji do systemu politycznego reguł i norm właściwych dla zachodnioeuropejskiego modelu demokracji. Jak się wydaje, Ukraina doskonale ilustruje ten właśnie przypadek. Sformalizowane i niesformalizowane reguły funkcjonowania jej systemu politycznego ulegały zmianie kilkakrotnie. Można tu wyróżnić co najmniej cztery kluczowe momenty: koniec sowieckiego systemu totalitarnego i uzyskanie niepodległości (1991), przyjęcie nowej konstytucji w 1996 r., tzw. pomarańczowa rewolucja (2004) i euromajdan (2013/2014). Implementowane wówczas do ukraińskiej praktyki społecznej i politycznej instytucje, wartości i rozwiązania (takie jak niepodległe państwo, względnie wolne, konkurencyjne i uczciwe wybory, wolność słowa, elementy społeczeństwa obywatelskiego) sprawiły, że ewolucja tamtejszego systemu politycznego w kierunku jakiejś formy postsowieckiego autorytaryzmu (np. tak jak w przypadku Białorusi czy Kazachstanu) wydaje się bardzo mało prawdopodobna. Wydarzenia związane z „pomarańczową rewolucją” oraz z obaleniem prezydenta Janukowycza świadczą o tym, że ukraiński system polityczny potencjalnie mógłby dalej ewoluować ku poliarchii (w rozumieniu zaproponowanym przez Roberta Dahla [3, s. 125–158]). Jednocześnie jednak w ciągu ostatnich 25 lat w ukraińskiej rzeczywistości społecznej i politycznej utrwaliły się prawidłowości i mechanizmy, które wciąż skutecznie utrudniają, a nawet wręcz uniemożliwiają zmiany w takim właśnie kierunku.

Proces transformacji społecznej i politycznej nie może odbywać się w instytucjonalnej próżni. W naturalny sposób wypełnia ją państwo. W związku z tym fakt, iż Ukrainę można zaliczyć do wspomnianej „szarej strefy”, wynikałby nie tylko z konkretnego stopnia zaawansowania procesu demokratyzacji, ale także z określonego modelu państwa, jaki w ciągu 25 lat został tam ukształtowany. Bowiem jak słusznie zauważyła Sarah Whitmore, to nie demokracja jest „warunkiem wstępnym” dla powstania „efektywnego państwa”, ale przeciwnie: efektywne państwo jest warunkiem niezbędnym dla funkcjonowania demokracji [23, s. 4]. Przy tej okazji trzeba zaakcentować dwie kwestie.

Pierwsza kwestia, to problem efektywności państwa. Nie chodzi tu bowiem o samą sprawność instytucji państwowych, ale także o jej ukierunkowanie. Jeżeli byłaby ona wykorzystywana do „efektywnego wspierania rządów prawa” i uodparniałaby ona struktury państwowe na naciski różnych grup interesów [4, s. 15], to państwo, które jest efektywne w taki sposób, można uznać za niezbędny element instytucjonalnej bazy dla procesu demokratyzacji. Tymczasem efektywność państwa ukraińskiego jest w znacznym stopniu ukierunkowana na skuteczne zabezpieczenie „renty władzy” dla nieformalnych, wyalienowanych z ogółu społeczeństwa klanów nomenklaturowo-oligarchicznych. Jest to rezultat „świadomego wyboru dbających o własny interes i niepewnych siebie elit” [9, s. 418]. W tej sytuacji nawet jeżeli można mówić o konsolidacji ukraińskiej państwowości, to jej wpływ na demokratyzację (poliarchizację) ukraińskiego systemu politycznego niekoniecznie będzie pozytywny.

Drugi problem, na który warto zwrócić uwagę, to odpowiednia sekwencja wydarzeń. Powodzenie procesu demokratyzacji zależy w znacznej mierze od tego, czy zostały konkretnie zdefiniowane granice wspólnoty, której ma on dotyczyć oraz czy nastąpiła odpowiednia transformacja państwa ukierunkowana na dobro tejże wspólnoty. Taka kolejność przemian ułatwia demokratycznym regułom i instytucjom modyfikację świadomości i praktyki społecznej. Na Ukrainie mamy do czynienia z „inwersyjną logiką rozwoju”, to znaczy, że zaczęto tu wprowadzać demokratyczne instytucje, zanim zostały rozwiązane podstawowe kwestie dotyczące budowy państwa, zdefiniowania wspólnoty politycznej oraz stosunku do byłej metropolii [6; 10].

W przypadku Ukrainy przynależność do „szarej strefy” oznaczałaby nie tylko stan zawieszenia pomiędzy niedemokracją a demokracją oraz pomiędzy „właściwie” i „niewłaściwie” ukierunkowanym w swym działaniu państwem. To byłby także stan zawieszenia pomiędzy „niepaństwem” (przykładem tego fenomenu była Ukraińska Socjalistyczna Republika Sowiecka) a państwem *per se*. Oczywiście sama definicja państwa „jako takiego” wymaga doprecyzowania. Pozornie jako naturalny punkt odniesienia dla naszej analizy jawi się podręcznikowy model zakreślony przez Maxa Webera. Zgodnie z nim państwo jest „taką formą związku opartego na panowaniu, w którym wyspecjalizowany aparat zarządzający skutecznie monopolizuje prawomocne użycie siły” [24, s. 33]. Wskazany sposób konceptualizacji państwa warto wzbogacić o postulat przedstawiciela nurtu socjologiczno-historycznego Charlesa Tilly’ego, by do cech konstytutywnych państwa dodać „centralizację i wzajemną koordynację jednostek organizacyjnych” [24, s. 37]. Zwolennicy tego podejścia wychodzą z założenia, że tylko w takich warunkach „rządzający mogą uczynić użytek ze swej władzy” [24, s. 37]. Ponadto zgodnie z propozycją przedstawicieli szkoły instytucjonalnej państwo „jest nie tylko porządkiem władzy publicznej, odpersonalizowanym, różnym od rządzących i rządzonych, ale i relatywnie niezależnym od społeczeństwa, mającym pewną dozę autonomii w działaniu, nieredukowalnym do interesów występujących w społeczeństwie” [24, s. 37].

Jak się wydaje, obecna sytuacja na Ukrainie związana z rosyjską agresją i tzw. operacją antyterrorystyczną pozwala zaobserwować szereg prawidłowości, które rzucają nowe światło na to, czym jest w swej istocie postsowieckie państwo ukraińskie. Okazuje się, że model państwa, jaki ukształtował się na postsowieckiej Ukrainie, jest w znacznym stopniu nieadekwatny do zaprezentowanej powyżej definicji państwa, czy też raczej do swoistego, kulturowo i historycznie ukształtowanego archetypu państwa, na którym owa definicja została zbudowana. Aby uzasadnić tę hipotezę, posłużymy się metodą studium przypadku. Można powiedzieć, że krytyczna sytuacja, w której obecnie znalazło się ukraińskie państwo, sprawia, że podstawowe mechanizmy, które wyznaczają sposób jego funkcjonowania, są teraz szczególnie dobrze widoczne. Dlatego też analizie zostaną poddane dwa wycinki ukraińskiej rzeczywistości społeczno-politycznej związane z aktualnym konfliktem ukraińsko-rosyjskim i „operacją antyterrorystyczną”.

Przypadek 1. Sprawa amunicji magazynowanej w porcie Oktiabrsk w Mykołajewie (niewydolność państwa)

Ukraina jest ważnym eksporterem broni na światowym rynku [19]. Znaczna część tego eksportu przechodzi przez port Oktiabrsk w Mykołajewie. W październiku 2014 r. w ukraińskiej prasie pojawiły się informacje o dużym transporcie amunicji, który od 2000 r. zalega w portowych magazynach. Zgodnie z prasowymi doniesieniami towar ten miał trafić do „jednego z państw afrykańskich”. Jednakże w trakcie realizacji zamówienia na niedoszłego importera zostało nałożone przez ONZ embargo. W rezultacie wyprodukowana już amunicja w liczbie 50 mln sztuk pozostała w porcie. Według wstępnych ustaleń prokuratury wszystkie dokumenty sprawozdawczo-odbiorcze, „które mogłyby świadczyć o przynależności amunicji do resortu obrony, zostały zniszczone, a same naboje zostały zdjęte z rejestru” [7]. W konsekwencji przedstawiciele ministerstwa obrony mogli „zapomnieć” o losie niedoszłego transportu. Wprawdzie w czerwcu 2014 r. ukraińskie ministerstwo obrony poinformowało o całej sytuacji rząd, ale jeszcze przez kilka następnych tygodni nic się w tej sprawie nie działo.

Formalnie też przez cały ten okres kilkunastu lat nikt składowaną amunicją się nie interesował. W rzeczywistości jednak przeprowadzona w końcu przez prokuraturę w październiku 2014 r. inwentaryzacja wykazała, że w portowych magazynach została już tylko połowa z pierwotnej ilości amunicji, jaka trafiła do portu Oktiabrsk [7]. Jak się wydaje, nikt z przedstawicieli służb państwowych, które zostały zaangażowane w tę sprawę, nawet nie próbował dociekać, gdzie się podziało zaginione 25 mln sztuk amunicji. Prokuratura wszczęła postępowanie karne w związku z niedopełnieniem obowiązków przez urzędników resortu obrony. Wartość zaginionej w wyniku zaniechań amunicji wyceniono na 16 mln hryweń [7].

W kwietniu 2015 r. zastępca szefa sztabu generalnego Wołodymyr Chyżyj wystosował do prezesa państwowego koncernu zbrojeniowego „Ukroboronprom” pismo, z którego wynika, że składowane w porcie Oktiabrsk naboje należą do podmiotów podlegających temu właśnie koncernowi. Ze wspomnianego pisma wynika, że ukraiński sztab generalny po upływie przeszło pół roku, w warunkach trwającej wojny, wciąż zastanawia się, co zrobić z opisanym arsenałem [12].

W odniesieniu do opisanego przypadku warto wyeksponować następujące wątki. Po pierwsze jest to kwestia wspomnianego przed chwilą generała Chyżego. W przeszłości pełnił on wysokie funkcje w dowództwie ukraińskiej armii. W 2012 r. został usunięty ze sztabu generalnego w związku z korupcją. Oficjalnie gen. Chyżyj odszedł na własne żądanie [8]. Zaledwie po kilku miesiącach, na początku 2013 r., powrócił jednak do służby. Kilka lat wcześniej, w 2008 r., ten właśnie oficer zainicjował „program utylizacji zbędnego mienia” armii [22]. Jego istota polegała na wyprzedazy sprzętu, który jakoby w związku z przeprowadzoną reformą sił zbrojnych stał się niepotrzebny. Kluczowym elementem tego programu była urzędowa decyzja o wykreśleniu z inwentaryzacyjnych rejestrów danego elementu mienia wojskowego, który został uznany za zbędny. Dzięki temu można było go następnie sprzedać na „wolnym rynku”. Konieczność podejmowania decyzji o tym, co zostanie uznane za niepotrzebny już element wyposażenia armii, jak też za ile i komu go sprzedać, otworzyła szerokie pole do działań korupcyjnych.

Można zakładać, że sprawa amunicji składowanej w porcie Oktiabrsk doskonale wpisuje się w „biznesowy paradygmat”, według którego funkcjonowała i wciąż funkcjonuje przynajmniej ta część resortu obrony, którą symbolizuje postać generała Chyżego. Należy zwrócić uwagę na wyjątkową trwałość owego paradygmatu – przetrwał on nie tylko przesilenie związane z obaleniem prezydenta Janukowycza, ale zachował ciągłość pomimo podejmowanych od 2014 r. działań antykorupcyjnych i pomimo stanu wyższej konieczności, w którym znalazło się państwo ukraińskie w związku z aneksją Krymu przez Rosję i toczącą się hybrydową wojną ukraińsko-rosyjską.

Niestety do końca 2015 r. nie udało się znaleźć informacji, które by świadczyły o tym, że sprawa arsenału z Oktiabrsk została rozwiązana. Warto przy tej okazji nadmienić, że 29 października 2015 r. wyleciał w powietrze należący do ukraińskiej armii skład amunicji w miejscowości Swatowo koło Łuhańska. Wartość amunicji, która uległa zniszczeniu, prokuratura wyceniła na 134 mln hryweń (należy podkreślić, iż suma ta prawie dziewięciokrotnie przewyższa oszacowaną wysokość strat poniesionych w związku ze zniknięciem pocisków z portu Oktiabrsk). W wyniku podjętych czynności ustalono przyczynę katastrofy: niedopełnienie obowiązków służbowych [21].

Tymczasem według niektórych źródeł mniej więcej do połowy 2014 r. organizacje dobroczynne oraz wolontariusze i sami żołnierze zakupili w związku z prowadzoną walką dwa razy więcej amunicji niż państwowe struktury odpowiedzialne za zaopatrzenie wojsk [14]. Pozostaje otwartym pytanie, w ilu przypadkach ludzie, którzy dobrowolnie, bądź też w ramach mobilizacji szli walczyć w obronie Ukrainy, zostali zmuszeni do zakupu amunicji od własnego państwa. Należy pamiętać, że – jak się wyraził jeden z ekspertów wojskowych – Ukraina jest „niewiarygodnie naszpikowana” amunicją, która pochodzi jeszcze z czasów sowieckich (m.in. trafił tu arsenał oddziałów Armii Czerwonej, które stacjonowały w NRD) [20]. W 2005 r. szacowano, iż na jej terenie w składach znajduje się ok. 2,5 mln ton amunicji różnego rodzaju i różnej daty produkcji. Już w latach dziewięćdziesiątych wdrażano program utylizacji znacznej części tego arsenału i już wówczas występowały problemy z transparentnością tych działań [15].

Przypadek 2. Aproprowizacja ochotniczego batalionu „Azow” („komercjalizacja” państwowego monopolu na prawomocne użycie siły)

W połowie 2014 r. w ukraińskich mediach zostały opisane patologiczne mechanizmy, które ukazują sposób zaopatrywania przynajmniej niektórych oddziałów walczących w tzw. operacji antyterrorystycznej. Publikacja dotyczyła aproprowizacji oddziału ochotniczego „Azow”. Formalnie formacja ta jest podporządkowana ministerstwu spraw wewnętrznych i realizuje zadania w imieniu państwa ukraińskiego. Jednak jak się okazuje, batalion musi sam kupować uzbrojenie i sprzęt wojskowy. Kontrahentami są państwowe przedsiębiorstwa zbrojeniowe lub prywatni „pośrednicy”. Pozyskiwaniem środków finansowych oraz samymi zakupami ze strony oddziału „Azow” zajmuje się podmiot prywatny – fundacja Dobroczynny Fundusz Inicjatyw Edukacyjnych [13]. Z podanych informacji wynika, że kupowała ona m.in. transportery opancerzone, ciężarówki wojskowe Kamaz, 200 karabinków automatycznych AKM i 20 karabinów maszynowych.

Przedmiotem transakcji był m.in. sprzęt, który formalnie znajduje się na stanie jednostek ukraińskiej armii. W przypadku gdy pojawia się kupiec z gotówką, sprzęt ten jest „utylizowany” (czyli wykreślany ze stanu posiadania armii jako zbędny) i przekazywany w zamian za umówioną cenę „pośrednikowi”. Mamy tu więc do czynienia z realizacją w praktyce schematu tzw. utylizacji zbędnego sprzętu wojskowego, o którym była mowa w przypadku 1, a któremu patronował wspomniany gen. Chyżyj. Z upublicznionych danych wynika, że batalion „Azow” był tylko jednym z wielu nabywców tą drogą broni i sprzętu wojskowego. Ministerstwo obrony podało, że tylko w pierwszym półroczu 2014 r. w ten sposób uzyskało 84 mln hryweń [13].

W tej sprawie ciekawy jest nie tylko sam fakt „komercjalizacji” systemu zaopatrzenia jednostek walczących w obronie niezależności ukraińskiego państwa. Nie mniej interesująca była reakcja przedstawicieli ukraińskich władz oraz przemysłu zbrojeniowego. Dwa dni po publikacji artykułu, w którym zostały opisane aproprowizacyjne perypetie batalionu „Azow”, u prezydenta Poroszenki odbyła się „narada z kierownikami centralnych organów władzy wykonawczej oraz organów ścigania, które sprawują kierownictwo nad jednostkami wojskowymi”. Na liście wniosków po spotkaniu znalazła się także dyspozycja dla prokuratora generalnego, by zbadał, czy cytowana tu publikacja jako szkodliwa dla obronności państwa

nie jest podstawą do pociągnięcia jej autora do odpowiedzialności karnej [11]. Półtora miesiąca później prezydent Poroszenko zaprzeczył, jakoby miał zamiar nakłaniać do ścigania dziennikarza, który opisał historię aprowizacji batalionu „Azow”. Co więcej, zadeklarował, że w przypadku potwierdzenia informacji podanych w publikacji, „przedsiębiorstwa państwowe lub biurokraci, lub urzędnicy, lub to czy inne ministerstwo” zostaną pociągnięte do odpowiedzialności [18]. Niestety nie udało się znaleźć żadnych danych, które by świadczyły o próbach dodatkowej weryfikacji informacji upublicznionych we wspomnianym artykule albo o wyciągniętych wobec kogokolwiek w związku z tą sprawą konsekwencjach.

Co więcej, na początku lipca 2015 r. przedstawiciel zarządu koncernu „Ukrobronprom” potwierdził, że kilku kierowników poszczególnych zakładów zbrojeniowych zostało zwolnionych w związku z zawyżaniem ceny usług, które oferowano wolontariuszom (czyli na rzecz ochotniczych oddziałów, które uczestniczą w działaniach zbrojnych na wschodzie Ukrainy). Przy czym konsekwencje wyciągano w związku z nieuzasadnionym windowaniem ceny oferowanej usługi. Natomiast sam fakt, że ochotnicy walczący w obronie Ukrainy muszą płacić ukraińskim państwowym przedsiębiorstwom za wyposażenie wojskowe lub jego remont, było dla przedstawiciela „Ukrobronprom”, jak się wydaje, czymś oczywistym [17].

Wnioski

Niewątpliwie wiele słuszności jest w stwierdzeniu, że „wyjątkowość tworzenia demokratycznego państwa po komunizmie” [24, s. 81] wynika z faktu, iż jest (było) ono budowane na gruzach „partii-państwa”. Trudno też nie zgodzić się z tezą, że „proces rozdzielania partii i państwa był długotrwały, a za sprawą aparatu komunistycznego pozostawił trwały ślad na instytucjach państw postkomunistycznych” [24, s. 81]. O ile jednak w przypadku „klasycznych” państw postkomunistycznych – takich jak np. Polska czy Czechy – w rezultacie tego procesu stopniowo zanikał „twór oparty [...] na przemieszaniu zasobów politycznych, administracyjnych i gospodarczych” [24, s. 81], o tyle w przypadku postsowieckiej Ukrainy obserwujemy wręcz odwrotną tendencję: sieć powiązań pomiędzy tymi zasobami uległa daleko idącemu zagęszczeniu. Granice między wspomnianymi rodzajami zasobów zostały bardzo mocno zatarte, albo też może raczej nigdy wyraźnie się nie wyodrębniły.

Systemy polityczne w takich państwach, jak Ukraina, niekiedy określa się jako „hybrydowe”, czyli takie, w których elementy demokracji ścierają się z pozostałościami minionych ustrojów niedemokratycznych [16, s. 64–65]. Miałyby to być konsekwencja faktu, iż „początkowe otwarcie polityczne nie powiodło się” [20, s. 12] i Ukraina „ugrzęzła” w „szarej strefie” pomiędzy niedemokracją z jednej strony, a demokracją z drugiej oraz pomiędzy faktycznym brakiem struktur państwowych a silnym, sprawnym państwem jako celem zapoczątkowanej w 1991 r. transformacji. Jednakże w takim sposobie interpretacji ukraińskiej rzeczywistości społecznej i politycznej zawarte jest przyjęte z góry założenie, że do celów owego „politycznego otwarcia” rzeczywiście należała budowa liberalnej demokracji oraz państwa, które będzie efektywnie formułować i realizować „cele publiczne”.

Niewątpliwie wspomniane „otwarcie polityczne” musiało być rezultatem swoistego konsensusu wśród elit, które inicjowały proces zmian. Treść owego konsensusu w znacznej mierze determinowała rzeczywisty kierunek transformacji. Tam, gdzie doszło do „demokratycznego paktu elit” [5, s. 160], miały miejsce „aksamitne rewolucje” i rozpoczął się proces demokratyzacji. Natomiast na Ukrainie, podobnie jak w wielu innych państwach postsowieckich, przedmiotem konsensusu wewnątrz głównie nomenklaturowych elit było zawłaszczenie tworzącego się państwa i ukształtowanie reżimu, który zapewni monopol na dostęp do „renty władzy”.

Przypadek Ukrainy jest o tyle ciekawy, że mogliśmy tu obserwować nie jedno, ale trzy „nowe otwarcia polityczne”. Pierwsze z nich wiąże się z deklaracją niepodległości z 1991 r.

Za drugie „otwarcie” można uznać „pomarańczową rewolucję” z 2004 r., natomiast trzecim byłaby „rewolucja godności” z 2013/2014 r. Dzięki temu – jak się wydaje – można uchwycić pewną powtarzającą się prawidłowość, wpisaną w anatomię tych trzech „początków”. W sposób metaforyczny można by powiedzieć, że w trakcie wymienionych trzech przesileń „neopatrymonialny pakt elit” zderzał się z „demokratycznym paktem społecznym”. O ile elity funkcjonowały według neopatrymonialnych reguł „szarej strefy”, o tyle społeczeństwo, a w każdym razie znaczna jego część, sprzeciwiła się im, odwołując się do wartości demokratycznych o zachodnioeuropejskim rodowodzie.

Przykład Ukrainy pokazuje, że w praktyce społecznej, na której kształt ma wpływ „neopatrymonialny pakt elit”, wykorzystywanie zasobów administracyjnych do osiągania celów politycznych czy też ekonomicznych staje się powszechnie stosowaną regułą. W takim układzie jednak, wbrew prezentowanym na początku założeniom, porządek władzy publicznej w państwie traci swą relatywną autonomię względem interesów występujących w społeczeństwie. Formułowanie i realizacja „celów publicznych” nie ma już tak wielkiego znaczenia, a w skrajnych wypadkach nawet może tracić sens. W związku z tym zupełnie inne są kryteria efektywności zarządzania państwowymi zasobami (np. skuteczność w ściąganiu renty władzy, zdolność do kreacji i konserwacji mechanizmów pozyskiwania tejże renty). Na horyzoncie zaś pojawia się alternatywny model państwa, który z klasycznego, weberowskiego punktu widzenia można by określić jako „państwo à rebours”.

Niezwykle istotnym i interesującym problemem jest kwestia siły, a więc trwałości takiego tworu. Pozornie dobrą podstawą do analizy tego zagadnienia mogłyby być kryteria siły/słabości państwa zaproponowane przez Artura Wołka. Według tegoż autora byłyby to „trzy współzależne, nieredukowalne elementy”. Po pierwsze, chodziłoby o „zdolność takiego zarządzania zasobami, by możliwe były świadome zbiorowe wybory dotyczące strategicznych kierunków realizacji celów publicznych”. Po drugie, byłoby to „efektywne zarządzanie zasobami ludzkimi i materialnymi koniecznymi dla działań państwa”. Przy czym, jak się można domyślać, w tym przypadku „efektywne zarządzanie” to takie, które umożliwia osiągnięcie celów publicznych. Wreszcie trzecim kryterium byłaby „zdolność mobilizowania zgody sił społecznych na rzecz osiągnięcia celów publicznych” [24, s. 16]. Innymi słowy, kryterium oceny siły/słabości państwa byłaby „zdolność” względnie „potencjał formułowania i wcielania w życie określonej polityki” [24, s. 16].

Jeżeli przyłożymy te kryteria do sytuacji na Ukrainie, to okaże się, iż mamy do czynienia z przykładem momentami wręcz skrajnie słabego państwa. Ta słuszna poniekąd konkluzja pomija jednak milczeniem fakt, iż pomimo różnych porażek to słabe państwo od ponad roku stawia czoło o wiele silniejszemu przeciwnikowi. Rosja, która aspiruje do roli mocarstwa globalnego, z olbrzymią przewagą w potencjale militarnym z wyjątkiem miejsc, w których z góry była skazana na sukces (Krym), póki co nie dała rady zbyt wiele na Ukrainie zwojować (zarówno w sferze czysto militarnej, jak i politycznej czy też gospodarczej). Co więcej, ukraińskie państwo „à rebours” okazuje się być niezwykle odporne na różne sytuacje kryzysowe. Trwa ono niezależnie od sytuacji gospodarczej. Zdawałoby się, że wewnętrzne kryzysy w 2004 r. („pomarańczowa rewolucja”) i na przełomie 2013 i 2014 r. („rewolucja godności”) powinny naruszyć przynajmniej część jego struktury. Jednak okazuje się, że państwo w formule „à rebours” ma bardzo duże możliwości reprodukcji. Być może, aby poprawnie przeanalizować ukraińską postsowiecką rzeczywistość, należy oswoić się z pewnym paradoksem: to, co w „klasycznym” opisie państwa uważa się za słabość, w paradygmacie „à rebours” może okazać się źródłem siły (np. niewydolna, źle zorganizowana administracja tworzy środowisko sprzyjające korupcji – jednemu z kluczowych mechanizmów konstytuujących państwo „à rebours”).

Opisane w artykule przypadki zdają się świadczyć o tym, iż uczestnicy „neopatrymonialnego paktu elit” wciąż dążą do utrwalenia na Ukrainie w nowym wydaniu państwa „à rebours”. Jednak mamy także ukraińskie społeczeństwo, które powoli zyskuje swoją podmiotowość w ramach systemu politycznego i w którym stopniowo narasta potrzeba państwa, do którego mają zastosowanie sposoby opisu i kryteria oceny przyjęte w europejskiej kulturze politycznej.

Zaprezentowane przypadki zdają się świadczyć o tym, że charakterystyczną cechą państwa „à rebours” jest brak oporu przed wyzbyciem się w drodze swoistej „komercjalizacji” przynależnego państwu monopolu na prawomocne użycie siły (np. poprzez wyprzedaj podmiotom prywatnym uzbrojenia, które znajduje się na stanie armii). Jest to możliwe, gdyż kwestie niepodległości i suwerenności nie miały dla ukraińskich neopatrymonialnych elit kluczowego znaczenia. W związku z obecną sytuacją rodzi się niezwykle interesujące pytanie: czy i w jakim stopniu trwający konflikt zbrojny może to zmieniać. Tzn. czy jest szansa, by niepodległość i suwerenność przestały być przedmiotem gry i targów, a stały się zasadniczymi „celami publicznymi”. Dzięki temu proces konsolidacji struktur państwa adekwatnych do modelu nakreślonego przez Webera mógłby nabrać nowej dynamiki. Proponowany tekst nie aspiruje do formułowania jednoznacznych wniosków w tej kwestii. Należy go traktować jedynie jako ewentualną inspirację do „dalszych badań”.

1. Carothers T., *The End of The Transition Paradigm*, „Journal of Democracy” 2002, Vol. 13, nr 1.
2. Червоненко В., *Чи вистачить Україні боєприпасів?*, http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/03/150211_artillery_ammunition_supply_vc
3. Dahl R., Stinebrickner B., *Współczesna analiza polityczna*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2007.
4. Ekiert G., Kubik J., Vachudova M.A., *Democracy in the Post-Communist World: An Unending Quest?*, „East European Politics and Societies”, vol. 21, nr 1.
5. Фисун О., *К переосмыслению постсоветской политики: неопатримоньяльная интерпретация*, „Политическая концептология” 2010, nr 4.
6. Фісун О., *Неопатримоніалізм проти демократії в Україні*, <http://www.viche.info/journal/1094/>
7. ГПУ порушила справу проти экс-чиновників Міноборони за фактом пропалі 25 млн патронів у порту „Октябрськ” Миколаївської області, <http://www.rbc.ua/ukr/news/gpu-vozbudila-delo-protiv-eks-chinovnikov-minoborony-po-22102014162900>
8. „Коммерсанты в погонах” возвращаются под „крышу” министра обороны Украины, <http://sled.net.ua/kommersanti/v/pogonakh/minoboroni/khizhiy/2013/28/02>
9. Kudelia S., *The sources of continuity and change of Ukraine’s incomplete state*, w: „Communist and Post-Communist Studies” 2012, nr 45.
10. Kuzio T., *Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple?*, „Politics”, vol. 21 (3).
11. Менделеев Д., *Брехня, що вбиває*, http://gazeta.dt.ua/internal/brehnya-scho-vbivaye-_.html
12. Менделеев Д., *Черга в спину*, http://gazeta.dt.ua/internal/chergha-v-spinu-_.html
13. Менделеев Д., *„Тінь” війни*, http://gazeta.dt.ua/internal/tin-viyni-derzhava-nazhivayetsya-na-krovi-biyciv-torgashi-zaroblyayut-na-patriotizmi-gromadyan-_.html
14. Менделеев Д., *З чого збирається Батьківщина?*, http://gazeta.dt.ua/internal/z-chogo-zbirayetsya-batkivschina-_.html
15. „Національна безпека і оборона” 2005, nr 2 (62).
16. Olejarsz T., Stępniewski T., *Ukraina między dysfunkcjonalną demokracją a nieskonsolidowanym autorytaryzmem*, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 2011.

17. Пінькас про скандал у ЗМІ щодо проблем із постачанням української армії (інтерв'ю), <http://www.5.ua/interview/Pinkas-pro-skandal-u-ZMI-shchodo-problem-iz-postachanniam-ukrainskoi-armii-interviu-85808.html#>;
18. Порошенко запевнив, що із журналістами не судитимуться через Укроборонпром, <http://tyzhden.ua/News/121782>
19. *TIV of arms exports from the top 50 largest exporters, 2010–2015*, http://armstrade.sipri.org/armstrade/html/export_toplist.php
20. *Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Sowieckiego*, red. R. Herbut, W. Baluk, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2010.
21. В ГПУ озвучили причину взрывов на складе боеприпасов в Сватово, <http://ru.tsn.ua/ato/v-gpu-ozvuchili-prichinu-vzryvov-na-sklade-boepripasov-v-svatovo-522424.html>
22. В минобороны возвращаются старые „бизнесовые” кадры?, <http://vlasti.net/news/161305>
23. Whitmore S., *State and Institution Building Under Kuchma*, „Problems of Post-Communism”, vol. 52, no 5, September/October 2005.
24. Wołek A., *Słabe państwo*, Ośrodek Myśli Politycznej, ISP PAN, Kraków–Warszawa 2012.

IV. Polityka publiczna i reprezentacja polityczna IV. Публічна політика і політичне представництво

Оксана Кукуруз

Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України

ПУБЛІЧНА ПОЛІТИКА ТА ВПЛИВ ЇЇ СУБ'ЄКТІВ НА БЕЗПЕКУ ДЕРЖАВИ

Oksana Kukuruz. Public policy and Influence of its Subjects on State Security.

The situation in the east of Ukraine actualized issues of the state security. The attempts to identify subjects of public policy, who influenced on reduce level of national security of Ukraine, are made in this article. The author considered different approaches to the definition of public policy, kinds of its subjects. Scientists understand public policy as a state policy; as society policy, which protects the society interests; associate it with transparent policy; define it as statements and activities of politicians who were promulgated. Different definitions of the public policy research showed that it depends on scientific interests of the researcher. For example, specialists of administrative law usually identify public policy with state policy, and therefore understand it as a program and activities of the state authorities. In the same time political scientists consider public policy widely, as programs, activities, power struggle of different political and social actors, whose ideas are promulgated and it can become part of state policy.

Public policy is a very dynamic phenomenon in the modern world and has many features in each country. Transformation processes in different spheres of social life are still occurring in Ukraine. There are still no established mechanisms through which state policy can be formed and realized. Social and political forces use different ways of influence on decision-making by state authorities. Thus public policy in Ukraine do not need to be identified only with the state policy («American tradition»), but it need to be understood as a purposeful activity of active representatives of state authorities, social and political forces that have a clear goal, spread their ideas in society and try to implement it through legislation («European tradition»).

The author offers subjects of public policy to divide into external and internal. Representatives of power of another state (states) and international political and social forces are external subjects of public policy. Representatives of state power, political and social forces of the same state (or one political union) are internal subjects of public policy. Expressions, statements, activities of representatives of Russian Federation (external subjects of public policy), which influenced on reducing level of national security of Ukraine, are given in this article. Also there are showed the list of subjects, who according to Ukrainian legislation, should detect and prevent threats to national security. Instead of this internal subjects of public policy made statements and accepted the legal acts that contained threats to the national security of Ukraine. The author noted the problems that became public reasons for conflicts in Ukraine. External and internal subjects of public policy mostly used the ethnic, linguistic and religious contradictions of Ukrainian society to reduce the security of the state.

Influence external and internal subjects of public policy on Ukraine security were powerful. Deliberate and well organized their activity was conducted in several directions and contained different ways: 1) forming of anti-Ukrainian ideology; 2) creating organizational structures which must spread this ideology (political parties, associations, and even religious organizations); 3) searching supporters of this ideology among representatives of state authorities; 4) implementation of main provisions of ideology in state policy; 5) adoption of legislation corresponding to this policy.

This practice, according to the author, suggests that public policy is neutral notion. It doesn't mean that this policy is created and implemented for benefit of society. This qualitative characteristic can be used only for some kinds of public policy, when its aim really is provide interests of society.

Key words: public policy, subjects of public policy, external and internal subjects, policy of Russian Federation, conflicts in Ukraine, state security, ways reducing state security.

Події, що відбуваються на сході України, актуалізують питання про безпеку держави. Як і більшість сфер суспільного життя, безпека, в першу чергу, залежить від політики, яка існує в державі. Причому важливими є й державна політика в цій сфері, публічні висловлювання, діяльність політиків, громадських діячів, оскільки вони впливають на громадську думку і на політичні рішення органів державної влади. Все це охоплюється поняттям «публічна політика». Від діяльності суб'єктів публічної політики залежить доля багатьох інших людей, розвиток усього суспільства та міцність держави. Задля розуміння ситуації, яка склалася в Україні, недостатньо відокремленого розгляду теоретичних питань безпеки, політики, права – необхідні комплексні дослідження. Теорії необхідно підкріплювати практикою, а аналіз останньої дозволяє розробити адекватні що до реальності наукові рекомендації.

У зв'язку з тим, що міждисциплінарних досліджень у гуманітарних науках в Україні ще не так багато, огляд літератури здійснювався за двома темами – публічна політика та безпека держави. Основні підходи до поняття «публічна політика», а також напрями досліджень цього явища можна прослідкувати у публікаціях українських і зарубіжних вчених, які сформуvalи науково-навчальні осередки комплексного вивчення публічної політики. Зокрема, йдеться про публікації В. Тертички, С. Телешуна, О. Титаренка, С. Ситник, С. Вирового (кафедра державної політики та суспільного розвитку і кафедра політичної аналітики та прогнозування в Національній академії державного управління при Президентові України (м. Київ, Україна), Н. Беляєвої (кафедра публічної політики в Національному дослідницькому університеті «Вища школа економіки» (м. Москва, Російська Федерація), Дж. Капано (кафедра політичної науки в Болонському університеті (м. Болонья, Італія). Сучасні теоретичні напрацювання щодо поняття «безпека держави» містяться у дослідженнях І. Коржа та А. Кураса. Незважаючи на велику кількість публікацій щодо публічної політики та появу нових дисертаційних досліджень щодо політики у сфері безпеки, недослідженим залишається взаємовплив цих видів політики, а також результат їх реалізації. Метою цієї статті є з'ясувати як суб'єкти публічної політики можуть впливати на безпеку держави. Публічна політика є надзвичайно динамічним явищем у сучасному світі, а також має безліч особливостей в кожній країні. Безумовно, в межах однієї статті неможливо повністю розкрити нову проблематику, тому зосередимось на прикладах з політичного життя в Україні. Для досягнення мети необхідно дослідити поняття «публічна політика» та види її суб'єктів; з'ясувати перелік суб'єктів, які згідно з українським законодавством повинні виявляти та попереджувати загрози для національної безпеки; зазначити проблеми, які стали публічними причинами для конфліктів в Україні; проаналізувати публічні політичні висловлювання та правові акти, що містили загрози національній безпеці України; виокремити основні способи впливу суб'єктів публічної політики на зниження рівня безпеки держави.

В основу даної статті покладено існуючі у наукових дослідженнях «традиції» що до визначення публічної політики, виокремлені російським науковцем Н. Беляєвою у статті «Розвиток концепту публічної політики: увага «рушійним силам» і управляючим суб'єктам» [1]. Важливою для даного дослідження стала праця американського науковця Т. Дая «Основи державної політики» (в оригіналі – «Policy Analysis» [2], в якій автор аналізує публічну (державну) політику в різних сферах суспільного життя, в тому числі у сфері національної безпеки. Ширше подивитися на публічну політику, не лише як на державну, дозволяє праця «Європейська і північно-американська зміна політики: рушійні сили і динаміка» за редакцією італійського науковця Дж. Капано та канадського – М. Хоулета [3]. Для з'ясування перекладу та сутності англійського поняття «public policy» в Україні використано дослідження українського

науковця В. Тертички [4] та колективу авторів з Національної академії державного управління при Президентові України [5], а для розуміння поняття «безпека держави» – українського науковця І. Коржа [6] та українського науковця А. Кураса [7]. В основу аналізу публічної політики у певній сфері покладений підхід польського науковця А. Шпора щодо необхідності аналізу двох аспектів – політологічного і юридичного [8, с. 377-378]. Відповідно у дослідженні аналізуються виступи суб'єктів публічної політики, їх статті, які були офіційно оприлюднені ЗМІ, а також реалізація їх політичних ідей у змісті правових актів.

Англомовне поняття «public policy» зародилося і почало активно розвиватися в США у 70-х роках ХХ століття. Згодом воно набуло поширення й серед європейських дослідників, а після розпаду Радянського Союзу – у дослідженнях науковців нових незалежних держав. Російський науковець Н. Беляєва ґрунтовно аналізує розуміння даного поняття науковцями з різних країн і зазначає, що існує декілька традицій дослідження публічної політики, а саме: «американська», «європейська» та «глобальна». В «американській» традиції публічна політика – це дії держави, в «європейській» – це не тільки вироблення і реалізація управлінських рішень державою, а й демократична участь різних груп інтересів, державних і недержавних політичних акторів в політико-управлінському процесі, досягнення комплексного бачення соціальної проблеми з дотриманням процедур узгодження інтересів перед безпосередніми діями уряду. В «глобальній» традиції публічну політику розуміють як «спільне управління». Остання розвивається в практиці міжнародних, наднаціональних інститутів, зокрема таких як Рада Європи і Європейський Союз. Н. Беляєва визначає, що найбільш суттєвим критерієм, за яким відрізняються ці традиції, є ставлення до основного актора в публічній сфері («стратегічно керуючого суб'єкта»). На її думку, в «американській» традиції таким суб'єктом є публічна влада (держава), в «європейській» – основного актора немає, всі суб'єкти публічної політики визнаються рівними учасниками вироблення рішень, що приймаються. В межах «глобальної» традиції фокус уваги взагалі відходить від акторів і зосереджується на процедурах, механізмах, способах узгодження інтересів [1, с. 79-80].

Фактичне ототожнення публічної і державної політики в американській традиції підтверджує визначення американського науковця Т. Дая, який зазначає, що державна політика (в англійській версії «public policy») – це все, що органи державного управління обирають робити або не робити [2, с. 19]. Він зазначає, що для аналізу політики важливо знати мету, яка є основною в певній програмі чи діяльності, але оскільки ми не завжди її знаємо, то необхідно аналізувати вплив політики на суспільне життя. «Те, що говорять органи державного управління, так само важливе, як і те, що вони роблять» [2, с. 439].

Польський науковець М. Венцлік також вважає, що основним суб'єктом, який формує публічну політику, є уряд. Вона наводить класифікацію, відповідно до якої всі суб'єкти поділяються на внутрішні та зовнішні. До внутрішніх відносяться ті, хто безпосередньо формує публічну політику в державі, а це публічна адміністрація, яка включає адміністрацію урядову і місцевого самоврядування, політичний і урядовий апарати, а також парламент і в деяких випадках суди. До зовнішніх суб'єктів – ті, які не приймають рішень, але їх думки можуть впливати на формування публічної політики. До них зараховуються громадські організації, лобісти, профспілки, об'єднання працевлаштувачів, політичні партії, ЗМІ тощо [9].

Польський науковець А. Шпор розуміє публічну політику як публічну мету і програму діяльності, що веде до її досягнення. Він вважає, що аналіз способів формування публічної політики повинен включати як мінімум два аспекти: політологічний та юридичний. Перший включає аналіз мови публічної політики, тобто політичних текстів і висловлювань

суб'єктів публічної політики. Другий – аналіз правових актів політики у певній сфері, в тому числі нормативні акти, програмні документи органів виконавчої влади [8, с. 377-378].

Італійський науковець Дж. Капано та канадський М. Хоулет зазначають, що публічна політика не є однозначним терміном. Він може мати багато інтерпретацій, оскільки публічна політика потенційно є більш широкою і невловимою, ніж інші сфери політичної науки [3, с. 1]. До публічної політики вони включають значення двох англійських термінів – «policy» і «politics», вважаючи, що це умовний поділ політики, види якої часто важко чітко відокремити. Тобто, публічна політика – це і державна політика, і політична боротьба за владу. Це явище, на їх думку, потребує пояснення дуже багатьох соціальних і політичних чинників, які постійно змінюються і впливають на зміст поняття, яке створюється дослідниками, а також політичними акторами.

В українських наукових дослідженнях існує декілька варіантів перекладу англійського слова «public», зокрема, державна, публічна, громадська, суспільна. Український науковець В. Тертичка вважає, що, виходячи із контексту і змістовних особливостей англійського поняття «public policy», його доцільніше перекладати як «державна політика». Як компромісний варіант науковець допускає використання поняття «суспільна політика», яку він розуміє як курс дій (або утримання від дій – бездія), обраний органами влади для розв'язання певної суспільної проблеми або сукупності взаємопов'язаних проблем, що ґрунтуються на суспільних цінностях і впливають на життя суспільства [4, с. 36-37]. Фактично, В. Тертичка підтримує «американську» традицію у розумінні поняття «public policy».

Колектив науковців Національної академії державного управління при Президенті України використовує поняття «публічна політика» і зазначає, що це форма політичного процесу, який реалізується в публічному просторі, підтримується інформаційно-комунікаційними ресурсами та представлений комплексом прозорих вертикальних та горизонтальних взаємодій його учасників. Суб'єктами публічної політики науковці визначають тих, хто може публічно артикулювати власні інтереси. На їх думку, діяльність громадських організацій як суб'єктів публічної політики проявляється в артикуляції й агрегації інтересів соціальних груп; в орієнтації органів влади на вирішення суспільно-значимих проблем; у формуванні громадської думки з актуальних питань, у посередництві між громадянами і владою [5, с. 5-6].

Розглянувши визначення поняття «публічна політика», в яких акцент робиться на суб'єктах публічної політики, видається, що для України, в якій ще немає стабільної демократії, це поняття не варто ототожнювати лише з державною політикою («американська» традиція), прийнятнішою є «європейська» традиція, згідно якої до суб'єктів публічної політики ми будемо зараховувати представників і державної влади, і громадянського суспільства, які ведуть активну політичну діяльність та мають вплив на громадську думку.

Тепер проаналізуємо ситуацію, яка склалася в сфері безпеки України, зокрема, які суб'єкти та в який спосіб вплинули на зниження рівня національної безпеки України. Одним із таких суб'єктів на сьогодні вважається влада Російської Федерації. Наприклад, про політику В. Путіна стосовно російськомовного населення, яке живе у бувших країнах Радянського Союзу, можна дізнатися з його виступу на 101 засіданні Бергдорфського форуму в 1994 році, що проходив у Санкт-Петербурзі. В. Путін, тоді ще як заступник мера міста А. Собчака, у своєму виступі говорив, що 25 млн. осіб російськомовної меншини після розпаду Радянського Союзу раптом опинилися на території інших країн. На його думку, ці люди частково живуть тепер на територіях, які історично належали Росії, як,

наприклад, Крим чи Північний Казахстан, і заради збереження загального миру Росія відмовилася від них. Він зазначив, що росіяни у нових незалежних державах не повинні зазнавати ніякої дискримінації і їм необхідно надавати подвійне громадянство [10, с. 7]. З одного боку, видається, що це державницький підхід молодого політика, який турбується про долю росіян. Однак, з іншого боку, йдеться не про росіян, а про російськомовних осіб. Зважаючи на політику Радянського Союзу, багато осіб розмовляли російською мовою, але за національністю вони не були росіянами. А в даному випадку В. Путін ототожнив осіб, які за етнічним походженням є росіянами та тих, які розмовляють російською мовою.

Ці слова молодого політика є маловідомими, тому їх вплив на громадську думку був мінімальним. Однак ці висловлювання свідчать про політичну позицію особи, яка стала Президентом РФ, має великий вплив на думку громадян цієї країни, а також на політиків інших країн. Зокрема, на саміті НАТО в Бухаресті 4 квітня 2008 року В. Путін поширив думку, що в Україні одну третину населення становлять етнічні росіяни. Посилаючись начебто на офіційний перепис, він зазначив, що із сорока п'яти мільйонів осіб – 17 мільйонів росіяни. Далі він зазначив, що є регіони, де повністю проживає тільки російське населення, зокрема в Криму. «Дев'яносто процентів – це росіяни. Україна взагалі складна дуже держава. Україна, у тому вигляді, в якому вона сьогодні існує, була створена за радянських часів. Вона отримала території від Польщі – після Другої світової війни, від Чехословаччини, від Румунії – і зараз ще не всі вирішені прикордонні проблеми на Чорному морі з Румунією. Від Росії величезні території вона отримала на сході й на півдні країни. Це складне державне утворення. І якщо ще внести туди натівську проблематику, інші проблеми, це взагалі може поставити на межу існування саму державність ... я хочу, щоб усі ми, коли вирішуємо питання такого роду, розуміли, що і у нас також там є свої інтереси. Ну, сімнадцять мільйонів росіян на Україні живе. Хто нам може сказати, що у нас там немає ніяких інтересів? Південь, схід України повністю, там тільки одні росіяни» [11].

Цікаво, що, згідно Всеукраїнського перепису населення 2001 року, який очевидно мав на увазі В. Путін (попередній був проведений у 1989 році), росіяни становили 8,3 мільйони, а це 17,3% від усього населення. І це зовсім не третя частина населення, і навіть не п'ята. Очевидно, що В. Путін знову рахував не росіян, а осіб, які російську мову вважали рідною. А таких, згідно перепису – 29,6% населення. Російську мову назвали рідною 95,9% росіян (загальна кількість – 8334,1 тис. осіб), а також 14,8% українців (заг. кіл. – 37541,7 тис. осіб), 62,5% білорусів (заг. кіл. – 275,8 тис. осіб), 17,6% молдаван (заг. кіл. – 258,6 тис. осіб), 6,1% кримських татар (заг. кіл. – 248,2 тис. осіб), 30,3% болгар (заг. кіл. – 204,6 тис. осіб), 1,0% угорців (заг. кіл. – 156,6 тис. осіб), 1,5% румун (заг. кіл. – 151,0 тис. осіб), 15,6% поляків (заг. кіл. – 144,1 тис. осіб), 83% євреїв (заг. кіл. – 103,6 тис. осіб) та ін. [12]. То кого збирався захищати В. Путін, та які у Росії інтереси щодо цих осіб?

Крім суб'єкта публічної політики, який представляв державну політику сусідньої країни, ідею захисту російськомовного населення і відстоювання російських інтересів в Україні підтримували представники російських націоналістичних партій та організацій. Зокрема, на сайті російської газети «Братя славяне» ще у 1999 році була розміщена стаття – «Конфедералізація України». У статті зазначається, що економічний розвиток Росії є незадовільним, бо ще за Радянського Союзу всі сусідні країни збагачувалися за рахунок Росії, а особливо Україна. 70% підприємств, які радянська влада розмістила в Україні повинні були бути в Росії, яка мала джерела сировини та ринки збуту. Натомість ці підприємства збагачують економіку України та ще й використовують для цього дешевий російський газ. «Створений за рахунок розкрадання Росії український економічний монстр повинен або підкоритися Росії, або бути нею зруйнований». Єдиним правильним

шляхом для Росії називається політика звільнення від західної колоніальної залежності «братських» держав, в першу чергу – України. Росіяни, які проживають на території інших держав повинні об'єднатися і захищати інтереси Росії. «На Україні надзвичайно гостро стоїть питання створення проросійської партії, яка ставила б собі за мету повернення Росії впливу, втраченого за роки радянської влади в Україні. Для цього необхідно створення федеративного державного устрою в Україні, осередками якого були б області, а також створення автономій на всіх землях, завойованих і освоєних Росією. До них відносяться Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Дніпропетровська, Харківська, Донецька, Луганська області». Необхідно останні дві об'єднати в автономну республіку Донбас, а також домагатися створення повноцінної автономії у Республіці Крим» [13].

Далі розписано як ці області повинні розпоряджатися своїми бюджетами. Серед іншого, обов'язковими умовами їх функціонування мають бути передані Росії контрольні пакети акцій підприємств, які раніше мали економічні відносини з Росією, також знижені податки на сільськогосподарську продукцію, при умові її продажу Росії, знижені ціни на туристичні путівки, а при необхідності надання пільг для російських громадян, надання російській мові статусу державної.

Суб'єкти російської публічної політики розповсюджували таку інтерпретацію української державності у російському суспільстві, у міжнародних співтовариствах, а також шукали способів нав'язати потрібні їм ідеї в середовищі українського суспільства. Стаття про конфедералізацію України, за твердженням українського науковця М. Кармазіної, у тому ж таки 1999 році була розміщена на інтернет-сторінках «Слов'янської партії» [14, с. 24]. Тобто партія, яка була зареєстрована і діяла на території України, поширила статтю, в якій містилися заклики до порушення суверенітету та територіальної цілісності України. М. Кармазіна відзначає, що політичні партії, які представляли російський націоналізм, почали реєструватися в Україні, починаючи з 1993 року. До таких, на її думку, належать, Конституційно-демократична партія (1993 р., з 2005 р. – партія «Віче»), партія «Громадянський конгрес України» (1993 р., з 1998 р. – «Слов'янська партія»), Комуністична партія України (1993 р.), Партія слов'янської єдності України (1993 р.), Міжрегіональний блок реформ (1994 р.), Партія комуністів (більшовиків) України (1994 р.), Прогресивна соціалістична партія України (1996 р.), Комуністична партія (трудящих) (1999 р.), Комуністична партія України (оновлена) (2000 р.), Комуністична партія робітників і селян (2001 р.). Окремо виділено партії, для яких основними були слов'янофільські ідеї. До них зараховано партію «Русько-український Союз» (зареєстрована у 1998 році, з 2009 р. – назва ПАРТІЯ «РУСЬ»), партія «Русь єдина» (1999 р., з 2003 року назва «Держава»), «Єдина Київська Русь» (1999 р.), «Ліберально-демократичні реформи» (2000 р., майже одразу перейменована на партію «Світло зі Сходу», а з 2002 політична партія «ЗУБР»), «За Русь єдину» (2001 р., з 2002 р. «Руський блок») [14, с. 23-24].

Партії, як суб'єкти публічної політики, що офіційно діяли, а деякі діють до сьогодні на території нашої держави, поширювали антиукраїнські ідеї, а деякі публічно закликали до порушення суверенітету та територіальної цілісності України. А це вже питання, які стосуються безпеки держави (державної безпеки)¹ чи навіть політичної безпеки. Український науковець А. Курас зазначає, що інколи державну безпеку ототожнюють

«...державна безпека – це збалансований стан функціонування держави, як політичного інституту влади, який досягається шляхом прогнозування, попередження, виявлення та мінімізації негативного впливу існуючих і ймовірних загроз основним ознакам держави (насамперед, інститутам державної влади, територіальній цілісності, суверенітету, грошово-кредитній та податковій системам) та дозволяє державі ефективно реалізовувати своє соціальне призначення щодо забезпечення подальшого розвитку особи (громадянина), суспільства та держави» [6, с. 74].

із політичною, але зміст останньої є ширшим. На його думку, «політична безпека, як центральний елемент національної безпеки, означає безпеку всього політичного життя, захищеність прав і свобод громадян, політичних партій, громадсько-політичних об'єднань, рухів, цілісності та незалежності держави від політичної сваволі й екстремізму всередині держави, політичного тиску та агресивних спрямувань на міжнародній арені [7, с. 336].

Виникає логічне запитання: а які суб'єкти повинні захищати безпеку України? Відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки України», суб'єктами її забезпечення є: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, Національний банк України, суди загальної юрисдикції, прокуратура України, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування, Збройні Сили України, Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України, Державна прикордонна служба України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України, органи і підрозділи цивільного захисту, громадяни України та об'єднання громадян (ст. 4). З 2015 року до цього переліку додано і Національне антикорупційне бюро України.

Серед основних функцій суб'єктів забезпечення національної безпеки України знаходиться «постійний моніторинг впливу на національну безпеку процесів, що відбуваються в політичній, соціальній, економічній, екологічній, науково-технологічній, інформаційній, воєнній та інших сферах, релігійному середовищі, міжетнічних стосунках; прогнозування змін, що відбуваються в них, та потенційних загроз національній безпеці» [15]. Науковці, а також різноманітні громадські організації, які також є суб'єктами забезпечення національної безпеки, неодноразово звертали увагу влади, що в Україні як багатоетнічній та поліконфесійній країні повинна бути виважена державна політика, особливо в етнічних, мовних та релігійних питаннях. Натомість представники влади, які, в першу чергу, повинні були запобігати порушенням основ національної безпеки, нерідко самі розпалювали етнічні, мовні та релігійні конфлікти та проводили відверто антиукраїнську політику. Поширення в українському суспільстві набули ідеї суб'єкта публічної політики, який ще й став суб'єктом державної політики України – Д. Табачника. В статті «От Риббентропа до майдана», опублікованій 24 вересня 2009 року в російській газеті «Известия», автор відверто налаштовує громадян східних областей проти західних. Зокрема, він пише, що «галичани не мають нічого спільного з народом Великої України ні в ментальному, ні в конфесійному, ні в лінгвістичному, ні в політичному плані. У нас різні вороги і різні союзники... приєднання Галичини до Української Радянської Соціалістичної Республіки об'єднало в одному адміністративному, а потім і державному формуванні два різних народи – цивілізаційних опоненти ... останні двадцять років співіснування українців і галичан показали, що держава, споруджена на насильно нав'язуваних галиційських ідеологемах і чужих для українців цінностях, які не поділяє більшість населення, стає нежиттєздатною. Останні п'ять років галиційського засилля так близько підвели державу до межі, за якою крах, розпад, громадянський конфлікт, що галичани повинні бути самі зацікавлені покинути якщо не Україну, то по крайній мірі її владні інститути» [16]. Це тільки частина висловлювань Д. Табачника, в яких прослідковується розпалювання міжетнічної ворожнечі. Звернення громадського активіста О. Северина до Служби безпеки України та Голови Комітету Верховної Ради України з питань Регламенту, депутатської етики та забезпечення діяльності Верховної Ради України О. Єфремова щодо виявлення ознак дискримінації та посягання на територіальну

цілісність і недоторканність України у висловлюваннях народного депутата України Д. Табачника [17] не дали жодних результатів. Більше того, цю особу у 2010 році було призначено на посаду міністра освіти і науки в уряді М. Азарова.

Щодо мовного питання, то тут представники влади не обмежилися лише висловлюваннями, а й вирішили забезпечити «російські інтереси» (точніше інтереси влади Російської Федерації) відповідним законодавством. У 2012 році був прийнятий Закон України «Про засади державної мовної політики» від 03.07.2012 р. № 5029-VI (ініціатори законопроекту С. Ківалов та В. Колесніченко) [18]. У законі вводиться поняття регіональна мова, яка може використовуватися на певній території, де кількість осіб – носіїв регіональної мови становить 10%, а в деяких випадках за рішенням місцевої ради і менше 10%. Таким чином готувалося правове поле для запровадження на певних територіях російської мови. Передбачалося створення можливості для використання регіональної мови у діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування та в судочинстві, в той час як Конституція України визнавала єдиною державною мовою українську. 22 лютого 2014 року Верховна Рада України скасувала цей закон.

Однак у червні 2014 року народні депутати зареєстрували наступний законопроект «Про офіційний статус російської мови в Україні» від 04.06.2014 р. №4008а (ініціатори законопроекту С. Ківалов та С. Фабрикант) [19]. Фактично в цьому законопроекті йдеться про російську мову як другу державну. Відповідно до положень законопроекту, всі суб'єкти публічного права повинні знати і застосовувати російську мову в правовідносинах і спілкуванні. Однією з вимог до претендентів на державну службу чи посаду в органах місцевого самоврядування було вільне володіння російською мовою. Представники титульного етносу, які виростили в незалежній Україні і не вивчали російську мову в школі, університетах, у випадку прийняття такого закону не могли б претендувати на посади в органах державної влади та місцевого самоврядування. Такі відверто дискримінаційні норми розробили «представники інтересів українського народу», які формували державну політику України. А фактично була спроба реалізувати політику влади сусідньої держави.

У сфері релігійних відносин також прослідковується відстоювання російських інтересів представниками державної влади. У 2010 році Президент України В. Янукович ліквідував Державний комітет України у справах національностей та релігій, а його окремі функції передав Міністерству культури України і Міністерству юстиції України. У 2012 році були внесені зміни до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо реєстрації релігійних організацій. Нові норми ускладнили процедуру реєстрації, оскільки нечітко визначили порядок реєстрації, збільшили кількість контролюючих органів, не визначили форми контролю. Узагальнені формулювання давали багато можливостей органам центральної та місцевої влади втручатися у діяльність релігійних громад. Це викликало багато критики і відкритий лист Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до Президента України з вимогою скасувати зміни. Президент Української асоціації релігійної свободи В. Єленський стверджує, що з 2010 року соціологічні дослідження почали фіксувати напругу на релігійному ґрунті в Україні. Збільшилася кількість скарг на тиск з боку місцевих органів влади на релігійні громади та окремих віруючих. За словами В. Єленського, вони фіксували факти преференцій щодо однієї церкви й ігнорування – до інших церков [20]. У доповіді правозахисних організацій про права людини 2013 року конкретно вказувалося, що у 2012-2013 роках центральна влада надавала певні преференції Українській православної церкві Московського патріархату (УПЦ МП),

зокрема, у питаннях передачі в оренду приміщень, виділення коштів із державного бюджету на реставрацію релігійних споруд, що знаходяться у користуванні цієї церкви та інших діяч на її підтримку [21, с. 151–169.]. Також представники УПЦ (МП) заявляли, що їх церква повинна мати особливий юридичний статус.

Метою такої політики не були інтереси українського суспільства, і навіть не росіян чи російськомовних осіб, а інтереси певної групи осіб, які хотіли мати необмежену владу і нові можливості для збагачення. З огляду на таку практику, можна стверджувати, що публічна політика є нейтральним поняттям, у визначенні якого не варто вказувати, що це політика, сформована і здійснювана на благо суспільства. Цю якісну характеристику можна вживати лише для позначення конкретної політики у певній сфері, коли аналіз доводить, що метою діяльності суб'єктів публічної політики були суспільні інтереси. На сьогодні першочерговим завданням є визначення персональної відповідальності суб'єктів публічної політики за конкретні висловлювання і діяльність, які суперечать національним інтересам України, а також суб'єктів, які повинні виявляти та запобігати порушенням основ національної безпеки України.

Таким чином, проаналізувавши теоретичні напрацювання щодо публічної політики, а також вплив політичних ідей суб'єктів публічної політики на безпеку держави, можемо зробити наступні висновки.

Розуміння англійського поняття «public policy» багато в чому залежить від перекладу на інші мови слів «public» та «policy» та від значень, які у них вкладають. Одні науковці ототожнюють публічну політику з державною, другі вважають, що це суспільна політика (у значенні політика спрямована на захист суспільних інтересів), треті – асоціюють її із прозорою політикою, а четверті вважають, що це висловлювання і діяльність політиків, які були оприлюднені (стали публічними). Дослідження визначень цього поняття різними науковцями з різних країн показує, що його розуміння також залежить від наукових інтересів дослідника. Наприклад, фахівці у сфері державного управління та адміністративного права, як правило, публічну політику ототожнюють із державною, а тому розуміють її як програму та діяльність органів державної влади. Натомість, політологи розглядають публічну політику широко – як політику (програму, діяльність, боротьбу за владу) різних політичних суб'єктів, оприлюднені ідеї яких за певних умов можуть стати частиною державної політики.

Аналіз практики формування публічної політики в Україні із використанням політологічного підходу до цього явища, дозволяє стверджувати, що публічна політика – це цілеспрямована діяльність активних представників державної влади і громадсько-політичних сил, які мають чітко виражену мету і для її досягнення поширюють свої ідеї у суспільстві, а також намагаються їх реалізувати за допомогою створення відповідного законодавства. Тобто, в межах трьох традицій розуміння поняття «публічна політика» – «американської», «європейської» та «глобальної» (зазначених Н. Беляєвою) – у наведеному визначенні поєднано дві останні традиції. Особливістю публічної політики в Україні є те, що у нашій державі досі відбуваються трансформаційні процеси у багатьох сферах одночасно. Відповідно, політику розвитку цих сфер формують не лише представники державної влади, а й багато інших активних політичних та громадських суб'єктів («європейська» традиція). Для них немає усталених механізмів, за допомогою яких ця політика могла б реалізуватися, тому йде пошук узгодження інтересів, певною мірою «спільне управління» («глобальна» традиція).

На основі територіального критерію суб'єктів публічної політики можна поділити на зовнішніх (представники влади іншої держави (держав) та іноземні політичні й громадські сили) та внутрішніх (представники державної влади та політичні й

громадські сили однієї держави (або одного політичного союзу). Вплив і зовнішніх, і внутрішніх суб'єктів публічної політики на безпеку України був достатньо потужним. Це була цілеспрямована та організована діяльність, яка велася одразу по декількох напрямках з використанням різноманітних способів: 1) формування антиукраїнської ідеології; 2) створення організаційних структур, які будуть поширювати цю ідеологію (політичних партій, об'єднань, і навіть релігійних організацій); 3) пошук прибічників цієї ідеології серед представників державної влади; 4) втілення основних положень ідеології у державній політиці; 5) прийняття відповідного цієї політиці законодавства.

Зважаючи на вплив, який суб'єкти публічної політики здійснюють на ситуацію у сфері безпеки, подальших наукових досліджень потребує відповідність діяльності суб'єктів публічної політики інтересам суспільства, держави.

1. *Беляева Н.* Развитие концепта публичной политики: внимание «движущим силам» и управляющим субъектам / Н. Ю. Беляева // Полис (Политические исследования). – 2011. – № 3. – С. 72–87.

2. *Дай Т.* Основи державної політики / Р. Томас Дай ; [пер. з англ. Г. Є. Краснокутського ; наук. ред. З. В. Балабаєва]. – Одеса : АО Бахва, 2005. – 468 с.

3. *European and North American Policy Change: drivers and dynamics* / [edited by G. Capano and M. Howlett]. – Routledge/ECPR Studies in European Political Science, 2009. – 264 p.

4. *Тертичка В.* Суспільна політика і політологія (Public policy & Political Science) [Електронний ресурс] / В. Тертичка // Понятійно-категоріальний апарат публічного управління : матеріали Методологічного семінару у форматі відео конф., 31 березня 2010 р. / за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, Ю. П. Сурміна, В. П. Трощинського ; передмова Ю. В. Ковбасюка. – К. : НАДУ, 2010. – С. 27–37. – Режим доступу :

http://www.academy.gov.ua//NMKD/library_nadu/Monografiy/d3600ef1-c87f-4c3a-8d31-90c5a5a2d926.pdf.

5. *Публічна політика та управління* : наук. розробка / [авт. кол.: С. О. Телешун, О. Р. Титаренко, С. В. Ситник, С. І. Вировий]. – К. : НАДУ, 2010. – 36 с.

6. *Корж І.* Державна безпека: методологічні підходи до системи складових поняття / І. Ф. Корж // Правова інформатика. – 2012. – № 4 (36). – С. 69–75.

7. *Курас А.* До питання про наукове визначення поняття «безпека» / А. І. Курас // Держава і право : зб. наук. праць. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. – Вип. 66. – С. 331–338.

8. *Szpor A.* «Polityka publiczna» jako pojęcie-narzędzie prawa administracyjnego / Szpor Andrzej // Prawo a polityka : materiały z konferencji Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, która odbyła się 24 lutego 2006 roku. – LIBER, 2007. – S. 359–382.

9. *Wenclik M.* Podstawowe założenia polityki publicznej – zagadnienia wprowadzające [Електронний ресурс] / Małgorzata Wenclik // Publikacji Fundacji Centrum Inicjatyw na Rzecz Społeczeństwa. – Режим доступу :

<http://www.fundacjaforcis.pl/index.php/publikacje/>.

10. *Рар А.* Владимир Путин. «Немец» в Кремле / А. Рар. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 320 с. – (Серия: «Досье»).

11. *Выступление Владимира Путина на саммите НАТО (Бухарест, 04 апреля 2008 года)* [Електронний ресурс] // УНІАН. – 2008. – 18 апреля. – 10:05. – Режим доступу :

<http://www.unian.net/politics/110868-vyistuplenie-vladimira-putina-na-sammite-nato-buharest-4-aprelya-2008-goda.html>.

12. *Всеукраїнський перепис населення 2001 року* [Електронний ресурс] // Сайт Державного комітету статистики України. – Режим доступу :

<http://2001.ukrcensus.gov.ua>.

13. *Конфедерализация Украины* [Електронний ресурс] // Братя – славяне. – 1999. – № 15. – 12 декабря. – Режим доступу :

<http://bratyaaslaviane.narod.ru/1999/i15-6-r.html>.

14. *Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.)* : Енциклопедичний довідник / [за ред. М. Кармазіної]. – К. : ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 588 с.
15. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. № 964-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.
16. Табачник Д. От Риббентропа до майдана [Електронний ресурс] / Д. Табачник // Известия. – 2009. – 24 септемб. – Режим доступу :
<http://www.izvestia.ru/politic/article3133320/>.
17. Северин О. Два листи про одного Табачника [Електронний ресурс] / Олександр Северин. – Режим доступу :
<http://maidan.org.ua/static/mai/1253783401.html>.
18. Закон України «Про засади державної мовної політики» від 03 липня 2012 р. № 5029-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>.
19. Проект закону «Про офіційний статус російської мови в Україні» від 04 червня 2014 р. № 4008а [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51200
20. Українська асоціація релігійної свободи заявила про погіршення ситуації в релігійній сфері після приходу до влади Віктора Януковича [Електронний ресурс] // RISU. Державно-конфесійні стосунки. – 2011. – 09 лютого. – Режим доступу :
http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/40590/.
21. *Права людини в Україні – 2013* : доповідь правозахисних організацій / [за ред. Є. Ю. Захарова]. – Харків : Права людини, 2014. – 456 с. – (Українська Гельсінська спілка з прав людини).

Сергій Рудницький

Житомирський державний університет імені Івана Франка

ПОНЯТТЯ «ПОЛІТИЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ» В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Sergiy Rudnytsky. The concept of «political representation» in Ukrainian political science discourse.

The term «representation» in Ukrainian political science and social philosophy is used only in relation to interest (interest representation means their presentation) and is one of the stages of its development. This concept occupies important place and has a long history of use in West political science. The term «representation» was already used in Roman law, in scientific discourse; it appeared in the writings of medieval theologians. Marsilius of Padua proposed the conception of people whose political representatives and executor of their will serve the elected officials. French thinkers Jean-Jacques Rousseau and Charles-Louis Montesquieu examined the representation in the context of popular sovereignty. The theory of political representation is developed with the beginning of the distribution in Europe of representative form of government, during the French Revolution.

In the western scientific tradition classical representation is understood as a group of people chosen by elections, acting on behalf of another group (primarily people but also the territorial or ethnic community) institutionalized in government. The most common understanding of political representation is the parliament, but often political representation is understood as the electoral process.

Meaningful side of the concept is ambiguous in various sciences, and even within a single scientific discipline. When defining the meaning of «political representation» competence approach is used, according to which representation is treated as a legal jurisdiction that allows the state to make a decision. Representation can also be understood as the right to unilateral government. Within the so-called sociological approach attention is paid not only to the chosen way of representative, but to the similarity of the representative to represent.

The relationship between the representative and represented is constitutive feature of representation. The main mechanism of coordination and the will of the sovereign representative of the elections is a subsidiary of the institutions that articulate public opinion, especially political parties.

Thus, the concept of «political representation» can be understood as a political institution that provides representation of a group of people (especially parliament); a state in which representative reflects the composition of society (a representative); compliance action representative expectations represented (legitimacy). The concept can also be understood as a process of obtaining right of representation, and the process of presenting someone in the political sphere.

Choosing between existing interpretations of concepts we can make our own based on the Ukrainian scenario and interpret it as the phenomenon of presenting the subject in the political sphere. Political representation should also be understood as a principle of representation one entity by another entity, between which there is a connection with the direct absence represented in the political sphere.

The author proposes to move away from the classical Western understanding of representative only as a representative body presenting the sovereign and proposes to include in the range of political representatives of all subjects receiving the mandate for representation of society or groups.

The author believes that the subject of the representation is not only the people but also a smaller social group - ethnic, demographic or territorial, an individual can be represented in the political sphere. The scope (volume) of the subject representation can also vary; it can be understood wider concerning the political system, or narrower – concerning the part of political system: state, part of the state (Parliament), executive body.

The nature and type of connection between the represented and representatives, mechanism of its coordination; method of representation mandate, and other phenomena related to political representation, depend on the nature of democracy. Acts of political representation relationship with the model of a political system that outlines the structure of institutions engaged in political representation sets the ratio between them regarding the scope of representation.

Key words: political representation, representation of, representativeness, legitimacy, representation mandate, authorization representative.

Багато понять, що використовуються для теоретичного пояснення явищ і процесів сучасного суспільно-політичного життя в Україні, таких, наприклад, як мандат, демократія, представлення інтересів суспільних груп, виступають відокремлено, хоча є поняття, застосування якого дозволить пов'язати їх (і багато інших) в рамках одного підходу, розглянути явища і процеси, що відбуваються у політичній сфері, в одній теоретичній площині.

Таким поняттям, на думку автора, може стати «політична репрезентація». Поштовхом до зацікавлення ним стала польсько-українська наукова конференція «Громадянська участь у суспільному, публічному і політичному житті в Польщі та в Україні в період системної трансформації» у Кракові 27 листопада 2014 р., на якій автор представив доповідь на тему репрезентації польської національної меншини в політичній сфері України. Більш ґрунтовно дане поняття було розглянуто у процесі підготовки гасла «політична репрезентація» до енциклопедичного словника-довідника «Новітня політична лексика: неологізми, okazionalizmi та інші новотвори», який видано у 2015 році у Львові [1, с. 338-339]

Виявилось, що в українській політології і соціальній філософії поняття «репрезентація» використовується лише по відношенню до інтересів (репрезентація інтересів означає їх представлення і є одним з етапів їх розвитку [2]), зрідка говориться про репрезентаційний процес (процес представлення)[3], причому в українській політології, соціальній філософії, економіці – науках, які розробляють проблематику інтересів, лише частина авторів вживає окреслення «репрезентація інтересів» по відношенню до однієї зі стадій їх розвитку [4, с. 94; 5, с. 18; 6, с. 24; 7, с. 183], а багато науковців, що розглядають інтереси, не вживають цього поняття взагалі [8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18].

Звернення до іншомовних джерел дозволило ствердити, що поняття «репрезентація» займає в політичній науці на Заході важливе місце – його використовували зокрема американські [19; 20; 21; 22; 23], німецькі [24], французькі [25; 26; 27] і польські науковці [28; 29; 30; 31; 32; 33]. Про актуальність проблеми у Польщі свідчить вихід у 2013 році у Варшавському університеті окремої збірки, присвяченої політичній репрезентації [34], а також переклади на польську праць з даної тематики [35]. Варто відзначити, що тематика політичної репрезентації в польській науковій традиції була присутня набагато раніше, ніж Польща стала демократичною країною і, відповідно, відбулися зміни дослідницької парадигми – тематика політичної репрезентації була представлена в працях науковців ПНР (див. зокрема роботи М. Соболевського[28] і В. Забельського [29]).

З огляду на вищезазначене, спорадичне і обмежене до певного контексту використання поняття «політична репрезентація» в українській політичній науці не може не привертати дослідницької уваги, адже українська наука увібрала в себе багато положень західної політології. Саме тому метою даної статті є аналіз використання поняття «політична репрезентація» у науковому дискурсі, виявлення його змістовного наповнення і можливостей його застосування в українській політології.

Репрезентація (з лат. *repraesentatio* – представлення) в широкому розумінні – означає представлення чогось чи когось у чомусь (краєвиду у свідомості; особи – іншою особою у суді; особи чи суспільної групи – іншою особою чи групою в політичній системі). Ознаками репрезентації є наявність двох суб'єктів (репрезентованого і репрезентанта) і зв'язок між ними, а особливістю є одночасно і відсутність репрезентованого у даній сфері (безпосередньо), і присутність у ній (через репрезентанта). На думку польського дослідника Я. Шиманка, в основі терміну виступає значення заміни, заміщення когось чи чогось по відношенню до третьої сторони [33, с. 224]. Відповідно, під політичною репрезентацією

можна було б розуміти репрезентацію особи чи суспільної групи у політичній сфері, але ознайомлення з науковими джерелами свідчить, що розуміння, яке склалося у західному науковому дискурсі, цьому не відповідає, що й викликає потребу розгляду використання і встановлення змістовного наповнення поняття «політична репрезентація».

Термін «репрезентація» вживався вже у римському праві, в науковому дискурсі він виступав у працях середньовічних теологів (Бог-син репрезентує Бога-отця) [36, с. III-IV]. Вважається, що теорію політичної репрезентації почав розробляти Марсилій Падуанський, який висунув концепцію народу, політичними репрезентантами якого і виконавцями його волі виступають виборні урядовці [36, с. III-IV].

Пізніше теорію репрезентації розвинув Т. Гобс, який спирався, зокрема, на римське розуміння відігравання ролі у театрі, правове трактування репрезентації як можливості представлення когось у суді, а також розуміння групи як цілого. Проблеми репрезентації розглядали французькі мислителі Ж.-Ж. Руссо і Ш.-Луї Монтеск'є у контексті суверенітету народу, його представлення у політичній системі, поділу гілок влади. Явище репрезентації досліджували також Е. Берк і Дж. Медісон [36, с. III-IV]. Грунтовного розвитку теорія політичної репрезентації дістала у період Великої французької революції, з початком розповсюдження в Європі представницької форми правління. Вважається, що саме з того часу термін почав вживатися у західній суспільно-політичній думці у сучасному його значенні [36, с. III-IV; 33, с. 223].

У політичній науці на Заході поняття політичної репрезентації почало активно розроблятися з 60-х років ХХ ст., що пов'язують із працею А. Піткін «Політична репрезентація» [37], яку як знакову називають сучасні дослідники даної теми [35; 33]. Принагідно варто вказати на факт, що тематиці політичної репрезентації були присвячені роботи Г. Лейбхольца (1929 р.) [24], Ж. Файрлі (1940 р.) [19], М. Соболевського (1962 р.) [28], М. Прело (1963 р.) [25].

Якщо говорити про польську наукову традицію у цій галузі, то проблему політичної репрезентації розробляли насамперед представники правових наук, які розглядали питання представницьких інститутів і пов'язані з ними проблеми (виборчі системи, виборче право, політичні партії, представницька влада, демократія), застосовуючи насамперед формально-правовий підхід. Пізніше питанням політичної репрезентації почали цікавитися представники суспільних наук, насамперед тих, що використовували емпіричні методи дослідження [36, с. I]. Після 1988 року у Польщі проблематика політичної репрезентації розглядалася у контексті проблем електоральної поведінки, впливу переконань на вибори, ролі і значення у виборчому процесі політичного маркетингу, репрезентативності політичних партій. На думку польської дослідниці Д. Стасяк, на сьогодні спостерігається підвищене зацікавлення не формальною, не виборчою, дискурсивною стороною політичної репрезентації, яке часто називають репрезентаційною революцією [38, с. 131].

В українській науковій традиції термін «репрезентація» вживається у філософії, історії, психології, соціології, мовознавстві; він означає представлення одного за посередництвом другого: так, філософи досліджують репрезентацію сакрального у мистецтві [39], магії – у медіа-культурі [40], ідеї покоління – у соціокультурному контексті [41], знань – в освітньому просторі [42], архетипів – у гендерних стереотипах української культури [43], ментальності – в соціокультурних синтезах [44]. Соціологи розглядають репрезентацію соціальної реальності у текстах масової комунікації [45], часу – у соціології [46], цінностей – у рекламі [47], орієнтації населення – в публічній комунікації [48]. Мовознавці пишуть про репрезентацію бажання в синтаксичних

конструкціях [49], макроконцепту «стан людини» – в німецькій мові [50]; психологи розглядають репрезентацію середовища у свідомості [51]. Про спорадичне вживання окреслення «репрезентація» в соціальній філософії, економіці і політології, яке здебільшого використовується лише по відношенню до інтересів, позначаючи одну із стадій їх розвитку, автор уже згадував на початку цієї статті.

У цьому контексті варто звернути увагу на той факт, що в російській науковій традиції поняття репрезентація використовується в філософії, психології, соціології, соціальному пізнанні загалом і означає представлення одного в іншому і за посередництвом іншого, хоча репрезентація має також правове значення «представництва» як правомочного заміщення [52].

Таким чином, можна зробити висновок про наявність різних наукових традицій використання поняття «репрезентація» – західної і східної (української і російської). У східній традиції поняття «репрезентація» здебільшого вживається в інших, ніж політологія, науках (соціології, філософії, мовознавстві). В політології воно використовується лише по відношенню до інтересів; для позначення представлення когось у політичній сфері поняття «репрезентація» не вживається (використовується, наприклад, окреслення «представницька демократія», а не «репрезентативна демократія»).

Якщо говорити про змістовне навантаження поняття «політична репрезентація», то в західній, у тому числі польській, науковій традиції класичним є розуміння репрезентації як групи осіб, обраних шляхом виборів, яка виступає від імені іншої групи (насамперед народу, але також територіальної чи етнічної спільноти) в інституціоналізованих органах влади. Найпоширенішим є розуміння політичної репрезентації як парламенту, але часто політична репрезентація означає виборчий процес [33, с. 223]. Змістовне навантаження поняття є неоднозначним у різних науках, а навіть у межах однієї наукової дисципліни (так, поняття «політична репрезентація» має різне трактування у конституційному, міжнародному і цивільному праві) [33, с. 223].

На думку польського дослідника Я. Шиманка, при окресленні змістовного навантаження терміну «політична репрезентація» застосовують компетенційний підхід, згідно якого репрезентація трактується як правова компетенція, яка дозволяє приймати державні рішення. Існує поділ компетенції репрезентанта і репрезентованого, репрезентант виконує публічні функції, застережені для представницького органу, а репрезентований окреслює (обирає) репрезентантів [33, с. 224].

Репрезентацію можна також розуміти як одностороннє надання права на правління: репрезентований в момент виборів передає права, що йому належали, до репрезентанта, який отримує право приймати рішення, отримуючи таким чином мандат на правління [33, с. 225]. За таким підходом репрезентований не може сам виконувати тих функцій, які виконує репрезентант; роль першого зводиться до вибору репрезентанта, якого він не може не вибрати [33, с. 225]. Обидва ці підходи, які Я. Шиманек окреслює як юридичні, базуються на розумінні репрезентації як редистрибуції компетенцій суверена.

У межах іншого, так званого соціологічного підходу, звертається увага не тільки на спосіб вибору репрезентанта, але й на подібність репрезентанта (еліти, обраної шляхом демократичних виборів) до репрезентованого з огляду на статеві, демографічні, вікові або інші ознаки [33, с. 227]. В рамках цього підходу репрезентація також розуміється як відповідність дій влади з очікуваннями репрезентованого, правління репрезентанта узгоджується з думкою репрезентованого, відповідає їй [33, с. 228]. У цьому випадку говориться також про легітимність політики, легітимність правління [33, с. 230].

З проблемою політичної репрезентації тісно пов'язана проблема зв'язку між репрезентованим і репрезентантом, проблема мандату і так званої авторизації. Зв'язок

між репрезентантом і репрезентованим, який є конститутивною ознакою репрезентації, не є, на думку Я. Шиманка, постійним. Він змінюється, оскільки відбувається процес узгодження державних рішень з думками суспільства [33, с. 229]. Механізм узгодження волі суверена і репрезентанта зводиться переважно до виборів, коли суверен здійснює персональний вибір групи осіб, що буде виражати його волю, підтверджує свій вибір у наступних виборах або обирає іншу групу для репрезентації [33, с. 234]. З можливістю зміни репрезентанта пов'язана сама репрезентація: вважається, що відсутність можливості зміни репрезентанта виключає саму репрезентацію, оскільки порушує її головний принцип – зв'язок репрезентанта і репрезентованого.

Допоміжними у механізмі узгодження волі суверена і репрезентанта є інститути, які артикулюють громадську думку, насамперед політичні партії. З ними конкурують групи тиску, лобі, товариства, формальні і неформальні організації і рухи [3, с. 235-6], причому останнім часом, які вже згадувалося у розвідці, саме вони привертають увагу дослідників.

У контексті проблематики зв'язків репрезентанта і репрезентованого можна розглядати поняття мандату, тобто доручення на право здійснення дій, що надається репрезентанту репрезентованим шляхом виборів [33, с. 225]. На думку Я. Шиманка, представницький мандат має імперативну форму (XIX ст., країни реального соціалізму), коли репрезентант був виконавцем волі виборців і міг у випадку незбігу волі виборців і своїх дій бути позбавленим мандату, і вільний (набув розповсюдження з часів Великої французької революції 1789 р.), який надає репрезентанту можливість самостійно приймати рішення. Вільний мандат передбачає, що депутати є представниками народу, а не конкретного виборчого округу, тому вони не зобов'язані виконувати інструкції виборців, хоча й виражають волю репрезентованого [33, с. 231].

Деякі польські автори, зокрема Д. Стасяк, вживають поняття «авторизація» (підтвердження права репрезентанта здійснювати репрезентацію), відносячи його до експертів (речників), які проголошують себе репрезентантами суспільних груп. Вона ставить питання про авторизацію експертів, а також про їх самоавторизацію, яка спотворює волю репрезентованих [38, с. 125].

Врешті, закінчуючи огляд проблем, пов'язаних з політичною репрезентацією, потрібно згадати про функції політичної репрезентації, які, на думку А. Васькевича, зводяться до легітимізації влади, перенесення суверенітету, обмеження влади, відтворення у політичній сфері суспільних поділів, артикуляції загальносуспільного інтересу [53, с. 31].

Таким чином, поняття «політична репрезентація» може розумітися як політичний інститут, що здійснює представлення певної групи осіб (насамперед, парламент); як стан, за якого репрезентант віддзеркалює складові суспільства (є репрезентативним); відповідність дій репрезентанта очікуванням репрезентованого (легітимність). Поняття може також розумітися і як процес отримання права на здійснення представлення, і як процес самого представлення когось у політичній сфері.

Вибираючи між наявними трактуваннями поняття, можна запропонувати на українському ґрунті розуміти під політичною репрезентацією явище представлення суб'єкта у політичній сфері. Можливо, політичну репрезентацію варто також розуміти і як принцип. У будь-якому випадку політична репрезентація буде означати представлення у політичній сфері одного суб'єкта через іншого суб'єкта, між якими виникає зв'язок, за безпосередньої відсутності репрезентованого у політичній сфері.

Репрезентацію у розумінні процесу автор пропонує замінити поняттям «репрезентування», щоб поділяти їх як у латинській мові, де виступали дієслово (лат. *repraesentare*) і іменник (лат. *repraesentatio*). Стан віддзеркалення складових суспільства

краще окреслювати поняттям «репрезентативність», а відповідність дій репрезентанта очікуванням репрезентованого – поняттям «легітимність», яке вже здобуло право на існування в українській політичній науці.

Автор пропонує відійти від класичного західного розуміння репрезентанта лише як представницького органу, що представляє суверена і пропонує включити у коло політичних репрезентантів всіх суб'єктів, що отримують мандат на репрезентацію від суспільства чи його груп. Таким чином, репрезентантами будуть інститути, які представляють суспільні групи у політичній сфері: до них насамперед варто включити парламент як орган, що представляє все суспільство. Політичну репрезентацію будуть також здійснювати політичні партії, громадські організації та інші інститути громадянського суспільства. Репрезентувати суспільні групи будуть і органи місцевого самоврядування, що здійснюють політичну репрезентацію місцевої громади в політичній сфері. Репрезентантами будуть і консультативні органи, що складаються з представників громадянського суспільства і діють при органах державної влади і місцевого самоврядування. Держава також буде виступати політичним репрезентантом, оскільки може в цілому представляти народ у міждержавних зносинах; Президент репрезентує країну і суспільство у міждержавних зносинах.

Зрозуміло, що перелік інститутів, які здійснюють політичну репрезентацію, не вичерпується вище названими, але проблематичним є питання включення до кола політичних репрезентантів ЗМІ, лідерів думки чи органів виконавчої влади. На думку автора, ЗМІ можна віднести до політичних репрезентантів, оскільки вони виконують функцію представлення суб'єкта у політичній сфері, отримуючи або одноразовий мандат на її здійснення (через звернення громадян), або мандат на певний термін (виступаючи органом політичної партії, громадської організації чи територіальної громади). Характер отримання мандату робить проблематичним віднесення до політичних репрезентантів лідерів думки і органи виконавчої влади.

У контексті вищесказаного варто критично подивитися на явище політичної репрезентації в історії Європи. Варто погодитися з усталеною думкою про те, що про політичну репрезентацію не можна говорити по відношенню до античного світу, тому що у грецьких полісах опосередковане правління було відсутнім, громадяни вирішували справи шляхом безпосередньої демократії. Так само автор поділяє погляд, що політична репрезентація в обмеженій формі виступала в Англії (представлення суспільних груп через самих представників цих груп в англійському парламенті), але явищем політичної репрезентації буде і корпоративне представництво ремісників цеховими братствами, і представлення студентів студентськими корпораціями у середньовічних містах, звісно, за умови, якщо сфера міського самоврядування буде вважатися сферою політичного життя. Можна також говорити про політичну репрезентацію «шляхетського народу» у Сеймі II Речі Посполитої, але автор схильний до думки, що у Давньому Римі патрон не здійснював політичної репрезентації клієнта, оскільки реалізовував у публічній (політичній) сфері свої інтереси, а не інтереси клієнта. Звичайно, вододіл між цими явищами і явищем репрезентації всіх громадян дійсно проходить в епосі, що відкриває Велика французька революція.

Автор вважає, що суб'єктом репрезентації буде виступати не тільки народ, репрезентуватися може менша суспільна група – етнічна, демографічна чи територіальна, репрезентуватися у політичній сфері може також окрема особа. Сфера (обсяг) репрезентації суб'єкта теж може варіюватися – бути ширшою, стосуватися всієї політичної системи, або вужчою – стосуватися її частини: держави, частини держави (парламенту), органів виконавчої влади. Політична

репрезентація може здійснюватися і у іншій державі (репрезентація Президентом країни у міждержавних відносинах), у міждержавних утвореннях.

Якщо говорити про зв'язок репрезентанта і репрезентованого, то, на думку автора, він з часом переважно послаблюється (згідно із законом олігархічних тенденцій) чи навіть зникає, але може й посилюватися. Утримувати сильний зв'язок дозволяє можливість зміни репрезентанта (відкликання, наприклад, депутата парламенту). Він може бути зміцнений через дорадчі органи при державних органах і органах місцевого самоврядування.

Мандат на репрезентування репрезентант (парламент, президент, представницькі органи місцевого самоврядування, політичні партії чи громадська організація) отримує від суб'єкта – суспільства, суспільної групи (національної, вікової, професійної), територіальної громади переважно шляхом виборів на певний термін і у певній сфері, але у випадку, наприклад ЗМІ, Президента України можна говорити про отримання одноразового мандату на інший термін, і в іншій сфері – наприклад, репрезентацію певної групи для вирішення певної проблеми в якійсь одній сфері. Врешті, лідери думки, експерти (речники) можуть самі надавати собі мандат на представлення групи, але у цьому випадку потрібно звертати увагу на його підтвердження (авторизацію), тому вираз «авторизація» варто залишити у колі понять, пов'язаних з політичною репрезентацією. Автор пропонує розуміти під ним підтвердження вже існуючого (отриманого шляхом виборів або іншим чином, проголошеного репрезентантом) мандату; авторизація надає легітимності діям репрезентанта.

Характер і тип зв'язку між репрезентованим і репрезентантом, механізм погодження волі групи і репрезентанта; спосіб отримання мандату на репрезентацію, авторизація репрезентанта та інші явища, пов'язані з політичною репрезентацією, залежать від характеру демократії. Тип демократії – консенсусної, плюралістичної чи некорпоративної, демократії участі впливає на характер політичної репрезентації (так, можна стверджувати номінальний характер політичної репрезентації у випадку так званої соціалістичної демократії). З іншого боку, можна класифікувати типи демократії в залежності від того, наскільки вони є репрезентативними (опосередкованими). Показник репрезентативності буде коливатися від нуля у випадку безпосередньої демократії до високого у випадку ліберальної (представницької) демократії, зменшуючись у випадку демократії участі через часткову безпосередню участь народу у вирішенні суспільних справ і збільшуючись у випадку некорпоративної демократії.

Врешті, виступає зв'язок політичної репрезентації з моделлю політичної системи, яка окреслює склад інститутів, що здійснюють політичну репрезентацію, встановлює співвідношення між ними щодо обсягу репрезентації, наприклад, надає перевагу політичним партіям або громадським організаціям у процесі здійснення політичної репрезентації: громадські організації можуть виконувати політичну репрезентацію краще (якщо їм дозволено висувати кандидатів у депутати на виборах різного рівня) або гірше (якщо вони не мають права цього робити, а ще й до того не можуть входити у виборчий блок з політичною партією).

Отже, поняття «репрезентація» використовується в українській політології, соціальній філософії і економіці лише по відношенню до інтересів, позначаючи одну зі стадій їх розвитку, тоді як у західній політології науковцями різних країн дане поняття використовується ширше. Політична репрезентація означає там здебільшого групу осіб, обраних шляхом виборів, яка виступає від імені певної соціальної групи (насамперед народу), але наявні також інші інтерпретації, у тому числі – в межах однієї наукової дисципліни.

Тому, вибираючи з можливих інтерпретацій поняття «політична репрезентація» ту, яку доцільно застосувати на українському ґрунті, автор пропонує розуміти під нею

явище або принцип представлення суб'єкта у політичній сфері за наявності зв'язку між репрезентованим і репрезентантом, за умови безпосередньої відсутності репрезентованого у політичній сфері. Репрезентацію у розумінні процесу автор пропонує називати репрезентуванням, стан віддзеркалення складових суспільства – репрезентативністю, а відповідність дій репрезентанта очікуванням репрезентованого – легітимністю.

Автор пропонує також вважати політичними репрезентантами всіх суб'єктів, що отримують мандат на репрезентацію від суспільства чи його груп в політичній сфері, причому сфера репрезентації може варіюватися – бути ширшою або вужчою, здійснюватися в іншій державі або міждержавних утвореннях. Крім поняття «мандат», яке стисло пов'язане з політичною репрезентацією, автор пропонує залишити у колі виразів, пов'язаних з політичною репрезентацією поняття «авторизація» – підтвердження вже отриманого або проголошеного мандату.

1. *Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми на інші новотвори)* / [Вдовичин І. Я., Угрин Л. Я., Шипунов В. Г. та ін.] ; за заг. ред. Н. М. Хоми. – Львів : Вид-во «Новий Світ-2000», 2015. – 492 с.

2. *Рудницький С. В.* Процесуальний аспект політичних інтересів: основні положення / С. В. Рудницький // Політологічні читання пам'яті професора Богдана Яроша : зб. наук. праць. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2012. – С. 84–86.

3. *Биковець В.* Лобізм у системі представництв інтересів [Електронний ресурс] / В. Биковець // Політичний менеджмент. – 2008. – № 1 (28). – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=63&c=1401>.

4. *Коляса О. Я.* Політичний інтерес як спосіб раціоналізації суспільних відносин : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / Коляса О. Я. – Львів, 2007. – 168 с.

5. *Зубов В. О.* Підприємницький інтерес: соціально-філософський аналіз : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Зубов В. О. – Запоріжжя, 2004. – 182 с.

6. *Коноваленко Н. В.* Потреби та інтереси громадянина України як складова державотворчих процесів сучасного суспільства : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Коноваленко Н. В. – К., 2007. – 218 с.

7. *Семченко О. В.* Ціннісний вимір функціонування груп політичних інтересів в Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Семченко О. В. – Донецьк, 2007. – 234 с.

8. *Волинський А.* Ідеологічна структуризація суспільних політичних інтересів / А. Волинський // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5 (8). – С. 71–81.

9. *Радченко Л. М.* Політичні інтереси: об'єктивно-суб'єктивна детермінація і механізми реалізації : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / Радченко Л. М. – К., 2009. – 192 с.

10. *Муляр В. І.* Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз) / Муляр В. І. – Житомир : ЖІТІ. – 1997. – 214 с.

11. *Щербина Д. В.* Закономірності формування і реалізації економічних інтересів : дис. ... канд. екон. наук : 08.01.01 / Щербина Д. В. – Донецьк, 2006. – 222 с.

12. *Туленков М. В.* Організаційна взаємодія в соціальному управлінні : дис. ... доктора соц. наук : 22.00.04 / Туленков М. В. – К., 2009. – 466 с.

13. *Александров Д. В.* Категорія «інтерес» як об'єкт протосоціологічної і соціологічної рефлексії : дис. ... канд. соц. наук : 22.00.01 / Александров Д. В. – К., 2009. – 197 с.

14. *Сабанадзе Ю. В.* Групи інтересів у перехідних суспільствах : [монографія] / Сабанадзе Ю. В. – К. : Логос, 2009. – 208 с.

15. *Боренько Я. Й.* Групи інтересу у сучасній теорії політики : дис. ... канд. політ. наук : 21.01.01 / Боренько Я. Й. – Львів, 2002. – 180 с.

16. *Лісничук О. В.* Групи інтересів у багатоскладовому суспільстві. Політологічний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О. В. Лісничук. – К., 2000. – 20 с.

17. *Виговський Д.* Групи інтересів як центр політичного впливу на внутрішньодержавному рівні / Д. Виговський // Вісник Львівського університету. Серія: «Філософські науки». – 2008. – Вип. 11. – С. 202–2114.
18. *Шульга Н.* Феноменология социально-групповых интересов / Н. Шульга // Социальные интересы в дискурсе общественных наук: материалы круглого стола, 19 февраля 2008 г., Киев / Ин-т социологии НАН Украины. – К. : Социология: теория, методы, маркетинг, 2008. – № 2. – С. 165–195.
19. *Fairlie J. A.* The Nature of Political Representation / J. A. Fairlie // The American Political Science Review. – 1940. – Vol. 34. – P. 236–248.
20. *Grazia A. de.* Public and Republic. Political Representation in America / A. de Grazia. – New York, 1951. – 262 p.
21. *Eulau H.* The Role of the Representative: Some Empirical Observations on the Theory of Edmund Burke / H. Eulau, J. C. Wahlke, W. Buchanan, L. C. Ferguson // The American Political Science Review. – 1959. – Vol. 53. – P. 742–756.
22. *Ankersmit F. R.* Political Representation / Ankersmit F. R. – Stanford University Press, 2002. – 266 p.
23. *Ankersmit F.* Political Representation and Political Experience: An Essay on Political Psychology / F. Ankersmit // Redescriptions. – 2007. – No 11. – P. 21–44.
24. *Leibholz G.* Das Wesender Repräsentation / G. Leibholz. – Berlin-Leipzig, 1929. – 214 p.
25. *Prélot M.* Institutions politiques et droit constitutionnel / M. Prélot. – Paris, 1963. – 858 p.
26. *Avril P.* Les origines de la representation parlementaire / P. Avril // Commentaire. – 1985. – No 30. – P. 622–627.
27. *Clavreul C.* Sieyes et la genese de la representation moderne / C. Clavreul. – Droits. – 1987. – No 6. – P. 45–55.
28. *Sobolewski M.* Reprezentacja w ustroju współczesnych demokracji burżuazyjnych / M. Sobolewski. – Kraków, 1962. – 212 s.
29. *Zabielski W.* Przedstawicielstwo polityczne w PRL / W. Zabielski. – Wrocław, 1973. – 194 s.
30. *Granat M.* Od klasycznego przedstawicielstwa do demokracji konstytucyjnej (ewolucja prawa i doktryny we Francji) / M. Granat. – Lublin, 1994 – 186 s.
31. *Granat M.* Reprezentacja typu «państwa partii» według Gerharda Leibholza / M. Granat // W kręgu problematyki władzy, państwa i prawa. Księga jubileuszowa w 70-lecie urodzin prof. Henryka Groszyka. – Lublin, 1996. – S. 65–73.
32. *Popławska E.* Zasada rządów przedstawicielskich i formy demokracji bezpośredniej / E. Popławska // Zasady podstawowe polskiej konstytucji / [red. W. Sokolewicz]. – Warszawa, 1998 – S. 123–145.
33. *Szymanek J.* Współczesne rozumienie pojęcia reprezentacji politycznej (zarys problemu) / J. Szymanek // Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny. – 2005. – Rok LXVII. – Zeszyt 2. – S. 223–237.
34. *Reprezentacja polityczna* / [red. naukowa T. Żyro]. – Warszawa : Uniwersytet Warszawski, 2013. – 239 s.
35. *Ankersmit F.* Reprezentacja polityczna i doświadczenie polityczne: esej z psychologii politycznej / F. Ankersmit // Filo–Sofija. – 2009. – Nr 1 (8). – S. 283–299.
36. *Żyro T.* Wstęp / T. Żyro // Reprezentacja polityczna / [red. naukowa T. Żyro]. – Warszawa : Uniwersytet Warszawski, 2013. – S. I–IX.
37. *Pitkin H. F.* Political representation / Pitkin H. F. – Princeton, 1967. – 329 p.
38. *Stasiak D.* «Przewrót reprezentacyjny» a polityczna rola ekspertów / D. Stasiak // Reprezentacja polityczna / [red. naukowa T. Żyro]. – Warszawa : Uniwersytet Warszawski, 2013. – S. 117–144.
39. *Головей В.* Репрезентація сакрального в мистецтві: філософсько-естетичний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук : спец. 09.00.08 «Естетика» / В. Головей. – Луганськ, 2013. – 35 с.
40. *Гоц Л.* Репрезентація магії в сучасній медіа культурі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. культурології : спец. 26.00.01 «Теорія та історія культури» / Л. Гоц. – Харків, 2014. – 20 с.

41. *Корабльова В.* Репрезентація ідеї покоління в соціокультурних контекстах : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04 / Корабльова В. – Харків, 2006. – 226 с.
42. *Клепко С.* Репрезентація знань в освітньому просторі (філософський аспект) : дис. ... доктора філос. наук : 09.00.10 / Клепко С. – Харків, 2009. – 453 с.
43. *Грабовська І.* Репрезентація архетипів у гендерних стереотипах української культури : монографія / Грабовська І., Купцова Т., Талько Т. – К. : Видавець Лисенко М. М., 2012. – 194 с.
44. *Сошніков А.* Репрезентація української ментальності у соціокультурних синтезах : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04 / Сошніков А. – Харків, 1999. – 199 с.
45. *Субота М.* Репрезентація соціальної реальності у текстах масової комунікації : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04 / Субота М. – Харків, 2008. – 184 с.
46. *Роздобуцько О.* Репрезентація часу в соціології : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04 / Роздобуцько О. – К., 2010. – 170 с.
47. *Яненко Я.* Репрезентація цінностей в рекламі в сучасному українському суспільстві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 «Соціальні та галузеві соціології» / Я. Яненко. – Харків, 2012. – 18 с.
48. *Іванов О.* Репрезентація зовнішньополітичних орієнтацій населення в публічній комунікації владних еліт : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 «Соціальні та галузеві соціології» / О. Іванов. – К., 2012. – 15 с.
49. *Панчишина Т.* Репрезентація ірреального бажання в синтаксичних конструкціях з кон'юнктивом у сучасній німецькій мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Панчишина Т. – Чернівці, 2001. – 192 с.
50. *Путій О.* Репрезентація макроконцепту «стан людини» в сучасній німецькій мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Путій О. – Запоріжжя, 2009. – 270 с.
51. *Луцик В.* Репрезентація терапевтичного середовища у хворих на параноїдну шизофренію : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.04 «Медична психологія» / В. Луцик. – Харків, 2007. – 19 с.
52. *Радионова С.* Репрезентация [Електронний ресурс] / С. Радионова // Великанов Андрей. Философия искусства : [курс лекций]. 2014–2015. – Режим доступа : <http://velikanov.ru/philosophy/reprezentacija.asp>.
53. *Waśkiewicz A.* Reprezentacja, czyli konstytutywna idea władzy prawomocnej / A. Waśkiewicz // Reprezentacja apolityczna / [red. naukowa T. Żyro]. – Warszawa : Uniwersytet Warszawski, 2013. – S. 9–34.

ІНСТИТУЦІЙНІ ЧИННИКИ ПРОПОРЦІЙНОСТІ ПАРЛАМЕНТСЬКОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Marharyta Chabanna. Institutional Aspects of Proportionate Parliamentary Representation of Ukrainian Political Parties.

In political science the assessment of institutional development is an important criterion for determining the level of democratic governance. Therefore, the role of formal political institutions is significant for the functioning of the political system. It concerns the functioning of the executive, legislative, judiciary, and has expression in the mechanisms of mediation between public authorities and citizens. In the article the participation of political parties as such mediators is shown. Political parties, in this context, perform the numbers of functions in order to promote the principle of political representation through elections and parliamentarism. Therefore, political elections aimed at the expression of public opinion may apply as a tool for representative government. Thus, democratic elections and the formation of the parliament can be evaluated according to the criteria of transparency and proportionality of political representation.

The implementation of these principles in a democratic political system depends on several factors related to the type of electoral system and those political institutions that affect the electoral process. For instance the representation of political parties in elected bodies depends on the threshold for parties or blocks (in the case of a proportional system), voter turnout and the method of determining electoral quota; as well the number of political parties participating in the elections; and the rights of voters to vote «against all».

The article examines the impact of the electoral system on proportionate representation of political parties in parliament during the elections to the Ukrainian parliament (2002-2014). As for the constitutional amendments and electoral legislation in 2004-2014 years, we focus on the type of electoral system, the methods for calculating the electoral quota, threshold for political parties, the number of political parties-participants of the election process, as well as indicators of voter turnout.

In order to analyse the proportionality of parliamentary representation of political parties we consider the indices of disproportionality. Overall, the disproportionate representation of political party as a phenomenon is caused by the existence of threshold (in the case of a proportional electoral system) and single-member constituencies (in the case of the majority electoral system). The level of proportional parliamentary representation of political parties in Ukraine is moderate. At the same time, the downward trend of proportional representation is obvious. This is due to the increase in unrepresented voters who vote for political parties that do not win seats. In this regard, we can state that a high threshold helps large parties in the election competition. However, as a result, the disproportionate representation of political parties may rise because of the high percentage of voters whose interests are not represented in parliament. In other words, the essential electoral support for non-influential parties, their overall percentage and dispersion of voters who support political parties that do not pass in parliament, is a factor of disproportionate representation. That is, the level of proportionate representation refers to the total number of political parties that compete in elections.

Key words: political party, democracy, parliamentary representation, electoral system, voter turnout, electorate, indices of disproportionality.

Вступ та теоретичні зауваження

Поширеною у політичній науці є оцінка інституційного розвитку політичної системи як критерій визначення рівня демократичності урядування. У функціонуванні політичного режиму важливою є роль формальних аспектів політичної влади, виражених у сформованих органах виконавчої, законодавчої, судової влади, включаючи механізми посередництва між цими структурами та громадянами, здійснюваного зокрема політичними партіями [1, с. 16, 19]. Роль партій певною мірою відображено у так званих процедурних визначеннях демократії, які враховують

мінімальну кількість атрибутів¹, ототожнюють її здійснення з проведенням конкурентних виборів та наявністю громадянських свобод². Відповідно, демократією також вважають політичний режим, що спирається на процес колективного прийняття рішень, суб'єкти якого мають однаковий вплив на його окремі етапи [3]. Якщо у невеликих спільнотах відповідний принцип демократичності прийняття рішень може бути реалізовано шляхом прямої участі всіх їх членів у цьому процесі; то в межах великих спільнот, зокрема держав, необхідним є делегування населенням повноважень окремим особам, і таким чином, впровадження принципу політичного представництва. Найкраще цей метод описує ідея представницької демократії. Реалізуються її принципи через інститут виборів та парламентаризму, функціонування яких може бути оцінено за критеріями прозорості формування виборних органів та пропорційності представництва суб'єктів делегування повноважень, оскільки політичні вибори як засіб волевиявлення громадян та інструмент формування органів представницької влади насамперед повинні виконувати репрезентативну функцію.

Реалізація цієї функції в умовах політичного режиму, який є демократичним, як мінімум за формальними ознаками, залежить від ряду чинників, пов'язаних із виборчою системою та тими політичними інститутами, які впливають на виборчий процес. На рівень представництва електорату політичних партій у виборних органах влади впливає наявність та рівень прохідного бар'єру для партій (або блоків), якщо йдеться про вибори за пропорційною системою, наявність законодавчо закріпленого порогу явки на вибори, а також спосіб визначення виборчої квоти (кількості голосів виборців, необхідних для отримання одного депутатського мандата), за якою відбувається розподіл мандатів на підставі отриманих політичною партією голосів виборців. Вплив здійснює також кількість політичних партій, які беруть участь у виборах. Важливим інституційним аспектом є закріплення права виборців голосувати «проти всіх».

У статті розглянемо зумовлені виборчою системою чинники пропорційності парламентського представництва політичних партій як суб'єктів формування органів державної влади, на прикладі виборів до Верховної ради України у період 2002-2014 років. Враховуючи конституційні зміни та внесення змін у виборче законодавство протягом періоду 2004-2014 років, увагу приділимо таким аспектам виборчої системи, як тип виборчої системи, спосіб обчислення виборчої квоти, наявність прохідного бар'єру для політичних партій, та відповідно, кількості політичних партій-учасників виборчого процесу, а також показникам явки виборців.

Для здійснення аналізу пропорційності парламентського представництва політичних партій як суб'єктів формування органів державної влади важливе значення має методологія обчислення індексів диспропорційності партійного представництва.

У політичній науці розробленими є ідеї про залежність рівня пропорційності парламентського представництва політичних партій від типу виборчої системи, способу розподілу депутатських мандатів, розміру виборчих округів, показників ефективної кількості партій, інших чинників. В цілому, диспропорційність партійного представництва як явище спричинено наявністю прохідного бар'єру за пропорційної системи і наявністю одномандатних округів

¹Процедурний підхід розглянуто у працях Г. О'Доннелла, Ф. К. Шміттєра, С. Хантігтона, Т. Л. Карла, про мінімальні визначення писали Г. Ді Палма, А. Пшеворський, Х. Лінц, Т. Л. Карл та інші.

²Розробниками виборчого визначення є Й. Шумпетер, Кіркпатрік, Т. Ванханен. Процедурні умови демократії або поліархії, за Р. Далем – це контроль виборних посадовців, проведення частих та чесних виборів; наявність активного та пасивного виборчого права у дорослого населення; наявність свободи висловлювань; наявність права пошуку альтернативних джерел інформації, які мають бути захищені законом; наявність права громадян на створення незалежних об'єднань та організацій [2, с. 11].

за мажоритарної виборчої системи (при зменшенні пропорційності за системи відносної більшості), які зумовлюють перерозподіл голосів, незалежно від способу визначення виборчої квоти. Непредставленими у виборчому органі є ті політичні партії, які за пропорційної системи не подолали прохідний бар'єр та представники яких не отримали мандатів за результатами виборів у одномандатних округах за наявності змішаної виборчої системи.

Оцінку відповідності відсотку отриманих мандатів та відсотку здобутих голосів виборців, вплив чинників забезпечення пропорційності представництва здійснено у пропонованих дослідниками методах обчислення індексів диспропорційності парламентського представництва. Найвідомішими у політичній науці є індекси, розроблені М. Галагером, Б. Грофманом, А. Лейпхартом, Д. Рає, Р. Таагаперою, М. Лаксо [4-10]. Застосовані ними для визначення пропорційності представництва методи обчислення враховують такі чинники, як виборча явка, наявність прохідного бар'єру, кількість учасників виборчого процесу, що впливають на відхилення показника кількості мандатів від показника виборчої підтримки, а також роль найбільших політичних партій. Відмінності у методах, із використанням різних змінних, зумовлюють дещо відмінні показники індексів диспропорційності. Проте, як правило, тенденції, визначені за допомогою обчислень, є спільними. Питання індексування парламентського представництва, оцінку диспропорційності, залежність пропорційності представництва від типу виборчої системи досліджують, окрім названих вчених, Ф. Алексєров, М. Балінські, Г. Голосов, О. Карпов, Ю. Ключковський, А. Романюк, Г. Янг та інші [11-15].

Можливими є декілька способів визначення показника представництва інтересів виборців у парламенті.

Найпростіший варіант визначення пропорційності представництва політичної партії (або блоку) є порівняння показників v_i та s_i , де v_i позначає частку голосів, отриманих політичною партією (або блоком) i на виборах, а s_i позначає частку мандатів, отриманих партією (або блоком) i у представницькому органі, за результатами виборів. Таким чином, якщо V – загальна кількість голосів виборців, V_i – кількість голосів виборців, отриманих політичною партією, S – загальна кількість місць у представницькому органі, S_i – кількість місць, отриманих політичною партією, то показник v_i (частка голосів виборців) $= \frac{V_i}{V}$, а s_i (частка отриманих місць) $= \frac{S_i}{S}$. Відповідно, якщо $\frac{S_i}{V_i} < \frac{S}{V}$, то партія i недостатньо представлена, і навпаки, якщо $\frac{S_i}{V_i} > \frac{S}{V}$, то партія i має надмірне представництво. Розгляд пропорційності представництва партій, обраних в Україні у багатомандатному окрузі, в умовах використання змішаної виборчої системи, варто здійснювати із врахуванням тієї кількості місць у представницькому органі влади, яка розподіляється за результатами виборів у цьому окрузі.

Оцінку співвідношення місць, які отримали партії у представницькому органі, з кількістю голосів, відданих за ці партії, здійснюють обчисленням індексу диспропорційності представництва інтересів з використанням методу найменших квадратів М. Галагера. Цей метод наведемо на початку, оскільки дані, отримані з його застосуванням, на нашу думку, є доволі репрезентативними. Формула обчислення індексу Галагера: $Lsq = \sqrt{\frac{1}{2} \sum_{i=1}^n (s_i - v_i)^2}$, де v_i є часткою (або відсотком³) голосів, отриманих партією i , а s_i є часткою (або відсотком) мандатів у представницькому органі, отриманих цією партією.

Найпростішим індексом, який показує рівень відповідності партійного представництва результатам виборів, значення якого залежить від кількості

політичних партій, є індекс Рае. Він є середнім арифметичним абсолютних відхилень і обчислюється за формулою $I_{Rae} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n |s_i - v_i|$, де v_i є часткою голосів, отриманих партією i , а s_i є часткою мандатів у представницькому органі, отриманих цією партією. Цей індекс збільшується зі зменшенням пропорційності представництва, і зменшується зі зменшенням кількості партій-суб'єктів виборчого процесу, які не отримали мандатів у виборчому органі. Оскільки кількість політичних партій при обчисленні цього індексу має вплив на його значення, рівень пропорційного представництва корисно аналізувати з урахуванням ефективної кількості електоральних та парламентських партій, коли дільником є не загальна кількість партій, а їх ефективна кількість. У

такому контексті для визначення диспропорційності можливим є використання індексу Грофмана, обчислюваного за формулою $I_G = \frac{1}{E} \sum_{i=1}^n |s_i - v_i|$, де E – ефективна кількість політичних партій. При цьому, за умов високого рівня партійної фрагментації, показник ефективної кількості політичних партій буде високим, і нижчим – при зменшенні фрагментованості партійної системи. Тобто, диспропорційність представництва також можемо визначити на підставі різниці між показниками ефективної кількості електоральних та парламентських партій. Показник ефективної кількості політичних

партій запропоновано Р. Таагаперою та М. Лааксо та обчислюється за формулою $E =$

$$\frac{1}{\sum_{i=1}^n p_i^2}, \text{ де } p_i \text{ є кількістю мандатів, які отримала партія } i \text{ у представницькому органі,}$$

або часткою голосів, отриманих партією на виборах.

Інший індекс диспропорційності, запропонований А. Лейпхартом для визначення репрезентації двох найбільших парламентських партій, обчислюється за формулою $I_L = \frac{|s_1 - v_1| + |s_2 - v_2|}{2}$, де v_i є часткою голосів, отриманих партією i , а s_i є часткою мандатів у представницькому органі, отриманих цією партією.

Наведені індекси, які показують репрезентативність виборчих уподобань, залежать не лише від кількості політичних партій та фрагментованості партійної системи. Варто зауважити роль способу обчислення виборчої квоти та розподілу мандатів між політичними партіями, які подолали прохідний бар'єр. В цілому, щодо пропорційної системи, кількість отриманих мандатів при голосуванні за закритими списками є пропорційною кількості голосів, відданих за список. Проте суттєвим є встановлення так званого виборчого коефіцієнту або виборчої квоти для обчислення кількості мандатів для кожної партії, який обраховують шляхом поділу суми голосів у окрузі на кількість наявних мандатів. Цей коефіцієнт використовують при першому розподілі, після якого потрібним є розподіл мандатів, які залишились внаслідок неврахування голосів виборців, отриманих партіями, які не подолали виборчий бар'єр. Отже, саме спосіб здійснення наступних розподілів мандатів суттєво впливає на пропорційність представництва політичних партій.

Враховуючи наявні розробки у політичній науці, які стосуються впливу таких чинників пропорційності представництва політичних партій у парламенті, як тип

³При побудові індексу та відповідних обчисленнях іноді використовують показники у відсотках, що впливає на результати та передбачає відмінний спосіб інтерпретації.

виборчої системи, спосіб обчислення виборчої квоти та розподілу мандатів, розмір виборчих округів, сформулюємо такі гіпотези дослідження:

Гіпотеза 1. Пропорційність представництва політичних партій є обернено залежною від відсотку непередставлених у парламенті виборців.

Гіпотеза 2. Збільшення виборчого бар'єру негативно впливає на пропорційність партійного представництва.

Гіпотеза 3. Пропорційність представництва політичних партій є обернено залежною від кількості партій-учасниць виборів.

Пропорційність парламентського представництва політичних партій

Спосіб обчислення виборчої квоти та розподілу мандатів, що отримують політичні партії, представники яких проходять у парламент, є суттєвим чинником пропорційності представництва політичних партій. В Україні для визначення виборчої квоти здійснюють ділення загальної кількості голосів виборців на загальну кількість мандатів, які потрібно розподілити. Після першого розподілу мандатів відбувається наступний розподіл за методом найбільших залишків, за яким мандати розподіляють за списком, де кількість голосів після першого і до повного розподілу, є найбільшою⁴. Потрібно вказати, що застосування вказаного методу є вигідним для партій, які отримують невелику підтримку, оскільки у них залишки голосів є найбільшими. В цілому, використовуваний в Україні спосіб визначення виборчої квоти та метод розподілу мандатів сприяє пропорційності партійного представництва.

Порівнюємо вибори до українського парламенту 2002–2014 років, які відбувалися за різних інституційних умов, за різною виборчою системою. У 2002, 2012, 2014 роках використовувалася змішана виборча система, проте із різним прохідним бар'єром. У 2006 та 2007 роках використовувалася пропорційна система. У 2002 році виборчий бар'єр для партій (блоків) становив 4 % (4 %), у 2006 та 2007 роках 3 % (4 %), у 2012 та 2014 роках 5 % (участь блоків не передбачено). Особливістю закону «Про вибори народних депутатів України» від 2012 року виступило скасування права виборців голосувати «проти всіх» та скасування порогу явки на вибори.

Наведемо результати парламентських виборів 2002–2014 років у таблицях 1–5. Обчислимо зокрема, за даними Центральної виборчої комісії відсоток голосів виборців та кількість отриманих мандатів, частки голосів виборців, які підтримали парламентські партії та частки отриманих ними місць у парламенті.

⁴Виборча квота, за законом 2004 року, обчислюється шляхом ділення сумарної кількості голосів виборців, на число депутатських мандатів, яке дорівнює кількісному складу Верховної Ради України, визначеному Конституцією України [16, ст. 96]. За законом 2012 року, виборча квота «обчислюється шляхом ділення сумарної кількості голосів виборців, визначеної відповідно до частини шостої цієї статті, на число депутатських мандатів, яке дорівнює 225» [17, ст. 98]. Кількість голосів виборців, поданих за кандидатів у депутати, включених до виборчого списку партії (у законі про вибори народних депутатів, від 2012 року, вказано про список партії або блоку), ділиться на виборчу квоту. Ціла частина отриманого числа становить кількість депутатських мандатів, що отримали кандидати у депутати від партії (за законом 2004 року), партії або блоку (за законом 2012 року). Дробові залишки враховуються при розподілі решти депутатських мандатів. Партії (партії або блоки), виборчі списки від яких мають більші порівняно з іншими дробові залишки після ділення отримують по одному додатковому депутатському мандату, починаючи з виборчого списку партії (партії або блоку), що має найбільший дробовий залишок. Якщо дробові залишки у двох чи більше виборчих списках партій (партій або блоків) однакові, першим додатковий депутатський мандат отримує той виборчий список партії (партії або блоку), за кандидатів у депутати від якої віддано більшу кількість голосів виборців. Розподіл додаткових депутатських мандатів закінчується після вичерпання загальної кількості депутатських мандатів [16, ст. 96] або загальної кількості депутатських мандатів у загальнодержавному окрузі [17, ст. 98].

Таблиця 1. Результати виборів до ВР України по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу, 2002–2014 роки

Рік	Назва політичної партії (блоку)	% голосів «за»	частка голосів «за» ⁵	кількість мандатів	% мандатів ⁶	частка місць у парламенті ⁷
2002	Виборчий блок політичних партій «Блок Віктора Ющенка» Наша Україна»	23,57	0,24	70	31,11	0,31
	Комуністична партія України	19,98	0,20	59	26,22	0,26
	Виборчий блок політичних партій «За Єдину Україну!»	11,77	0,12	35	15,56	0,16
	Виборчий блок політичних партій «Виборчий блок Юлії Тимошенко»	7,26	0,07	22	9,78	0,10
	Соціалістична партія України	6,87	0,07	20	8,89	0,09
	Соціал-демократична партія України (об'єднана)	6,27	0,06	19	8,44	0,08
2006	Партія регіонів	32,14	0,32	186	41,33	0,41
	«Блок Юлії Тимошенко»	22,29	0,22	129	28,67	0,29
	Блок «НАША УКРАЇНА»	13,95	0,14	81	18,00	0,18
	Соціалістична партія України	5,69	0,06	33	7,33	0,07
	Комуністична партія України	3,66	0,04	21	4,67	0,05
2007	Партія регіонів	34,37	0,34	175	38,89	0,39
	«Блок Юлії Тимошенко»	30,71	0,31	156	34,67	0,35
	Блок «НАША УКРАЇНА – НАРОДНА САМООБОРОНА»	14,15	0,14	72	16,00	0,16
	Комуністична партія України	5,39	0,05	27	6,00	0,06
	«Блок Литвина»	3,96	0,04	20	4,44	0,04
2012	Партія регіонів	30,00	0,30	72	32,00	0,32
	Політична партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	25,54	0,26	62	27,56	0,28
	Політична партія «Український Демократичний Альянс за Реформи Віталія Кличка»	13,96	0,14	34	15,11	0,15
	Комуністична партія України	13,18	0,13	32	14,22	0,14
	Політична партія Всеукраїнське об'єднання «Свобода»	10,44	0,10	25	11,11	0,11
2014	Політична партія «НАРОДНИЙ ФРОНТ»	22,14	0,22	64	28,44	0,28
	ПАРТІЯ «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА»	21,82	0,22	63	28,00	0,28

	Політична партія «Об'єднання «САМОПОМІЧ»	10,97	0,11	32	14,22	0,14
	Політична партія «Опозиційний блок»	9,43	0,09	27	12,00	0,12
	Радикальна Партія Олега Ляшка	7,44	0,07	22	9,78	0,10
	Політична партія ВО «Батьківщина»	5,68	0,06	17	7,56	0,08

Джерело: дані Центральної виборчої комісії України [18-22].

Врахуємо, що у 2002 році кількість партій, які брали участь у виборах у багатомандатному окрузі, становила 33 (загалом вони отримали 93,84%). Партії, які за результатами виборів у єдиному окрузі стали парламентськими, отримали 75,72% голосів виборців; за партії, що не отримали парламентського представництва, проголосували 18,12% виборців. «Проти всіх» віддали голоси 2,45% виборців.

Кількість партій, які брали участь у виборах у 2006 році, становила 45, вони загалом отримали 98,23% голосів виборців. Партії, які стали парламентськими, отримали 77,73% голосів, непередставлені у парламенті партії отримали 20,50 % голосів. Відсоток виборців, які голосували «проти всіх» становив 1,77.

У виборах 2007 року взяли участь 20 партій. Їх підтримали 97,27% виборців (2,73 % не підтримали кандидатів від партій). Відповідно, 88,58% виборців проголосували за партії, які отримали місця у парламенті, і 8,69% за партії, непередставлені після виборів у парламенті.

Загальна кількість політичних партій, які у 2012 році на виборах у багатомандатному окрузі підтримали 99,92% населення, 21. Із них політичні партії, які стали парламентськими, підтримали 93,12% електорату, натомість ті політичні партії, які не пройшли до парламенту – 6,8%.

Загальна кількість політичних партій на позачергових парламентських виборах у 2014 році, які у багатомандатному окрузі підтримали 99,64% виборців, становила 29. Політичні партії, які за результатами виборів у єдиному окрузі стали парламентськими, підтримали 77,28% виборців, а ті партії, які не отримали парламентського представництва, підтримали 22,36% виборців.

Переходячи до обчислення та інтерпретації даних, зауважимо, що визначення співвідношення кількості отриманих партією мандатів та кількості отриманих голосів виборців варто здійснити спочатку із застосуванням методу найменших квадратів, або індексу Галагера, Lsq . Обчислення індексу Галагера для партій, які пройшли до ВР України у 2002 році за пропорційною системою, показує $Lsq=0,08$ (або 7,91 для обчислення у відсотках⁸), тобто після розподілу депутатських мандатів можемо стверджувати про середній рівень диспропорційності представництва політичних партій у парламенті. Цей результат певною мірою пов'язаний з високим прохідним бар'єром. Проте водночас варто звернути увагу на інші кількісні дані, а саме на те, що з 33 політичних партій, які претендували на парламентське представництво, 27 непередставлених у ВР партій

⁵Обчислено автором.

⁶Обчислено автором.

⁷Обчислено автором.

⁸У ситуації використання даних у відсотковому вимірі, індекс Галагера має значення від 0 до 100, що ілюструє ситуації від максимально пропорційного представництва до наявності мандатів за умови неотримання жодного голосу виборця, відповідно. При цьому, «пропорційною» системою з низьким рівнем диспропорційності вважається система за наявності показника від 0 до 1. Про «непропорційну» систему з низьким рівнем диспропорційності йдеться за наявності значення індексу від 1 до 6; про «непропорційну» з середнім рівнем – від 7 до 13; про «непропорційну» з високим рівнем – понад 13.

набрали 18,12% голосів виборців. Наявна ситуація свідчить про доцільність зниження прохідного бар'єру (при обчисленні індексу не враховано дані про рівень явки на вибори та про кількість голосів виборців, які не підтримали жодну політичну партію).

Для виборів у парламент 2006 року обчислення за методом найменших квадратів показує, що становив 0,09 (або 8,52, якщо проводити обчислення у відсотках), і його значення теж свідчить про середній рівень диспропорційності представництва інтересів виборців у парламенті. Кількість не представлених у парламенті партій-суб'єктів виборчого процесу збільшилась, проте несуттєве підвищення індексу диспропорційності (незважаючи на суттєву різницю у загальній кількості партій та зменшення кількості парламентських партій), порівняно з минулими виборами, могло пояснюватись невеликою різницею у кількості голосів, отриманих партіями, які не подолали виборчий бар'єр (18,12% та 20,50% у 2002 та 2006 роках, відповідно).

За даними 2007 року значення Lsq становило 0,05 (або 4,54, якщо використовувати відсоткові показники) і свідчило про суттєве зниження рівня диспропорційності представництва порівняно з попередніми виборами. Скорочення показника підтримки політичних партій, які не потрапили до парламенту до 8,69%, порівняно з попередніми виборами, відбулося насамперед внаслідок суттєвого зменшення загального числа політичних партій, які конкурували між собою на виборах.

У 2012 році після запровадження змішаної виборчої системи індекс Lsq зменшився. Він становив 0,02 (або 2,32 у випадку обчислення у відсотках) і свідчив про низький рівень диспропорційності представництва. Натомість у 2014 році $Lsq=0,10$ (або 7,09, якщо проводити обчислення у відсотках) перевищив показники попередніх років, що можна пояснити великим зростанням відсотку виборців (до 22,36%), які підтримали менш впливові партії.

Помітним у всіх виборах на значення індексу диспропорційності є вплив кількості партій, який проте зростає не прямо пропорційно зростанню кількості партій, які беруть участь у виборах, а залежить від рівня підтримки електоратом тих партій, які не отримують мандати. Бачимо підтвердження того, що не лише саме збільшення виборчого бар'єру збільшує диспропорційність партійного представництва у парламенті; важливо, якою є кількість голосів, отримана партіями, що не пройшли до парламенту (оскільки ця кількість зростає із підвищенням виборчого бар'єру та призводить до зростання частки «неврахованих» голосів).

Кількість політичних партій, які беруть участь у виборах, враховано у індексі диспропорційності Rae . Нами обчислено його значення для виборів 2002 року (загальна кількість партій-учасниць виборів 33, отримали мандати 6 партій), коли I_{Rae} становив 0,04, у 2006 році (загальна кількість партій 45, отримали мандати 5 партій) $I_{Rae}=0,04$, у 2007 році (загальна кількість партій 20, отримали мандати 5 партій) $I_{Rae}=0,02$, у 2012 році (загальна кількість партій 21, отримали мандати 5 партій) $I_{Rae}=0,01$ та у 2014 році $I_{Rae}=0,04$ (загальна кількість партій 29, отримали мандати 6 партій).

Наступним кроком є з'ясувати, як впливає ефективна кількість політичних партій на індекс диспропорційності. Обчислені нами показники ефективної кількості парламентських і електоральних партій наведено у таблиці 2.

Таблиця 2. Показники ефективної кількості парламентських та електоральних політичних партій для України

	2002	2006	2007	2012	2014
$E_{\text{парл.}}$	4,68	3,27	3,27	4,27	3,78
$E_{\text{елект.}}$	7,97	5,64	4,25	4,90	7,97

Різниця між показниками $E_{елект.}$ та $E_{парл.}$ становила у 2002 році 3,29, у 2006 році – 2,37, у 2007 році – 0,98, у 2012 році – 0,63, у 2014 році – 4,19. Таким чином, вищий рівень фрагментованості партійної системи в Україні, з огляду на результати парламентських виборів 2002-2014 років, виступав у 2002 та 2014 роках, нижчий – у 2006, 2007 і 2012 роках.

Таким чином, використовуючи ефективну кількість партій як дільник при обчисленні індексу Грофмана, ми отримуємо результати: $I_G(2002) = 0,03$, $I_G(2006) = 0,04$, $I_G(2007) = 0,03$, $I_G(2012) = 0,01$, $I_G(2014) = 0,06$. Тенденцію, в цілому, підтверджуємо обчисленням для українських політичних партій індексу Лейпхарта. Відповідно, $I_L(2002) = 0,07$, $I_L(2006) = 0,08$, $I_L(2007) = 0,05$, $I_L(2012) = 0,02$, $I_L(2014) = 0,06$. Про більшу диспропорційність представництва свідчить значення індексу Лейпхарта за 2006 рік, а про найменшу з порівнюваних – показник 2012 року.

Запропонуємо зведену таблицю індексів, обчислених нами для визначення рівня диспропорційності представництва інтересів у парламенті України за результатами виборів 2002-2014 років (у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі).

Таблиця 3. Індеси диспропорційності представництва інтересів у ВР України

	2002	2006	2007	2012	2014
Lsq	0,08	0,09	0,05	0,02	0,10
I_{Rae}	0,04	0,04	0,02	0,01	0,04
I_G	0,03	0,04	0,03	0,01	0,06
I_L	0,07	0,08	0,05	0,02	0,06

Якщо індекси Галагера, Рае та Лейпхарта ілюструють схожі тенденції, то індекс Грофмана, значення якого меншою мірою залежить від кількості партій-учасників виборчого процесу, свідчить про інше співвідношення показників диспропорційності за 2002 та 2007 роки та дещо відмінний показник у 2014 році.

Отримані кількісні дані підтверджують тезу про значення ефективної кількості партій, кількості партій-суб'єктів виборчого процесу та відсотку виборців, які голосували за політичні партії, що не подолали виборчий бар'єр для пропорційності представництва інтересів електорату в парламенті. Можна помітити, що прохідний бар'єр на пропорційність представництва прямо не впливає. Опосередкований вплив полягає в тому, що високий виборчий бар'єр перешкоджає проходженню до парламенту більшої кількості партій. Проте відсоток непередставлених виборців⁹, які голосували за партії, що не подолали прохідний бар'єр, залежить як від кількості партій-учасниць виборів, так і від їх підтримки електоратом. У 2006 році за порівняно низького обмеження, втім за великої кількості партій-учасниць, відсоток непередставлених виборців становив 20,5. Втім зі зростанням виборчого бар'єру в 2012 році до 5 %, відсоток непередставлених виборців зменшився втричі. Певною мірою таке зменшення може пояснюватися зменшенням кількості партій-претендентів на парламентське представництво у 2,2 рази. Водночас у 2014 році за збереження відповідних вимог до кількості голосів, яка дозволяє політичній партії отримувати депутатські мандати, та за

⁹Варто зважати на умовність визначення кількості непередставлених виборців, внаслідок неврахування у індексах відсотку голосів «проти всіх» та відсотку недійсних бюлетенів. У цій статті як про непередставлених пишемо про виборців, які голосували за політичні партії, що не подолали виборчий бар'єр, але не враховуємо голосів тих виборців, які не підтримали жодну політичну партію, та кількості недійсних бюлетенів при голосуванні у багатомандатному окрузі.

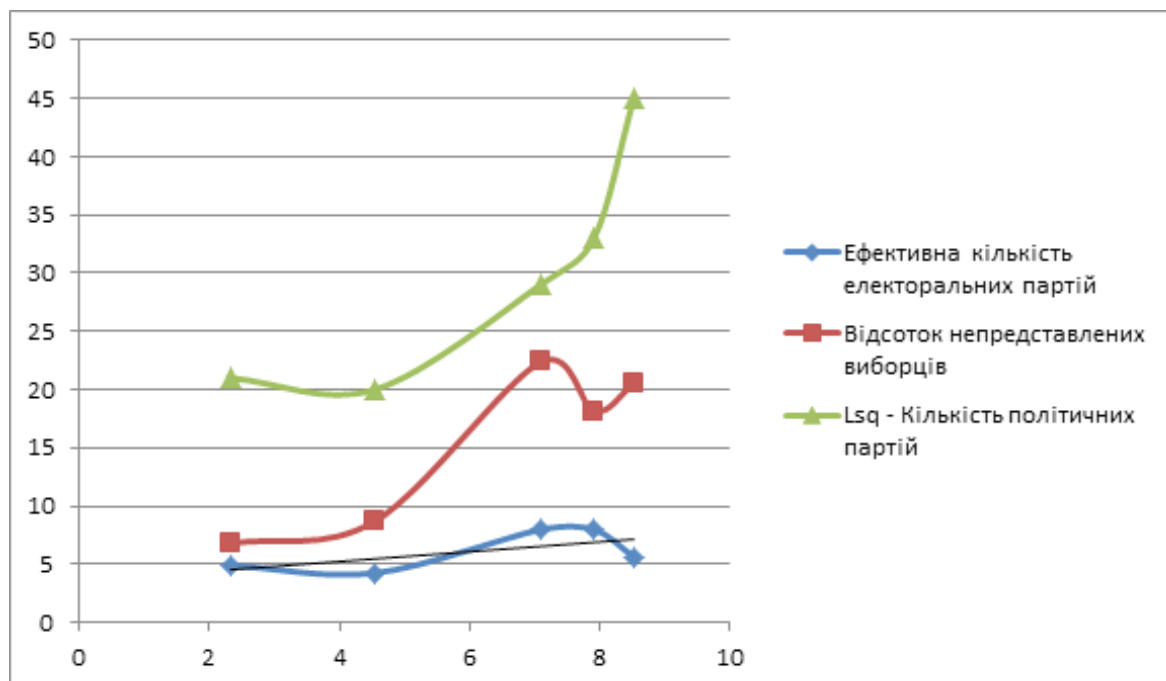
не надто великого збільшення кількості партій-учасниць (21 та 29 відповідно), відсоток непередставлених виборців збільшився втричі та перевищив показник 2006 року.

Дані про кількість партій-учасниць та відсоток непередставлених виборців, на нашу думку, прямо пов'язані з фрагментованістю партійної системи. Отже, твердження про зменшення ефективної кількості партій як чинник збільшення пропорційності партійного представництва, про який писав А. Лейпхарт [23, с. 165-166], в цілому можна підтвердити. Дані про ефективну кількість парламентських партій у досліджуваному періоді перебувають у невеликому діапазоні (від 3,27 і до 4,68). Відмінності стосуються ефективної кількості електоральних партій (0,63 – 4,19). Цю ситуацію пропонуємо розглянути із використанням даних про кількість непередставлених у парламенті виборців, які проголосували за політичні партії, що не набрали достатньої для отримання мандатів кількості голосів та загальну кількість партій-учасниць виборчого процесу.

Найвищий показник фрагментованості партійної системи в аналізованій період виступав у 2014 році – непередставленість 22,36% виборців при можливості обирати 29 політичних партій. Показник фрагментованості партійної системи у 2006 році (при тому що відсоток непередставлених виборців був подібним – 20,5 %) був суттєво нижчим. Відмінність можна пояснити суттєво більшою кількістю партій-учасниць виборів. Найнижчі показники фрагментованості виступали у 2007 та 2012 роках на тлі відносно низького рівня непередставленості виборців та меншої кількості партій-учасниць.

Графічно покажемо описані залежності таким чином: на осі X відобразимо дані індексу диспропорційності Lsq , обчисленого у відсотках, а на осі Y – дані про ефективну кількість електоральних партій, відсоток непередставлених виборців та кількість політичних партій-учасниць виборів.

Графік 1. Залежність диспропорційності представництва політичних партій від ефективної кількості електоральних партій, відсотку непередставлених виборців, кількості політичних партій

Напрямок кривих на графіку свідчить про переважно пряму залежність диспропорційності від показника кількості політичних партій та про меншу кореляцію між індексом диспропорційності та відсотком непередставлених виборців і ефективною кількістю партій.

Варто зауважити, що у 2007 році для проходження у парламент партії мали набрати 3% голосів, а у 2012 році – 5%, що не виступило чинником диспропорційності їх представництва. Окрім того, запровадження виборчого законодавства, у якому скасовано право виборців голосувати «проти всіх», не спричинило негативного впливу на пропорційність партійного представництва, і у 2012 році рівень диспропорційності був найнижчим у аналізованому періоді. Вважається, що вищим є рівень пропорційності в умовах великих виборчих округів, зокрема єдиного загальнодержавного округу, як у нашій країні. Обчислені нами невисокі загалом показники диспропорційності підтверджують цю тезу для України.

Висновки

На делегований парламенту процес прийняття рішень, які повинні відображати інтереси виборців, впливають численні чинники. Варто зважити, що їх наявність не дозволяє прогнозувати перебіг політичних процесів та перспективи ухвалення конкретних рішень лише на підставі кількісних даних про рівень репрезентативності, і оцінка демократичності політичних процедур та політичного режиму в цілому, навіть за концепцією електоральної демократії, потребує врахування сукупності ознак політичного режиму.

Суттєвим у контексті гарантування демократичності урядування є роль політичних інститутів, серед яких політичні партії, як учасники виборчого процесу та репрезентанти інтересів суспільних груп, посідають важливе місце. Нарівень пропорційності представництва політичних партій у парламенті впливає ряд чинників, зокрема розмір виборчих округів, тип виборчої системи, рівень прохідного бар'єру для партій в умовах функціонування пропорційної системи, спосіб визначення виборчої квоти та розподілу мандатів.

В Україні рівень пропорційності парламентського представництва політичних партій у досліджуваній період є середнім. Водночас помітними є тенденції до зменшення пропорційності представництва зі збільшенням відсотка непередставлених у парламенті виборців, які проголосували за політичні партії, що не отримали депутатських мандатів. Цей відсоток може залежати як від прохідного бар'єру, так і від кількості партій-учасниць виборів, проте така залежність є опосередкованою.

У цьому контексті можемо стверджувати, що чим вищим є виборчий бар'єр, який сприяє великим партіям у виборчій конкуренції, тим більшою є імовірність того, що великою буде кількість голосів виборців, яку не враховано при розподілі мандатів. Втім, стверджувати, що внаслідок саме цього диспропорційність представництва політичних партій зростає, ми не можемо, оскільки на відсоток виборців, інтереси яких не представлено у парламенті, впливає рівень електоральної підтримки партій-претендентів, які не набрали необхідної кількості голосів. Іншими словами, суттєвою є виборча підтримка маловпливових партій, їх сукупний відсоток, а також розпорошеність голосів виборців, які підтримали політичні партії, що не пройшли до парламенту. Водночас рівень пропорційності представництва пов'язаний із загальною кількістю партій, які конкурують на виборах. При її збільшенні пропорційність зменшується, тобто між цими показниками переважно спостерігається зворотній зв'язок.

1. *Anglade C. The State and Capital Accumulation in Latin America: A Conceptual and Historical Introduction / C. Anglade, C. Fortin // The State and Capital Accumulation in Latin America / [eds. Christian Anglade and Carlos Fortin]. – Pittsburgh : University of Pittsburgh Press, 1985. – P. 1–51.*

2. *Dahl R. Dilemmas of Pluralist Democracy / R. Dahl. – New Haven : Yale University Press, 1982. – 232 p.*

3. *Christiano T.* Democracy [Електронний ресурс] / T. Christiano // The Stanford Encyclopedia of Philosophy / [ed. N. Zalta]. – Fall 2008 Edition. – Режим доступу : <http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/democracy/>.
4. *Gallagher M.* Comparing Proportional Representation Electoral Systems: Quotas, Thresholds, Paradoxes and Majorities / M. Gallagher // British Journal of Political Science. – 1992. – № 22. – P. 469–496.
5. *Gallagher M.* Proportionality, Disproportionality and Electoral Systems / M. Gallagher // Electoral Studies. – 1991. – № 10. – P. 33–51.
6. *Grofman B.* Measures of bias and proportionality in seats-votes relationships / B. Grofman // Political Methodology. – 1983. – № 9. – P. 295–327.
7. *Lijphart A.* Electoral Systems and Party Systems. A Study of Twenty-Seven Democracies, 1945–1990 / A. Lijphart. – Oxford : Oxford University Press, 1994. – 228 p.
8. *Rae D.* The political consequences of electoral laws / D. Rae. – New Haven and London : Yale University Press, 1971. – P. 84–86.
9. *Taagepera R.* Seats and Votes: The Effects of Determinants on Electoral Systems / Rein Taagepera and Matthew Soberg Shugart. – New Haven and London : Yale University Press, 1989. – 292 p.
10. *Laakso M.* Effective Number of Parties: A Measure with Application to West Europe / M. Laakso, R. Taagepera // Comparative Political Studies. – 1979. – № 12. – P. 3–27.
11. *Aleskerov F.* Measuring Disproportionality in PR Systems / F. Aleskerov, V. Platonov // Political Studies (TBF). – 2005. – Vol. 60, No 4. – P. 23–34.
12. *Balinski M. L.* Fair representation / M. L. Balinski, H. P. Young. – New Haven and London : Yale University Press, 1982. – 191 p.
13. *Golosov G. V.* The Effective Number of Parties: A New Approach / G. V. Golosov // Party Politics. – 2010. – № 16. – P. 171–192.
14. *Ключковський Ю.* Пропорційні вибори і розвиток партійної системи в Україні / Ю. Ключковський // Вибори та демократія. – 2006. – № 3. – С. 11–19.
15. *Романюк А.* Оцінка пропорційності виборчих систем країн Західної Європи та України: порівняльний аспект / А. Романюк // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2007. – № 2 (8). – С. 58–63.
16. *Закон України «Про вибори народних депутатів України»* // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 27–28.
17. *Закон України «Про вибори народних депутатів України»* // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 10–11.
18. *Підсумки голосування по партіях (виборчих блоках партій). 31 березня 2002 р. Чергові вибори* [Електронний ресурс] // Сайт ЦВК України. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/WEBPROC0V.html>.
19. *Відомості про підрахунок голосів виборців в межах України. Вибори народних депутатів України 26 березня 2006 р.* [Електронний ресурс] // Сайт ЦВК України. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001.html>.
20. *Відомості про підрахунок голосів виборців в межах України. Позачергові вибори народних депутатів України 30 вересня 2007 р.* [Електронний ресурс] // Сайт ЦВК України. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001.html>.
21. *Відомості про підрахунок голосів виборців по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу. Вибори народних депутатів України 28 жовтня 2012 р.* [Електронний ресурс] // Сайт ЦВК України. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/vnd2012/wp300pt001f01=900.html>.
22. *Відомості про підрахунок голосів виборців в межах України. Позачергові вибори народних депутатів України 26 жовтня 2014 р.* [Електронний ресурс] // Сайт ЦВК України. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp611?PT001F01=910#>.
23. *Lijphart A.* Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty One Countries / A. Lijphart. – New Haven and London : Yale University Press, 1984. – 229 p.

Наталія Хома

Львівський національний університет імені Івана Франка

ПОЛІТИЧНА УРБАНІСТИКА: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРЕДМЕТНОГО ПОЛЯ

Natalia Khoma. Political Urban Studies: Conceptualization of the Subject Field.

Attention is drawn to the fact that nowadays urbanization is one of the most important trends of modern society development and its consequences should not be underestimated. It is emphasized that the research and forecast of the urbanization processes requires new approaches, which are, in particular, offered by the modern interdisciplinary area of political studies – political urban studies. The need for conceptualizing this new area of political science is substantiated.

According to the author, the subjects of political urban studies are: a modern city in the globalized world; a person in the modern metropolis; features of the urban culture formation in the modern society; quality of the urban environment and the political ways of improving it; conflict and risk factors of the modern city's development; urban political regimes; municipal electoral processes and the forms of urban population's political activity; socio-political technologies in the city; modern city marketing; analysis of the urban communities as primary subjects of local government; city as the space of socio-political communication etc.

Author focuses on the following issues of political urban studies: what is the modern city like (and what it should be like)? Who determines the development of cities nowadays and how to make this process for efficient and transparent? What are the factors that determine the daily life of a city with its historical heritage, which includes layers of different eras nowadays? Where the hidden potential of the city can be found and how to make the city valuable for its residents, as well as recognizable to the international community (branding)? How to organize communication and cooperation between different socio-political actors who are active in the city?

Attention is drawn to the issue of cities, urbanonyms and toponyms renaming in the context of implementation of the Law of Ukraine "On the condemnation of communist and national-socialist (Nazi) totalitarian regimes in Ukraine and the prohibition of propaganda of their symbols".

The heuristic potential of political urban studies is illustrated on the example of grouping the administrative structure into government clusters. Functional differences of elements of urban landscape in different historical periods are determined. It is emphasized that modern representative architecture should be directed to the widest social inclusion, provision of new opportunities for interaction of population as well as interaction between «government - society». It is underlined that there is a tendency of uniting within a single building (block) of the highest possible number of state or local governmental authorities for optimization of the management process in view on the inclusion of architecture (so-called governmental clusters).

The foreign experience of the cluster approach usage is analysed. The main formats of its application are: 1) separation of governmental cluster in structure of «old» capital, usually by having government buildings outside the historic centre or on the outskirts; 2) transposing the capital to the newly built administrative-territorial units.

European experience of governmental clusters organization on the example of successful West-European projects – the government blocks in Oslo and Berlin, as well as the complex of governmental buildings Lombardy in Milan is researched. Practices of Asian cities, including Sejong in South Korea, Putrajaya in Malaysia, Chandigarh in India is studied. Attention is also paid to several projects in the former Soviet Union, including: Astana in Kazakhstan and plans to construct a new Parliamentary Centre in North West Administrative District (Mnevnikovskay plain) in Moscow. It is emphasized that intention of architectural planning is not only compact grouping of administrative buildings, but also the idea of power decentralization (Georgia). The problem of the governmental block transfer from the historical part of Kyiv is also analysed.

The cluster approach is defined as the best way of organizing big cities space, especially capitals.

Key words: city, political urban studies, urbanization, government cluster.

Урбанізація сьогодні – серед найважливіших тенденцій планетарного розвитку. Міста найперші відчувають результати міграції із зон конфліктів; вони виражають безпекові хвилювання містян, які стикаються з викликами тероризму та іншими

джерелами напруження. Оскільки урбанізація неминуча, то прогнозуючи її тривожні наслідки, не можна ігнорувати її позитивів. Справді, злидні, розростання нетрів і соціальне неблагополуччя, як характеристики сучасних великих міст, не додають оптимізму. Втім, в індустріальну епоху жодна країна не досягала значного економічного зростання без урбанізації. Процес глобалізації також зумовив увагу до продуктивного потенціалу міст. Наслідки урбанізації не можна недооцінювати, необхідний перманентний моніторинг і міждисциплінарний аналіз. Але сьогодні для України ще характерне деяке недооцінювання урбаністичних викликів у політичному розвитку держави та суспільства, як і нехтування рекомендаціями дослідників щодо розв'язання проблем, зумовлених урбанізацією.

Для дослідження та прогнозування процесів урбанізації, управління ними потрібні нові міждисциплінарні підходи. Одним із таких напрямків, на нашу думку, може стати політична урбаністика, завдяки методологічним можливостям якої здійснюватиметься науковий аналіз політичних особливостей розвитку процесів урбанізації в сучасному світі. Цей напрям політичної науки нині перебуває у стадії зародження, концептуалізації понятійного апарату, але, на наше переконання, він має потужний евристичний потенціал для осмислення політичних реалій, які трансформуються, модернізуються під впливом урбанізації. Тому актуальним завданням української політології і метою цієї наукової розвідки є визначення предметного поля політичної урбаністики як нового напрямку політичної науки, визначення тих завдань, які можуть бути охоплені цим дослідницьким напрямом.

У визначенні публікаційної бази, якою започатковано розв'язання даної проблеми, відзначимо, що на першому етапі урбаністичних студій (від початку до останньої чверті XIX ст.) формуються передумови вивчення міст, закладені у роботах М. Вебера, Г. Зіммеля, Ф. Тенніса та ін. У цей історичний період зростає чисельність міст, формуються міста як центри робітничих рухів, що й зумовило інтерес до вивчення політичних і економічних процесів усередині міст. На другому етапі (остання чверть XIX – 1-ша половина XX ст.) увага чи не вперше повертається до урбанізованої особистості й особливостей міського середовища, міського способу життя (Л. Вірт, Е. Берджес, Р. Парк, Р. Паркстал). На третьому етапі (2-га половина XX – початок XXI ст.) виникають багато дослідницьких шкіл, які запропонували підходи до вивчення міста: технологічна школа (технічний прогрес розглядається як основний чинник розвитку та вивчення міст), «культурна школа» (за основу вивчення міста покладено культурні цінності, якими пояснюється політична, економічна, соціальна, екологічна та ін. організація міста), «школа соціальної влади» (в основі вчення М. Вебера про типи панування); цей (третій) етап представлений К. Лінчем, С. Сассен, І. Лакостом та ін. Загалом, якщо до середини XX ст. акцент в урбаністичних розвідках робився на економічних, архітектурних дослідженнях, то від цього періоду і до сьогодні акцент – на соціокультурній компоненті міста в дусі постмодерного підходу. Такі дослідники, як Г. Зіммель, М. Вебер, В. Беньямін, Р. Парк і Л. Вірт, а потім А. Лефевр, Е. Соуджа, С. Сассен та інші дивилися на суспільні процеси у просторовому вимірі крізь «оптику» міста.

Із сучасних авторів урбаністичній проблематиці присвятили наукові розвідки: 1) зарубіжні дослідники-урбаністи: С. Аннунціата, А. Лейфесте, Б. Стіфел, Ж. Субірос та ін.; 2) вітчизняні автори: В. Гук, С. Дяк, С. Ільченко, О. Мусієздов, Є. Сарапіна, В. Тимінський, І. Тищенко, З. Рибчинська, Р. Цибрівський, С. Шліпченко, Б. Шумилович та ін.; 3) пострадянські учені: А. Зам'ятін, А. Кошкін, А. Мельникова, С. Мельсков. В Україні найпотужнішими науковими спробами осмислення урбаністичної проблематики можна вважати випуски збірок досліджень із урбаністичних студій, присвячених темі політик і практик оновлення міста за підтримки Представництва Фонду ім. Г. Бьоля в Україні.

Зауважимо: урбаністична проблематика вивчається українськими дослідниками різних галузей (архітектурою, соціологічною та історичною науками, урбаністичною антропологією, культурологією та ін.), але у площині політичної науки вона практично не представлена. Тому нашим дослідницьким завданням є окреслення предметного поля політичної урбаністики та пошук аргументації щодо доцільності виокремлення цього самостійного напрямку у сегменті наук про політику.

Сучасна урбаністика (в українській мовній версії – містотворення) є альтернативною до державної діяльності з дизайну та проектування міського простору. Вона є соціально орієнтованою, спрямованою на покращення існуючих публічних просторів і вирішення численних міських проблем. Поняття «urban studies», «urban theory» використовуються на позначення низки тенденцій, позицій та інтерпретацій, які прагнуть сформулювати розуміння особливостей життя міста та життя в місті. Архітектурне планування, гуманізація відчужених міських просторів, новітні формати міського активізму дедалі частіше є об'єктами аналізу соціогуманітарних наук; ці питання виправдано потрапляють й у поле політичної науки.

Третє тисячоліття без перебільшення можна назвати тисячоліттям міст. Якщо дивитися на урбаністичну проблематику не у локальному, а в глобальному масштабі, то у 2008 р. уже більша половина населення планети проживала у містах (приблизно 3,3 млрд осіб), а до 2025 р. прогнозується ріст кількості містян до 5 млрд. Практично увесь приріст населення відбувається за рахунок великих чи малих міст. Причому багато жителів міст будуть за межею бідності, а тому майбутнє великих міст у перенаселених країнах, які розвиваються, буде значною мірою залежати від рішень, які будуть прийняті вже зараз, не чекаючи 2030 р. Сьогодні політичні рішення мають враховувати демографічний приріст і ріст чисельності містян.

На думку С. Шліпченко, місто – це «втільнення та трансляції певних кодів, цінностей, політичних і культурних правил, що полегшують сприйняття визначених форм колективного життя та соціальної згуртованості» [1, с. 13]. Як предмет вивчення місто постає простором, який «здатний продукувати/народжувати знання про найпотужніші та найхарактерніші трансформаційні процеси: глобалізацію, метрополітанізацію, комерціалізацію та конс'юмеризацію, трансформацію структур культурної пам'яті і структур приналежності, джентрифікацію тощо. Саме через те, що місто виступає своєрідним фокусом мереж влади, культури, комунікації та інформації, фінансових, торговельних, соціальних потоків, індивідуальної та колективної уявності» [1, с. 9]. Місто можна розглядати як відкритий процес спільнотворення певної «міської колективності», містянської (горожанської) ідентичності.

Парадокс у тому, що хоч сучасне життя стає дедалі урбанізованішим, «міста дедалі менше здатні контролювати умови свого існування» [1, с. 21]. Місто є простором можливостей і проблем водночас: у ньому здобувають вищу освіту, роблять кар'єру, з'являються нові ідентичності й ідеї, змішуються різні культури, але водночас місто концентрує бідність, незадовільний стан довкілля, а змішування представників різних культур, способів життя зумовлює різні прояви несприйняття (неприховану нетолерантність, конфлікти чи навіть жорстокість). Сучасний мегаполіс не лише асимілює в собі численні соціально-політичні процеси, а й є причиною їх появи. Неконтрольована міграція населення, збільшення безробіття, відчуженість людини в мегаполісі, конфронтації зумовлені різними причинами, конкурентна боротьба в сферах політики та економіки призводять до роз'єднання населення, соціально-політичної напруги. Міста, особливо мегаполіси, породжують нові типи ієрархії та

сегрегації, можуть сприяти виникненню маргінальних форм існування. У такій ситуації важливим є забезпечення «моментів колективності» – святкування і згуртованості, моментів, коли городяни відчувають себе активними й рівними учасниками [1, с. 29].

Сучасне місто планування є політичним інструментом. Адже місто є сферою, де соціально-економічні наслідки є дуже відчутними, і де саме локальні уряди уповноважені приймати рішення та відповідають за їх виконання. Водночас це одна з тих сфер, де співтовариства мешканців із певними потребами можуть ініціювати соціальний діалог і перетворити його на механізм досягнення інтересів своєї локальної громади. Новітнє місто є свого роду складним артефактом, в якому при розробці будь-якого нового проекту має збалансовано враховуватися весь спектр соціальних інтересів.

Здавалося б, що формування міста та бачення способів розв'язання його проблем – це, насамперед, професійний інтерес архітекторів, проектувальників, інженерів. Але місто формують також: 1) політики та забудовники, що мають свої інтереси, які дуже часто суперечать інтересам містян; 2) громадськість, яка зацікавлена у безпечному, комфортному урбанізованому просторі; 3) дослідники, зокрема й політологи, які пропонують методологічну рефлексію тієї сукупності парадигм, шкіл, течій, теорій, що системоутворюють урбаністичні дослідження.

На сьогодні урбаністичні студії утверджуються як самостійний міждисциплінарний сегмент наукового знання. На нашу думку, можна говорити про зародження самостійного напрямку досліджень – політичної урбаністики, яка кристалізується як міждисциплінарний напрям із самостійним предметом наукових розвідок.

Політична урбаністика, на нашу думку, спрямована, з одного боку, на вивчення саме політичних наслідків зміни урбаністичного ландшафту, а з іншого – на випрацювання саме політичних механізмів гуманізації відчужених міських просторів. Вважаємо, що політична урбаністика своїм предметним полем охоплює як державну, так і недержавну соціально орієнтовану діяльність із дизайну та проектування міського простору задля покращення існуючих публічних територій і вирішення численних міських проблем. Урбанізм формується як неоідеологія, свого роду новітня посткласична ідеологічна течія, а політична урбаністика постає як новітній міждисциплінарний напрям досліджень, який є своєрідною філософією творення повсякденного життя – за межами приватних помешкань і нової (вищої) якості.

Цариною наукового інтересу політичної урбаністики, на нашу думку, може виступати: сучасне місто у глобалізованому світі; людина в сучасному мегаполісі; особливості формування урбаністичної культури в сучасному соціумі; якість міського середовища та політичні шляхи її підвищення; конфліктогенні та ризикогенні чинники розвитку сучасного міста; електоральні міські процеси та форми політичної активності міського населення; соціально-політичні технології в управлінні містом; маркетинг сучасного міста; аналіз міських спільнот як первинних суб'єктів самоврядування; місто як простір соціально-політичної комунікації тощо.

На нашу думку, політична урбаністика може охоплювати: 1) аналіз динаміки урбанізаційних процесів; 2) вивчення політичних наслідків урбанізації, аналіз процесів субурбанізації, реурбанізації та рурбанізації, що відбуваються в сучасному суспільстві; 3) виявлення особливостей мегаполісів як нової форми політичної організації простору в урбанізованому світі, визначення проблем управління ними.

Завданням різних наук, у т. ч. й політичної, є з'ясувати, як зробити так, щоб простори міст сприяли віддзеркаленню спільних для всіх цінностей, просторових орієнтирів та певного сенсу колективної уяви. У царині політичної урбаністики актуалізується низка

питань, зокрема: яким є (має бути) сучасне місто з точки зору політичної сфери?; хто визначає розвиток міст сьогодні та як уможливити більшу ефективність і прозорість управлінського процесу?; у який спосіб має формуватися ефективний зв'язок між владою та суспільством у питаннях управління та розвитку міста?; які чинники визначають сьогодні повсякденне життя міста з його історичною спадщиною, що включає нашарування різних епох?; де шукати приховані потенціали в місті та як зробити місто цінним для його мешканців та упізнаваним для світової спільноти (брендинг)?; як організувати комунікацію та співпрацю між різними суспільно-політичними акторами, що є активними в місті? Зрештою, зусиллями політичної науки можливе обґрунтування доцільності включення світових тенденцій урбанізації до глобальних проблем сучасності.

Політична наука може допомогти урядам в обґрунтуванні шляхів реагування на проблеми, котрі виникають унаслідок швидкої урбанізації. Саме у межах політичної науки (а саме в межах політичної урбаністики) можуть випрацьовуватися рекомендації щодо залучення усіх груп містян до планування та прийняття рішень, які стосуються місцевості їх проживання.

У царині політичної урбаністики виправдано може бути представлений аналіз впливу політики пам'яті на оновлення міст, вивчення того, що саме стає (може стати) об'єктом меморалізації. Політична урбаністика здатна розкрити потенціал публічного простору для формування містянських (горожанських) цінностей, містянської (горожанської) ідентичності.

Вважаємо, що предметом політичної урбаністики є й міські протестні рухи, які чинять опір певним планам оновлення міста чи пропонують альтернативні підходи до освоєння публічних просторів. Зауважимо, що уже є загальнопланетарною тенденція протестних рухів містян, котрі заперечують, наприклад, витіснення на периферії міст незахищених спільнот, комерціалізацію публічних просторів, макдональдизацію міст, знищення історичного спадку, відсутність інфраструктури для пересування осіб із обмеженими можливостями тощо. Відтак напрямком досліджень може слугувати потужність протестного потенціалу спільнот містян.

Напрацювання політичної урбаністики уможливлять застосування містопланування як інструменту формування відчуття приналежності до міської спільноти, що сприятиме формуванню певної ідентичності «мешканця міста» та появи нових форм міського життя.

Якщо політики виразно стривожені темпами та масштабами росту чисельності населення міст, то політологи мають привертати увагу до незворотності цього процесу та безперспективності таких антиурбанізаційних заходів, як, до прикладу, обмеження доступу мігрантів у міста. Завданням політичної науки є відповідь на питання, чим обумовлений ріст міст – причинами демографічного характеру (зокрема, природним приростом населення), міграцією чи іншими чинниками.

Спробуємо розкрити потенціал політичної науки у царині аналізу проблематики урбаністики на прикладі однієї з проблем сучасних столиць-мегаполісів – створення урядових кластерів.

На нашу думку, сучасне містопланування має спрямовуватися на якнайширшу соціальну інклюзію, надання нових можливостей як для взаємодії населення, так і для взаємодії у системі «влада – громадськість». У контексті інклюзивності, як характеристики сучасного містопланування, викристалізовується тенденція до об'єднання в межах однієї будівлі чи району якнайбільше загальнодержавних чи муніципальних установ задля досягнення різноманітних завдань, насамперед, задля оптимізації управлінського процесу. Такі згрупування адміністративних структур

віднедавна позначають поняттям «урядовий кластер»¹. Уже є успішні напрацювання у зарубіжній практиці з розбудови урядових кластерів.

Аналіз світового досвіду організації урядових кластерів показав дві паралельні тенденції:

1) виокремлення урядового кластеру в структурі «старої» столиці, зазвичай через винесення урядових будівель за межі історичного центру, іноді – на околицю; за такого проектування на околиці, в межах агломерації центр управлінської активності аж ніяк не стає другорядним, відстороненим від прийняття рішень;

2) перенесення столиці в новозбудовану адміністративну одиницю.

Ознакою міста, особливо – столиць, від давніх часів є можливість містян збиратися разом (майдан, ринкова площа тощо). Принципова ознака сьогоденної комфортності – це не лише можливість збирати разом «на Агору», але й можливість пересуватися пішки (велотранспортом), витратити мінімум часу задля пересування у межах адміністративних будівель тощо. Концепція «міста, комфортного для проживання» (англ. *livable city*) передбачає сучасне бачення перепланування мегаполісів, часто спроектованих задовго до появи сучасного транспорту та великої кількості населення.

Одні із перших дебатів щодо перенесення столиці велися ще з 90-х рр. XIX ст.: дискутувалося перенесення столиці Бразилії з Ріо-де-Жанейро. Причин спорудження нової столиці (1960 р. Бразилія) на віддалі від основних міст (але у географічному центрі країни) називалося щонайменше дві: 1) винесення державних структур із історичних міст, насамперед, з Ріо-де-Жанейро; 2) потреба розвивати відсталу інфраструктуру територій поза межами Ріо-де-Жанейро.

Якщо аналізувати європейський досвід організації урядових кластерів, то серед успішних проєктів виділимо:

– урядовий квартал в Осло (*Regjeringskvartalet*), який у 1958-1996 рр. будували на місці старовинного імператорського кварталу;

– урядовий квартал Берліна втілює у 1990-х рр. не лише реалізацію ідеї урядового кластера, але й політичну ідею об'єднання Західного та Східного міста: по осі, заданій рікою Шпрее. Комплекс, видовжений на майже кілометр із заходу на схід, символізує об'єднану Німеччину;

– комплекс урядових споруд Ломбардії (*Palazzo Lombardia*) у діловому кварталі Мілана, споруджений у 2010 р.

Азійські міста, володіючи значним територіальним ресурсом, часто будують нові урядові центри в масштабі цілих міст чи секторів:

– Південна Корея з 2007 р. споруджує центр для міністерств і відомств у автономному місті Седжон. У нього з часом планується перевести міністерства з Сеула, а в основу планування покладено ідею близькості проживання державних службовців до офісних будівель;

– Малайзія не переносила столицю, а поруч із нею прибудувала спеціальний адміністративний центр. У 1995 р. на відстані 25 км від Куала-Лумпур з'явилося невелике місто Путраджая, в яке переїхали прем'єр-міністр і уряд; у самому Куала-Лумпурі знаходяться лише парламент та королівський двір;

– Індійське місто Чандігарх (столиця штатів Пенджаб і Хар'яна), зведене у 1951-1956 рр., розділене на 57 секторів, кожен з яких виконує визначену функцію. Урядовий центр (Асамблея (парламент), Палац Юстиції (верховний суд) і Секретаріат) під назвою «Капітолій» розташований у секторі 1 на околиці міста.

На пострадянському просторі виділимо два проєкти (один реалізовано, другий заплановано):

¹Кластер (англ. *cluster*) – група однакових або подібних елементів, зібраних разом.

– Казахстан у 1997 р. переніс столицю з усім комплексом урядових установ із Алмати в Акмола (пізніше – Астана);

– у Москві заплановане спорудження нового Парламентського центру у Північно-Західному адміністративному окрузі (Мневниківська пойма) – за межами центру, що за планом уможливить розвантаження транспортної інфраструктури.

Щоправда, причинами перенесення столиць можуть бути і не названі вище, наприклад:

– столиця Белізу уже кілька десятиліть, як перенесена до Бельмопану. Причиною перенесення було не «розвантаження» досі столичного м. Беліз, а урагани. Уряд у 1970 р. був перенесений вглиб материка, подалі від природних катаклізмів;

– австралійська столиця (з 1927 р.) Канберра виникла для припинення суперництва між Сіднеєм і Мельбурном, які змагалися за право столичного міста.

Звернемо увагу, що в архітектурне планування закладається не лише намір компактного згрупування адміністративних будівель, а й ідея децентралізації влади. Прикладом є Грузія, де парламент розташований у Кутаїсі, низка міністерств у Тбілісі, а основні урядові структури – у різних містах.

Уже не одне десятиліття обговорюється ідея перенесення урядового кварталу з історичної частини Києва. Звучать думки про переміщення центральних органів влади на Рибальський півострів, Осокорки, територію Північної Телички, площі Виставкового центру (ВДНГ) тощо; діючі сьогодні урядові будівлі мали б стати готелями, культурними центрами, музеями тощо. Періодично офіційно озвучуються ідеї проектів ділового центру: київською владою ще у 2006 р. був оголошений конкурс на кращу забудову Рибальського півострова міжнародним діловим центром «Київ-Сіті». Наступним став проект «Місто майбутнього».

Території на взірці Нижньої Телички чи Рибальського півострова традиційно визначають найпридатнішими для перенесення адміністративних і бізнес-центрів Києва з історичної частини [2, с. 31] задля успішного виконання владою столичних функцій та підвищення ефективності співпраці всіх гілок влади. Ці території при зміні функції промислових зон матимуть потенціал для влаштування відповідної інфраструктури та зменшать навантаження на центральну частину міста.

Проблема завантаженості й некомфортності для пересування історичною частиною столиці й відсутність реальних кроків для усунення незручностей навіть стала темою новітньої вітчизняної політичної сатири (наприклад, серіал «Слуга народу»). Громадськість же такі проекти іронічно іменує «Нью-Васюки». Та попри сарказм і недовіру громадськості, неможливо ігнорувати той факт, що історичний центр Києва довгі роки намагаються «підігнати» під потреби бізнесу та адміністративної влади. Водночас вулиці старого міста, й будинки, яким уже більше ста років, не мають змоги забезпечити сучасну ділову активність мегаполісу. Тож маємо багато новобудов, які зведено подекуди навіть усупереч вимогам ЮНЕСКО, а також транспортні пробки на історичних вулицях. До проблеми підходять із хибних позицій, руйнуючи історичні пам'ятки, замість того, щоб перенести центри ділової активності туди, де можливим є здійснення успішної бізнес-діяльності без пошкодження історичної забудови. Із точки зору архітекторів Києва [3], винесення урядового кварталу з історичного центру на сьогодні є необхідністю.

Таким чином, особливе значення для урбаністичного ландшафту сучасних мегаполісів має представницька архітектура та підходи до її розташування у межах (поза межами) міського простору. Як показує світова практика, кластерний підхід є оптимальним способом організації простору великих міст, насамперед, столиць.

Підсумовуючи, зауважимо, що «міська революція», починаючи з другої половини ХХ ст., та посилення її впливу на трансформацію суспільства сприяли поглибленню дослідницького інтересу до цього глобального процесу. Гуманістичне містотворення є інструментом вираження не лише рівня культури певного суспільства, але й минулих чи існуючих тенденцій у політиці, підходів до співвідношення «людина–влада» у політичній системі. Воно опосередковано характеризує форму правління, режим чи є носієм інших політичних характеристик. На вивчення цих процесів і має спрямовуватися політична урбаністика, але її становлення вимагає подальшої концептуалізації предметного поля, деталізації методологічного інструментарію. Потреба подальшого поглиблення наукової концептуалізації політичної урбаністики в Україні зумовлена у тому числі й перейменуванням міст, урбанонімів і топонімів у контексті імплементації Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки».

1. *Місто й оновлення. Урбаністичні студії* / [редкол.: С. Шліпченко, В. Тимінський, А. Макаренко, Л. Малес, І. Тищенко]. – К. : ФОП Москаленко О. М., 2013. – 360 с. – (Представництво Фонду ім. Гайнріха Бьоля в Україні).

2. *Глеба В.* Просторово-адміністративна організація міста Києва та архетипи територій / В. Глеба // Публічне управління: теорія та практика : зб. наук. праць / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Харк. регіон. ін-т держ. упр., Асоц. д-рів наук з держ. упр. – Харків : ДокНаукДержУпр, 2010. – Вип. 3-4. – 214 с. – С. 26–32.

3. *Жежерин В.* Киев мог быть другим. Выход на сегодня один – Киевская агломерация [Електронний ресурс] / В. Жежерин. – Режим доступу :

http://kievvlst.com.ua/text/vadim_zhezherin-kiev_mog_bit_drugim_vihod_na_segodnja_odin_kievskaja_aglomeracija_28079.html.

DEMOCRATIZATION IN UKRAINE: CONDITIONS AND TASKS

Maxim Rozumnyi. Democratization in Ukraine: Conditions and Tasks.

Speaking about democratic choice we are mainly interested in the common features in the motivation of post-colonial, post-totalitarian and post-authoritarian societies, their leaders, elites and people, which determine attractiveness of democracy in the contemporary world. The intention to be democratic today is often connected with the intention to be free, modern, safe, developed state, which is accepted in the circle of developed countries on the conditions of friendly and equal partnership.

Based on the experience in building democracy in the “third wave” countries (S. Huntington) and on the other conceptual assumptions of institutionalists, we can come to the conclusion of necessity to review the traditional approaches to the problem of democratic transit.

These approaches considered democratic transit, firstly, as the issue of the ideological (or value, in a wider sense) choice, and, secondly, as the issue of destruction of non-democratic social institutions with the aim to build institutions of liberal democracy in their place. Therefore, they referred to the following as to the major directions of building democracy: a) understanding by the active part of the society of the liberal paradigm of public consciousness; b) maximal denationalisation of the public sphere; c) harmonisation of the national institutions and standards with the Western samples.

The Western expert community arrived at the conclusion that the so called civil society should become a driving force for democratic changes in the former USSR countries. These approaches considered democratic transit, firstly, as the issue of the ideological (or value, in a wider sense) choice, and, secondly, as the issue of destruction of non-democratic social institutions with the aim to build institutions of liberal democracy in their place. Therefore, they referred to the following as to the major directions of building democracy: a) understanding by the active part of the society of the liberal paradigm of public consciousness; b) maximal denationalisation of the public sphere; c) harmonisation of the national institutions and standards with the Western samples.

However, the modern views enable not to define democracy as just an ideological choice or an institutional model, but as social innovation. This definition opens to us a somewhat different outlook of the study on the problems of building democracy and the problems of practical democratic reforms.

As we speak about innovation, the most important aspects of its study and design in a specific social organism are as follows: a) motivation; b) preconditions; and c) algorithm of its launch.

The issue of a subject of democratic transformations has not lost its topicality, either, though in case of innovation, it would rather mean an initiative core, as well as perceptiveness to novelties and interest towards them by various social groups and political actors.

Returning to the issue of motivation, we should detail the interrelation between democratisation and modernisation. The matter is that intention to modernisation, which is quite understandable to world-system periphery countries, is often understood as readiness for democracy. As a matter of fact, motivation with regard to these two strategies for national development only coincides partially. Modernisation is the shortest way to development and, in certain sense, safety. But often modernisation does not account for motivation of freedom and in certain cases, is conducted much more efficiently and quickly when freedom is restricted.

To Ukraine, motivation of freedom is traditionally one of the leading public values. As for two other aspects of a democratic choice, safety and development motivations, these characteristics of a democratic order were learned and assessed by the Ukrainian society much later. The democratic social innovation in Ukraine is accompanied by processes of national development and the struggle to redistribute the social product. The main trends of Ukraine democracy building include the targeting on state, nation and civil society development.

We can distinguish several key collisions in understanding democracy, which imposed a serious obstacle to building an efficient democracy in Ukraine. The major problem of Ukrainians' democratic self-determination is related to the correlation between freedom and law. Other issues are the correlation between rights and obligations and the correlation between the will of the majority and the right of the minority.

Having defined the democratic development objective in Ukraine as a transition from imitation to essence, we have highlighted the key markers of this transformation. These include negotiation

of such widespread phenomena as the sword-law, citizens' passivity, corruption, uncertainty about powers and areas of responsibility of state bodies, political appropriateness, failure to comply with procedures, informational closeness and politicians' lies, as well as other features of immature public organization, which continue existing under the lee of democratic institutions.

Key words: Democracy, civil society, national development, modernization, democratic values, democratic transit.

The key issue of success while building democracy is the issue of motivation. Why do societies, nations and countries start their road to democracy? What are their real incentives, goals and expectations associated with introduction of democratic principles and standards in politics, state structure and public consciousness?

It is obvious that each specific case includes unique historical experiences and the set of reasons and circumstances to precede the democratic choice of the nation. However, we are mainly interested in the common features determining the motivation of post-colonial, post-totalitarian and post-authoritarian societies, their leaders, elites, and people that designate attractiveness of democracy in the contemporary world.

In a number of cases, we can consider the so called '*constrained democracy*'. As a rule, it is preceded by a military defeat or another event resulting in a national catastrophe that leads to the loss of viability of the former, non-democratic method for self-organisation of the nation.

There is also another impetus to be external to self-consciousness of the specific nation which makes its social order democratic. The matter is that to be democratic nowadays means, in a certain sense, *to be modern*. Non-democratic regimes and their lieges face serious obstacles to full-fledged involvement into many global processes having humanitarian, political and economic nature. Such countries experience restrictions in cultural exchanges and intellectual cooperation; they are deprived of the possibility to enter influential coalitions, and their position on the international arena is always considered in view of their 'non-democratic' status. This is the fate of the majority of 'non-democracies' and 'immature democracies' (and, especially, those of them that can claim to occupy leading positions in the world by virtue of their economic, demographic or military potentials) to always compensate the disadvantages of their status by using other leverages.

Therefore, the intention to be democratic today is often connected with the intention to be accepted by the developed countries under the conditions of friendly and equal partnership. As a matter of fact, demands related to democratic transformations play the key role in the process of integration into such international communities as NATO or the EU. However, along with such external impetuses to democratic transformations, one can explore another side of democratic motivation. It is *the attractiveness of democracy* that exists as the fairest and most advanced social system which the authorities, the politicum, and the society are equally interested in.

Attractiveness of democracy involves, first of all, its specific values deemed by the democratic society as the basis for public life. *Freedom* is the main value. Under present conditions, any society that appreciates freedom would certainly arrive at a decision to build democracy. The reverse statement is fair, too: any nation that does not appreciate freedom would never want to build real democracy.

The principle of equality is a distinctive feature to understand the freedom; it was established within liberal projects of the 19th and 20th centuries. This principle represents the link between the liberal worldview and the notion of democracy which the European social idea borrowed from the ancient world. The idea of equality was engaged into democratic projects by its numerous adherents representing social, demographic and cultural groups that had previously become victims of discrimination under certain circumstances.

Another important principle related to the value of freedom is the principle of determination of rights and obligations. The idea that every individual (as well as a group and a nation as a whole)

has integral rights whose observance is guaranteed by the entire social order and the state does not only attract those who seek freedom, but also those who seek protection. In particular, they seek for protection from injustice, violence, and despotism that can be guaranteed by democracy.

Thus, attractiveness of democracy appears because the latter is connected with the idea of *security* to be generally expressed through the concept of a law-based state. A modern law-based state is built on the ground of democracy because this type of social structure has the fullest and most well-balanced set of standards, practices, and procedures which can ensure the protection of rights and legal interests of any subject of the social life.

The third important aspect making the democracy attractive is the opportunity for *development* given to an individual and the society as a whole. In the contemporary world, the majority of democratic countries are the most developed ones. The interrelation between development and democracy is not incidental, as the principles of freedom and equality are mainly implemented by the instruments of free competition. The peculiarity of a competitive democratic society is represented by the availability of choice stimulating every individual to improve their skills and competencies. This concerns all the spheres of public life starting from the production of commodities and delivery of services and ending with the politics, culture, and ideology. Owing to the emergence of more and more attractive and comprehensive social offers, a democratic society dynamically develops innovations and acts as the leader of this segment.

The experience in building democracies in various parts of the world and the tragic consequences of refusals from a democratic liberal model in favour of authoritarian and totalitarian projects during the first half of the 20th century gave an impetus to the social idea reflecting fundamental principles of the democratic order. In the forefront of large-scale political transformations taking place in the end of the 20th century, the development of these approaches subsequently resulted in the establishment of the entirely separate scientific field called as the theory of democratic transit.

The principal feature of a society which is not democratic in its form but contains democratic elements in its content is its *transparency*. This concept, developed by Karl Popper, determines the ability of a particular society to accept almost any information or innovation. In this case, not only external, but also internal transparency is understood as the readiness for changes. The majority of traditional societies are closed; their natural self-maintenance system stipulates existence of restrictions placed on external contacts and prevention of internal transformations which could concern mental, psychological, cultural and institutional mechanisms.

A transparent society possesses a means of processing new information and developing new models of behaviour based on these data. New information does not harm a transparent society but facilitates its improvement. The major features of this means, which enables a transparent society to reproduce itself while facing the external and internal challenges, are described by dint of Max Weber's concept of *goal-oriented activity* and Roland Barthes' notion of *structuralist activity*.

In the context of the problems of building democracy, it is important to understand that transparency (i.e. absence of restrictions on exchange of information and institutional changes) leads to the desirable result only when the society is a collective subject to be able to rationally assess the reality, produce innovation models of behaviour and act in accordance with them.

It is clear that this ability cannot emerge and cover all members of the society simultaneously. Mastering specific thinking and communication skills is a long historical process to envisage gradual involvement of new social groups and categories of citizens.

In this case, it is important to explore the preconditions for the formation of the collective subject and implementation of mastering methods for the goal-oriented activity. M. Weber's

‘The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism’ is a well-known example of works studying such preconditions. But the accelerated transit to democracy in the post-Soviet countries requires fast-acting methods and the respective recipes.

The Western expert community arrived at the conclusion that the so called *civil society* should become a driving force of democratic changes in the former USSR countries. Up to now, the notion of the civil society had gained significant popularity among the Western politicians and had become the key component of their ideological transition from the modern to postmodern views in the social and political sphere.

However, in the context of democratization of the post-communist space, the latter started to be understood as a certain hypothetical collective subject which includes liberally oriented and socially active citizens organised in non-governmental organisations (NGO). In order to maintain these structures, Western foundations began allocating certain resources and, as a result, opening various social lifts to their active members.

Ralf Dahrendorf, a German researcher and one of the authors of this strategy for building democracy, recognises that there was no precedent of conscious “building of civil societies” in the world history, as they emerge and develop independently relying on the internal preconditions and motives. But as far as “transitional democracies have neither time nor resources to wait that everything will happen by itself”, “it is necessary to build independent organisations and institutions being an intermediate link between the government and an individual” [1].

One cannot claim that the strategy for development of non-governmental organisations as an instrument of democratization has not justified itself completely; but its realization caused difficulties related to both viability of the ‘third sector’ itself and its influence on the evolution of social and political institutions that facilitate the search for other factors and instruments to accelerate the democratic transit.

That was the way to evolution of the Western political idea which certain landmarks are important for the purpose of our study. For example, Robert D. Putnam drew attention to institutional and political and cultural preconditions for building democracy and proved the dependence of efficiency of liberal political institutions on the forms of social self-organisation which had been immanent to the previous periods [2].

At the same time, the institutional approach was efficiently applied in the studies on economic transformations (D. North and others) which offered an opportunity to examine preconditions for success of political democratization and economic liberalisation in the comprehensive civilizational context. A peculiar synthesis of the achievements of institutional and value and ideological scientific schools gave rise to the concept of ‘open access’. This concept characterises the method for functioning of the unique mode of public self-organisation that evolutionally succeeds the ‘natural state’ and corresponds to democracy in the political sphere [3].

Based on the experience in building democracy in the ‘third wave’ countries (S. Huntington) and on the other conceptual assumptions of institutionalists, we can arrive at the conclusion on the necessity to review the traditional approaches to the problem of democratic transit.

These approaches considered democratic transit, firstly, as the matter of ideological (or value, in broader sense) choice, and, secondly, as the matter of destruction of non-democratic social institutions with the aim to replace them by the institutions of liberal democracy. Therefore, they adverted to the following major directions of building democracy: a) understanding of the liberal paradigm of public consciousness by the active part of the society; b) full-fledged denationalisation of the public sphere; c) harmonisation of the national institutional standards with the Western samples.

However, the modern views enable us not to define democracy as an ideological choice or an institutional model only, but to examine it as *social innovation*. This definition allows us to

have a slightly different outlook on the study regarding the problems of building democracy and practically implementing the democratic reforms.

Considering the innovation in a specific social organism, one should take into account the next important aspects of its study and design: a) motivation; b) preconditions; c) algorithm of its launch.

The issue on democratic transformations has not lost its topicality. Though, in the case of innovation, it would mostly mean an initiative core, as well as perceptiveness to novelties and interest in them shown by various social groups and political actors.

While returning to the issue on motivation, one should detail *the interrelation between democratization and modernization*.

The matter is that intention of modernization, which is quite understandable to world-system periphery countries (I. Wallerstein), is often understood as readiness for democracy. In fact, motivation can only partially concern these two strategies for national development. Modernization is the shortest way to development and, in a certain sense, the safest one. But often modernization does not account for motivation of freedom and, in some cases, is conducted much more efficiently and quickly when freedom is restricted (for instance, during the totalitarian rule in the USSR and Nazi Germany or the authoritarian governance in Chile and Singapore).

Therefore, while assessing the opportunities for building democracy in one or another society, it is necessary to take into consideration the rate of intention to freedom and its correlation with the motivation to modernization. The situation in the post-Soviet countries is especially difficult, as, after the collapse of the communist system and the period of decay of the 1990-s-2000-s, the majority of them experienced repeated modernization which created additional risks for democratic projects: an unsuccessful experience in using a democratic façade may make the society decide to return to the authoritarian modernization to have been observed in the 20th century.

In Ukraine, the motivation to freedom is traditionally one of the leading public values. The intention to personal freedom and establishment of public equality are the prior goal of all large-scale social and political movements in this country starting from the liberation war led by Bohdan Khmelnytskyi (1648-1654) and ending with Ukrainians' involvement into the dissident movement in the former Soviet Union where they dominated in number and represented the most radical part to resist totalitarianism.

Two other aspects of the democratic choice, i.e. security and development motivations, were learnt and assessed by the Ukrainian society much later. The relation between development and democracy became obvious after confrontation between the Soviet and the Western models that resulted in the decisive break with the communist ideology and the state monopoly in the early 1990-s. Additionally, understanding of the relation between democracy and internal and external security by most of the citizens is still underway: it is quite comprehensive for them, since it suggests etatistic positions and psychological closeness.

Thus, after having taken the idea of democracy as the landmark of national development, Ukrainians faced more complicated challenge. By that time, the Western liberal democracy had made a long way of development and represented a comprehensive system of public organisation which suggests simultaneous functioning of democratic *government institutions*, a developed *civil society*, the respective forms of *political culture* based on the prevalent liberal *values* and ideological *principles*. The accelerated development of such a system in the post-totalitarian society which, along with the democratic transit, is going through the major stages of national self-determination and, at the same time, has to solve problems related to the economic decay and sharp decline in living standards of the majority of the population, has become a serious challenge for Ukraine, as well as for other countries of the former USSR.

The introduction of democratic (in their form) institutes and procedures turned out to be rather easy. As early as in 1990, Ukraine was a part of the Soviet Union and had the one-party political system but managed to hold its first free election and, as a result, to form a quite representative Parliament. After proclamation of the independence of Ukraine, the remaining components of the democratic political system, including the Constitution of 1996, were established without any particular problems. The country's political life was initially built on the competitive basis, beliefs, and observance of other civil rights and freedoms.

The introduction of democratic principles and values, which could provide for adequate consideration of public problems, boost motivation of state officials and elites to overcome them and assure efficient functioning of democratic institutions, was much more difficult objective.

We can distinguish several collisions of understanding democracy that imposed a serious obstacle while building an efficient democracy in Ukraine during the 25-year period and even gave rise to doubts in justification of its democratic choice by representatives of certain public and political circles.

Generally speaking, the major problem of Ukrainians' democratic self-determination is related to the *correlation between freedom and the law*. Being initially oriented to predominantly individualistic approaches and values, the Ukrainian society does not tend to literally and rigorously pursue legal standards when they hinder achieving personal goals. In these cases, an individual, an official or even a political institution more likely acts in an informal (including corruptive) manner, makes use of the imperfectness of legal provisions or tries to contextually change these provisions themselves. This correlation between freedom and the law within the Ukrainian democracy results in the decay of political culture, the lack of balance inside the legal system and the low level of institutional legitimacy.

The correlation between *rights and obligations* derives from the understanding of the principle of freedom. With regard to legal provisions, the relativism is understood to shift the balance of this correlation in favour of rights and, therefore, to assure quite conditional performance of obligations. Everyone avoids performing obligations if he/she has such possibilities and abilities; the performance of obligations is considered as punishment or social defeat in the competition with more successful and competent fellow citizens.

In this view, the society and almost every individual find themselves trammelled by a vicious circle. For example, a businessman who does not perform his tax obligations faces an alike dishonest public official and the latter, in their turn, has to deal with an unfair school teacher of their own child, etc. Such 'forgetfulness' often concerns obligations in the political sphere where the notions of 'political responsibility', election competition and behaviour of members of various representative authorities step over the bounds of human morality. At the subsequent stage, political corruption does not only become inherent to deputies, but also swallows up the electors. As a natural result, the state service, representative democracy and the institute of free elections itself start sweepingly degrading.

The problem of the correlation between the *will of the majority and the right of the minority* turned out to be difficult while being perceived by the Ukrainian society, too. The winner-takes-all principle accepted by political actors as the major model of their behaviour has destructive consequences for the domestic political system. A political force or its leader often considers the victory in the political struggle (for instance, in the election campaign) as the right to monopolise the power. On the other hand, the defeated party also tends to act oppressively and often leaves the limits of democratic procedures in order to secure its interests.

Along with increased proneness to conflict, such a style of relations between the majority and the minority results in instability of institutions and procedures: the winning majority

consistently attempts to restructure the political system (mutual relations and powers of authorities, election laws, parliamentary procedures) in favour of its interests. Additionally, the minority intends to destroy or block any (even legitimate and constructive) initiatives of the authorities. Such political 'competition' rapidly turns into political war which involves not only professional politicians, but also sympathetic active citizens. Trust within the political system drops to zero, and crisis risks are almost off the charts.

A certain political phenomenon, which is generally defined as *a façade democracy*, becomes the result of specific consideration of the democracy in the proper country: in this case, the established state institutions are rapidly 'standardized' with more developed norms while as some basic principles remain forgotten. An off-site observer cannot evaluate this process as non-democratic actions, since it is perfectly hidden behind the democratic appearance. But the situation seems to be different from inside. The political reality is perceived as a democracy built according to the certain plan and based on an externally developed model. But, in fact, no one is happy with it.

Having defined the objective of democratic development in Ukraine as a transition from imitation to the essence of this process, we have highlighted the key markers thereof. They include such widespread phenomena as the sword-law, citizens' passivity, corruption, uncertainty about powers and areas of responsibility of state authorities, political appropriateness, failure to comply with democratic procedures, informational closeness and politicians' lies, as well as other structures of immature public organization which continue existing under the lee of democratic institutions.

However, this social diagnostics fails to answer the key question which determines the fate of democracy in Ukraine. The process of democratic transformations in this country includes the following elements: a) introduction of almost all the required standards and institutions; b) experience in using mechanisms of political representation; c) freedom of speech and access to information of political nature; d) support for the development of parties and various non-governmental organizations; and e) involvement of experts from developed countries into the reforming process.

Why is the quality of politics ultimately deteriorating according to all indicators? This is the main issue to be considered. Exploring them more specifically, one can conclude that people's trust in the state institutions has declined; the personnel composition of the Parliament, local self-authoritative bodies and public service has worsened; the legal system has become imbalanced; political dialogue has drawn down both in its form and content; the society has moved away from understanding of the common interests and comprehension of the common values; and political leadership has discredited itself as a phenomenon.

According to all these indicators (as the most important means of assessing the quality of democracy), Ukraine has degraded. It happened during the very period when this country was supposed to actively arrange its democratic bases.

The greatest problem is the following: the ways of transformation of authoritarian, totalitarian and other regimes into democratic ones are well studied theoretically and have not been critically reviewed by the ideologists of the 'third wave', the theorists of the democratic transit and the authors of other transitional period concepts. But the political science and practice are still unaware of methods to turn this false democracy into a real one [4; 5].

What does it mean to build democracy under these conditions? First of all, it means to alter the landmarks of and priorities in reforming the society and the political system. There are not so many provisions and institutions that should be paid more attention to in the context of their compliance with certain standards and dominate approaches to be the spirit

of democratic transformation itself. On the one hand, such reforms should meet the ideas of public welfare and justice by a certain nation. On the other hand, they should facilitate the establishment of the specific democratic principles and values.

In order to transform the existing façade democracy, it is not so much important to understand the essence and features of a democratic regime as to consider the traits which are not inherent to actual democracy.

Thus, democracy does not mean exercise of the *sword-law*. Competition is an integral part of the democratic order. However, the political struggle should be carried out according to certain rules and, that is the most important, should not be realized for the power itself. It should aim for the right to represent common interests of the society and the state. Political struggle is a conflict of opinions and points of view. It does not mean suppression of an enemy by any means.

Therefore, the second important peculiarity of democratic competition envisages that the point of view to be different from the winning one should not be suppressed or persecuted, as the discussion on public welfare would never end and its participants are more interested in finding the truth than in fighting their corner.

A constant search for the truth and better solutions determines maximal transparency and readiness to perceive new information. Democracy is impossible within the *closed society* having no freedom of opinions. A democratic society critically responds to politicians' lies, as such lies prevent citizens from conscientious choices and correct decisions.

Democratic procedures are important as they form the basis for trust. Any violation of rules exposes all the achievements to a risk. Compliance with the required procedures and their continuous improvement represent a mechanism allowing the democratic principles to be maintained and developed by the society, regardless of political trends, behaviour of leaders, and immediate decisions. The *lack of respect to the procedure* is the first marker of an immature society and its lack of readiness for the democratic form of government.

The countries displaying prevalent *political appropriateness* are not democratic, too. The law of procedure is especially important with regard to principal, vital decisions taken by the state's leadership or the nation in general. Democracy cannot be built on the basis of revolutionary appropriateness, since it inevitably gives rise to despotism and destruction of civil accord.

Democracy is based on trust in the collective mind and collective will which could later be invested in state decisions and public institutions. Therefore, as long as *the trust in the individual dominates over the trust in rules and institutions*, there is no mature democracy. Democracy has no bosses; it has leaders acting within the legal framework and under their people's mandate.

Democratic institutions are instruments of the popular rule which are continuously used by the people. There are two principal components of this mechanism that is the *powers and responsibility*. *Uncertainty in these issues*, unclear definitions or absence of the respective provisions are the signals alarming that democratic institutions are not used properly.

Democracy is incompatible with *corruption and a conflict of interests*. Enforcement cannot become the basis for democratic government. It can only be grounded on trust in the representatives elected by the people, as they were delegated the power by their voters. Corruption ruins trust, and the society becomes deprived of its political representation in the authorities.

Democracy continuously controls and improves itself. A political machine or a political system is unable to do this by itself. It should have the required impetus and instructions from competent, active and organized citizens. Therefore, democracy is impossible in a *passive society* dominated by paternalistic orientations and expectations, as its members are inclined to implicitly trust the authorities' decisions and actions and are ready to substitute their loyalty in return for certain welfare.

Understanding of markers that are not immanent to democracy creates the required preconditions for determining the objectives of democratic development in a certain country. The exploration of the respective phenomena and trends in the public life may serve as a sufficiently reliable indicator of success of such development.

The democratic social innovation in Ukraine is accompanied with the processes of national development and the struggle to redistribute the social product. This means that Ukraine has to make a long way to democracy, as other nations and countries have made it before. It should be expected that in the process of building democracy as the best form of public organization the Ukrainian nation would not only adopt the required social innovation, but also make its own innovative contribution to developing civilization by transforming its unique experience into universally important thing.

1. *Dahrendorf R.* Roads to Freedom: Democratization and its Problems in East Central Europe / Ralf Dahrendorf // Philosophy issues. – 1990. – No. 9. – S. 71.

2. *Putnam R. D.* Making Democracy Work. Civic traditions in modern Italy / Robert D. Putnam, Robert Leonardi, Rafaela Y. Nanetti // Princeton University Press, 1993.

3. *North D.* Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History / Douglas North, John Wallis, Barry Weingast // Translated from English. – Moscow : Gaydar Institute Publications, 2011. – 480 p.

4. *Carothers T.* End of the transition paradigm / Thomas Carothers // Political Science. – 2003. – No. 2. – P. 42–63.

5. *Fisun O. A.* Democracy, neo-patrimonialism and global transformations : [monograph] / Oleksandr Fisun. – Kharkiv : Konstanta, 2006. – 352 p. – (Regional Branch of the National Institute for Strategic Studies).

V. Політичні конфлікти і кризові явища V. Konflikty polityczne i zjawiska kryzysowe

Remigiusz Kasprzycki

Uniwersytet Pedagogiczny imienia Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

POCZUCIE BRAKU BEZPIECZEŃSTWA W TEKSTACH POLSKICH ZESPOŁÓW PUNK-ROCKOWYCH I POSTPUNKOWYCH NAPISANYCH PO 1989 ROKU

Remigiusz Kasprzycki. The Feeling of Insecurity in the Texts Written by Polish Punk-Rock and Post-Punk bands after 1989.

Representatives of the Polish punk-rock scene were careful observers of political, social and economic unrest in the world since the late 1970s and in the 1980s. A large part of the texts, written at that time, aptly commented on the tragic events in the world. Unfortunately, some of them haven't lost their validity, like the song by KSU entitled 'Liban' ['Lebanon'], or by the band 'Brak' ['The Lack'] entitled 'Na Bliskim Wschodzie wszystko w porządku' ['In the Middle East Everything's All Right']. After 1989, more songs, referring to various old or new threats in the world, were written. Songs, produced within the punk scene, describe the problems of political, economic and social nature, which remain unresolved. Authors, such as Maciej Augustyn, Krzysztof Grabowski, Kazik Staszewski not only point to the genesis of security problems in the world, but sometimes predict the consequences of such events in a broader perspective. Surprisingly, anticipations of some authors who are not political scientists or sociologists, come true more frequently than scientific analyses made by security experts. Suffice it to say that almost at the same time when Fukuyama guaranteed that happiness of humanity would be manifested in liberal democracy, Staszewski and Grabowski warned people of imminent wars, crises, a new division of the world and exploitation.

Key words: punk, rock, threat, security, music, text, author.

Począwszy od drugiej połowy lat siedemdziesiątych XX w. teksty muzyki punk-rockowej pozostają istotnym komentarzem do aktualnej sytuacji polityczno-społecznej. Zespoły takie, jak Sex Pistols, Dead Kennedys i The Clash, *expressis verbis* nawiązywały w swoich piosenkach do zagrożeń politycznych, społecznych i gospodarczych. Silnie lewicowe sympatie grupy The Clash niektórzy recenzenci określili jako „rock stojącego po zasiłek” [23, s. 77]. Frustracja bezrobociem, twardymi rządami Margaret Thatcher sprawiły, że duża część punków (w tym zespołów muzycznych) w latach osiemdziesiątych czynnie popierała strajkujących górników. Szczególną pomoc brytyjskim górnikom okazała pochodząca z tego kraju grupa Crass. Jako jedna z pierwszych rozpropagowała ona idee DIY (*do it yourself*), czyli samoorganizowania się środowiska punkowego. Z czasem pojęcie Crass oznaczało ścisłe połączenie punk-rocka z ideologią anarchistyczną. Słusznie więc Jon Savage zauważył, że grupa Crass miała także poważny wkład w latach osiemdziesiątych w polityczne odrodzenie idei anarchistycznych [26, s. 549]. W tym miejscu warto przypomnieć, że członkowie grupy Crass, na czele z Jeremym Johnem Ratterem przeprowadzili liczne akcje antymilitarne. Ich celem był sprzeciw wobec wojny Wielkiej Brytanii z Argentyną o Falklandy [18, s. 27].

Przedstawiciele punka, postpunka, a także inni autorzy zachodniej sceny rockowej w latach osiemdziesiątych XX w. podjęli w swoich tekstach cały wachlarz problemów, które przeżywał ówczesny świat. Nie dotyczyło to jedynie aktualnej polityki, notabene ocenianej bardzo krytycznie. Uwagę skierowano na ekologię, niebezpieczeństwo niekontrolowanego rozwoju energetyki atomowej (szczególnie po katastrofie w Czarnobylu w kwietniu 1986 r.). W tekstach piętnowano rasizm, nierówności ekonomiczne, a także brak skutecznego rozwiązania

problemu głodu w Afryce. W połowie lipca 1985 r. czołowe zespoły rockowe zagrały dwa równoległe koncerty charytatywne (tzw. Live Aid) na stadionie Wembley i JFK w Filadelfii. Zgromadzone fundusze przekazano dla głodującej Afryki. Na stadionie Wembley wystąpiła także grupa U2. Jej korzenie były również punk-rockowe. Charyzmatyczny lider tego irlandzkiego zespołu Paul David Hewson, znany pod pseudonimem Bono, do tej pory słynie z dobroczynnej działalności na rzecz Afryki. Wokalista U2 jest szczególnie zaangażowany w działania na rzecz rozwiązania afrykańskiego problemu AIDS [20, s. 10].

Na Zachodzie w latach osiemdziesiątych piosenkarze rockowi swobodnie krytykowali polityczny establishment, bez ograniczeń wskazywali na wszelkie zagrożenia płynące ze współczesnego świata. Inaczej było w Europie Środkowo-Wschodniej. Istniały tutaj dwa nurty rocka. Do pierwszego należeli zaaprobowani przez władzę wykonawcy, podejmujący neutralne tematy, pozbawione prowokacyjnej formy i treści. Dla takich rockowych poetów i artystów estrada stała otworem. Do przyjaciół komunistycznej władzy nie zaliczała się punk-rockowa scena. Ten nurt, który często szydził i nawiązywał do politycznej rzeczywistości, był przemilczany, bojkotowany, niekiedy zaś prześladowany. Tak było z funkcjonującymi punkowymi grupami w NRD, Czechosłowacji i w Związku Sowieckim. Punkowe teksty, które nawoływały do oporu i wolności, zbliżały je do politycznych dysydentów, jak w Czechosłowacji. W Polsce sytuacja była znacznie lepsza. Rządzący wszystkie wysiłki skierowali przede wszystkim na zwalczanie różnych nurtów opozycji [21, s. 421–424]. Komuniści skoncentrowali główną uwagę na „Solidarności”, tolerowali „punkowych nihilistów”. Poza sporadycznymi śledztwami SB, przypadkami ingerowania cenzury w teksty, ograniczeniem występów w mediach, poważniejsze szykany w Polsce nie miały miejsca.

Autorzy tekstów punkowych w Polsce dysponowali dużą swobodą. Być może dlatego przedstawiciele tego gatunku muzycznego już w latach osiemdziesiątych żywo odnieśli się do aktualnych, kluczowych i drażliwych problemów bezpieczeństwa ówczesnego świata. Przykładem był choćby łódzki Brak z piosenką *Na Bliskim Wschodzie wszystko w porządku*, pochodzącą z Ustrzyk Dolnych grupa KSU z utworem Liban czy warszawski Dezerter z kompozycją *El Salvador*. Po 1989 r. polskie bandy punk-rockowe i postpunkowe jeszcze częściej sięgały do tematów różnych zagrożeń istniejących na świecie. W latach dziewięćdziesiątych współczesne problemy świata nieprzerwanie interesowały punkowych wykonawców. W dwóch ostatnich dekadach polskie zespoły nawiązały szczególnie do: 1) różnych napięć politycznych w świecie, 2) nierówności ekonomicznych, 3) nieprzestrzegania praw człowieka, 4) braku bezpieczeństwa w życiu codziennym, 5. zagrożeń wynikających z zażywania narkotyków.

Jesień Ludów 1989 r. w Europie Środkowo-Wschodniej zaowocowała nadzieją. Upadek komunizmu stworzył pozory długoletniej stabilizacji, a także harmonijnego i pokojowego rozwoju świata. Intuicja polskich artystów czerpiących z filozofii punkowej podpowiadała, że przyszłość będzie jednak pesymistyczna. Nie chodziło tylko o losy Polski, której poświęcono niejeden tekst. Już na początku lat dziewięćdziesiątych duży niepokój budziły napięcia polityczno-militarne w świecie. W 1991 r. Kazik Staszewski napisał utwór *Nowy konflikt światowy*. Lider byłej punkowej grupy Poland i postpunkowego Kultu profetycznie wieścił:

„Nowy konflikt światowy, pożoga na wschodzie
Nowy konflikt światowy, pożoga na zachodzie
Nowy konflikt światowy, wojna w Libanie
Nowy konflikt światowy, krew w Afganistanie
Nowy konflikt światowy, gazety informują
Nowy konflikt światowy, politycy okłamują”
[K. Staszewski, *Nowy Konflikt Światowy*, 14]

O wiele bardziej przejmujące były pierwsze słowa tekstu piosenki: *Nowy konflikt światowy, co wieczór w telewizji spiker nakazuje gotowość do inwazji*, gdzie Staszewski na swojej debiutanckiej, solowej płycie trafnie ocenił, jak wielką rolę odgrywały media. Środki masowego przekazu oswajały społeczeństwo z nieuchronnością, koniecznością prowadzenia wojny. Na tej samej płycie Staszewski udzielił jasnej odpowiedzi, co stanowiło genezę konfliktu zbrojnego w Zatoce Perskiej w latach 1990–1991. W jego opinii ta wojna nie miała nic wspólnego z niesieniem jakiegokolwiek wolności, wprowadzaniem demokracji ani uzdrawianiem sytuacji społeczno-gospodarczej w tym regionie. Staszewski uświadamiał słuchaczom, że konflikt zbrojny w Zatoce Perskiej nie był batalią cywilizacyjną, a także próbą odsunięcia irackiego dyktatora od władzy. Przyczyna leżała, jak przekonywał wokalista i zarazem autor tego tekstu, wyłącznie w generowaniu zysków. Wojna była jedynie brutalnym starciem o kontrolę do wielkich złóż ropy naftowej:

„Ta wojna nie jest dla wolności
To wojna dla korzyści!
I ta wojna nie jest Boża!
To wojna o ropę blisko morza”. [K. Staszewski, Bagdad, 14]

Poza anarchistami, a także szerokim ruchem narodowo-katolickim, to właśnie artyści wywodzący się z tradycji punkowej stanowili odosobniony głos sprzeciwu wobec militarnego zaangażowania Polski w Afganistanie i Iraku. Dobrze wyraził to Maciej Świetlicki w utworze K, który znalazł się na wydanym w 2005 r. albumie pt. *Las putas melancólicas* grupy Świetliki:

„Jestem szczęśliwy, gdyż nie muszę razem z wami iść
razem z waszym prezydentem, waszą prezydentową i waszym premierem
na cudzą wojnę, o jakąś cudzą ropę, jestem szczęśliwy
nie muszę razem z wami wstępować do jakiejś Unii Europejskiej
udało się, umarłem, umarłem”. [M. Świetlicki, K, 4]

Śmierć była w tej piosence symboliczna. Nie chodziło przecież o zakończenie wszelkich biologicznych procesów życiowych. Kres ludzkiej egzystencji oznaczał coś więcej. Śmierć symbolizowała jedyny możliwy sprzeciw bezradnej jednostki wobec maszyny władzy realizującej polityczne interesy.

Werbalne deklaracje o powszechnej wolności kończą się w miejscu, gdzie zaczyna się polityczny pragmatyzm. Najczęściej wtedy, kiedy w imię korzyści ekonomicznych zapomina się o prawach człowieka. Krzysztof Grabowski, lider punkowego zespołu Dezerter, w 2010 r. nie tylko przestrzegał przed dominacją chińską w świecie. Zwrócił też uwagę na całkowite wyparcie tematu wolności Tybetu wśród zachodnich elit politycznych. W piosence *Made in China* szczególnej krytyce poddał mit Ameryki, deklarującej walkę w obronie wolności i demokracji na całym świecie:

„Ameryka niczym żandarm, który nie daje wrogom racji
Na kilku frontach świata zaciekle broni demokracji
Ile jest warte to gadanie, odpowiedź jest w Tybecie
Dziś Chińczycy rządzą tam, a jutro na całym świecie
Hipokryzja, zakłamanie, zachodniego świata
Nie pomagać komunistom, chyba że się opłaca
Teraz rządy mają problem i muszą się uginać
bo flagi wszystkich krajów wykonano w Chinach”. [19, s. 289]

Wspomniany utwór został zamieszczony na płycie *Prawo do bycia idiotą*, gdzie również znalazła się piosenka *Żaden Bóg*. Mimo sugestii tytułu nie był to jakiś ateistyczny manifest. Grabowski dowiódł w nim absurdu trwającego od dziesięcioleci konfliktu arabsko-

żydowskiego. W opinii lidera Dezertera winne były dwie strony. Kluczowe znaczenie ma tradycyjna, silna propaganda i dziedziczona z pokolenia na pokolenie nienawiść.

Komentarza rockowego doczekała się również ekspansja islamu, która wg niektórych obserwatorów stanowi coraz większe wyzwanie dla europejskiej cywilizacji. Wielu łączy ją ze wzrostem zagrożenia terrorystycznego. Problemowi muzułmanów zmieniających oblicze Europy poświęcił uwagę także Kazik Staszewski. W piosence *Kalifat* jako jeden z pierwszych polskich muzyków przeanalizował to zjawisko. Jego tekst sugerował, że umacnianie pozycji muzułmanów w Belgii, Holandii, Francji, Niemczech i Wielkiej Brytanii trwało przez całe dziesięciolecie: „Szykujcie się, bowiem już nadchodzimy / A nawet od dawna już tu jesteśmy [...]”. Kompromisy, tolerancja, realizacja próśb, potem żądań, a na końcu gróźb rozrastających się diaspor muzułmańskich zaowocowało dzisiejszym węzłem gordyjskim. Efektem jest coraz większy strach, niepewność i obawy mieszkańców Europy, a zarazem pewność siebie emigrantów z kręgu kultury islamskiej: „[...] Nie znacie dnia, nawet ani godziny / Tak będzie i teraz jak było wcześniej / Kalifat u bram domu waszego / Do drzwi dzwonić nie będzie ni nie zapuka [...]”. Mahometanie niosący słowo proroka przekonani są o wyższości nad europejską kulturą: „Bo sztuka końca domu upadłego / Moja to literatura i moja sztuka” [K. Staszewski, *Kalifat*, 3].

Można stwierdzić, że Staszewski powtórzył jedynie spostrzeżenia wielkich myślicieli sprzed blisko stu lat wcześniej. Wystarczy jedynie wspomnieć Oswalda Spenglera z jego dziełem *Zmierzch Zachodu* w Niemczech lub Mikołaja Bierdiajewa z wydaną w 1924 r. we Francji książką: *Nowe średniowiecze. Los człowieka we współczesnym świecie*, który pisał: „Upadek świata ujawnia się w całej współczesnej literaturze, w myśli filozoficznej, w życiu społecznym i politycznym. Nie ma nic bardziej szaleńczego niż współczesne życie ekonomiczne, z jego kryzysami, nadprodukcją, bezrobociem, władzą banków, władzą papierowych fikcji. Nie istnieje ani materialne, ani też duchowe bezpieczeństwo życia, dla nikogo nie ma już żadnych gwarancji” [15, s. 164–165]. W Polsce bliski ich pesymistycznej refleksji był Marian Zdziechowski. Wszyscy ci wielcy filozofowie postrzegali Europę jako zdegenerowany, bezideowy byt, który zbliżał się ku nieubłaganemu końcowi. Zdziechowski w słynnym eseju pt. *Koniec Europy* w 1922 r. napisał o pasożytniczym, bezreligijnym, bezdzietnym, duchowo bezpłodnym, ale inteligentnym mieszkańcu wielkiego europejskiego miasta [32, s. 413]. Można założyć, że islam wypełnia duchową pustkę Zachodu, co trafnie opisał Michel Houellebecq w proroczej książce *Uległość*. Dobrze zauważył to także Paweł Lisicki, który stwierdził, że podbój Europy przez Islam ma charakter duchowy, a nie militarny [24, s. 171].

Geneza powstania *Kalifatu* była dość specyficzna. Jak wspominał Staszewski, źródłem inspiracji do napisania utworu były jego osobiste refleksje z pobytu w zachodniej Europie. Wokalista Kultu jesienią 2014 r. z hotelu w Dublinie obserwował wyjątkowo upojną zabawę miejscowej młodzieży: „Zaczynał się rok akademicki i cała ulica, wypełniona hotelami i knajpami, pełna była młodzieży, dzieci niemalże. Wszyscy kompletnie pijani, albo pod wpływem narkotyków i nabuzowani seksem. [...] Wiele rzeczy widziałem w swoim życiu, ale to, co zobaczyłem tam, naprawdę mnie przeraziło. Wyobraziłem sobie pobożnego muzułmanina, który trafia na tę ulicę. Dla niego to piekło na ziemi, zło wcielone, które należy wypłenić. W tym momencie trochę zrozumiałem ich sposób myślenia. [...] Postanowiłem napisać z punktu widzenia muzułmanina, który widzi wyzuty z wszelkich wartości świat Zachodu, degenerację w postaci czystej i jest przekonany, że jej zniszczenie będzie dobrym uczynkiem” [28, s. 416–417]:

„Przecież już dawno jesteście na dnie
To nasze dłonie są z grzechu obmyte
Widziałem was tam nie tylko raz jeden
Z uśmiechem w swej rozpuście tonęliście

Tak, kara za to jedna być może
Wy gniewu pana nie uniknęliście
A właśnie my To oręż jest jego
I nasza wojna Święta więc spokojna”. [K. Staszewski, *Kalifat*, 3]

Staszewski zawsze podkreślał we wszystkich wywiadach ogromną wartość życia rodzinnego. W pewien więc sposób docenił ład moralny, który zaproponował nihilistycznej Europie świat islamu. Wydaje się, że wcale nie był w tym odosobniony. Przykładowo Roger Scruton, który nieraz z obawą pisał o ekspansji islamskiej, a także wielokrotnie krytykował nieudaną próbę wieloetnicznych społeczeństw, z wielkim uznaniem wyrażał się o muzułmańskim szkolnictwie. Docenił je za szacunek dla starszych i wprowadzanie wewnętrznego spokoju zamiast rozchwiania. Szczególnie cenił islamskie przywiązanie do studiowania piękna arabskiego języka. Scruton niemal z zazdrością pisał, jak wielką przewagę w tym zakresie ma islam w ideowym starciu z jałowością Zachodu: „Fragmenty nasączonego pewnością tekstu są niezwykle cenne dla tych, którzy je studiuje. Wierzący może dzięki nim wznieść swoje myśli i uczucia wysoko nad banalny poziom telewizyjnego serialu komediowego lub wideoklipu, co pozwala mu dostrzec w tych wytworach zachodniego materializmu kompletną szmirę. Jednym słowem, szkolnictwo muzułmańskie zapewnia to, czym z katastrofalnymi skutkami wzgardziły systemy szkolnictwa w państwach Zachodu – autorytet” [27, s. 100–101].

W ostatnich miesiącach terroryzm stał się codziennym zagrożeniem dla wielu europejskich miast. Liczne doniesienia medialne o mniejszych lub większych przygotowywanych lub przeprowadzonych zamachach powodują poczucie napięcia. Zagrożenia mogą spotkać nas wszędzie. Paradoksalnie wzywaniem do rozbudowy parasola bezpieczeństwa wywołuje niekiedy odwrotny skutek. Całkowite zobojętnienie. Jak śpiewał Wojciech Wojda:

„Codziennie rano, kiedy wstaję, jem śniadanie
Media mi mówią, że mieszkam w terrorystanie
Wciąż bombardują mnie fatalne wiadomości
O zagrożeniach i o upadku ludzkości”. [W. Wojda, *Terrorystan*, 5]

W porównaniu z dekadą lat dziewięćdziesiątych nastąpiła ogromna zmiana społecznych nastrojów. Sytuacja na świecie jest dzisiaj oceniana z większą obawą i bardziej pesymistycznie. Na początku lat dziewięćdziesiątych masowy terroryzm w europejskich miastach stanowił znikome zjawisko. Mimo to w 1989 r. Jarosław Janiszewski wraz z bandem Bielizna ostrzegali:

„Ciągłe giną ludzie gdzieś daleko, nie słysząc tylko wybuchów w środku miast [...] Kiedy spokojnie będziesz w knajpie jadł
Myśląc o tym, co cię czeka wkrótce
Ktoś do szatni na numerek swój powiesi szalik oraz trotyl w kurtce [...] Na razie giną ludzie gdzieś daleko
Nie słysząc tylko wybuchów w środku miast”.
[J. Janiszewski, *Terrorystyczne bojówki*, 6].

Już od początku lat dziewięćdziesiątych muzycy wywodzący się ze sceny punk-rockowej zwrócili uwagę na zagrożenia wynikające z coraz większych nierówności ekonomicznych. Szczególnie bystrym obserwatorem polskiej transformacji był Krzysztof Grabowski z grupy Dezerter. W piosence *Masz wolność więc płac* z 1992 r. zespół ukazał całkowite zachwianie bezpieczeństwa personalnego człowieka, pauperyzację i rozwarstwienie społeczne. Dezerter śpiewał:

„Spełniło się wreszcie marzenie
Ciesz się i nic nie gadaj
Towaru tyle, że wyłażą oczy
Nie masz kasy – to spadaj

Jest demokracja, więc nie ma litości
Na nic jest Twój płacz
Takie są reguły tej gry
Masz wolność – więc płąć”. [19, s. 250]

Grabowski pięć lat później opisał kolejne niebezpieczeństwo. W okrzepniętym kapitalizmie specjaliści rozbudzili coraz to większe poczucie nienasycenia, bezwolnego wchłaniania produktów, co eufemistycznie określono konsumpcjonizmem. Przestrożę przed skutkami ciągłego, bezmyślnego kupowania, a potem gromadzenia zbędnych dóbr wyraziła piosenka *Nadmiar* z 1997 r.:

„Nauczeni od dziecka korzystać bez umiaru
Stajemy się powoli zależni od nadmiaru
Żyjemy więc nerwowo otoczeni nadmiarem
Nie widząc, jak nasz sen staje się koszmarem” [19, s. 268].

Dezertier nie ustawał w swej krytycznej analizie rzeczywistości także w końcu lat dziewięćdziesiątych. U progu XXI w. piętnował nie tylko nierówności społeczne, ale i ukazał mit wolności, który daje utopijną nadzieję na jednakową szansę startu dla wszystkich obywateli. Tekst *Okruchy dla biednych* wskazywał, iż talenty, zdolności i predyspozycje kandydata nie decydują o jego byciu zawodowym. W Polsce i innych krajach tzw. przemian ustrojowych decydują o nim inne kryteria. Wspomniana piosenka z 1998 r. wskazywała, że źródłem pomysłów kariery były synekury:

„On nic nie robi od świtu do nocy
A ty żeby przeżyć, musisz się napocić
Liczysz na szczęście, ale to jest złudne
Bo szanse na starcie były nierówne
Czekałeś na zmiany, nadeszły i one
Dostałeś je wreszcie, niczym cios w mordę
Wtedy samotnie pojąłeś w pokorze
Że w twoim życiu nikt ci nie pomoże
Popatrz na niego, on wie, jak sobie radzić
Wiedział, gdzie i kiedy należy się ustawić”. [19, s. 275].

Przyczyny nierówności społecznej w opinii polskich muzyków, ukształtowanych na punku, tkwiły nie w cechach charakteru człowieka – lenistwie, braku kreatywności i inicjatywy. Nie było nią także społeczne nieprzystosowanie w nowych realiach ustrojowych po 1989 r. Główne zagrożenie tkwiło w niewydolności państwa, a zwłaszcza jego aparacie administracyjno-urzędniczym – jak ocenił w kwietniu 2000 r. Kazik Staszewski: „[...] natomiast dużą część owoców pracy pożera aparat administracyjno-urzędniczy. Socjalizm totalitarny zmienił się w koncesyjno-etatystyczny”. Kazik rozwinął swoją myśl w kolejnych częściach tekstu: „Biurokracja od czasu upadku komuny rozrosła się trzykrotnie. Z tą różnicą, że zamiast jednego stanowiska obsadzają cztery partie, dzieląc zasadniczo to samo w ramach jednego modelu. Tak władza, korupcja i kłamstwa prowadzą najlepiej do celu. A różnica, że jedni mówią, że PRL była «cool» – a drudzy, że nie. I że jedni mówią, że pewno Boga nie ma – a drudzy mówią, że jest. Ale zasadniczo to jest jedna formacja nad wyraz pasożytnicza”, Autor wskazał wreszcie, na co przeznaczone są podatki państwa i jakim służą celom: „Na przykład w cenie benzyny 70% to podatek na utrzymanie tej hydry nienasyconej, ich dzieci, żon i matek. I właściwie kto wódki nie pije, ten jest wywrotowcem, tak świadomie uszczuplającym dochody państwa – bezideowcem” [K. Staszewski, *Cztery pokoje*, 1].

Kazik Staszewski prawie nigdy nie ufał deklaracjom żadnej władzy, notabene nie tylko polskiej. Liczne podróże po całym świecie, w tym po Stanach Zjednoczonych, umocniły jego krytyczną postawę. W opinii lidera Kultu nigdy nie miało znaczenia, czy ustrój polityczny był

totalitarny, autorytarny, czy też demokratyczny. W przekonaniu Staszewskiego każdy rząd tylko werbalnie deklarował swoje obietnice, przy użyciu wyrafinowanych mechanizmów propagandy. Jak stwierdził Staszewski, nawet najbardziej demokratyczny system, który napotkał choćby symboliczny sprzeciw obywatelski, nigdy nie okazał litości: „Aby funkcjonować w systemie, musisz przestrzegać pewne zasady i gdy je złamiesz, system jest bezlitosny. W Ameryce można na przykład nie płacić podatków, jeśli się z tym nie obnosisz. W 1993 roku była taka historia z Bractwem Dawidowym Koresha, które ogłosiło, że z różnych powodów nie będzie płacić podatków i które zostało rozgromione przez siły federalne bez żadnej litości” [31, s. 562].

Niezwykłym studium patologii władzy politycznej był tekst pt. *Wiek XX*. W utworze tym Staszewski wskazał na bliskość powiązań obozu władzy ze światem przestępczym, wskazując, że wszystko przecież odbyło się w majestacie prawa. Opisał jak z państwowego budżetu wyprowadzane były środki finansowe: „Bowiem nie ma lepszych źródeł niż publiczne są pieniądze. Który mądry gangster by przepuścił lada taką okazję, się widownią nie krępuje, tylko leci kodem nowym polityczno-zawodowym [...] oraz przekazanie [...] ministrów –gangsterów swojej własnej działalności [...] w ręce rozrastających się korporacji” [K. Staszewski, *Wiek XX*, 1]. Praca w biurowych korporacjach była ogromnym paradoksem. Z jednej strony firmy te w dużych polskich miastach zapewniały absolwentom uczelni wyższych pierwszy, pewny, często dobrze płatny etat w ramach umowy o pracę. Z drugiej zaś korporacje, wykorzystując nowoczesne techniki zarządzania zasobami ludzkimi oraz luki w polskim kodeksie pracy, intensywnie eksploatują swych pracowników. Jak konstatuje Tomasz Lipiński w piosence *Co się stało w tym kraju nad Wisłą?*, jest to nowy gatunek homo faber: „[...] ci, co pracują, mają bossa z zagranicy, nie wychodzą z roboty, korporacyjni niewolnicy” [T. Lipiński, *Co się stało w tym kraju nad Wisłą?*, 7].

Staszewski w utworze *Wiek XX* przestrzegał przed regułami rządzącymi w „systemie korporacji”. Według jej zasad pracownicy za etat i dobre zarobki płacą ogromnym stresem. W opinii lidera Kultu napięcie nerwowe spowodowane korporacyjną pracą łagodził perwersyjny seks, usługi ekskluzywnych prostytutek i narkotyki. Zdaniem Staszewskiego taki system pracy to ciągle upokorzenia, nieprzerwany wyścig z upływającym czasem, niemoralna rywalizacja, a także niepewność jutra:

„To jest etos dominacji i nie będziesz miał wakacji
I przynajmniej przez pięć pierwszych lat nie myśl o prokreacji
Tutaj w firmie tego nie ma, to firmie zawadza
Kokaina sprawia, że energia cię rozsadza
możesz stanąć w szeregu już gotowy do biegu [...]
Z trzecim czasem w całej stawce można jeszcze się utrzymać
ale z tyłu za plecami daje ci się inną postać
która ci na plecach siedzi i liczy na wypadek
[...] Zawodowa pracownica laskę miło zrobić może
po wypłacie już jej nie ma i w jakim chcesz kolorze
Bowiem czas to jest pieniądzem i to ważne przykazanie
zamiast tamtych dziesięciu niech w pamięci ci zostanie” [K. Staszewski, *Wiek XX*, 1]

Autorzy i muzycy związani z punkiem prawie zawsze obwiniali za powstałe zagrożenia w świecie – rządzących. Władzę posądzali o kłamstwa, manipulacje, pogardę obywatelami, a przede wszystkim kierowanie się wyłącznie osobistym interesem. Robert Brylewski – współzałożyciel zespołu Kryzys, jeden z pierwszych animatorów punku w Polsce – w 1978 r., czyli jeszcze na długo przed eskalacją europejskiego kryzysu uchodźczego, zarzucił Unii Europejskiej oraz Polsce egoizm. Wiosną 2011 r. stwierdził, że kraje europejskie zamknęły się

we własnych sprawach i nie otwarły się na potrzeby świata [16, s. 521]. Na tle propagandowego, państwowego entuzjazmu wstępującej do UE Polski wyjątkowo gorzko zabrzmiały słowa zespołu KSU z 2004 r. Grupa pochodząca z Ustrzyk Dolnych nie tylko stanęła w obronie uchodźców, którzy nielegalnie przedzierali się przez Bieszczady na Zachód. KSU skrytykowało także niehumanitarne metody gwarancji bezpieczeństwa na tzw. zewnętrznej granicy unijnej, którą zatwierdzili urzędnicy Brukseli, a gorliwie patrolowała Straż Graniczna:

„Urzędnicy w dalekiej Brukseli są mądrzejsi od Pana Boga
Ustalili, kto jest człowiekiem, a na kogo wolno polować
Młodzi ludzie w zielonych mundurach w tym dramacie grają rolę myśliwych
Inni ludzie o żółtych twarzach mają szansę mniejszą od zwierzyń”
[M. Augustyn, *Bieszczady 2004*, 8].

Operacje nadgraniczne Straży Granicznej, policji czy innych służb specjalnych państwa w opinii punkowych autorów de facto nie zapewniły żadnego bezpieczeństwa. Działania były jedynie bezsensowną demonstracją siły wobec najsłabszych i przestraszonych.

W połowie lat dziewięćdziesiątych podobnie negatywnie oceniono działania policji i straży miejskiej, jakie podjęto przeciwko rumuńskim Romom. Tekst grupy Dezerter zarzucił warszawskiej straży miejskiej, że likwidacja obozowiska tej społeczności nad Wisłą wynikała ze względów rasowych i estetycznych. Nie miała nic wspólnego ze zwiększeniem bezpieczeństwa w stolicy:

„Za kolor włosów, za kolor twarzy ja cię osądzę
ja cię skazę, za sposób życia nieoficjalny
uznam, że jesteś nielegalny
Strażnicy miejscy machają pałkami
są dumni ze swej akcji
biegają po krzakach jak na polowaniu
aby dobrze dokonać likwidacji
Ten slums nie może tu dłużej trwać
sto osób tu żyje nielegalnie
Nie obchodzi nikogo, że to jest ich dom
bo to tylko rumuńscy Cyganie”. [19, s. 262].

Takie operacje być może poprawiały „schludność” miasta, która nie wpłynęła jednak na poczucie bezpieczeństwa mieszkańców.

Ponad dziesięć lat temu Kazik Staszewski w jednym z felietonów uznał, że zbyt duże środki finansowe trafiły na ochronę setek polityków, zamiast służyć społeczeństwu. Jak pisał w kwietniu 2005 r.: „Paranoja z zapewnieniem bezpieczeństwa politykom wszelkiej maści osiąga z wolna poziom krytyczny. Bajońskie sumy pochodzące z naszych podatków służą coraz większej mobilizacji różnej maści służb ochraniających, często gęsto tworząc sytuacje z pogranicza surrealizmu i burleski” [29, s. 562–563]. Według Staszewskiego takie działania wynikały przeważnie z wyimaginowanego zagrożenia terrorystycznego.

Niedostateczny poziom bezpieczeństwa na ulicach polskich miast stanowił poważne i odczuwalne zagrożenie w latach dziewięćdziesiątych. Właśnie wtedy powstały liczne teksty odnoszące się do tego problemu. W latach 1994 i 1996 Homo Twist dwukrotnie odniósł się do tych spraw, skupiając uwagę na rodzinnym Krakowie. Utwór *Miasto Kraków* z 1993 r. antycypował późniejsze wydarzenia w tym mieście. Bezczyńność władz, korupcja, a także zatrudnianie osób z dawnego resortu spraw wewnętrznych nie poprawiało bezpieczeństwa. Jak śpiewał Maciej Maleńczuk: „Przestępczy proceder na ulicach kwitnie / Oko władzy patrzy łapówką zamglone / Szef jest nowy, ale starzy wężą szpicle” [M. Maleńczuk, *Miasto Kraków*, 9]. W niedługim czasie Kraków stał się widownią starć chuliganów-kibiców piłki nożnej związanych z klubami Wisły i Cracovii. Oficjalnie uznawano to za tzw. świętą

wojnę. W rzeczywistości był to zaś krwawy konflikt o kontrolowanie terenu zbytu narkotyków przez gangsterów i dealerów. Do dnia dzisiejszego nie udało się tej wojny zakończyć. W 1996 r. Maleńczuk śpiewał: „Chłopcy w naszym mieście / Mają charaktery ciężkie / Noszą noże, kastety / Chętnie biją kobiety // Chcą krwi, chcą zadymy” [M. Maleńczuk, *Krew na butach*, 9]. Tytuł tej piosenki, *Krew na butach*, to jeden z ulubionych sloganów kibiców Cracovii. Maleńczuk, jej gorliwy fan (który napisał hymn Cracovii), z pewnością dobrze o tym wiedział.

Brak poczucia „codziennego bezpieczeństwa” charakterystyczny był nie tylko dla Krakowa. Uliczne zagrożenia wywoływali nie tylko kibice piłki nożnej Wisły i Cracovii. Niebezpiecznie w latach dziewięćdziesiątych było w każdej dzielnicy mniejszego lub większego miasta. Gwałtowna śmierć zadana przez drugiego człowieka przychodziła zupełnie zaskoczenia. Taka rzeczywistość została opisana w utworze *Wschodni front*. Po raz pierwszy w 1998 r. wykonała go grupa Dezerter:

„Na Brudnie śmierć w nocy i w południe
Na Żoliborzu rany po nożu
Na Ochocie bomba w samochodzie
Na Mokotowie dziura w głowie [...]
Na Śródmieściu śmierć w podziemnym przejściu
Na Kole porachunki nawet w szkole
Na Ursynowie kijem po głowie
Na Starym Mieście umiera się wcześniej”. [19, s. 272].

Kto więc gwarantował bezpieczeństwo? Czy była to zawsze policja? Trudno w to wierzyć, jeśli znamy utwór *Ratunku policja*. Tekst napisał poeta i filozof Janusz Reichel. W 1996 r. zespół Dezerter zamieścił go na płycie *Mam kły, mam pazury*. Jeśli dokładnie posłuchać tekstu Reichla, wykonanego przez grupę Grabowskiego, to licząc na pomoc policji, należałoby dobrze się zastanowić: „Policjant broni mnie przed złodziejem, policjant broni mnie przed mordercą, policjant broni mnie przed gangiem, lecz kto obroni mnie przed policjantem?” [J. Reichel, *Ratunku policja*, 11].

Nieufności do policji wśród weteranów punka należy szukać jeszcze w polskiej rzeczywistości lat osiemdziesiątych. Przemoc komunistycznej milicji, a także powielanie jej bezprawnych zachowań przez współczesną policję znalazło swój wyraz w utworze zespołu KSU **Cjanci**. Muzycy nie tylko nawiązywali do milicyjnych represji w przeszłości, ale wskazywali na tragiczne następstwa bezkarności współczesnej policji:

„Bili nas na komendę
bez komendy bili nas
Głuche psy, ślepe mendy
gdzie popadło lali nas
Czego wtedy tak się bali?
O co była tamta złość?
Ze wściekłości oszalały
ślepy słuch i głuchy wzrok
Wtedy buty, wtedy pały
teraz ostra strzela broń
Ludzie co się z wami stało
że wciąż ginąć musi ktoś”. [R. Rękosiewicz, *Cjanci*, 8]

Nie wszyscy wywodzący swoje korzenie z punka surowo oceniali i zaprzeczali potrzebie funkcjonowania policji. Swój radykalny pomysł na zwiększenie bezpieczeństwa w Polsce posiadał Kazik Staszewski. Od dwudziestu lat postulował, aby wszystkie środki finansowe

przeznaczone na armię skierować na rozwój policji. Staszewski stwierdził, że policję należy przekształcić w agencję ochrony obywateli. W jego opinii taki model działania byłby nie tylko wydajniejszy. W takiej formule działania policja, w jego przekonaniu, nie dokonywałaby politycznej inwigilacji społeczeństwa [30, s. 47].

Terroryzm, klęski humanitarne, nasilające się rozwarstwienia społeczno-ekonomiczne stanowiły wiodące wątki licznych punkowych tekstów. Autorzy byli jedynie uważnymi obserwatorami, komentatorami czy analitykami rozgrywających się wydarzeń. Istnieją również problemy znane muzykom z autopsji. Są nimi narkotyki. O kontaktach z używkami wspominali Paweł Rozwadowski (zespół Deuter), Zygmunt Staszczuk (T. Love), Robert Brylewski, a także Kazik Staszewski. Najwyższą cenę uzależnienia od narkotyków zapłacił Dariusz Hajn, pierwszy wokalista grupy Dezerter, który zmarł w 1995 r. [21, s. 364].

Narkotykowa trauma trwa latami i jak stwierdził Staszczuk – lider zespołu T. Love – nie tylko uzależnia i niszczy fizycznie. W opinii Staszczuka używki były iluzją, która psychicznie izolowała od rzeczywistości [25, s. 166]. Nie sposób wymienić wszystkich punkowych tekstów, jakie powstały w ostatnim ćwierćwieczu, a które odniosły się do destrukcyjnej i zniewalającej siły narkotyków. Jednym z nich była m.in. piosenka *Miassto fcionga*. Jej autorem był Tomasz Lipiński:

„Opowiem Wam o pewnej dziewczynie, która jechała na amfetaminie
Po paru latach, o losie ponury, w mózgu miała już same dziury
Znałem też inną fajną laskę – ta regularnie łykała extaskę [...]
Wraki człowieka – lepiej się trzymaj od tego z daleka.
Wiem co mówię
Mówię co wiem
sen nie jest jawą
java nie jest snem.
Jedną radę mam dla Ciebie:
powiedz «Nie!»,
Zawsze mów «Nie!»”. [T. Lipiński, *Miassto fcionga*, 7]

Miassto fcionga było o tyle ważne, że Lipiński przeszedł bardzo długą drogę przemiany. W 1982 r. powstała jego *Ganja*. W piosence tej Lipiński niemal z euforią śpiewał o marihuanie. Dlatego też słowa piosenki punkowego weterana: „wiem, co mówię”, wynikały z jego osobistego doświadczenia.

Uzmysławianie sobie niszczącej siły narkotyków nie oznaczało, że wszyscy muzycy punkowi i postpunkowi opowiedzieli się za zakazem sprzedaży narkotyków. Od 2003 r. Lipiński i Brylewski w ramach reaktywowanego zespołu punkowego Brygada Kryzys wykonywali na koncertach piosenkę autorstwa Petera Tosha *Legalize it*, która była manifestacją legalizacji miękkich narkotyków. W opinii opisywanych w tym artykule środowisk każdy człowiek powinien mieć wybór. Intensyfikacja walki i zaostrzenie kar za posiadanie narkotyków umacniało jedynie pozycję nielegalnych producentów i dystrybutorów używek. Status quo zainteresowani byli także, jak wielokrotnie twierdził Staszewski, zwalczający narkotykowy rynek. O tym fakcie przypomniał on w rozmowie z Rafałem Księżykiem. W 2014 r. Staszewski powiedział: „[...] wojna z narkotykami nie ma sensu. Coraz więcej ludzi zaczyna to dostrzegać, a ja śmiałym pójść krok dalej i zwrócić uwagę, że taka wojna leży nie tylko w interesie tych, którzy nielegalnie produkują i sprzedają narkotyki, bo przecież dzięki niej rosą ich zyski, ale również w interesie drugiej strony. Gdyby nie było kogo ścigać, to gdzie by się podziiali ci biedni stróże trzeźwości i ich podwykonawcy, żołnierze, gdyby wszystko stało się legalne, trzeba by innej roboty szukać” [28, s. 219].

Staszewski już na początku lat dziewięćdziesiątych stwierdził, że walka państwa z dystrybucją narkotyków nie miała na celu dobra i zdrowia obywateli. Staszewski był przekonany, że w

działaniach chodziło o co innego. Jego zdaniem największe represje spotykały drobnych dealerów i posiadaczy niewielkich używek, ponieważ na nielegalnym obrocie tracił budżet państwa. W jednej ze zwrotek piosenki *5 lat* lider Kultu zadał retoryczne pytanie:

„I jeszcze jedno pytanie, miły przyjacielu
Czy woda i papierosy nie uzależniają?
Czy nie widać, że jest to jedno i to samo draństwo?
Nie, na wodę monopol ma państwo
I dobrze zarabia na tym i się nie przejmuje
Że co któryś twój kolega znów się degeneruje
Dzień w dzień, ale to jest legalne
Obłożone podatkiem, więc także opłacalne”. [K. Staszewski, *5 lat*, 2]

Nie jest wykluczone, że przejście przez państwo kontroli obrotu narkotykami zmieniłoby sytuację. Zaraz okazałoby się, że niektóre substancje nie są wcale szkodliwe. Wręcz odwrotnie, byłyby nawet zdrowotne. Dla rozwiania wszelkich obaw minister zdrowia nakazałby przyklejanie odpowiednich etykiet z ostrzeżeniami.

W 1989 r. Francis Fukuyama w eseju *Koniec Historii* argumentował, że na skutek rozwoju ekonomicznego sprzyjającego demokracji liberalnej wyłoni się stan powszechnej równości szans. Słynny i szanowany amerykański politolog pisał: „Jak się wydaje, dni islamskich podbojów kulturowych minęły. Religia Mahometa być może ma zadanie nawrócenia odstępców, ale z pewnością nie zdobędzie uznania młodych ludzi w Berlinie, Tokio i Moskwie. I chociaż na Ziemi jest miliard muzułmanów, co stanowi jedną piątą ludności świata, w sferze idei ich wiara nie jest zdolna pokonać liberalnej demokracji nawet na terenach rdzennie islamskich” [17, s. 80]. W tym samym czasie Krzysztof Grabowski napisał utwór *Sen*, który znalazł się na płycie *Wszyscy przeciw wszystkim*, wydanej przez grupę Dezerter w 1990 r.:

„A potem do góry powoli i stanowczo
Unosiła się pięść zaciśnięta bardzo mocno
Opadała wściekle i miarowo
To jakiś młody człowiek chciał
Stworzyć świat na nowo
Ale krew tryskała mu na oczy
I już sam nie był pewien, co chciał stworzyć
Bo rozgrzany do walki przez kolegów
Wybrał swoją ofiarę pierwszą z brzegu”. [19]

Po ćwierć wieku refleksje Grabowskiego, absolwenta warszawskiego technikum elektrycznego, okazały się być może bardziej trafne niż politologiczne tezy Fukuyamy, profesora George Mason University w Waszyngtonie.

Za największą wartość zaangażowanych tekstów punkowych powstałych po 1989 r., dotyczących poczucia braku bezpieczeństwa, można uznać fakt, że potwierdziły się o wiele wyraźniej niż wielki optymizm Fukuyamy. Nie dotyczyło to jedynie Polski. Wystarczy odwołać się do istniejącego od 1983 r., a pochodzącego z Bratysławy punkowego zespołu Zona A. W 1990 r. zespół nagrał utwór *Cigánsky problem*, w którym słowackich Romów opisano jako nietykalną grupę społeczną. W piosence pokazano, że ta mniejszość narodowościowa zazwyczaj nie pracuje, pobiera zasiłki społeczne, a także jest zwolniona ze służby wojskowej. Z tekstu bratysławskiej grupy wynikało, że Romowie często biorą udział w kradzieżach i nie ponoszą za swoje czyny żadnych konsekwencji [P. Schredl, *Cigánsky problem*, 13]. *Cigánsky problem*, nagrany jeszcze w Czechosłowacji, był zapowiedzią nadchodzących konfliktów słowacko-romskich już w niepodległej Słowacji.

Petr Schredel, autor tekstu i zarazem wokalista Zony A, nie chciał wznieść waśni narodowościowych. Niestety w latach dziewięćdziesiątych na muzyków spadła fala niesłusznych oskarżeń o rasizm. Pod wpływem presji grupa przez kilka lat nie wykonywała na koncertach wspomnianej piosenki [22, s. 262]. Jednak oskarżyciele Zony A milczeli, kiedy w lutym 2004 r. we wschodniej Słowacji ludność romska wywołała poważne rozruchy. W wielu miejscowościach doszło do rabunków, a 24 lutego 2004 r. pod miastem Tresbišov Romowie stoczyli regularną bitwę z policją [33].

Na kilkanaście lat przed masowym exodusem mieszkańców Afryki i Azji do Europy wspomniana Zona A dobrze zauważyła ten problem. W piosence z 1996 r. *L'udia v pohybe* Schredl i jego koledzy wyraźnie opisali wściekłość szturmujących bramy Europy uchodźców i emigrantów. W refrenie wskazali jednak, że w przytłaczającej większości podstawową motywacją napływu Arabów, Afgańczyków i mieszkańców krajów afrykańskich do Europy są względy ekonomiczne: „Keď sa chceš dobre mať, tak musíš utekať” [P. Schredl, *Ludia v pohybe*, 12].

Teksty autorów, których ukształtował punk-rock, z pewnością nie zaliczają się do kręgu literatury wysokiej. Nie posiadają wyszukanej formy, literackiego języka, intelektualnych aluzji i poetyckich dwuznaczności. Poruszone zagrożenia i problemy współczesnego świata zostały opisane w emocjonalny i często osobisty sposób. Pozbawione poprawności politycznej i tematów tabu, pozostają wciąż cennym źródłem opisu rzeczywistości. Dynamicznie zmieniająca się sytuacja we współczesnym świecie została opisana przez uważnych i często wrażliwych na kwestie społeczno-polityczne obserwatorów.

Albumy studyjne

1. Album studyjny Kazika Staszewskiego, *Melasa*, S.P. Records, Warszawa 2000.
2. Album studyjny Kazika Staszewskiego, *Spalaj się*, Wydawnictwo Muzyczne „Eska”, Warszawa 1993.
3. Album Kazika Staszewskiego i Kwartetu Proforma, *Wiwisekcja*, S.P. Records, Warszawa 2015.
4. Album zespołu Świetliki, *Las putas melancólicas*, Universal Music Polska, Kraków 2005.
5. Album studyjny zespołu Farben Lehre, *Farbenheit*, Rockers Publishing, Wrocław 2005.
6. Album zespołu Bielizna, *Taniec lekkich goryli*, Tonpress, Warszawa 1989.
7. Album studyjny zespołu Tilt, *Emocjonalny Terror*, Music Corner, Kraków 2002.
8. Album zespołu KSU, *Nasze Słowa*, Wydawca Sonic/Fonografika, Warszawa 2005.
9. Album zespołu Homo Twist, *Cały ten seks*, Music Corner Records, Kraków 1994.
10. Album studyjny zespołu Homo Twist, *Homo Twist*, Music Corner Records, Kraków 1996.
11. Album zespołu Dezerter, *Mam kły, mam pazury*, Polton, Warszawa 1996
12. Album zespołu Zona A, *V životnej forme*, Monitor-EMI, Praha 1996.
13. Album zespołu Zona A, *Potopa*, Inflagranti Records Bratislava 2004.
14. Solowa płyta Kazika Staszewskiego, *Spalam się*, Wytwórnia Zic Zac, Warszawa 1991.

Opracowania

15. Bierdajew Mikołaj, *Nowe Średniowiecze. Los człowieka we współczesnym świecie, wstęp i przekł.* H. Paprocki, Fundacja Aletheia, Warszawa 2003.
16. Brylewski Robert, *Kryzys w Babilonie. Autobiografia, rozmawia Rafał Księżyk*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
17. Fukuyama Francis, *Koniec historii*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 1996.
18. Glasper Ian, *The Day the Country Died. A History of Anarcho Punk 1980–1984*, Cherry Red Books, London 2006.
19. Grabowski Krzysztof, *Dezerter. Poroniona generacja?*, Agora, Warszawa 2010.
20. Jobling John, *U2. Zdemaskowani*, przekł. Lesław Haliński, In Rock, Czerwonak 2015.
21. Kasprzycki Remigiusz, *Dekada buntu. Punk w Polsce i krajach sąsiednich w latach 1977–1989*, wydawnictwo Libron, Kraków 2013.
22. Kasprzycki Remigiusz, *Prawdziwe i fałszywe tropy antysemityzmu i rasizmu w muzyce. Od punk-rocka do rapu*, „Przegląd Anarchistyczny” 2012, nr 13, jesień–zima.

23. Kurowski Bartosz, *Pokolenie pustki*, Oficyna Wydawniczo-Handlowa Anabassis, Kraków 1997.
 24. Lisicki Paweł, *Dżihad i samozagłada Zachodu*, Fabryka słów, Lublin 2015.
 25. *Muniek*, z Zygmuntem Staszczykiem rozmawia Grzegorz Brzozowicz, Wydawca Czerwone i Czarne sp. z o.o., Warszawa 2011.
 26. Savage John, *England's Dreaming. Sex Pistols i punk rock*, Axis Mundi, przeł. Marta Marciniak, Warszawa 2013.
 27. Scruton Roger, *Zachód i cała reszta*, Zysk i S-ka Wydawnictwo, tłum. Tomasz Biedroń, Poznań 2003.
 28. Staszewski Kazik, *Idę tam gdzie idę. Autobiografia*, rozmawia Rafał Księżyk, Wydawnictwo Kosmos Kosmos, Warszawa 2015.
 29. Staszewski Kazik, *Niepiosenki*, Wydawnictwo Kosmos Kosmos, Warszawa 2008.
 30. Staszewski Wojciech, *Byłeś buntownikiem? Nastolatki i rock – Kult, T. Love, Dezerter i Big Cyc – Trzydziestolatki i polityka*, ilustr. J. Zuzia, Wydawnictwo Naukowe Semper, Warszawa 1995.
 31. Weiss Wiesław, *Kult. Biała Księga. Czyli wszystko o wszystkich piosenkach*, Wydawnictwo Kosmos Kosmos, Warszawa 2009.
 32. Zdziechowski Marian, *Koniec Europy*, w: *Wybór Pism*, Wydawnictwo Znak, Kraków 1993.
- Strony internetowe**
33. CEPOL, czesko-polska strona internetowa, cepolsite.republika.pl/slovensko (dostęp: 22 października 2015).

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ НЕНАСИЛЬНИЦЬКОГО ПРОТЕСТУ В УКРАЇНІ

Belsagem Mohammed Ali. Theoretical and Methodological Aspects of the Study of Non-violent Protest in Ukraine.

Non-violent protest as a phenomenon of the second half of XX – beginning of XXI century. is political in nature and correlates with the «third wave» of democratization. It is a mass phenomenon due to the global processes of destruction of the colonial system, the disintegration of world system of socialism, the negation of authoritarianism and transition to democracy, a large group of countries in different parts of the globe.

The analysis of theoretical models, approaches, factors, nature, forms and methods of non-violent protest, as a specific type of social conflict, the modalities for its implementation at the stage of democratic transformation in Ukraine has been shown in the article. The explanation of protest behavior is considered through the concept of relative deprivation of G. Carr, functional and conflict approaches, and the like. At the same time, to limit the understanding of the origins of social and political protest by only the phenomena of deprivation or relative deprivation means to distort its nature in favor of the subjective factors. . Actually, the unsatisfactory conditions of human existence (or perceived in her mind) are being themselves neither sufficient nor even necessary factors of protest behavior. In modern societies the protest potential of social is stipulated by the institutional, organizational, political, and sociocultural factors. The concept of «non-violent political protest» is used by the author in a wide explanation that includes both overt and subtle forms of disagreement with the policy of the authorities, for example, voting «against all». Accordingly, the specified definition differs from the category of «political resistance», which provides clear and conspicuous defiance of the existing government. The methods of political resistance are being classified after three categories: a) protest and persuasion, (b) the non-cooperation and b) intervention. In general, John Sharp has allocated 198 such methods. So non-violent protest is a complex tactic of public action, in which many techniques, a number of mechanisms of transformation, as well as certain norms of behavior are involved.

Non-violent protest and mass manifestations is a result of the accumulation of a critical mass of dissatisfaction with the existing social order. However, certain organized forms, ability to a long confrontation between the authorities and the successful decision of tasks in view, are possible only in the presence of social capital and solidarity between different social groups and strata. Social capital contains such elements of social organization as social networks, social norms and trust that create the conditions for the coordination and co-operation for the sake of the reciprocal benefit. That is, social capital is the aggregate of the actual or potential resources associated with the existing well established network of informal or more or less institutional relations of reciprocity and recognition.

The specifics of the protest activity in Ukraine is that it is a certain illogicality, when bursts of mass protests do not coincide with mass public sentiment associated with falling standards of living or dissatisfaction with the actions of the authorities. This was highlighted in 2004 when, on the eve of the political explosion that has gone down in history as the Orange revolution; none of the social services fixed the readiness of people to protest.

In a stable society the behavior of community members governs the value-normative system both directly through the role of expectations about the behavior, and indirectly, creating awareness. But in an unstable society, where the value-normative system is disrupted and a state of anomie, the behavior is primarily determined by the characteristics of the individual consciousness of its members. Crucial is affective, cognitive and moral potential of the individual characteristics of consciousness and behavior of people.

Key words: Ukraine, social conflict, non-violent protest, forms of political protest, methods of political protest.

Ненасильницький протест, як феномен другої половини XX – початку XXI ст. має політичну природу і корелюється за визначенням С. Гантінгтона із «третьою хвилею» демократизації). Це масове явище обумовлено глобальними процесами

руйнування колоніальної системи, розпаду світової системи соціалізму, запереченням авторитаризму і переходу до демократії великої групи країн в різних куточках земної кулі. Ненасильницькі дії засвідчили свою ефективність у боротьбі народів за справедливість. У період між 1990 і 2006 рр. мирні рухи опору досягали повного або часткового успіху приблизно вдвічі частіше, ніж насильницькі [1, с. 16]. Шлях від авторитаризму до демократії позначено наявністю багатьох форм і практик політичної участі громадян, у тому числі й протестного спрямування.

Ненасильницький протест в Україні кінця 1980–2000-х рр., його форми і наслідки, мають багато спільного з масовими виступами населення проти влади в інших країнах світу. Водночас йому притаманні певні характерні риси, пов'язані зі специфікою розбудови демократичного суспільства. Разом із проблемами демократизації, переходу до ринкового господарства, Україні доводиться вирішувати надскладні питання державно-інституційного та громадянсько-національного будівництва («почетвірна трансформація») [2, с. 46].

Фундаментальні засади досліджень соціальної активності і громадянської участі закладено у працях М. Вебера, Г. Алмонда, С. Верби, Р. Дарендорфа, Р. Даля, М. Каазе, А. Маша, Л. Мілбраса, Н. Ная та ін. Соціальний протест як суспільно-політичне явище досліджується в рамках соціології громадських рухів, що сформувалася у другій половині 1960-х рр. як особлива субдисципліна політичної соціології. Зарубіжні дослідники розглядають соціальний і політичний протести в соціально-психологічних концепціях колективної поведінки і відносної депривації, організаційній теорії мобілізації ресурсів, у рамках ціннісно-орієнтованого підходу «нових громадських рухів», у макрополітичному контексті структури політичних можливостей, в культурологічних дослідженнях тощо [3, с. 144].

Проблему ненасильницького протесту піднімали у свої працях вітчизняні дослідники, такі як В. Бортніков, Г. Зеленько, А. Колодій, Н. Ротар, О. Резник, В. Степаненко, О. Чемшит та ін., предметом уваги яких стало вивчення феномену політичної активності та участі. Водночас проблема ненасильницького протесту в Україні, форми якого щороку збагачуються, у науковій літературі достатнього висвітлення не знайшла.

Метою цієї статі є аналіз теоретичних моделей, підходів, чинників, природи, форм і засобів ненасильницького протесту, специфіки його здійснення на етапі демократичної трансформації в Україні.

Вивчення масового ненасильницького протесту закономірно ставить питання про його соціально-економічну та політичну природу. Масові виступи проти пануючого режиму є різновидом соціального конфлікту і відображенням суспільної кризи, що триває в країні. Вітчизняні дослідниці О. Панькова і К. Іващенко у статті, присвяченій страйковому руху в Україні, зауважують, що у соціологічному визначенні ролі соціальних конфліктів у трансформації суспільства, поряд з іншими, набули популярності два підходи – функціональний і конфліктний. Перший із них, так званий ортодоксальний, набув розвитку в межах стабілізаційних концепцій (О. Конт, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, Р. Мертон, Т. Парсонс та ін.) і передбачає, що будь-які вияви соціального конфлікту, зокрема і різноманітні акції протесту, розглядаються як відхилення від норми, дисфункціональні явища в житті соціуму. Другий підхід, конфліктний (К. Маркс, Г. Зіммель, М. Вебер, Р. Дарендорф, Л. Козер, Дж. Рекс, Е. Маш, Т. Гарр, Дж. Фрімен та ін.), що традиційно розглядається як альтернатива функціональному, інтерпретує протестні дії як природний вияв соціальної активності, спрямований на зміну суспільних відносин. Серед «неортодоксальних» підходів автори згадують підхід, згідно з яким конфлікт є засобом зміцнення, стабілізації наявного стану справ. Слід

погодитися і з думкою згаданих авторів про те, що специфіка розвитку страйкового руху в пострадянських державах дає достатньо підстав для аналізу страйків у контексті їхнього впливу на трансформацію суспільної системи загалом [4, с. 236–237].

Серед форм ненасильницьких дій, які довели свою ефективність, слід відзначити такі, як підписання петицій до влади, спрямованих на вирішення актуальних суспільних проблем; участь у демонстраціях, бойкотах; відмова від співпраці з владою, захоплення державних установ, підприємств; сидячі страйки, блокування дорожнього руху; організація флешмобів, масової ходи, міжнародних акцій солідарності та ін.

Поширеною теоретичною моделлю пояснення причин протестної поведінки є феномен відносної депривації, яку слід відрізнити від явища депривації в її родовому (з точки зору психології) розумінні (від англ. deprivation – втрата, позбавлення). Зокрема, Т. Р. Карр у своїй фундаментальній праці «Чому люди бунтують» дає таке визначення концепту відносної депривації: «Сприйняття індивідами розбіжностей між ціннісними експектаціями і ціннісними можливостями». Ціннісні експектації – це блага і умови життя, на які, як впевнені люди, вони можуть з повним правом розраховувати [5, с. 51, 61]. Факторами депривації можуть бути тривалі економічні негаразди, внаслідок яких значно знижується життєвий рівень населення (інфляція, підвищення цін на товари першої необхідності, продукти харчування і комунальні послуги), втрата соціального статусу, завищені очікування від результатів діяльності новообраних лідерів та урядів, «постреволюційний синдром», тощо.

Водночас обмежувати розуміння витоків соціального і політичного протесту лише явищами депривації або відносної деривації – це значить викривляти його природу на користь суб'єктивних чинників. Насправді, незадовільні умови існування людини (або їх сприйняття такими у її свідомості) самі по собі не є ані достатніми, ані навіть необхідними чинниками протестної поведінки. В сучасних суспільствах протестний потенціал суспільних груп обумовлено інституційними, організаційними, політичними та соціокультурними чинниками.

Масові акції протесту громадськості отримали в науковій літературі різні формулювання: «ненасильницький протест», «громадянський протест», «мирний протест» «ненасильницький рух опору» тощо. Вони відбуваються у життєво важливих для людей сферах: соціально-економічній, політичній, культурно-духовній, міжнародних відносин (особливо коли йдеться про загрозу національному суверенітету). Вони можуть проходити у формі демонстрацій, страйків, ухилення від сплати податків, саботажу, відмови від співпраці з державними інститутами, протестного голосування під час виборів та референдумів та ін.

Відомий вітчизняний дослідник Г. Почепцов у праці «Революція.com. Засади протестної інженерії» наводить сформульовані Інститутом Альберта Ейнштейна в Бостоні десять пунктів, що характеризують ненасильницькі дії:

- ненасильницькі дії не мають нічого спільного із пасивністю і боягузством;
- ненасильницька дія не повинна асоціюватися лише з чисто вербальним або психологічним переконанням;
- ненасильницька дія не будується на уявленні, що усі люди за природою є добрими;
- люди, які здійснюють ненасильницькі дії, не є святими або пацифістами;
- успіх ненасильницької дії не вимагає обов'язкової солідарності стандартів і принципів;
- ненасильницькі дії є як західним, так і східним феноменом;
- у ненасильницькій дії відсутнє уявлення про те, що опонент утримується від використання насилля проти ненасильницьких активістів;

– у ненасильницьких діях немає нічого такого, що запобігало б її використанню і для добрих і для поганих справ;

– ненасильницькі дії не використовуються лише для розв'язання конфліктів усередині демократичних систем;

– ненасильницькі дії не завжди потребують більше часу для перемоги, ніж боротьба за допомогою насилля [6, с. 124–125].

Ненасильницький протест, як політична практика отримав поширення в Індії та США. Ідея громадянської непокори уряду була викладена в есе американського публіциста та письменника Г. Д. Торо «Про громадянську непокору» у 1848 р. Зокрема, автор висловлював незгоду з війною, яку вів американський уряд, а також виступав проти інституту рабства. Розмірковуючи над питанням досконалого урядування, побудованого на справедливості, Торо писав, що він як громадянин не є противником уряду як політичного інституту, водночас він закликав вже зараз подумати про кращий уряд: «Якщо кожна людина почне розмірковувати про те, який уряд буде викликати у нього повагу – то це вже є кроком до його появи» [7].

Ідея і практика ненасильницьких дій, застосована М. Ганді в Індії, сприяла отриманню незалежності країни. Його філософія ненасилля (сатьяграха) здійснила вплив на поширення руху прихильників мирних змін. У США ненасильницький протест був реалізований під час боротьби чорношкірого населення проти сегрегації й започаткував Рух за громадянські права. Поштовхом до втілення такої форми політичної боротьби став поступок чорношкірої американки Рози Паркс, яка проживала в Монтгомері (штат Алабама). За законами, що панували в цьому місті, чорні мали право займати в автобусах лише задні місця. Водій міг вимагати від них звільнити суцільний ряд для одного білого або примусити їх стояти, навіть коли були вільні місця. У грудні 1955 р. повертаючись з роботи Р. Паркс сіла в міський автобус й зайняла вільне місце в передньому ряду. Вона відмовилася пересісти за вимогою водія й була заарештована й оштрафована на десять доларів за порушення постанови міської влади. Тоді 26-літній баптистський пастор Мартін Лютер Кінг закликав чорношкіре населення міста у відповідь бойкотувати автобусний транспорт. Через рік після початку бойкоту федеральні суди постановили, що сегрегація на транспорті суперечить положенню конституції про рівність захисту прав громадян. У серпні 1963 р. М. Л. Кінг організував і очолив «марш за робочі місця і свободу», в якому взяли участь 250 тис. американців – чорношкірих і білих. Свідченням ефективності таких дій стало прийняття Закону про громадянські права 1964 р., який став важливим кроком на шляху ліквідації расової дискримінації [8, с. 505–506].

Поняття «ненасильницький політичний протест» автором використовується у широкому тлумаченні, що включає як явні, так і приховані форми незгоди із політикою влади, наприклад, голосування «проти всіх». Відповідно зазначена дефініція відрізняється від категорії «політичний спротив», яка передбачає явну й демонстративну непокору існуючій владі. Дж. Шарп у відомій праці «Від диктатури до демократії: концептуальні засади здобуття свободи» зауважив, що термін «політичний спротив» уперше в контексті мирних засобів боротьби населення за свої права вжив співпрацівник Інституту Альберта Ейнштейна в Бостоні Р. Хелві. Це – ненасильницька боротьба (протест, втручання або відмова від співпраці), яка ведеться демонстративно, відверто і активно для досягнення політичних цілей. Термін виник у відповідь на плутанину і неправильне трактування понять, що призводили до ототожнення ненасильницької боротьби з пацифізмом та моральною чи релігійною

терпимістю. «Спротив» означає зважений виклик органам влади через непокору, що виключає будь-яке підпорядкування. «Політичний спротив» окреслює середовище, в якому відбуваються певні дії (політичне середовище), а також його мету (політична влада). Переважно термін вживається для позначення відповідних дій населення, спрямованих на те, щоб перейняти контроль над урядовими інституціями шляхом безперервного тиску на їхні джерела влади та зваженого застосування стратегічного планування і необхідних для цього операцій [9, с. 9].

За визначенням сучасних західних дослідниць Е. Чіновет і М. Дж. Стефан, запропонованим у праці «Чому ненасильницький спротив ефективний. Стратегічна логіка громадянського конфлікту», ненасильницьким спротивом є «форма політичної боротьби та метод застосування сили, котрий, як і мирний опір, перебуває поза межами традиційного політичного життя» [1, с. 22].

Політичному (ненасильницькому) спротиву, за Дж. Шарпом, притаманні такі риси:

- він не сприйматиме те, що остаточний результат визначатиметься засобами боротьби, які обрала диктатура;

- режимові його важко здолати;

- з його допомогою можна ще більше оголити слабкі місця диктатури та ізолювати її від джерел сили;

- його діяльність може бути значно розсосереджена, але водночас він здатний сконцентруватися на досягненні конкретної мети;

- він змушує диктаторів помилятися у розрахунках і діях;

- він здатен успішно залучати великі маси населення, суспільні групи та інституції для боротьби проти брутального панування меншості;

- він сприяє ефективному розподілу влади у суспільстві, а отже, підвищує ймовірність встановлення та підтримання демократичного ладу в суспільстві [9, с. 33].

Методи політичного спротиву класифікують за трьома категоріями: а) протест і переконання; б) відмова від співпраці; в) втручання. До методів ненасильницького протесту та переконання належать переважно символічні демонстрації, включаючи паради, марші та пікетування (всього 54 методи). Відмова від співпраці поділяється на три підгрупи: а) відмова від соціальної співпраці (16 методів); б) відмова від економічної співпраці, у тому числі бойкоти (26 методів) і страйки (23 методи); в) відмова від політичної співпраці (38 методів). Методи останньої категорії передбачають ненасильницьке втручання за допомогою психологічних, фізичних, соціальних, економічних чи політичних засобів, наприклад, швидке ненасильницьке захоплення або паралельне здійснення влади (41 метод) [9, с. 34]. Загалом виокремлено 198 таких методів. Отже, ненасильницький спротив становить собою складну тактику суспільних дій, яка передбачає багато методів, низку механізмів здійснення перетворень, а також певні норми поведінки.

Ненасильницький протест як поняття є складовою більш широкої наукової категорії – «політична участь». Політична участь як форма залучення широких мас у політику тісно пов'язана з інститутами громадянського суспільства, зокрема масовими рухами, ініціативами, акціями протесту тощо. Аналізуючи специфіку інституційної структури політичної участі, сучасний французький вчений П. Рознавалон зауважує, що у 60–70-ті рр. XX ст. про демократію участі говорили представники суспільних рухів, які вимагали нового розподілу влади. Метою було збільшення в такий спосіб ваги громадян за рахунок інституцій і партій. На початку XXI ст. основна мета вже інша. Самі владні структури вже майже завжди створюють нові механізми участі. Не виключено, що вони це роблять з метою відновлення власної легітимності. Із виникненням сучасних викликів (проблема генетично

модифікованих продуктів, ядерних відходів, нових екологічних та санітарних проблем тощо) владі потрібно організувати більш розвинуті мережі збирання інформації для забезпечення прийняття рішень в обстановці, де збільшується можливість блокування [10, с. 245].

За спостереженням вченого, громадяни вже більше не задовольняються своїм виборчим бюлетенем. Вони є частиною перманентного процесу виявлення думки й реагування в «контрдемократичний» спосіб нагляду, вето і судження, які також, по-своєму, є засобом участі. Але вони також вимагають й інформації, примушуючи владу давати пояснення і обґрунтовувати свої дії, випробовуючи владу, відіграючи роль уважного і суворого свідка, затверджуючи або заперечуючи ухвалені рішення. «Така демократія взаємодії виходить далеко за межі виборно-представницької арени. Дійовими особами в ній виступають активний світ громадських об'єднань, чий рух видається кооперативним і змагальним дублером влади» – наголошує вчений [10, с. 248–249].

Ненасильницький протест у його масових проявах є наслідком накопичення критичної маси незадоволення існуючими соціальними порядками. Однак певні організовані форми, здатність до тривалого протистояння владі й успішного вирішення поставлених завдань можливі лише за наявності соціального капіталу та солідарності між різними соціальними групами та верствами населення. Як стверджує Р. Патнем, «за аналогією з фізичним і людським капіталом, утіленим у засоби праці і навчання, які підвищують індивідуальну продуктивність, соціальний капітал міститься в таких елементах суспільної організації, як соціальні мережі, соціальні норми і довіра, що створюють умови для координації і кооперації заради взаємної вигоди» [11, с. 78]. Тобто соціальним капіталом є «сукупність реальних чи потенційних ресурсів, пов'язаних з наявною усталеною мережею неформальних або більш-менш інституціолізованих відносин взаємності і визнання» [12, с. 305].

Характерно, що, на відміну від «директивних» методів управління, сучасні соціальні рухи практикують «горизонтальні» методи, засновані на переговорах з метою досягнення консенсусу або, як мінімум, компромісу між опонентами. Політика соціального руху дедалі більше зміщується від управління до регулювання, тобто до процесу, в якому право голосу мають усі зацікавлені сторони. Цей процес спирається на зростання громадянської свідомості у світі, а також мережевий характер сучасних рухів, який полегшує і прискорює обмін інформацією [13, с. 64].

Наочне уявлення про структуру соціального капіталу як підсистеми суспільства дає перелік його функцій, виявлених українськими соціологами під час експертного опитування 2013 р. (табл. 1).

Таблиця 1.
Функції соціального капіталу
Джерело: [12, с. 305].

Надає можливості зміцнення родинних стосунків і товариських взаємин
Об'єднує людей у соціальні мережі
Залучає людей до спільного обстоювання своїх прав і свобод
Стимулює розвиток відносин взаємодопомоги і співробітництва як норм суспільного життя
Стимулює створення само організаційних осередків
Актуалізує усвідомлення болючих проблем
Поділяє людей на «своїх» і «чужих», багатих і бідних тощо
Сприяє підвищенню суспільної довіри
Сприяє виникненню протестних настроїв і поведінки людей
Сприяє дотриманню справедливості як рівності громадян перед законом
Сприяє прояву особистої відповідальності за стан справ у місті, селі

Стимулює нарощування економічного капіталу
Стимулює розвиток підприємливості
Покращує морально-психологічний клімат у суспільстві
Формує у людей віру в краще майбутнє
Сприяє стабілізації існуючого соціального порядку

Як зазначають провідні вчені Національного інституту стратегічних досліджень Я. Жаліло, К. Кононенко, В. Яблонський, в Україні хронічна для національного господарства інституційна криза перетікає з економічної в соціальну і політичну площини, набуває видимих форм блокування створення соціального капіталу й набуття соціальної легітимності інститутів влади. Як наслідок, відбувається втрата балансу між соціальною, економічною і політичною сферами життя суспільства, що руйнує базу для якісного відновлення і зростання економіки України та розвитку суспільства загалом [14, с. 41].

Солідарність же, як соціальний феномен, можна вважати такою цінністю, яка сприяє консолідації людей із різними переконаннями у боротьбі за свої права та інтереси. За визначенням українських соціологів І. Мартинюка та Н. Соболевої, солідарність характеризується сукупністю таких рис:

1. Об'єктивна функціональна взаємозалежність, взаємодоповнюваність і спільність інтересів індивідів, груп, товариств.
2. Суб'єктивна взаємна симпатія, співчуття, співпереживання, консенсус соціальних акторів.
3. Прихильність акторів до одних і тих же норм і цінностей.
4. Загальна соціальна (групова) ідентичність.
5. Соціальний зв'язок у найширшому сенсі.
6. Соціальна інтеграція.
7. Спільність поглядів і відповідальності акторів.
8. Спільна діяльність для досягнення певної мети.
9. Альтруїстична допомога, взаємодопомога або підтримка соціальних акторів.
10. Моральний обов'язок, заснований на цінності справедливості, який приписує допомагати іншим людям (ближнім, соратникам у спільній справі, нужденним, обділеним долею тощо).
11. Різні форми соціальної, економічної та політичної підтримки, у тому числі з боку держави, спрямованої на покращення становища певних соціальних груп і прошарків, включаючи діяльність інститутів соціального захисту та соціального страхування.
12. Спільна відповідальність за що-небудь (звідси, наприклад, характеристика солідарності як «кругової поруки» та застосування принципу «один за всіх і всі за одного» в словнику В. Даля) [15, с. 175].

За слушним зауваженням вітчизняного політолога О. Майбороди, найбільш руйнівним для солідарності чинником залишається зневіра у справедливість та у можливість її захисту. «Тільки віра у справедливість як зворотній бік солідарності може бути чинником психологічної мобілізації населення» – наголошує вчений [16, с. 377]. Найбільш яскраво солідарність українського народу проявилася під час Помаранчевої революції, Революції гідності та військової агресії проросійських сил проти України.

Важливими для пояснення природи ненасильницького протесту є висновки, зроблені вітчизняним соціологом О. Резніком у праці «Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації». За його спостереженнями, економічне пояснення зростання громадянської активності зводиться до рівня добробуту громадян, Однак не завжди зростання економічного благополуччя спричиняє поширення практик

громадянського активізму. З іншого боку, досить проблемним залишається пояснення цього феномену інституціональними передумовами. Перипетії поступу демократизації в Україні загалом не позначились на активності суспільства: спалахи громадянської участі відбувалися незалежно від умов стагнації чи розвитку демократичних інститутів. Поряд з цим, у поясненнях політичної активності суспільства зазвичай роблять спроби виявити політичні цінності та етичні характеристики соціальних об'єктів, задані тривалим культурним контекстом. Утім, відсутність культурних традицій народовладдя поєднується з відчуженим ставленням населення до влади. Причому сплески масової громадянської активності відбуваються навіть на тлі зниження вербальної готовності до протестних дій. Водночас «зростання протестного потенціалу не супроводжується його реальними поведінковими проявами. Таким чином, проблемну ситуацію можна визначити як існування незіставності готовності до громадянської активності та її фактичних проявів у перехідному суспільстві» – підкреслює вчений [17, с. 5–6].

Специфіка протестної активності в Україні полягає в її певній алогічності, коли сплески масових акцій протесту не співпадають із масовими суспільними настроями, пов'язаними із падінням рівня життя або невдоволенням діями влади. Особливо яскраво це проявилось у 2004 р., коли напередодні політичного вибуху, що увійшов в історію як Помаранчева революція, жодна з соціологічних служб не фіксувала готовності людей до акцій протесту. Причому на той час відбувалося зростання української економіки. Проте, наприклад, у розпал фінансово-економічної кризи 2008 р. невдоволення ситуацією понад 80 % населення так і не вилилося в будь-які протестні форми. Основною причиною небажання громадян брати участь у протестах є відсутність віри в те, що акції та демонстрації щось змінять – так у травні 2013 р. вважали 56 % населення. Іншими причинами є страх репресій з боку влади (33 %), недовіра до лідерів, які організують мітинги (32 %) [18, с. 15-16]. Підтвердженням останньої тези є те, що, наприклад, на акцію «День гніву» проти режиму Януковича, організовану опозицією у 2011 р., замість сотень тисяч, як розраховували її організатори, не прийшло навіть і п'яти тисяч.

У цьому контексті цінним є зауваження Р. Дарендорфа, зроблені ним у праці «Сучасний соціальний конфлікт. Нарис політики свободи». Заперечуючи тезу К. Маркса про те, що революції спричиняють нестерпні умови життя, він пише, що вибухи відбуваються, коли виникають незначні явища – «промінь надії, спалах незадоволення – частіше за наявності ознак слабкості влади, натяків на політичну реформу» [19, с. 14].

Ненасильницькі дії є різновидом соціального конфлікту в умовах трансформації або модернізації суспільства. Відомим вітчизняним соціологом Інституту соціології НАН України В. Вороною виокремлено соціально-психологічні чинники, що обумовлюють поведінку людини в умовах трансформації суспільства і виступають рушієм або гальмом на шляху його реформування/модернізації. Емпірично доведено, що:

– у сфері взаємодії населення і держави модернізація блокується через низький рівень інституціональної довіри;

– у сфері міжгрупових зв'язків (взаємодій) головне гальмо – низький рівень соціальної солідарності;

– у сфері особистої самореалізації розкриття потенціалу індивідуального суб'єкта блокується неможливістю ефективного використання соціального та культурного потенціалу.

Стимулюють же модернізацію:

– позитивна динаміка включення населення у використання новітніх комунікаційних технологій, а також

– позитивна (хоча й поки що млява) динаміка активних життєвих стратегій людей, які виступають рушійною силою інноваційних процесів.

Сукупна ж дія всіх факторів визначає переважання у структурі життєвих стратегій населення «пасивно-приспосованської» моделі, яка не сприяє активізації процесів модернізації, а відповідно звужує соціальну базу протесту [20, с. 15–16].

Найхарактернішим виразом цієї тенденції є зростання ваги та значущості політичної культури, до якої політологи включають опанування особою знань у сфері політики, підвищення рівня її компетентності, активну участь у політичному житті на основі сформованих власних переконань тощо. За свідченням вітчизняного вченого М. Щербак, для українського суспільства є характерним переважно пасивно-демократичний тип політичної культури (табл. 2).

Таблиця 2.
Структура українського суспільства за
типами політичної культури, %.
Джерело: [21, с. 157].

Типи політичної культури	Частка представників
Активно-демократичний	16,7
Пасивно-демократичний	50,7
Активно-тоталітарний	5,9
Пасивно-тоталітарний	26,7

Кожен тип політичної культури має свої особливості. Представники типологічної групи «активно-тоталітарний» не сприймають ідей демократії, але є при цьому політично активними виразниками цінностей тоталітарного суспільства. Вони становлять 5,9 % усіх опитаних. Люди, що входять до групи «пасивно-тоталітарний тип», також не сприймають ідей демократії, але при цьому не налаштовані активно захищати цінності тоталітарного суспільства, яких вони дотримуються. Вони становлять 26,7 %. «Активно-демократичний» тип політичної культури утворює політично активну частину суспільства, що вирізняється готовністю захищати цінності демократії. Таких громадян не багато, лише 16,7 %. Група «пасивно-демократичний» тип політичної культури (становить 50,7 % усього населення країни), характеризується прийняттям цінностей демократичного суспільства, але вона не готова активно їх підтримувати [21, с. 157].

Таким чином, можна зробити висновок, що в українському суспільстві дві третини громадян сповідують ідею демократії, однак більшість з них не готові активно відстоювати її цінності. Останнє підтверджують дані соціологічних опитувань 2013 р. щодо участі громадян України у суспільно-політичних заходах (табл. 3).

Таблиця 3.
Рівень участі респондентів
у суспільно-політичних заходах (СПЗ), %.
Джерело: [22, с. 115].

Інтенсивність участі	З урахуванням усіх видів активності	З урахуванням лише непротестної активності	З урахуванням лише протестної активності
Не брали участі в СПЗ	79,8	81,4	94,2
Брали участь в одному з видів СПЗ	11,7	12,2	5,1
Брали участь у двох і більше видах СПЗ	8,5	6,4	0,7

Водночас за невеликої частки людей, що сповідують активно-демократичний тип політичної культури, їх соціальна функція вагома, оскільки своєю активною позицією вони можуть впливати на суспільну думку і за певних умов «активізувати» пасивну частку населення, як це засвідчив досвід Майдану.

Вітчизняні вчені для пояснення стану існування сучасного українського суспільства розглядають випадок модернізації, де система, переживши загострення кризи, тим не менше не була модернізована (або була частково модернізована). Вихід з такого варіанту потенційно вміщує декілька відгалужень: 1) стагнація-демонтаж (нарощення ентропії); 2) зависання (перехід до попередньої хронічної фази); 3) спрощення. Іншими словами, найбільш вірогідними сценаріями розгортання постмодернізаційного етапу кризового синдрому є ситуації, де система замість «оновлення» деградує або гине (повністю переформатується) [23, с. 154].

Перебування політичної системи у такому стані зберігає систему, однак провокує поширення її зон дисфункціональності, що підтверджує поширення в українському соціумі явищ аномії та громадської депривації (М. Шульга). Стан аномійної деморалізованості характеризується зламом звичних, стійких соціальних зв'язків і відносин, і як наслідок – масовою фрустрацією, деформацією колишньої системи суспільних цінностей, загальною кризою нормативно-правової свідомості. Громадянська депривація полягає у «звуженні можливостей задоволення громадянських потреб, у неможливості задоволення потреб особистості як громадянина з причини різноманітних обмежень, перешкод, в умисному нагромадженні формальностей і використанні їх у корисливих цілях» [24, с. 77]. На цій основі зростають протестні настрої населення, знижується рівень довіри до державних інститутів, зростає соціальна напруженість.

У стабільному суспільстві поведінку членів спільноти регулює ціннісно-нормативна система як безпосередньо через рольові очікування щодо поведінки людей, так і опосередковано – формуючи свідомість. Натомість у нестабільному суспільстві, де ціннісно-нормативна система піддається руйнуванню і виникає стан аномії, поведінка зумовлюється передусім особливостями індивідуальної свідомості його членів. Вирішального значення набуває афективний, когнітивний і моральний потенціал індивідуальних особливостей свідомості та поведінки людей [25, с. 59].

Природа, форми та засоби виникнення та розв'язання суспільно-політичних конфліктів в Україні доби незалежності дозволяють відносити їх до категорії «новий» або «сучасний» соціальний конфлікт. Їх особливість, за вітчизняним соціологом О. Іваненко, зводиться до таких рис: по-перше, відбулася зміна основних суб'єктів соціального конфлікту. Робітничий клас саме як суб'єкт соціального конфлікту, а також соціальні групи, що входять до його складу, багато в чому кількісно і якісно змінилися. По-друге, якісно змінилися об'єкт і предмет соціального конфлікту. Сучасний конфлікт виникає з приводу різноманітних прав та їх забезпечення, що проявляється у суперечності між громадянськими правами та економічним зростанням, якого недостатньо для забезпечення всіх тими правами, що закріплені за громадянами. По-третє, принципово змінились засоби, форми і в цілому шляхи мобілізації і організації мас. Прикладом цього є перетворення ЗМІ на суцільну комунікативну мережу із використанням не лише газет, радіо і телебачення, а й мобільних телефонів, комп'ютерів, Інтернет, факсу, електронної пошти та інших засобів комунікації [26, с. 370–371].

До цього слід додати, що змінилася інституційна база сучасного конфлікту, оскільки його учасниками стають так звані нові соціальні рухи, неформальні або неурядові організації, інтернет-спільнота тощо. Саме вони вносять багато нового у форми і зміст ненасильницького протесту, його стратегію і тактику.

Отже, масовий ненасильницький протест за своїм змістом вписується у контекст глобальних зрушень доби «третьої хвилі» демократизації і нового соціального конфлікту. Оскільки ненасильницький протест є соціальним явищем, природа якого має безпосередній зв'язок з багатьма сферами соціального буття – економічною, політичною, соціокультурною – і визначається багатством форм прояву, то й його аналіз передбачає врахування великої кількості чинників. Останнє можливо лише в межах різних підходів і концептуальних моделей, зокрема, функціонального, конфліктного, соціології громадських рухів, колективної поведінки, відносної деривації та ін. Його ж базовою, світоглядною засадою є філософія ненасилля.

Специфіка і форми залучення громадян України до ненасильницького протесту обумовлені соціально-економічним розвитком країни, складністю переходу до ринкового господарства, вирішенням завдань національного та державного будівництва тощо. Ефективність ненасильницького протесту залежить від обсягів соціального капіталу і здатності до солідарності різних соціальних груп і верств населення, що й продемонстрували події на «майданах» у різних містах України на початку 2000-х років.

1. *Ченовет Е.* Чому ненасильницький спротив ефективний. Стратегічна логіка громадянського конфлікту / Ерика Ченовет, Марія Дж. Стефан ; [пер. з англ. С. Гіріка]. – К. : ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2014. – 304 с.

2. *Кузьо Т.* Пострадянські перетворення в Україні: теоретико-порівняльний аспект / Т. Кузьо // Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / [пер. з англ.]. – К. : Видавничий Дім «КМ Академія», 2004. – С. 45–63.

3. *Костюшев В. В.* Социальный протест в поле политики: потенциал, репертуар, дискурс (опыт теоретической интерпретации и эмпирической верификации) / В. В. Костюшев // Полис. – 2011. – № 4. – С. 144–157.

4. *Панькова О.* Страйковий рух в Україні: тенденції та особливості / Оксана Панькова, Катерина Іващенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 236–248.

5. *Гарр Т. Р.* Почему люди бунтуют / Гарр Т. Р. – СПб., 2005. – 461 с., ил.

6. *Почепцов Г. Г.* Революция.com. Основы протестной инженерии / Почепцов Г. Г. – М. : Европа, 2005. – 532 с.

7. *Торо Г. Д.* О гражданском неповиновении [Електронний ресурс] / Генри Девид Торо. – Режим доступу :

http://www.lib.ru/INPROZ/TORO/s_nepowinowenie.txt

8. *Трудным путем демократии: процесс государственного управления в США* / [Джанда К., Берри Д. М., Голдман Д., Хула К. В.] ; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2006. – 656 с., ил.

9. *Шарп Дж.* Від диктатури до демократії: концептуальні засади здобуття свободи [Електронний ресурс] / Джін Шарп // Ін-т Альберта Ейнштейна. – 87 с. – Режим доступу :

http://www.aeinstein.org/wp-content/uploads/2013/10/FDTD_Ukrainian.pdf

10. *Розанвалон П.* Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / П'єр Розанвалон ; [пер. з фр. Євгена Марічева]. – К. : Видавничий Дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 287 с.

11. *Патнем Р.* Ценности и социальный капитал как основа социально-экономического развития / Р. Патнем // МЭ и МО. – 1995. – № 4. – С. 77–86.

12. *Піддубний В.* Регулятивна функціональність соціального капіталу / В. Піддубний // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – Вип. 1 (15). – Т. 1. – С. 304–313.

13. *Стегній О.* Методологія дослідження соціальних рухів у суспільстві соціальних ризиків / О. Стегній // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – С. 59–66.

14. *Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання: аналіт. доповідь* / [Я. А. Жаліло, К. А. Кононенко, В. М. Яблонський та ін.] ; за заг. ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2014. – 132 с.

15. *Мартинюк І.* Особливості функціонування солідаритетів за умов загострення суспільно-політичної кризи / І. Мартинюк, Н. Соболева // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – Вип. 1 (15). – Т. 1. – С. 173–185.
16. *Майборода О.* Політична влада і суспільна солідарність в Україні / Олександр Майборода // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2013. – № 2. – С. 362–379.
17. *Резнік О.* Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації / Л. Резнік. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. – 336 с.
18. *Кочубей Л.* «Мовчазний спротив» проти влади: особиста відповідальність українців за стан справ в суспільстві / Лариса Кочубей // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2013. – № 4. – С. 14–25.
19. *Дарендорф Р.* Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Ральф Дарендорф ; [пер. з нем.]. – М. : Рос. полит. энциклопедия, 2002. – 288 с.
20. *Ворона В.* Передмова / В. Ворона // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – Вип. 1 (15). – Т. 1. – С. 13–22.
21. *Щербак М.* Соціально-класові характеристики політичної культури в Україні: досвід застосування соціологічного тесту «Типи політичної культури» / Мирослава Щербак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 153–160.
22. *Дембіцький С.* Соціологічна діагностика стану громадянської активності в Україні / С. Дембіцький // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – С. 113–119.
23. *Пояркова Т. К.* Кризовий синдром модернізації незалежної України: причини виникнення та засоби подолання : [монографія] / Пояркова Т. К. – Суми : Університетська книга, 2015. – 351 с.
24. *Шульга М.* Феномен громадянської депривації / М. Шульга // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – С. 77–83.
25. *Резнік О.* Соціальна легітимація державності: методологічні і методичні проблеми вивчення / Олександр Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 1. – С. 50–62.
26. *Іваненко О.* Деякі характеристики комунікативного суб'єкта нового соціального конфлікту / О. Іваненко // Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – С. 370–383.

Микола Примуш

Донецький національний університет (м. Вінниця)

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ НА ПРИКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ НА СХОДІ УКРАЇНИ

Mykola Prymush, Conceptualization of Modern Political Conflicts on the Example of the Russian Aggression in the East of Ukraine.

Article is devoted to studying of specifics of the military-political conflict in the Donetsk and Luhansk regions. The analysis is based on idea of what the classical theory of a political conflict is extremely limited approaches studying of all brinks of a political conflict. Leaving linearity and staging of political process (a phase of tension, instability, a contradiction and collision), the modern political conflict on the example of the East of Ukraine can have some unusual aspects. First of all it is informal support and the help from other state, this imposing by method of blackmail by one of participants of the conflict of own benefits in exchange for the terminations of open collisions. The conflict problem in the East of Ukraine has peculiar, poorly studied line: modeling and development of the conflict by intelligence agencies of other state. The political conflict in the East of Ukraine has no latent phase as in it is mute lines unusual for the classical conflicts are mixed: intervention of other state, informal military support of one of participants of the conflict, promotion of concrete ultimatums to authorities by the indirect participant of the conflict, mixing of electoral and political technologies (radicalism of electorate on the basis of political myths). In it is a high time in the analysis of the conflict in the East of Ukraine many experts too specifics of the organization of the political power in the Donetsk and Luhansk regions don't join. It is first of all about the interested financial and industrial groups which in the activity have carried out synthesis of complete control over financial and economic activity of the region before direct influence on the electoral choice of his population. In view of orientation of economic contacts and mental orientations towards Russia, the political elite of the East of Ukraine in the investigation of disagreement with the movement of «Euromaidan» has appeared in a desperate situation: she has ceased to have authority among the population; wishing to keep the economic capitals, the elite as a result has lost control over a situation; and in she is a high time too I have reached oppositional position to the new power. The specified factors in the sum have led to opening of mental space for handling technologies from interested parties. Without wishing to lose from the geopolitical field Ukraine, the hybrid political conflict has also been introduced. Complexity of his studying consists in an absence factor in him two key factors: first of all latent phase and mechanism of his full permission. Instead the multistage mechanism of his suppression, but not permission is offered by politicians and scientists. The essence consists in the fact that according to «game theory» the scenario «the world in war on the terms of the winner» is offered. At the same time winners both Ukraine, and Russia equally want to see themselves. In practice it leads to the fact that any technology of permission of a political conflict in the form of negotiation process, a mediator, involvement of the third party won't have qualitative effect. A paradox of a situation is that the parties don't wish to go on compromises. Each of the parties by method of tightening of time expects when the second party is forced to offer a string of concessions and weakening of tension. In this context the research is also devoted to studying of the specified technologies from outside of both foreign, and domestic scientific developments.

Key words: political conflicts, the negotiation process, hybrid warfare, external aggression, National security.

Зовнішньополітична, економічна, військова агресія в східній частині Донецької та Луганської областей України, анексія Криму зі сторони Кремля актуалізували низку питань, які багатьма політологами й науковцями найчастіше обговорюються, однак у широкому, комплексному аспекті майже не вивчаються. Ідеться про можливість та ймовірність існування самопроголошених адміністративно-політичних утворень, які де-факто неприховано підтримуються фінансово, політично, військово та економічно з боку Російської Федерації, як самостійні, самодостатні території з власним суверенітетом в межах національної території [1]. Окремо постає питання щодо переосмислення базових концепцій теорії політичної конфліктології крізь призму окресленого журналістами поняття «гібридної війни проти України».

Мова йде про те, що класична теорія політичного конфлікту виходить зі стабільності та лінійності як політичного процесу, так і появи в ньому напруження, нестабільності, суперечностей та зіткнення [2, с.137]. За класичною позицією будь-який політичний конфлікт має свою синусоїду розвитку, найчастіше – це зародження, протікання, вибух чи відкрите протистояння, завершення конфлікту або латентна фаза [3, с. 587]. З точки зору політичної теорії, межі між конфліктом і напруженими ситуаціями дуже тонкі й часом не лежать на поверхні [4, с.760]. Лінійність і латентність протікання конфліктів накладається й на динаміку політичного конфлікту. Разом з цим слід відзначити, що наукова фіксація політичних конфліктів стосується тільки завершальної, «кінцевої фази» – відкритого зіткнення, який призводить до розпаду існуючої стабільної системи [5]. Але водночас існує й логічна проблема політичної конфліктології – яким чином можна досліджувати латентну фазу чи загострення політичного конфлікту в умовах, коли одну зі сторін відкрито підтримує інша держава, граючи при цьому на електоральних настроях населення шляхом демонізації дій офіційної влади (мова йде про відкрите втручання влади Російської Федерації у військово-політичний конфлікт у частині Донецької та Луганської областей України) [6]. Саме спробі уточнити сучасні аспекти концептуалізації політичних конфліктів й присвячено наше наукове дослідження.

Метою дослідження є політологічний аналіз класичних та сучасних аспектів концептуалізації політичних конфліктів з урахуванням особливостей їх появи, розвитку та завершення.

Проблематика політичних конфліктів висвітлювалася представниками різних гуманітарних наук – політичних, економічних, правових, філософських та інших. Теоретики політичного конфлікту К. Боулдінг, К. Дойч, К. Маркс, Ч. Тіллі та інші розглядали його як неминучий атрибут політичного розвитку будь-якого суспільства, й тому конфлікт становить собою не явище, а закономірність. Інші дослідники, такі як Р. Дарендорф та Л. Козер, взагалі розглядали конфлікт як звичайне явище. Разом з тим, в основу концептуалізації політичних конфліктів увійшла методика зарубіжних авторів, таких як Р. Фішер, У.Юрі, К. Томаса, К. Раппопорт, які здійснили спробу формалізованого аналізу конфлікту на основі бази комп'ютерних програм, де інформація про конфлікт та конфліктну ситуацію вперше набула наукового та аналітичного вимірів.

Складність ситуації на Сході України полягає не тільки у відсутності лінійності, а також і в тому, що на електоральному рівні тут не відбувалися так звані процеси «переукладання соціального контракту» (нова еліта не увійшла у громадянський та електоральний простір старої еліти, яку в свою чергу вже позбавлено владних інструментів у межах всієї країни), тобто один політичний конфлікт накладається на інший. На думку політологів В. Осьодло та Л. Будагянц, на Сході України останні 10 років загострювалися процеси прихованого володарювання клептократично-олігархічного режиму, де відбувалася відірваність громадянського суспільства та державного апарату від соціально-політичної реальності й зрощення останнього з кримінально-олігархічними кланами регіону [7, с.12-13]. Загострення суперечностей економічного та соціально-політичного життя в Україні за останні п'ять років призвели до потужного громадянського вибуху, який у свою чергу ознаменував творення принципово нової моделі взаємовідносин між владою та суспільством [8]. Але у той самий час події, що відбувалися в Україні наприкінці 2013 – на початку 2014 років, у суспільній свідомості мешканців Сходу України мали болісний та супречливий характер. Інтегроване на ментальному та соціокультурному рівні у російськомовне середовище (починаючи від домінування РПЦ МП та російських культурних центрів) громадянське суспільство Сходу України розвивалося відразу по двох

векторах: політично, культурно та соціально в межах України, ментально й економічно орієнтувалося на російський вектор [9]. У результаті подій Євромайдану 2014 року суспільство залишилося в точці біфуркації, своєрідному вакуумі розвитку – з одного боку, політична еліта регіону вже не мала свого авторитету, оскільки не втримала владу через власні стратегічні помилки, а з іншого – нова еліта ще не встигла запровадити ефективного механізму соціально-політичного й культурного оновлення держави згідно європейського вектору розвитку. Тому українське суспільство залишається уразливим для інформаційно-політичних атак [10]. Ще одним ключовим аспектом політичного та військового конфлікту в східній частині України є її європейський вектор розвитку, тотальне реформування всіх сфер держави, оновлення влади, але у той самий час робиться стратегічна помилка – не відбувається інтеграція регіонів у спільне з Європейським Союзом середовище [11]. Мова йде не про достатньо ефективний досвід функціонування чисельних євро регіонів, а про те, що зараз відбувається інтеграція еліт, де регіонам відводиться вже роль виконавців ухвалених рішень. Тобто в названих процесах керуються соціальними благами для населення, а не реальною потребою перетворення регіонів на ефективні елементи європейської інтеграції України [12]. Таким чином, враховуючи названі обставини, пропонуємо підійти до конфлікту на Сході України як до політико-соціального підтексту війни (офіційно має назву Антитерористична операція), що має певні особливості: по-перше, це гібридна війна й суворе випробування для збереження державності, національної території та традицій української демократії; по-друге, це системне перезавантаження влади та владних інституцій на предмет їх реформування, перезавантаження всієї системи політичного розвитку; по-третє, це гармонізація, безконфліктність розвитку системи взаємовідносин між владою та громадянами, центром та регіонами. Таким чином, специфіка внутрішньополітичного конфлікту в Україні вимагає від дослідника теорії політичного конфлікту переосмислення етапів розвитку конфліктної ситуації та вивчення поглядів як на поняття «політичний конфлікт» так і вивчення типології і фаз його прояву.

Пострадянська наукова традиція у цьому відношенні багато в чому виходить з твердження, що політичний конфлікт – це зіткнення, відкрите чи приховане протиборство двох та більше суб'єктів політики, причинами котрого є несумісні політичні інтереси та цілі – влада та владні повноваження [13, с.70]. Західна політична наука стверджує, що конфлікт та конфліктна ситуація існують у будь-якому суспільстві та за будь-яких обставин, «латентна фаза» через загострення певних соціально-політичних обставин може перейти у відкрите зіткнення сторін. Латентна фаза характеризується соціально-політичним напруженням, незадоволенням суспільства існуючим станом речей в державі й неможливістю швидкого виправлення цієї ситуації. Її проявами є суттєве розширення аспекту «протиборства» у наведеному нами тлумаченні політичного конфлікту. Ця фаза включає емоційні реакції негативного плану, у тому числі ворожість і агресію, а також утопічні надії, що проявляються як сліпе слідування політичним міфам (скажімо, «руському миру» на Донбасі). Названа стадія охоплює переважну більшість соціальних верств та прошарків, які у свою чергу через вираження суспільного гніву намагаються на свою сторону схилити армію, представників влади або взагалі усі елітарні групи. У такій ситуації в теорії політичного конфлікту говориться про «політичне напруження». У більш широкому сенсі останнє означає невизначеність дій представників офіційної влади чи елітарних груп щодо наявної в суспільстві політичної кризи (яскравим прикладом може бути своєрідне мовчання фактичного елітарного «лідера-володаря» Донбасу Р. Ахметова під час подій «Руської весни-2014») [14]. Названа стадія має свою власну специфіку й характеристики, серед них варто назвати наступні:

1. Незадоволення широких соціальних сфер існуючим станом справ як у соціальному, так і в політичному житті, що знаходить своє відображення в акціях протесту, громадянської непокори, тощо. На цій стадії відбувається відразу два політичних процеси – формування предмету конфлікту та вибір динаміки його протікання (загострення чи відкрите протистояння). Як показує ситуація на сході України 2014 року, драматичність ситуації полягає у тому, що предмет конфлікту не сформувався.

2. Втрата довіри до влади та політичної еліти через песимістичні соціальні оцінки суспільством власного майбутнього (де-факто, крізь призму політичного міфу про руйнацію економіки Донбасу через підписання Асоціації з Європейським Союзом). На цій стадії відбувається так зване «замороження конфлікту», предмет конфлікту зберігається, причому основні його учасники не поспішають сісти за стіл переговорів, оскільки в суспільному баченні це буде проявом слабкості однієї зі сторін, а запрошена сторона буде відігравати роль фактичного лідера переговорів.

3. З іншого боку, технологія замороження політичного конфлікту може бути найбільш ефективним способом припинення конфлікту, коли сторони призупиняють відкрите протистояння без підписання мирного чи іншого політико-правового рішення щодо виходу з конфліктної ситуації [15, с.424-425].

На наш погляд, саме технологія замороження політичного конфлікту на Сході України заслуговує на більш змістовне вивчення через низку фундаментальних факторів, головний з яких – це наявність «Мінських домовленостей» між сторонами та реалізація задекларованих політичних вимог на практиці. Одна з цих вимог має стратегічне значення. Йдеться про це проведення лінії розмежування між сторонами конфлікту, відведення важкої артилерії та проведення політичних виборів за чинним українським законодавством. Але, як наочно демонструє світова практика, технології замороження конфлікту є нестійкою формою його вирішення, оскільки де-факто сторони домовляються між собою «на словах», тому до цього явища треба підійти дещо під іншим кутом зору, де замороження означає лише спосіб фіксації нової політичної реальності (анексія Криму та входження його у склад Російської Федерації, втрата державного суверенітету на частині території Донецької та Луганської областей або грузино-абхазький конфлікт). Іншою стороною політичної нестабільності на Сході України, на наш погляд, є зацікавленість Російської Федерації у тому, щоб більшість країн СНД мали на своїй території так звані «сірі зони», на які, з одного боку, не розповсюджується суверенітет національних держав, а з іншого – вони являють собою невизнану територію з мінімальними атрибутами державності без входження до складу РФ (Нагорний Карабах, Південна Осетія, Абхазія, Придністров'я, частина території Східної України) [16]. Тобто пострадянський простір відіграє системоутворюючу роль у російській зовнішній політиці, де штучними «сірими зонами» утворюються джерела нестабільності, так звані буфери безпеки для національних інтересів РФ, а фактично – недопущення зближення пострадянського простору із Заходом.

Проаналізувавши причинно-наслідкові зв'язки між неузгодженістю предмету конфлікту та його проявом, ми пропонуємо дослідити його крізь призму такого явища як «інцидент». У теорії політичних конфліктів інцидент становить собою перехід між латентною фазою та загостренням й служить своєрідним індикатором успішності політичних переговорів або реалізації вже підписаних нормативно-правових актів:

1. «Актор-А» навмисно діє проти «Актора-Б», причому сам фактор навмисності подається крізь призму провокацій, інформаційної війни;

2. «Актор-А» розуміє, що «Актор-Б» навмисно здійснює дії, які спрямовані проти його інтересів, й тому він вважає власним моральним правом активні дії у відповідь,

оскільки усвідомлює себе «жертвою» політичного конфлікту. У цьому відношенні дії у відповідь – це, по-перше, м'які дії (дебати, економічні санкції, політична боротьба); по-друге, жорсткі акції (інформаційна війна, перестрілка, погрози війною або зброєю). Названа діяльність має на меті нав'язати супротивнику участь у вже запланованому сценарії його економічного чи політичного придушення.

3. «Актор-А» розуміє, що «Актор-Б» веде проти нього активні політичні дії: війну, окупацію частини території, провокування на застосування сили. Виходів із цієї ситуації лише два: або самотійно розпочати бойові дії й тим самим стати головним винуватцем активної війни, або зайняти позицію очікування й наносити удари поступово, в залежності від певних політичних чи економічних обставин.

Наведена типологія політичних інцидентів багато в чому розширює межі уявлення про специфіку політичного конфлікту на Сході України. Мова йде про те, що конфлікт переріс у відкрите протистояння внаслідок сукупності фундаментальних факторів, серед яких соціальна невизначеність населення, частина якого залишилася в окупації, а частина виїхала за межі так званої зони АТО. У тактичному вимірі політичні конфлікти мають лише два інструменти свого здійснення: із застосуванням насильства (війни, революції, перевороти тощо) та ненасильницьких дій у вигляді традиційних інструментів мирного розв'язання конфліктів (суд, референдум, парламент тощо) [17, с.13]. Незважаючи на те, що політичний конфлікт на Сході України декларувався як ненасильницька акція проти засилля націоналістичних та терористичних сил, він після відвертих прорахунків влади та політичної еліти (відсутність комунікації з протестним рухом, відстороненість у питаннях утримання ситуації під контролем, нехтування місцевої влади національними інтересами) призвели до суттєвого загострення ситуації [18]. Але наведених нами теоретичних концепцій політичного конфлікту, на наш погляд, недостатньо для вивчення всієї сукупності факторів, що призвели до загострення ситуації на Сході України. Тому, на наш погляд, названа ситуація дозволяє звернути увагу на сучасний технологічний підхід щодо вивчення сутності та природи політичних конфліктів. Проаналізуємо його роль змістовно.

Технологічний підхід до вирішення політичних конфліктів включає класичний (або механічний) засоби зниження напруження між конфліктуючими сторонами. Активно використовуються механізми зниження напруження протистояння сторін [19]. Під технологією та технологічним підходом у політичних конфліктах розуміють перш за все тактичні (часовий вимір) і просторово-стратегічні (глибинне вирішення конфлікту) засоби їх вирішення та аналізу розвитку. У фундаменті названого підходу лежить аналіз співвідношення між інтересами, цінностями та мотивами конфліктної поведінки його учасників. Назване дозволяє виділити в окремі одиниці аналізу конфлікти цінностей та конфлікти інтересів, де співвідношення, незважаючи на свою умовність, має чітку послідовну структуру вивчення конфліктної ситуації, де дуже гостро постає проблематика зміщення акцентів між «інтересами» та «цінностями» під час розвитку конфлікту [17, с.14]. Незважаючи на значний рівень суб'єктивних оцінок, практичний досвід та світова специфіка політичних конфліктів виходить з позиції, що декларована з боку терористичних угруповань Сходу України боротьба за свободу трансформується у терористичну, протизаконну діяльність. Саме фактором розмежування цінностей та інтересів у політичних конфліктах у контексті подій на Сході України будуть присвячені наші наступні наукові розробки.

Таким чином, підсумовуючи результати дослідження, ми можемо дійти наступних висновків. По-перше, у політичних конфліктах, в тому числі й на Сході України, вирішальним чинником є боротьба інтересів за володіння матеріальними або іншими ресурсами. Інтенсивність та динаміка такого конфлікту залежить від ресурсної

бази сторін. По-друге, політичний конфлікт на Сході України є нетиповим явищем, оскільки має множинну аспектів як свого прояву так і власного змісту, тому стратегія розмежування конфлікуючих сторін є прогративною, оскільки в ній не враховується факт зовнішньополітичної та військової агресії проти України (замість цього відбувається звичайне марнування часу через відсутність усунення глибинних причин конфліктного протистояння). По-третє, в конфлікт цінностей та цілей, який зараз відбувається на Сході України, необхідно внести чітку політичну визначеність, оскільки замороження конфлікту призведе до небажаних наслідків у синусоїди конфліктного розвитку: складається тупикова ситуація, виходом з якої може стати примусове завершення конфлікту шляхом поміркованого тиску на його учасників з боку світової спільноти (економічні санкції), примусове досягнення компромісу на основі збереження вихідних позицій, замороження факторів конфлікту однієї або декількох сторін, або повна ізоляція однієї зі сторін у разі порушення як уже підписаних мирних угод, так і політичних заяв.

1. *Правовий статус «ДНР» та «ЛНР»: «поважають», але не визнають* [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://tyzhden.ua/News/123480>.

2. *Сітарський С. М.* Політичний конфлікт та сучасні українські реалії / С. М. Сітарський // Економіка та держава. – 2013. – № 8. – С. 137–139.

3. *Раджабли Д. А.* Роль третьей стороны в урегулировании политических конфликтов / Д. А. Раджабли // Гілея : Науковий вісник. – К. : ВІР УАН, 2012. – № 1. – С. 587–590.

4. *Сірий С. В.* Суспільно-політичні наслідки локальних війн і воєнних конфліктів / С. В. Сірий // Гілея : Науковий вісник : зб. наук. праць. – 2013. – № 2. – С. 758–763.

5. *Федулова Н.* «Замороженные» конфликты в СНГ и позиция России [Електронний ресурс] / Н. Федулова // Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – № 1. – Режим доступу : <http://elibrary.ru/item.asp?id=10120639>.

6. *Хоремуж М.* Россия и конфликты на Центральном Кавказе [Електронний ресурс] М. Хоремуж // Кавказ и глобализация. – Лулеа : Изд-во СА&СС Press AB, 2012. – № 3. – Режим доступу : <http://elibrary.ru/item.asp?id=20163193>.

7. *Осьодло В.* Соціально-політичний контекст війни на Сході України / В. Осьодло, Л. Будагьянц // Психологія суспільства. – 2015. – № 3. – С. 12–17.

8. *Євромайдан. Народження* [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.pravda.com.ua/cdn/cd1/21nov/>.

9. *Дорошко М. С.* Зовнішня політика Російської Федерації в контексті її геополітичної стратегії [Електронний ресурс] / М. С. Дорошко. – Режим доступу :

<http://westudents.com.ua/glavy/51398-zovnishnya-politika-rosysko-federats-v-kontekst-geopolitichno-strateg.html>.

10. *Європейська преса: Путін повторює на Сході України кримський сценарій* [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.dw.com/uk/%D1%94%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%B0-%D0%BF%D1%83%D1%82%D1%96%D0%BD-%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%8E%D1%94-%D0%BD%D0%B0-c%D1%85%D0%BE%D0%B4%D1%96-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8-%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D1%81%D1%86%D0%B5%D0%BD%D0%B0%D1%80%D1%96%D0%B9>.

11. *Большаков А. Г.* Непризнанные государства постсоветского пространства в системе российских национальных интересов [Електронний ресурс] / А. Г. Большаков // Политическая Экспертиза: Политэкс. – Изд-во СПГУ, 2008. – № 1. – Режим доступу :

<http://elibrary.ru/download/78705422.pdf>.

12. *Хоремуж М.* Россия и конфликты на Центральном Кавказе [Электронный ресурс] / М. Хоремуж // Кавказ и глобализация. – Лулеа : Изд-во: SA&CC Press AB, 2012. – № 3. – Режим доступа : <http://elibrary.ru/item.asp?id=20163193>.
13. *Козырев Г. И.* Об особенностях политического конфликта / Г. И. Козырев // Вестник Московского государственного университета. Серия 12: «Политические науки». – 2007. – № 4. – С. 68–80.
14. *Насколько Ахметов еще хозяин Донбасса* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://informburo.dn.ua/cgi-bin/iburo/start.cgi?prn1=info1&grp=0588>.
15. *Кравчук В. О.* Заморожені конфлікти як інструмент реалізації геостратегії РФ / В. О. Кравчук // Гілея. – 2014. – Вип. 14. – С. 424–427.
16. *Аванесян А. А.* Абхазія і Південна Осетія в сфері геостратегічних інтересів Росії [Электронный ресурс] / А. А. Аванесян // Теория и практика общественного развития. – Краснодар : Издательский Дом «ХОРС», 2013. – № 8. – Режим доступа : <http://elibrary.ru/download/62540414.pdf>.
17. *Веселовський А.* Європеїзації Придністров'я: імператив об'єктивного бачення / А. Веселовський // Зовнішні справи. – 2015. – № 2. – С. 12–15.
18. *Ахметов зовет Донбасс на забастовку против Донецкой народной республики* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://podrobnosti.ua/976774-ahmetov-zovet-donbass-na-zabastovku-protiv-donetskoj-narodnoj-respubliki-video.html>.
19. *Дзашиба Ф.* Геополитические интересы России в Абхазии [Электронный ресурс] / Ф. Дзашиба. – Режим доступа : http://www.observer.materik.ru/observer/N11_98/11_08.HTM.

Самер Абуржейла

Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України

ПОЛІТИЧНИЙ КОМПРОМІС ЯК ЗАСІБ УРЕГУЛЮВАННЯ КОНФЛІКТНО-КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ

Samer Aburzheila. Political Compromise as a Means of Settling Conflict-crisis Situations.

In modern terms the crucial issue is research on conflict settlement issues and crises through political compromise. These studies help to identify the causes and minimize the effects of conflict, crisis, namely to find out the factors abrupt change of state-government relations, the destabilization of economic processes under conditions of market abuse group interests and the emergence of social contradictions; identify the causes of unexpected displays of aggression within a country or between two countries; to establish the role of international organizations, national political parties and influential people who make decisions in complex social and political situations; analyze the effectiveness of settling disputes regarding the specification of borders between countries, violation of the sovereignty of individual states, the manifestations of separatism; understand the nature of officials in achieving the various kinds of temporary or long-term agreements, arrangements etc. For comprehensive understanding of the conflict logic and settlement of crises a methodology and technologies settlement of conflicts should be used.

In the context of justification of political compromise as a means of conflict resolution, the usage of the comparative method allows: to trace the history and the actual content of the events associated with the use of the settlement of conflicts and crisis situations within individual countries and on international arena; delve into the complex twists and turns of a new world order, demonstrating both success and failure in achieving peace and social cohesion; trace capabilities for monitoring recent developments in the context of their impact on international political relations and democratic development in general.

The historical method lets analyze competition in a globalized, knowledge and fill clarify contradictions possibility of a political settlement. History shows various options for the use of political compromise. In particular, in extremely difficult conditions applied so-called «bailout» tradeoffs that ignores fundamental ideological differences and contradictions associated with the operation of the opposing political systems. It is primarily about the anti-Hitler coalition as an opportunity to overcome the hazards common to the world. Another historically proven option should be considered as the best compromise that is associated with a particular unique situation of long-term crisis. This compromise, in particular, can be considered Spain transition from authoritarianism to democracy, without bringing the matter to the escalating conflict, negotiate ruling forces of the moderate and democratic opposition.

Political and legal approach in the context of research policy facilitates compromise standards and features action legislation and necessary relations arising from their content. Compromise recorded in the legal act may conceal the danger in case if it ignores the realities of political life. These compromises, in particular, include the Munich Agreement of 1938, which, despite all politicians' expectations have not been able to contain the aggression of Nazi Germany. In modern terms this can be considered a dangerous compromise Minsk II as an attempt to extinguish the Russian-Ukrainian conflict in Donbas. Such compromises can be seen as self-deception, political error unconscious surrender to the aggressor.

Application sociological approach shows that the study of political issues take into account the interaction of social relations and resolving social conflicts, and compliance with existing social norms. Watching as political processes, phenomena and functioning of national political systems can be attributed to many causes and consequences of conflict within individual countries and between different countries. The sociological approach to record formal relations that have pseudo-democratic content in political, economic, social, cultural, military and social life and can lead to a complex problem.

Political decisions in conditions of conflict-crisis situations involving the possibility of partial or final changes to stop undesirable developments or negative trends. Under these conditions, a policy designed to provide theoretical and practical policy approaches involving the use of compromise. There are a number of options that can be easily used in domestic political decisions, but the level of external change is much more difficult, since international commitments still unable to make a decisive impact on participants in international relations.

Key words: political compromise, conflict, crisis, comparative method, historical method, political and legal approach, sociological approach political decisions.

Найвідоміші бібліотеки усього світу сьогодні переповнені різноманітними дослідженнями що стосуються проблем урегулювання конфліктних і кризових ситуацій за допомогою політичних компромісів. І це не випадково, оскільки компроміс «дозволяє здійснювати динамічну рівновагу, зберігати баланс сил відповідних дій та інтересів при збереженні високого ступеню автономності сторін». У ньому «закладений і потенціал розвитку всієї політичної системи країни, й можливість досягнення та підтримки її стабільності» [1, с. 90].

Проблеми, пов'язані з урегулюванням конфліктних і кризових ситуацій із застосуванням політичних компромісів, досліджували такі західні вчені як Л. Даймонд, Р. Даль, Р. Дарендорф, С. Ліпсет, Е. Гідденс, Л. Козер, М. О'Брайєн, А. Етціоні, Р. Фішер, Д. Скотт, У. Юрі та ін. Серед українських вчених привертають увагу праці таких вчених як Д. Лікарчук, В. Бусленко, О. Батрименко, С. Бобровник, О. Григор, А. Ішмуратов, О. Валецький, Т. Пояркова, В. Котигоренко, В. Кравчук, О. Москаленко, Т. Нагорняк, О. Маруховська, Т. Павловська, М. Пірен, О. Чижова та ін. Разом з тим в умовах динамічного розвитку сучасного світу й останніх подій в Україні важливе значення має з'ясування основних напрямів теоретико-методологічного обґрунтування проблематики урегулювання конфліктно-кризових ситуацій за допомогою політичних компромісів, що й послугувало метою даного дослідження.

Зазначені дослідження допомагають виявити причини та мінімізувати наслідки конфліктно-кризових ситуацій, а саме: з'ясувати чинники різкої зміни державно-владних відносин, дестабілізації економічних процесів в умовах становлення ринку, порушення групових інтересів і зародження соціальних протиріч; виявити причини виникнення несподіваних проявів агресії всередині певної країни чи між двома країнами; встановити роль міжнародних організацій, національних політичних сил і впливових осіб, які ухвалюють рішення, у складних суспільно-політичних ситуаціях; проаналізувати ефективність урегулювання спірних питань щодо уточнення кордонів між країнами, порушення суверенітету окремих держав, проявів сепаратизму; осмислити характер діяльності офіційних осіб у питаннях досягнення різного роду тимчасових або довготривалих угод, договорів, домовленостей тощо. При цьому, слід зазначити, що застосування компромісу як «інструментального засобу досягнення практичних угод між суб'єктами політичних змагань» (Г. Лассуелл) можливе лише у випадках взаємних поступок і пониження «градусу» негативних взаємовідносин.

Конфлікти і кризи є давнім явищем, як сама історія. Тим часом, діяльність осіб, які ухвалюють важливі політичні рішення, досі належним чином не виправдовує сподівань, що покладає на них суспільство. В останні роки, у зв'язку з розростанням подій, пов'язаних з глобальними політичними трансформаціями, міжцивілізаційними протистояннями, зміною політичних режимів, модернізаційними процесами, загострилася загальна ситуація у світовому розвитку. Зокрема, мають місце прагнення окремих держав до розширення своїх кордонів за рахунок сусідніх країн, до монопольного панування у своєму регіоні чи в усьому світі, до нав'язування політичних цінностей, які не сприймаються іншими політичними гравцями чи цілими спільнотами. Зокрема, йдеться про сучасну реакційну політичну владу Російської Федерації, яка «порушує усі норми міжнародного права і власні угоди, спрямовуючи свою агресію проти людини» [2, с. 514]. Все це вказує на важливість і нагальну необхідність розв'язання глобальної світової кризи і урегулювання регіональних політичних конфліктів.

За визначеннями вчених з різних галузей знань, конфлікт становить собою складне, досить запутане явище й відповідно, починаючи з останнього десятиліття ХХ століття, тяжіє до «теоретичного плюралізму», вивчення закономірностей «перехідного періоду» [3, с. 35]. Він

не лише висвітлює глибокі протиріччя в інтересах, цілях і цінностях між конфлікуючими сторонами, а й вказує на зв'язки з усіма верствами суспільного життя, внутрішню взаємодію між соціальними системами та на міжнародні протистояння, пов'язані з такими явищами як суперечки довкола спірних кордонів, боротьба за ресурси, використання силових засобів для досягнення певною державою тактичних або стратегічних цілей.

Жорстокі військові конфлікти не можуть бути характерними для людського суспільства, однак вони постійно супроводжують людство. Як правило, вони виникають щоразу, коли сторони переступають через певні межі та зазнають невдач. До того ж, більшість тенденцій вказують на відмінності між державами та окремими регіонами. Війна є крайньою формою конфлікту між політичними гравцями, якими часто виступають національні держави, використовуючи насильство як невід'ємну складову військових дій з метою перемогти ворога за будь-яку ціну. В сучасних умовах воєнні конфлікти втрачають регіональний характер і стають проблемою для всього світового співтовариства, незалежно від того йдеться про кровопролиття в Палестині, Югославії, Сирії, російську агресію в Грузії та Україні чи про карабахський конфлікт. У відповідності з цим компромісна форма взаємодії, як засіб досягнення рівноваги, стабільності, балансу, втілення демократичних принципів «викликає незмінний інтерес у професійних політиків» [4, с. 101].

Не дивлячись на те, що суперечності між людьми не зникають, війна не може вважатися способом розв'язання міжнародних конфліктів. Натомість вона є джерелом хронічної загрози, оскільки міжнародна система характеризується хаосом і не має центральної влади, на яку можна поклатися у захисті держави від агресії. Це породжує невпевненість і відповідну реакцію національних держав на існування цього виклику, яка спрямована на нарощування військової потужності. Загострюється проблема збереження суверенітету і забезпечення недоторканності для окремих держав, керівництво яких усвідомлює, що міжнародна система колективної безпеки на сьогодні не є гарантією захисту від агресивних посягань з боку інших держав, про що, зокрема, свідчить брутальне порушення Російською Федерацією Будапештського меморандуму.

Терміном «криза» визначають ризики вірогідної ескалації певних протиріч. Криза характеризується можливістю виникнення несподіваних ситуацій, серйозних загроз для національних цінностей та браком часу і необхідної згоди для прийняття виважених, ефективних політичних рішень. Українська дослідниця Т. Пояркова розглядає кризу як «тривалий системний процес з різноманітними проявами». У відповідності з цим кризи «можуть бути функціональними, якщо об'єкт (керівництво) здатний відновити стабільність; частково функціональними, коли об'єкт трансформується, але зберігає визначальні характеристики; і дисфункціональними, коли настає розпад або вимушена зміна всіх характеристик об'єкта» [5, с. 14, 26]. Існує тісний зв'язок між кризою і виникненням конфлікту. Часткова або системна трансформація кризи в конфлікт визначально впливає на її подальший розвиток. Хоча, можливі й ситуації навпаки, коли конфлікт викликає кризові умови, як це трапилося під час Першої світової війни чи в умовах розвитку Карибської кризи.

Для всебічного розуміння логіки врегулювання конфліктних і кризових ситуацій необхідно володіти методологією і технологіями врегулювання конфліктних ситуацій, завдяки яким кожна обставина, яка когось не задовольняє, або ж не узгоджується з бажаннями іншої сторони чи обох сторін, має бути вирішена не насильницькими засобами, а мирним шляхом. Основні причини виникнення конфліктів та тенденції їхнього розвитку повинні вивчатися на основі реалістичних фактів, які впливають із самого політичного явища у національній та міжнародній сфері. Відомо, що будь-яка зміна політичного явища,

як на національному рівні (тобто в межах держави), так і на міжнародному (між країнами) безпосередньо або побічно впливає на характер вивчення причин, мотивів, тенденцій у діяльності урядів та в розвитку внутрішніх суспільних чи міжнародних відносин.

З огляду на серйозність і важливість боротьби з конфліктно-кризовими явищами, потребують уточнення ефективні засоби досягнення миру, адміністративний досвід мінімізації різноманітних загроз у сфері політики. Це дасть хороший шанс кризовим країнам і регіонам вийти в перспективі на рівень розвинених демократичних держав у питаннях досягнення політичних компромісів. Крім наукового управління конфліктами, необхідно посилити роль антикризового управління та формування відповідної державно-управлінської практики у цій сфері.

У контексті обґрунтування політичного компромісу як способу розв'язання конфліктно-кризових ситуацій заслуговує на увагу застосування порівняльного методу, який дозволяє: простежити історію та реальний зміст подій, пов'язаних із застосуванням засобів урегулювання конфліктних і кризових ситуацій всередині окремих країн і на міжнародній арені; заглибитися у складні перипетії нового світового порядку, що демонструє як успіхи, так і провали в досягненні миру і суспільної згоди; простежити можливості контролю за останніми подіями у контексті їхнього впливу на міжнародні політичні відносини та загальний рівень демократичного розвитку. Обґрунтовуючи логіку застосування компаративного аналізу, О. Долженков зазначає: «У тих сферах науки, де експеримент не може бути застосований, порівняння має на меті виявити всі схожості та відмінності між двома або більше ситуаціями, а також слугує єдиним засобом отримання інформації, достатньої для забезпечення більшої адекватності наукового підходу. При масштабних дослідженнях порівняння одночасно служить і дескриптивним засобом, і способом формулювання авторського підходу» [6, с. 27].

Проаналізувати конкуренцію в умовах глобалізації, поповнити знання та прояснити можливості політичного врегулювання протиріч дозволить історичний метод, завдання якого полягає в тому, щоб отримати доступ до подібних історичних ситуацій, оцінити відповідні події і визначити можливості їхньої екстраполяції задля розуміння складних проблем сьогодення. Історичний метод важливий ще й тому, що науково оцінити значення, доцільність і мистецтво досягнення компромісу можна лише після досягнення й практичного застосування відповідної угоди сторін, а з часом також її історичних наслідків. Важливість історичного дослідження різноманітних проблем підтверджує своїм авторитетом англійський історик А. Тойнбі, який зазначає: «Історичний погляд показує нам фізичний космос, що кругобіжно рухається в чотиривимірній структурі простору-часу; він показує нам, як життя на нашій планеті рухається еволюційно в п'ятивимірній структурі життя-часу-простору, а також показує людські душі, що підносяться до шостого виміру завдяки дарові Духа і, виявляючи свою духовну свободу, здійснюють доленосний рух або до свого Творця, або ж геть від нього» [7, с. 318].

Історія демонструє різні варіанти застосування політичних компромісів. Зокрема, в надзвичайно складних умовах застосовувались так звані «рятівні» компроміси, які ігнорували принципові ідеологічні розбіжності та протиріччя, пов'язані з функціонуванням протилежних політичних систем. Йдеться насамперед про антигітлерівську коаліцію як можливість подолання небезпеки, спільної для всього світу. Ще одним історично апробованим варіантом слід вважати оптимальний компроміс, який пов'язаний з конкретно неповторною ситуацією протікання довготривалої кризи. Таким компромісом, зокрема, можна вважати перехід Іспанії від авторитаризму до демократії, коли вдалося, не доводячи справу до загострення конфлікту, домовитись поміркованій частині правлячих сил і демократичній опозиції.

Політико-правовий підхід у контексті дослідження компромісної політики сприяє встановленню норм і особливостей дії законодавчих актів та необхідних відносин, що впливають з їхнього змісту. Він використовується як платформа для аналізу внутрішніх та міжнародних політичних відносин в рамках національної динаміки, стратегії та ідеології, які контролюють хід цих відносин та намагаються обмежити суперечності застосування міжнародно-правових норм у міждержавних відносинах. Юридичний підхід до компромісу важливий, оскільки навіть за умов, коли його досягнення передбачає застосування примусових заходів, «вони завжди повинні відповідати правовим принципам, бути тимчасовими, територіально обмеженими та здійснюватись згідно з юридичною процедурою із дотриманням норм моралі та моральності» [8, с. 59]. Компроміс, зафіксований у нормативно-правовому акті, може таїти в собі небезпеку, в разі якщо він не враховує реалій політичного життя. До таких компромісів, зокрема, можна віднести Мюнхенську угоду 1938 р., яка, попри всі сподівання політиків, так і не змогла стримати агресію гітлерівської Німеччини. В сучасних умовах таким небезпечним компромісом можна вважати Мінські угоди, як спробу погасити російсько-український конфлікт на Донбасі. Подібні компроміси можна розглядати як самообман, політичну помилку, неусвідомлену капітуляцію перед агресором.

Відомі мислителі різних країн докладали значних зусиль у прагненні домогтися міжнародно-правовими засобами встановлення мирних відносин між країнами, контролю за світовим розвитком. Нерідко такі зусилля зазнавали невдач. На жаль, виявилось, що не існує міжнародних сил, які можуть реалізувати ці закони в масштабах світового співтовариства, навіть після того, як з'явилися Ліга Націй, ООН та інші міждержавні утворення. Вони не змогли здійснити давню мрію людства щодо застосування міжнародних законів до різних країн на рівноправній основі. Досі держави регулюються егоїстичними, насамперед економічними, інтересами. В умовах «нового світового порядку» Сполучені Штати Америки від часів руйнації двополусного світу задля досягнення своїх власних інтересів не зважають на вимоги міжнародної спільноти. Останнім часом до подібного стилю поведінки на міжнародній арені, оголотившись після розвалу Радянського Союзу, долучилась і Російська Федерація. Разом з тим існують і позитивні приклади міжнародно-правового врегулювання складних проблем, що стосуються відновлення прав власності, урегулювання суперечок між державами, нормалізації міжнародних відносин у певному регіоні.

Застосування соціологічного підходу засвідчує, що вивчення політичних питань бере до уваги взаємодію соціальних відносин та розв'язання соціальних конфліктів, а також дотримання існуючих соціальних норм. Спостерігаючи за станом політичних процесів, явищ і функціонуванням національних політичних систем, можна пояснити багато причин та наслідків конфліктів і суперечок всередині окремих держав та між державами. Соціологічний підхід дозволяє фіксувати формальні відносини, які мають уявно-демократичний зміст у політичному, економічному, соціальному, культурному, військовому та суспільному житті й можуть потягти за собою складні проблеми. Основні конфлікти на рівні функціонування суспільства, як правило, розгортаються у площині «народ і влада». Звідси, на думку В. Ледеяєва, в рамках соціологічного підходу важливо з'ясувати чинники концентрації влади, зміцнення плюралістичної системи, залежність владних відносин від соціально-економічного розвитку, взаємозв'язок суспільства і органів влади. З'ясування цих питань, на думку вченого, дозволить «вибудувати моделі пояснення влади і визначити можливості удосконалення практики соціального управління» [9, с. 14].

Для вивчення внутрішньої і зовнішньої політичної діяльності держави, логіки функціонування певної системи як єдиного цілого, а також взаємодії різних систем та їхніх елементів застосовується системний аналіз. В. Горбатенко розглядає його як важливий принцип наукових досліджень і відповідно зазначає: «Цей принцип дозволяє отримати цілісну модель досліджуваного об'єкта в усій сукупності його прямих і зворотних, ієрархічних та координаційних зв'язків, визначити й виокремити його основні системні ознаки – елементний склад, структуру, мету, зміст, функціонування, способи реалізації. Однією з найважливіших вимог системного підходу щодо аналізу соціально-політичних процесів є наступна: дослідження певної соціальної системи в сучасних умовах є неможливим без виходу за її межі. Такий підхід здатен змінити не тільки спосіб мислення, а й практичні дії у процесі реформування суспільного організму» [10, с. 73]. Існує положення, відповідно до якого конфліктуючі сторони укладають акти про відмову від взаємного насилля. Це означає, що спочатку треба мати відповідні знання для проведення системного аналізу конфліктів та інструменти впливу, що дасть змогу в повній мірі зрозуміти всю суть конфлікту чи кризи. Іншими словами, політичне врегулювання становить собою прийняття відповідних рішень, не вдаючись до сили, даючи змогу державам спілкуватися і йти на компроміси. Таким чином вони впливають одна на одну і дають змогу вирішити певну кризову ситуацію шляхом мирного політичного врегулювання. Спрямування на політичне врегулювання для досягнення мирних цілей відповідних країн зі збереженням глобальної системи дає змогу державам досягати певної мети, не викликаючи ворожості інших народів.

Важливою формою вирішення спірних питань є ухвалення оптимальних політичних рішень. Підхід до прийняття виважених рішень пов'язаний з аналізом кожної угоди, а також факторів і впливів осіб, які приймають рішення. У цьому процесі важливу роль відіграє поетапний аналіз діяльності, що впливає на фактори конфлікту та мотиви прийняття попередніх рішень. Реальною проблемою в більшості країн третього світу є те, що люди часто виходять з колоніального досвіду і діють без залучення апробованого політичного досвіду, без розуміння того, як правильно ухвалювати політичні рішення.

Одним із напрямів компромісної політики в системі міжнародних відносин є утворення міждержавних альянсів. Така політика сягає дев'ятнадцятого століття – епохи остаточного утвердження національних держав у Європі. У поєднанні з розвитком промислових, технічних і наукових досягнень владу за собою на той час закріпила буржуазія з її тяжінням до політичної конкуренції, що спричинило промислове нарощування виробництва зброї. Це означало, що розпочався стратегічний і військовий розвиток, який зумовив виникнення нових, більш жорстоких конфліктів. Еволюція світу і економіки призвела до зростаючого попиту країн на військову амуніцію й озброєння в прагненні зберегти себе і збільшити економічний потенціал. Всі держави прагнули швидко наздогнати міжнародний розвиток та вступити в альянси, які гарантували для країн у значній мірі безпеку в економічній сфері та збереження миру. Від тих пір політичні альянси в модифікованому вигляді продовжують своє існування. Новітні міжнародні відносини, спрямовані на ослаблення принципу національного суверенітету і підтримки міжнародних економічних санкцій, дозволили альянсам поширювати агресію та втручатися у внутрішні справи інших держав.

Альянси у сфері міжнародного права і міжнародних відносин означають договірні відносини між двома або більше країнами та підтримують зацікавленість сторін щодо отримання допомоги в разі виникнення конфліктних ситуацій чи інших загроз. Альянси є альтернативою політиці ізоляціонізму, яка відмовляється від будь-якої відповідальності за безпеку інших країн. З відносинами між союзниками та їхніми противниками тісно пов'язана політика стримування. У разі конфлікту в однієї зі

сторін, що бере в ньому участь, виникає необхідність не застосовувати власні амбіції. І навпаки, у випадку узгодження інтересів сторін необхідність у політиці стримування відпадає. Кризи міжнародних альянсів можуть свідчити про те, що потрібно будувати демократичні держави на основі принципів політичного управління та поділу влади. При цьому необхідно передбачити положення, які допоможуть через звернення до міжнародного співтовариства віднести до розумінням до складної ситуації та дозволити розв'язати будь-який несподіваний конфлікт, не вдаючись до сили і насильства.

Зовнішньополітичні відносини між країнами в основному базуються на принципі «інтересу». Звідси досить важливим інструментом є досягнення балансу інтересів. Кожна країна, звичайно, переслідує свої власні інтереси, й тут не має місця для моралі. Однак, політика, спрямована на забезпечення балансу інтересів, означає реалістичний підхід, який узгоджується з наявною міжнародною ситуацією і більшою мірою відображає умови аналізу подій, спираючись на власне розуміння національних інтересів. Міжнародне співтовариство є полем постійної боротьби в напрямку збільшення могутності окремих держав у порядку, який диктується незалежно від наслідків, пов'язаних з відстоюванням власних інтересів іншими країнами. Цей підхід заснований на глибокому аналізі міжнародної політичної системи та її компонентів. Його вивчення полягає в тому, щоб зафіксувати закономірності того, як працюють різні системи.

Таким чином, можна сказати, що політичні рішення в умовах конфліктно-кризових ситуацій схожі на постріли, оскільки вони не можуть повернути кулю, яка вже була випущена. І все, що можна зробити у випадку прийняття політичного рішення, це вчасно частково або остаточно змінити його, щоб зупинити небажаний розвиток подій чи негативних тенденцій. За цих умов допомогу політикам покликано надати теоретичні і практично-політичні підходи пов'язані із застосуванням компромісів. Існує багато їх варіантів, які можуть бути легко застосовані у внутрішніх політичних рішеннях, а от зовнішній рівень змінити значно важче, оскільки міжнародні зобов'язання досі не в змозі справити визначальний вплив на учасників міжнародних відносин.

1. *Бусленко В. В.* Досягнення консенсусу між владою та опозицією в контексті процесів євроінтеграції (зарубіжний досвід та українські реалії / В. В. Бусленко // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: «Політологія». – Миколаїв, 2010. – Т. 131. – Вип. 118. – С. 88–92.

2. *Рябека О. Г.* Дрейф планетарного світу: погляд у третє тисячоліття : [монографія] / О. Г. Рябека. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – 588 с.

3. *Дмитриев А. В.* Конфликтология : [учеб. пособие] / Дмитриев А. В. – М. : Гардарики, 2000. – 320 с.

4. *Лікарчук Д. С.* Основні способи вирішення парламентських конфліктів у сучасній Україні / Д. С. Лікарчук // Суспільно-політичні процеси. – 2016. – Вип. 3. – С. 95–150.

5. *Пояркова Т. К.* Кризовий синдром модернізації незалежної України: причини виникнення та засоби подолання : [монографія] / Пояркова Т. К. – Суми : Університетська книга, 2015. – 351 с.

6. *Долженков О. О.* Україна – Білорусь: Досвід політичної трансформації : [монографія] / Долженков О. О. – Одеса : Астропринт, 2003. – 264 с.

7. *Тойнбі Арнольд.* Дослідження історії / Арнольд Тойнбі ; [пер з англ. В. Митрофанова, П. Тарашука]. – К. : Основи, 1995. – Т. 2. – 406 с.

8. *Бобровник С. В.* Компроміс і конфлікт у праві: антрополого-комунікативний підхід до аналізу : [монографія] / Бобровник С. В. – К. : Вид-во «Юридична думка», 2011. – 384 с.

9. *Ледяев В. Г.* Социология власти. Теория и опыт эмпирического исследования власти в городских сообществах / Ледяев В. Г. – М. : Издательский Дом Высшей школы экономики, 2012. – 472 с.

10. *Горбатенко В. П.* Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика / Горбатенко В. П. – К. : Генеза, 2006. – 400 с.

VI. Людина і суспільство VI. Człowiek i społeczeństwo

Марія Леськів

Львівський національний університет імені Івана Франка

КОНЦЕПЦІЯ «ЛЮДИНИ ПОЛІТИЧНОЇ» В АНТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Mariya Leskiv. Conception of «Political Person» in Ancient Discourse.

Key theoretical and methodological approaches of foreign and national scholars towards the understanding of the essence of «political person» in the ancient discourse are investigated in this article. The role of the politics in the process of the ancient state building and its influence on the formation of the notion of «political person» is analyzed. It is defined that the development of the political organization of the society, human pursuit of collectivity and sociality contributed to the participation of people in the politics.

The definition context of the human problem in the age of antiquity outlines the importance of such categories as «spirituality» and «morality» as the key principles of social life conceptualization and the regulators of human behavior, which is governed by rational and irrational norms.

The notion essence of «political person» and characteristic aspects of the meaning formation are studied. Human participation in political affairs of the ancient Greece and ancient Rome states is described separately. Various interpretations of the concept of political person are presented. Much attention is paid to the anthropocentric world view of Aristotle, especially his concept of man as a «political animal». The key role of the state in the process of the formation of a political person that became the main actor of the political arena of the polis life is emphasized. It is shown that outside of the family unit there is political space, which is formed with the «spirit» of liberty and publicity.

The article researches in details the peculiarities of democratic form of government of the ancient Greece as well as reveals the advantages and disadvantages of the purposive involvement of the citizens into political life. It is stated that such political process on one side formed an active political actor and on the other – political career of the Athenian citizen took all of his life space.

The reasons and process of the state building concentrating on the social part of human nature are studied and analyzed. The main features of anthropocentric conception of the ancient thinkers are studied; the key criteria for distinction of an animal and a human being are highlighted. The article defines and analyzes three main characteristic features that distinguish a human being from living creatures: sociality, intellect and language. The influence of the latter on the development of the state as an «institutional reality» built with words and symbols is proved.

The article emphasizes the considerable significance of the communication and political discourse as crucial characteristics of a citizen that determine his political activity. The language is viewed as an art of relations and inseparable method of nonviolent political actions. In modern political discourse there formed a tendency to define Athenian democracy as «the most conversable» state form. «Language» and «action» as two forms with political status are described separately.

The article formulates synthetic definition of the concept of political person, considering the peculiarities of human essence interpretation in ancient discourse. The factors directly or indirectly influencing the definition of the notion «political person» has been described. It is emphasized that the interpretation of the essence of the human of the ancient times is based upon the definition of a person as a social, governmental and political being. In the process of the research it is defined that the notion of «political person» is a complex conceptual model that is formed with such essential features as «socializing person», «ideal citizen», «personality of law», «friendly being».

Key words: «political person», ancient discourse, policy state, state, anthropocentrism, Athenian democracy, political discourse.

Політика з давніх віків відіграла важливе значення у житті людини. Політичне буття охоплювало суспільство від перших історичних форм його державності, інтегруючи індивіда у сферу політичного. Концентрація політики у межах держави таким чином унеможливила існування людини поза її межами. «Політична людина» стала основним

актором політичної арени полісного життя. Відтак, феноменом античного суспільства постало поняття «людина політична», яке першим вжив Арістотель.

Протягом віків зазначене визначення використовували багато науковців. Починаючи із 70 – 90 рр. ХХ ст. воно набуло нового смислового навантаження у політичній науці. Одними із перших, хто наважилися вжити поняття політичної людини були Ч. Сноу та Д. Белл, визначаючи її суть у контексті функціональних обов'язків. Пізніше термін «людина політична» вживається американським соціологом С. Ліпсетом у доробку «Політична людина. Соціальні основи політики» (1960), який визначив її крізь призму діяльності індивіда у політичній сфері. Поверталися до проблеми політичної людини, її визначення у добу Античності такі вчені, як Х. Арендт, Я. Буркхардт, Р. фон Пельман, Дж. Себайн, Т. Торсон, а також українські та російські науковці З. Бурачко, В. Бузескул, Б. Чичерін та ін. На жаль, у політичній науці поняття «політична людина» розкривається фрагментарно, оскільки вчені, апелюючи до окремих виявів її політичної сутності, свідомо упускають важливі аспекти, які знаходяться поза межами їх дослідницьких інтересів чи методологічних підходів.

Брак комплексних досліджень смислового навантаження поняття «людина політична», котрі б відтворювали його сутність, детермінує звернення до політико-філософської думки античності. Тому метою пропонованої статті є аналіз основних соціально-філософських теорій тодішніх мудреців і опис концептуальної моделі поняття «політична людина», причому під терміном «концептуальна модель» ми розуміємо абстрактну модель, котра складається із переліку взаємопов'язаних понять, виявляє причинно-наслідкові зв'язки, властиві предмету дослідження та відображає наш погляд на проблему.

Зародження політико-правової думки в добу Античності зумовлене становленням первісних форм приватної власності й розвитком політичної організації суспільства, насамперед держави, соціальним розшаруванням, виникненням правових і політичних ідей. Така соціально-історична дійсність сформувала особливий тип особистості – людину як політичну (суспільну) істоту. Важко однозначно говорити про зародження у цей час поняття «політичні відносини» у сучасному його розумінні, проте можна використовувати поняття «суспільні відносини». Притаманний Античності патріархальний тип міжособистісних відносин цілком екстраполювався на суспільні відносини. Соціальний розподіл сприяв розвитку перших варіантів трактування сутності людини з точки зору її перебування в межах полісу.

Зародження первісних форм державності засвідчує прагнення античної людини до колективності й соціальності, під якою Арістотель розумів саме політичність. Оскільки процес спочатку суспільної, а вже згодом політичної участі людини, формувався під впливом різноманітних чинників, важливо дослідити детермінанти, що стали визначальними у соціальній діяльності людини.

Ми говоримо про індивіда, свідомість якого націлена на можливість колективного, а пізніше громадянського життя. Еволюція суспільної свідомості відбувалася паралельно із розвитком державної організації. Поняття «людина» в Античності, детерміноване суспільною роллю, відображало його дуалістичне розуміння: людина як громадянин, і людина – раб (жінка, варвар). Соціальна значимість громадянина визначалася діяльністю в галузі товарного виробництва, головними ознаками вважалися стабільність та відданість обраній справі. Значна кількість повноправних громадян із активною політичною участю сприяли демократизації давньогрецької держави.

Поліс у свій час уособлював центр політичного, економічного й релігійного життя, саме у ньому сформувалися новий тип мислення, публічне обговорення й суперництво. Однак

для участі в політиці важливим було володіння словом (логосом), що стало найважливішим засобом панування й управління загалом. У полісному стані відбулася конкретизація цінності громадянства. Відтак, громадянином визнавався вільний від народження грек, наділений власністю й правом законотворчості. В полісі громадянин повністю залежав від держави, тіло його належало полісу й було приречене захищати його [1, с. 33–36].

Концептуалізація суспільно-політичного життя людини античними філософами спиралася на основоположні принципи духовності й моральності. Уявлення про зв'язок особистості й суспільства, інтерпретація становлення та самоствердження індивіда впливали із соціальних й культурних стандартів традиційного суспільства. Актуальними для Античності були вчення про чесноти, котрі пов'язували особистість із соціокультурною системою. Ідея духовності, або духовний початок буття, позбавлені матеріального вираження, уособлюють найвищу сутність й спрямовані на пізнання сенсу людського життя.

Причетним до людської природи, навіть більше, людською чеснотою, визначався найбільш загальний й універсальний принцип морального ідеалу, що включав у себе уявлення про благо й щастя. Говорячи про перспективи індивідуального й соціального росту, філософська антична традиція пояснювала через мораль метафізичні потреби у радісних, душевних, щасливих відчуттях людини. Моральність орієнтувала людину на досягнення земного щастя, керуючись у своїй діяльності правильною поведінкою. Мораль, як всеохоплюючий принцип, була необхідна для регулювання поведінки людини, котра керувалася як раціональними, так й ірраціональними нормами, що містили в собі елементи сакрального й містичного. Проблема моралі складала внутрішній світ людини, що відображався у її зовнішньому існуванні й способі буття. Духовність й моральність стали провідними принципами концептуалізації суспільного життя й політичної людини.

Категорія «духовності» відігравала значну роль у контексті формулювання проблеми людини. Основу духовності становила душа, котру філософи прирівнювали до різноманітних явищ природи. Духовність в античній філософії є провідною якістю особистості, цінністю людського єства. До речі, Я. Буркхардт у свій час оцінював Афіни як «визнаний усіма центр духовного обміну» (дух вільний й відкритий), подібного котрому не знайдеться рівних навіть серед штучної концентрації спеціалістів у наших сучасних столицях духовного спілкування» [2, с. 112]. Процес інтерпретації духовності й моральності набув діалогічного характеру. Групове обговорення філософських питань сприяло виникненню багатьох ідей стосовно певних явищ. В античному діалозі, на думку Сократа, народжувалася істина. Всі суспільні й природні явища ставали предметом розмови, озвучувалися й визначалися.

Демократія становила унікальний спосіб політичної організації полісу й саме поняття «демократія» виникло у Стародавній Греції. Для греків вона означала правління більшості, що сформувалася із бідних й неосвічених людей. Саме недостатність знань, невігластво народної маси, що прагне управляти, стали пізніше вагомими аргументами для засудження демократії як форми правління.

Відзначимо започаткування державного демосу – народне зібрання, котрому належать верховні права; Раду 500 – центральний орган державного управління. Вагома роль у народному зібранні відводилася демагогу, проте демагог й стратег (державна особа) втілювалися в єдиному образі. Цілеспрямоване залучення громадян до політичного життя породжувало майже щоденну їхню участь у вирішенні справ полісу. Право голосу надавалося лише тим, хто відвідував усі засідання й був ознайомлений із винесеними на обговорення суспільно значимими питаннями. Такого роду політичний процес формував активного політичного актора, а не індиферентного чи легковажного

індивіда. Формувалося неабияке почуття відповідальності за наданий громадянином «голос», адже поразка для кожного з них була приниженням власної гідності. Політична кар'єра афінського громадянина розвивалася дуже стрімко й займала весь його життєвий простір [3, с. 204–205]. З цього випливає, що політична людина – це вільний громадянин, котрий є учасником суспільних відносин й характеризується активною участю у політичному житті полісу, керуючись моральними принципами задля досягнення справедливості й земного щастя.

У постатях софістів втілилися перші образи політиків, так би мовити, афінський прототип політичної інтелігенції. Продик Кеосський називав їх «наполовину філософами, наполовину політиками». Софістична діяльність формувала повагу до знання публічних (політичних) справ, ораторства (котре пізніше стало невід'ємним атрибутом політичного діяча), знання й професіоналізму. Суспільна роль софістів у свій час була вагомим, оскільки їх спосіб подачі знання й вміння переконувати людей були частиною політичного буття давньогрецького полісу. Власне, вміння й прагнення до обговорення суспільно значущих питань започаткували основу афінського демократичного життя.

«Політичною» істота вважалася не через те, що вона безпосередньо займається державними справами, а через свій спосіб буття, сутність якого визначалася насамперед життям у державі. Відтак, держава – це спільнота, заснована на природній необхідності людей до об'єднання задля самозбереження. Стосовно цього Дж. Торсон й Т. Себайн згадують про основну тезу платонівської теорії: «...суспільство – це взаємне задоволення потреб людьми, чий здібності доповнюють одна одну» [4, с. 69].

Генеza античної державності брала свій початок із сім'ї, остання продукувала політично відповідальних громадян. Б. Чичерін із цього приводу відзначав, що сімейному типу союзу властивий спільний інтерес, заснований на внутрішній погодженості його членів, котрий формує початок загальної політичної мети [5]. Натомість, важливою особливістю давньогрецької держави, на думку Х. Арентс, є її публічність, що протистоїть приватному статусу сім'ї. Інститут сім'ї, сформований на ієрархічності, нерівності й патріархальності, унеможлиблює окремішність особи, поглинутої повнотою влади управителя роду. Тому саме у політичному просторі формується феномен свободи, що надається індивіду, котрий знаходиться поза сім'єю як сферою панування необхідності й примусу. Поліс формується рівними між собою вихідцями із сім'ї, у ньому панує вільне життя, насичене державними справами.

Особистість ставала публічною, виходячи із сім'ї, набувала політичного зв'язку з іншими, розриваючи зв'язок приватний, заснований на природній любові. Участь у сфері публічного була неабияким визнанням, а також можливістю виділитися серед гідних собі. В умілій суперечці майстерністю слова та діяннями можна було представити власну унікальність й спроможність вирішувати державні справи [6, с. 55–62].

Охарактеризувавши причини й процес державотворення, відзначимо неабияку зацікавленість античних мислителів соціальною складовою людської природи. Антропоцентричному світогляду Арістотеля властиві аргументоване розрізнення тварини й людини, акцент на винятковості останньої. Філософсько-політична думка Арістотеля сконцентровувалася навколо основних якостей, притаманних лише людині. По-перше, це здатність людини жити в межах держави: «А хто в силу своєї природи, не внаслідок певних обставин, живе поза державою, – той в розумовому відношенні надлюдина, або нелюд» [7, с. 17]. По-друге, надважливою особливістю людини є вміння спілкуватися. На його думку, той, хто не здатний до спілкування, вважаючи себе істотою самодостатньою й не відчуваючи потреб у чомусь, не становить частину держави. «Лише людина з усіх живих істот володіє

мовою», – зазначав філософ. Тому соціальність, розум й мова – основні характеристики, що виокремлюють людину з-поміж живих істот. Людина, що не спілкується з іншими, не переймається почуттями від близького у спілкуванні з собі подібними, що становить сенс людського життя, залишається недосконалою і «покаліченою».

Існували деякі суперечки стосовно спілкування у публічному просторі, використання ораторської майстерності з метою користюлюбного переконання, що не відповідатиме правді й справедливості. «Справжнім красномовством Сократ вважав тільки те мистецтво, яке піклується про душі громадян, стає захистом найкращого, незалежно від того чи до вподоби це слухачам: «Промови гідної людини завжди спрямовані до вищого блага» [8, с. 18].

Політичне мовлення в Давній Греції стало невід'ємною характеристикою політика, управлінця й громадянина. Промова мала велике значення, її логічність й упевненість оратора сприяли найкращому вирішенню справ. Х. Арндт відзначає, що із усіх форм людського співжиття (полісного стану) лише дві вважалися політичними, а саме «дія» та «мова». Остання використовується за декількох умов. По-перше, задля ненасильницького способу ведення політичних дій. Слово спонукає до формування політики як мистецтва відносин. По-друге, задля досягнення дипломатичних переговорів, використовуючи у конкретних ситуаціях необхідні для цього слова. «Бути політичним, жити у полісі передбачало, що вирішення усіх справ відбувається за допомогою слів, спрямованих на переконання, а не примусом і насиллям» [6, с. 37]. Насильство не вважалося способом політичного життя громадянина, а характеристикою позадержавної істоти. У цей період, відзначає Х. Арндт, з'явилася тенденція до розходження між «діями» й «словами», відповідно багато суспільно значущих питань частіше за все залишалися на рівні обговорюваних.

Характеризуючи афінську демократію, Я. Буркхардт у «Роздумах про всесвітню історію» відзначав, що вища міра спокою й поступовість «перш за все, свідчать про наявність в афінян абсолютної політичної обдарованості» [2, с. 255]. Тим не менше, Афіни теж прославилися над усіма освіченістю, мистецтвом й культурою соціального спілкування. Як наслідок, це зумовило визначення Я. Буркхардтом полісу як «найбільш говіркої» державної форми. Остання, на думку американського філософа Дж. Серла, постає інституціональною дійсністю, котра протягом всієї історії власного становлення формувалася на засадах мовлення, адже за допомогою слова й інших символів формуються факти [9, с. 59].

Словесне висвітлення ідей – найкращий спосіб демократичного управління. Платон й Арістотель вважали риторику найбільшим добром, а вміння спілкуватися – унікальною властивістю живої істоти. Більш практичного значення набуло красномовство у політичній системі Римської імперії, у якій практикувалися сенатські дебати. Розвиток перших шкіл й освітніх закладів наклав відбиток на ставлення до науки, й політичної зокрема. Відтоді політика й державне управління стало справою мудрих й освічених. Політична діяльність давньогрецького громадянина обумовлена чеснотою «мудрості». Так, філософи, згідно цієї ідеї – найкращі політики.

Людина наділена здатністю відкривати широкий простір для розвитку характерних їй здібностей з метою реалізувати останні у найвищій природній організації – державі. У межах державної організації акумулюється справжня людська природа: чесноти, здібності й уміння, які набагато важливіші за примітивні потреби нецивілізованого життя поза її межами. Зміст людського життя у державному вимірі наповнюється соціальними якостями, які не співпадають із ознаками примітивного бездержавного суспільства, залежного від імпульсів й інстинктів, притаманних усім живим істотам.

Людина, яка виконує політичну роль, наділяється політичними якостями та діє у політичному вимірі, означається як політична людина. Але, зважаючи на всім відоме твердження Арістотеля, що політичною істотою є така людина, яка наділена інстинктивним прагненням до спільного співжиття, варто визнати, що безпосередній вплив на становлення політичної людини здійснює процес становлення державної організації й форми правління. Потрібно враховувати той факт, що в арістотелівській концепції політичне включає культурний й соціальний аспекти.

Отже, інтерпретація сутності людини античної доби засновується на визначенні особи як істоти соціальної, державної й політичної. Політичність детермінована такими чинниками, як наявність розуму й мови, соціальність, цілеспрямована діяльність. Зазначені фактори взаємопов'язані й характеризують людину як складну багатофункціональну систему, що зіграла важливу роль у побудові афінської полісної державності. Поняття «політична людина» є складною концептуальною моделлю, котру формулюють такі сутнісні ознаки як «людина, що спілкується», «ідеальний громадянин», «правова особистість», «товариська істота». Політична діяльність античного громадянина засновувалась на принципах духовності й моральності, що сприяло пануванню загального політичного інтересу та визначенню критеріїв оцінки соціально-політичних процесів на основі категорій «справедливість» й «несправедливість». Соціальність особистості в античній філософській традиції визначалася як політичність у її сучасному розумінні. Антична практика всезагального публічного обговорення полісних справ сформувала вільного індивіда – громадянина й значимого учасника політичного спілкування, котрий впливає на державне управління.

1. *Кухта Б.* Нариси з історії європейської політичної думки / Б. Кухта. – Львів : Центр політ. досліджень, 2008. – 358 с.
2. *Буркхардт Я.* Размышления о всемирной истории / Я. Буркхардт. – М.; СПб. : Центр гуманитарных инициатив, 2013. – 560 с.
3. *Бузескул В.* История афинской демократии [Електронний ресурс] / В. Бузескул. – СПб. : Гуманитарная Академия, 2003. – 480 с. – Режим доступу : http://www.sno.pro1.ru/lib/buzeskul_istoriya_afinskoy_demokratii/18.htm.
4. *Себайн Дж.* История политической думки [Електронний ресурс] / Дж. Себайн, Т. Торсон. – К., 1997. – 838 с. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/istpolit/ipd.htm>.
5. *Чичерин Б.* История политических учений [Електронний ресурс] / Б. Чичерин. – Режим доступу : http://dugward.ru/library/gosipravo/chicherin_ist_pr1.html#plat.
6. *Арендт Х.* Vita activa, или О деятельной жизни [Електронний ресурс] / Х. Арендт. – Режим доступу : https://vk.com/doc195058859_239277849?hash=51aef07de561b24c8c&dl=2e2122743db69a40b6.
7. *Арістотель.* Політика / Арістотель ; [пер. з давньогрец. О. Кислюк]. – К. : Основи, 2000. – 230 с.
8. *Васюріна А.* Ораторське мистецтво [Електронний ресурс] / А. Васюріна. – Режим доступу : http://dspace.uabs.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/11833/1/1313_2014.pdf.
9. *Searle J. R.* The Construction of Social Reality / Searle J. R. – N. Y. : The Free Press, 1995. – 239 p.

Віктор Кириченко

Житомирський державний університет імені Івана Франка

ПСИХОЛОГІЧНА ПРИРОДА МІЖГРУПОВОГО ПРОТИСТОЯННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Viktor Kyrychenko. Psychological Nature of Intergroup Confrontation and Evolution of Public Relations.

Social and political opposition, which is based on the existence of contradictions and conflicts explicit interregional, inter-state and global, can cause direct physical and psychological violence. Globalization and historical changes in the social structure of most European countries, especially the Ukrainian-Russian conflict, brought socio-historical ideology of confrontation to a new level, resulting in the need to review the scientific foundations of the problem. Socio-psychological phenomenology of social conflict connected with external attribute personality traits, which is included in the system of social relations (race, gender, nationality, etc.). In the context of social phylogeny of the human community awareness of the existence of differences from the other is in the contrast between «I» certain «They» that leads to the formation of a consolidation group «We». Integration and globalization of the XXI century, which despite everything is a humanistic movement, shape society sharp, clearly negative attitude to physical violence. In modern society strategically prudent military campaign beginning with informative, cultural and ideological confrontation. Information warfare of our time – is primarily a worldview war, the struggle for the human mind and its beliefs that are higher regulators social activity. World reconstructed social environment and in the collective consciousness of social community through the prism of common patterns of perception that forms the equal treatment of all elements that are both within it and outside it. The result of effective learning models common perception is public opinion – the attitude of the community to the events and issues submitted for general discussion. Through the media at the discretion of submitted questions, problems, events, and most importantly – relationship to them. In a society built on a matrix model to be the most representative group «we» had to meet all the necessary conditions of role. Each member of the community is the bearer of a unique experience and unique properties. If the role variability impossible, it can lead to a critical accumulation representative of this or that social group segments and generate degradation. Social differentiation is a natural process, the essence of which is the union of a community of people with common interests to defend and leads to the formation of a group «they». In the coordinate system of social relations «we» and «they» are on different sides of the plane of the bipolar, but the disappearance of a reorganization one of them prevents the existence of the other. Resources information environment used to implement the common perception models which reconstruct a picture of the world in the collective consciousness and create a uniform public relation to the phenomena of objective reality. In order to consolidate the group in the information environment of broadcast information, which unites the community in the fight against some of «they». In the evolution of public relations is a gradual reorganization of intergroup relations, which can store role variability. The social hierarchy of interpersonal relationships in modern society can simultaneously be representative of the diverse group of cells (to carry out various social roles) that create the possibility of finding common interests and opportunities of cooperation and mutual interaction between people in a globalized world.

Key words: information environment, society, social relations, intergroup conflict, psychological role, models of perception.

Суспільно-політичне протистояння, яке базується на існуванні протиріч та явно вираженого конфлікту міжрегіонального, міждержавного та глобального характеру, може призвести до прямого фізичного та психічного насилля. У якості ресурсів, які можуть становити предмет конфлікту, виступають як матеріальні (природні) ресурси, так і духовні, інтелектуальні надбання, ідеологічні переконання. Причому якщо за зовнішніми, ресурсними причинами протистояння стоять високі ідеологічні переконання – мотиваційний потенціал ведення війни стає значно потужнішим.

Соціально-психологічна концептуалізація проблеми суспільного протистояння розв'язувалася у дослідженнях В. Васютинського [1], А. Конфисахора [2], Б. Поршнева

[3], Г. Почепцова [4], П. Сорокіна [5]. Тим не менше, глобалізаційні процеси та історичні зміни у суспільному устрої більшості європейських країн, а особливо українсько-російський конфлікт, вивели ідеологію суспільно-історичного протистояння на новий рівень, що зумовило необхідність перегляду наукових засад цієї проблеми. Тому метою статті є теоретичний аналіз соціально-психологічної феноменології виникнення суспільного протистояння.

Соціально-психологічна феноменологія суспільного протистояння пов'язана здебільшого із зовнішніми атрибутивними властивостями особистості, яка включена у систему соціальних зв'язків (раса, стать, національність, тощо). Ця грань суспільної диференціації є зримою та здавна була предметом виникнення суспільного протистояння. Ідейні та світоглядні властивості пояснюють психологічну природу відмінностей між окремими соціальними групами, де належність до одного з біполярних полюсів групового розподілу вирішує те, як людина ставиться до окремих явищ об'єктивної дійсності, чи приймає загальну концепцію групової консолідації та чи готова вона відтворювати її у повсякденній діяльності. У основі моделі соціально-психологічного сприйняття пересічної особистості лежить феноменологія соціальної диференціації «Я-Ми-Вони», запропонованої Б. Поршневим [3], де «Я» відображає відчуття самоідентичності та особистісної причинності, «Ми» – репрезентує інтеграцію особистості у колективне середовище та «Вони» позначає групу людей, яка є антиподом «Ми» (відрізняється за однією з ознак). У межах дихотомічної шкали «Ми-Вони» відбувається формування особистості, яка одночасно прагне інтегруватися у певне середовище, бути частиною певної групи та зберегти власну унікальність. Соціальна формація «Інші» є нейтральною відносно «Ми» та «Вони», проте у будь-який момент може прийняти одну зі сторін (Рис.1.). У контексті соціального філогенезу людської спільноти усвідомлення існування відмінностей від інших відбувається у процесі протиставлення «Я» деякому «Вони», що призводить до утворення певної групової консолідації «Ми» [3]. Перша групової консолідація «Ми» була утворена у процесі усвідомлення первісними людьми своєї відмінності від представників тваринного світу, у подальшому предметом групової поляризації ставали расові, етнічні, релігійні, класові відмінності.

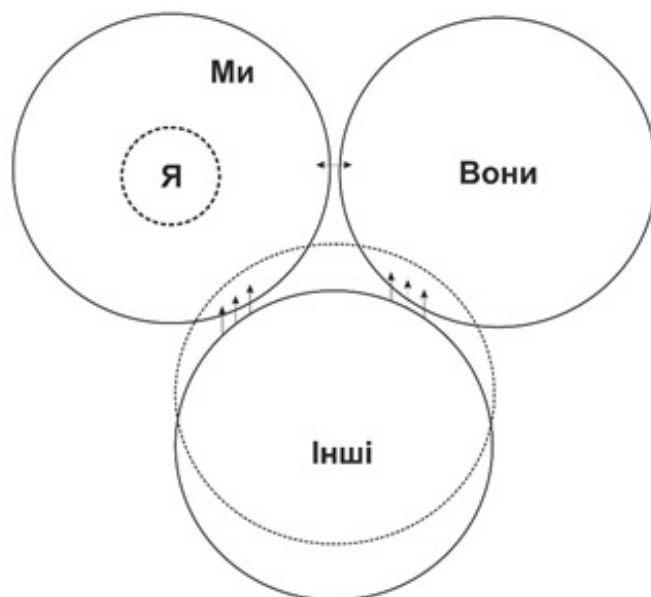

Рис.1. Графічна модель соціальної диференціації (відповідно до основних положень Б. Поршнева)

Соціальна диспозиція «Вони» відображала сукупність людей, які претендували на спільне використання ресурсів разом з представниками групового утворення «Ми». У період зародження перших держав «Ми» позначала групу людей, які на основі групового договору погоджувалися будувати спільний побут, розподіляти блага за спільними правилами, користуватися спільними засобами комунікації, використовувати спільні світоглядні уявлення. Уже сформована спільнота (етнічна, релігійна, родова, професійна) могла приймати до свого складу нових членів на правах господаря, наприклад у тих випадках, коли вона потребувала оновлення складу популяції або у разі її раптового зменшення (війни, епідемії, масового переселення). «Ми» та «Вони» – це спільноти, які виникли на основі взаємних протиріч, які пов'язані зі спірними питаннями використання спільних ресурсів. Усі інші прецеденти суспільної раціоналізації лише пояснюють загалу необхідність підтримки конфронтації. Біполярні протилежності не можуть існувати незалежно одна від одної, оскільки поодиноці вони втрачають потенціал дії. Лише у полі спільного взаємоіснування вони могли зберегти потенціал розвитку в ім'я протидії одне одному, право на домінуючі позиції та боротьби за власну унікальність.

У межах теорії соціокультурної динаміки Питирима Сорокіна виокремлено чотири форми інтеграції елементів культури [5]: просторове співіснування, яке передбачає утворення довільних зв'язків між елементами культури, поєднання у результаті впливу зовнішнього чинника, каузальна інтеграція, де зберігається взаємовплив одного елемента на інші та логіко-значеннева інтеграція. Відповідно змінюється і форма співіснування людей, які створюють та акумулюють елементи культури – від просторового співіснування до логіко-культурної інтеграції людей у межах спільного ментального простору для вирішення спільних завдань чи вираження спільної світоглядної позиції. У останньому випадку психологічна природа соціальних взаємин домінує над номінальною. Групова інтеграція людей відображає спорідненість уявлень, ставлення до об'єктів соціальної реальності та світоглядних позицій людей, які реалізуються у процесі спільної діяльності. Зміна логіки групового об'єднання людей під впливом різноманітних факторів неодмінно призводить до зміни соціальної архітектури спільноти. Кожен член групи може відповідати умовам логіки об'єднання декількох територіальних та соціокультурних об'єднань.

Інтеграційні та глобалізаційні процеси ХХІ ст., які попри усе набувають гуманістичного забарвлення, формують у суспільстві гостре, однозначно негативне ставлення до фізичного насилля. Будь-яка фізична агресія має бути виправданою, особливо коли вона здійснюється у межах територіально і соціокультурно цілісної спільноти. На сучасному етапі розвитку суспільства стратегічно виважено військова кампанія починається з інформаційного, ідеологічного та культурного протистояння. Якщо до цього основою процесів групової диференціації, яка стояла в основі будь-якого збройного протистояння, був поділ на «ми» та «вони», то сучасна інформаційна війна відбувається у напрямку об'єднання різних «вони» у єдине «ми». Для військового агресора головним є поширення сфери впливу на нові території, а не фізичне їх загарбання, оскільки сучасна соціально-економічна інфраструктура більшості розвинених країн настільки інтегрована одна в одну, що у більшості випадків фізичне захоплення території з метою володіння ресурсами є недоцільним: це призводить до виникнення економічних, демографічних, екологічних проблем, які лягають на плечі переможця.

Інформаційна війна сучасності – це передусім війна світоглядна, боротьба за розум людини та її переконання, які є вищими регуляторами соціальної активності. У суспільстві або соціальному формуванні, члени якого налаштовані на реалізацію

основних завдань шляхом фізичного насилля, наприклад забезпечення доступу до соціальних благ або збереження культурної та територіальної цілісності, будуть домінувати представники військових видів діяльності, ті, що налаштовані на культурну чи релігійну експансію – представники духовенства. Тоталітарні системи правління для представників військових видів діяльності відводять особливе місце у загальній системі соціальної спільноти. Для забезпечення реалізації принципу «чим вищим є статус – тим більше благ та ресурсів» необхідно сформувати інструмент, який у першу чергу буде захищати права меншості, яка має вище соціальне становище.

У Давньогрецькій Спарті, що мала найбільшу кількість рабів, армія, яку вважали найкращою у стародавній Елладі, використовувалася у першу чергу для придушення повстань незадоволених своїм становищем у соціальній ієрархії. У праці «Держава» Платон представляє модель ідеального полісу (держави), соціальна структура якого включає три основні категорії. Філософи, які представляють меншість, займаються мислительною діяльністю, державним управлінням та організацією діяльності інших. Воїни займалися захистом територіальної цілісності, слідкували за дотриманням суспільних норм. Ті, хто за своєю природою прагнули багатства, займалися виробничою діяльністю (землеробство, ремісництво). Чисельність кожної з соціальних верств, як і чисельність жителів полісу, регулювалася, що призвело свого часу до колонізації Древніми Греками узбережжя Середземномор'я та Чорного Моря. Основний закон функціонування суспільства за Платоном полягав у збереженні справедливості, яка у його версії зобов'язувала «займатися своєю справою і не втручатися в чужі» [6]. Перехід від однієї соціальної групи до іншої у висхідному чи низхідному порядку було заборонено, також не допускалося виконання нетипового набору робіт чи інших видів активності, які не відповідали суспільним очікуванням. Представнику тієї чи іншої соціальної групи приписувалися соціальні риси, які визначали здатність одних до міркувань, інших до героїчних та рішучих вчинків. Модель держави Платона була праобразом моделі комуністичного суспільства, яке штучно (інколи антигуманно) регулювало чисельність представників тієї чи іншої верстви населення.

Будь-яка історична модель суспільних відносин зберігає чи імітує свободу вибору кожного з членів спільноти. На одних етапах ця імітація має суто декларативний характер, на інших існує реальна можливість обирати вектор свого розвитку. Відповідно до наукових уявлень Б. Поршнева, сутність світового розвитку полягає у створенні свободи. На початку, в доісторичних племенах, панує загальна несвобода та несправедливість. «З виникненням держави прогрес втілюється у зміні державно-правових відносин суспільства: у древній деспотії – свобода одного в умовах рабства всіх інших, пізніше – свобода меншості, після чого – свобода усіх» [7, с. 29]. На ранніх етапах еволюції суспільних відносин мірилом свободи був доступ до культурно-економічних ресурсів, які зрештою були обмежені. Формувалася матрична модель суспільства, структура якої ілюструє основний зміст його діяльності, інструменти досягнення основних цілей, забезпечення певного рівня якості життя та розподілу спільних благ. Матричне суспільство – чітко диференційована спільнота, де кожен член виконує специфічну просоціальну діяльність відповідно до колективного розподілу суспільних ролей (В. Кириченко). Використання соціального ліфту було досить обмеженим, члени групи мали труднощі у зміні соціального статусу чи групової приналежності. Це стосувалося як тих, хто займав верхні щаблі соціальної ієрархії, так і представників нижчих прошарків суспільства. Найбільш вдало це ілюструє кастова модель суспільства Стародавньої Індії, яка функціонує до цього часу. Прагнення до кармічного переродження у межах певної касты змушувало людину виконувати

наперед визначену соціальну функцію та соціально-корисний вид робіт. Перехід від однієї касты до іншої або встановлення соціальних зв'язків між представниками різних прошарків населення були суворо заборонені. Соціальний ліфт існував у вигляді сакральної ідеї переродження, що дозволяло людині, яка сумлінно виконувала покладені на неї обов'язки, у наступному житті отримати більш гідне місце у суспільстві.

Матричну модель такого суспільства можна візуалізувати у вигляді обмеженого кола з набором соціально-поведінкових ролей, які є доцільними у системі соціальних стосунків. Існує чітка диференціація просоціальних суспільних ролей та антисоціальних, яка вибудовує межу між «ми» та «вони» (Рис. 2). Кожен член спільноти може реалізувати себе лише по один бік поляризованої сфери. Бути одночасно і членом «ми» і «вони» на будь-якому рівні соціальної репрезентації категорично заборонялося. Наприклад, матрична модель радянського суспільства будувалася на формуванні суспільної опозиції світоглядній дихотомії у різних сферах суспільної життєдіяльності: науці, культурі, мистецтві, промисловому виробництві. У ньому на вищих щаблях соціальної ієрархії існував поділ на тих, хто підтримував радянську ідеологію, і тих, кого умовно зараховували до числа «загниваючого» Заходу. Відповідно, той, хто приймав радянську ідеологію, мав специфічне ставлення до релігії (не міг себе ототожнювати з релігійною групою), світоглядні переконання та специфічну картину світу. Наприклад, ставлення до одностатевих стосунків чи представників етносів (кримських татар, громадян США).

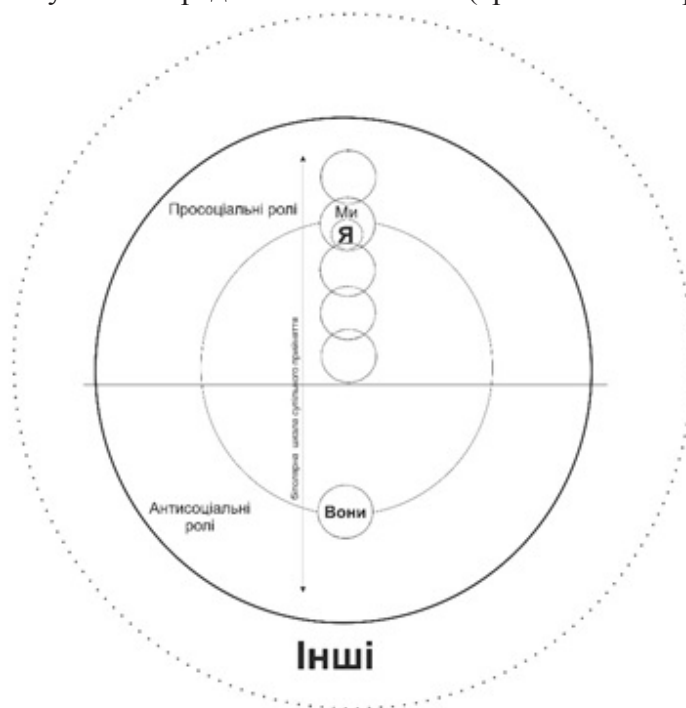

Рис. 2. Графічна візуалізація соціально-психологічної моделі матричного суспільства

Бути одночасно ідейним комуністом та представником сексуальної меншини було неможливим, як і неможливо було розраховувати на публікацію у СРСР наукових робіт, якщо ти був громадянином однієї з капіталістичних країн, що не підтримує комуністичну ідеологію.

У суспільстві, побудованому за матричною моделлю для того, щоб бути представником групової більшості «ми», необхідно було відповідати усім необхідним

умовам рольової репрезентації одночасно. Рольове різноманіття є умовою для вирішення окремих суспільних проблем, навіть глобального характеру. Для виконання специфічних соціально-важливих завдань може знадобитися людина, яка є носієм досить своєрідних особистісних ролей, що в стратифікаційно-диференційованому суспільстві просто не можуть з'явитися. Кожен член спільноти є носієм унікального досвіду та унікальних властивостей. Якщо рольова варіативність унеможливується, це може призвести до критичної акумуляції представників тієї чи іншої соціальної верстви та породити групову деградацію.

«Соціальний інцест» виникає тоді, коли група стає настільки однорідною, що не допускає існування членів, які можуть мати відмінну від усталеної світоглядну позицію. Група, яка не має інструменту формування критичного ставлення до результатів власної активності, починає генерувати непродуктивні ідеї, які в умовах загального схвалення негативно впливають на організаційну структуру групи. Особливо це проявляється на рівні групового схвалення рішень членів групи, які знаходяться на вищих щаблях соціальної ієрархії. Безумовне вертикальне підпорядкування може призвести до контрпродуктивної діяльності усєї групи. Аграрна реформа 1959 року у СРСР за часів керівництва М.С. Хрущова запам'яталася у історії безглуздістю підходу виконавчого апарату до виконання рішень вищого керівництва. Приватні побажання генерального секретаря після відвідування США були сприйняті як прямі вказівки до виконання: кукурудзяні поля з'являлися на усій території Союзу, що призвело до споживчого дефіциту зернових.

У суспільстві, побудованому за матричним принципом, перерозподіл прав і обов'язків відбувається у висхідному порядку. Члени спільноти, які знаходяться на вищих щаблях соціальної ієрархії, отримують більше прав і обов'язків. Відповідна диференціація стосується і використання предметів матеріальної та духовної культури, соціального розвитку, професіоналізації, нормативної регуляції соціальної активності. Щодо останнього у матричному суспільстві існує система (системи) норм, яка регулює діяльність різних прошарків населення. У ПАР в період апартеїду існувала чітка диференціація культурного середовища для білих та чорних: одяг, місця громадського користування, можливості доступу до освіти, професійна зайнятість, транспорт. У Індії до цього часу на залізниці існують поїзди і вагони для різних соціальних верств, доступ до яких регулює не лише цінова політика, а й формальна приналежність до однієї з каст. Як приклад можна згадати сумнозвісний циркуляр міністра освіти Російської імперії І. Дятлова з 1887 року, що отримав серед населення іронічну назву «Указ про кухарчиних дітей». Відповідно до нього до вищої (гімназійної) освіти допускалися лише діти, які мали заможних та благородних батьків, що могли забезпечити належні умови для навчання.

У суспільстві, побудованому за матричною моделлю, диспозиція «ми-вони» існує на кожному щаблі соціальної ієрархії. За допомогою медіа-засобів образ «вони» постійно знаходиться у полі уваги пересічних членів спільноти. Рефлексивне сприйняття себе відбувається у процесі реконструкції антагоністичної моделі порівняння типового члена «ми» з представниками «вони». На побутовому рівні це виглядає як постійне проведення на публічному рівні паралелей між «у них так, а ми ідемо іншим шляхом». У часи геополітичного протистояння між СРСР та США у площині громадського обговорення одні були представниками «загниваючого капіталізму», інші – представниками «комуністичного табору».

Світ та соціальне середовище реконструюються у колективній свідомості соціальної спільноти через призму спільних моделей сприйняття, що формує однакове ставлення до усіх елементів, які знаходяться як у її межах, так і поза нею. Результатом

ефективного засвоєння спільних моделей сприйняття є формування громадської думки – ставлення членів спільноти до явищ та проблем, які виносяться на загальне обговорення. Надіндивідуальне утворення «ми» регламентує активність суб'єктів, спрямовує її у певному, соціально корисному напрямку. На рівні групових цінностей у кожного носія культури формується однакове уявлення про добро та зло, жертву та жертвовність, честь та обов'язок, що знімає когнітивні та емоційні дисонанси сприйняття об'єктивної реальності у процесі міжособистісної взаємодії. Таким чином люди однаково радіють та гніваються, переживають та співчують, оцінюють свої та чужі вчинки. З'являються спільні уявлення, спільні переживання, спільна національна ідея, люди вчаться мислити, діяти, відчувати як українці, житомирці, християни, демократи. У цьому контексті інакше можна зрозуміти крилатий вислів Льва Толстого: «усі щасливі сім'ї однаково щасливі, а нещасливі нещасні по своєму».

Приймаючи ідею за основу свого життя, людина сама обмежує себе і сама змушує до чогось, але робить вона це з власної волі. Тому на індивідуальному рівні внутрішнього самосприйняття вона почувається більш впевненою, і головне – щасливішою. Проблема полягає не у тому, що немає з чого вибирати, проблема якраз криється у нездатності вибирати, особливо у випадку, коли множина можливостей неосяжна. Суб'єкт соціальних відносин чекає, що хтось прийде і вирішить все за нього, покаже куди йти, як розвиватися і чого прагнути, причому робить це так, щоб людина свято вірила у те, що вона сама цього насправді бажає.

Знаючи колективну систему цінностей, можна легко передбачити реакцію громадськості на події та вчинки окремих людей, викликати ставлення до них у вигляді захоплення, співпереживання, зневаги та осуду. Громадська думка як продукт мислительної діяльності колективного суб'єкта соціальних відносин рідко має чітко оформлений, структурований вигляд, ще рідше вона народжується шляхом колективного обговорення, громадської взаємодії та спільної діяльності. У більшості випадків (якщо не брати до уваги професійні осередки) вона виражає конкретне ставлення до об'єктів соціального середовища на рівні «за» чи «проти», причому це ставлення вже привнесене ззовні у процесі споживання інформації з медіа-середовища. Через засоби масової інформації на розсуд громадськості виносяться питання, проблеми, події, і що головне – ставлення до них. Уся свобода вибору, яка стоїть за так званою громадською позицією – це підтримка чи опозиція до інформації, яка транслюється засобами масової інформації. Природне бажання бути з більшістю, яке побутує на рівні колективного відчуття «ми», невимушено штовхає людину безапеляційно приймати громадську думку. Незначна частка членів спільноти здатна до опозиції та протидії усередині системи, зазвичай ця опозиція направлена на протидію деякому «вони», яке залишається поза системою [1].

Інтегративна сила об'єднання людей в ім'я чогось завжди буде програвати силі інтеграції проти чогось. Образ ворога у засобах масової інформації підтримується за рахунок формування почуття страху, який змушує об'єднуватися задля захисту. У масовій свідомості колективного суб'єкта соціальних відносин він екстраполюється не стільки на окремих людей, як на цілі національні (політичні, релігійні, професійні) об'єднання. Таким чином виникають міфи про «бандерівців», «фашистів», «карателів», які використовуються з метою позначення деякого ворожого «вони», що несе відповідальність за усі негаразди у суспільстві. У XV ст. у результаті інформаційної пропаганди, яка зловживала загальними панічним настроями населення та страхом смерті, пов'язаним з наслідками пандемії чуми в Європі, було створено образ «відьми» – у більшості випадків жінки, яка винна у масовому вимиранні людей (Генріх Крамер видає свій знаменитий трактат «Молот відьом» (1487) – *Malleus Maleficarum*, який детально описує, як можна розпізнати відьму, яким чином можна її знешкодити або знищити).

Більшість пересічних громадян під впливом засобів масової інформації приймає за основу загальноприйнятий спосіб аналізу навколишнього середовища, яке включає не лише фізичні елементи, а й специфічні зв'язки між ними. Ставлення до ворога обумовлене не тими психосоціальними властивостями, якими наділений окремо взятий суб'єкт, а загальноприйнятою моделлю взаємодії з ворогами, або іншими об'єктами соціально-рольової взаємодії, до яких ми ставимося не до як конкретного «Володимира Васильовича», чи «Катерини Сергіївни», а як до «митця», «революціонера», «ренегата» чи «ворога».

Засоби масової інформації нав'язують загальноприйнятну модель сприймання, медіа-освіта вчить людину удосконалювати та змінювати її відповідно до життєвої та соціальної ситуації. Соціальні стереотипи, які складають основу інформаційних моделей сприймання, є результатом аналізу та структурування індивідуального досвіду. У досвіді кожного та на рівні індивідуальної свідомості «вороги», «герої», «поети» пов'язані з конкретними людьми, які так чи інакше зустрічалися нам на життєвому шляху. Але одна справа – це ставлення до ворога чи героя, що є результатом використання закріпленої стратегії взаємодії з реальними людьми, які своїми вчинками довели свою відповідність образу, інша – ставлення до людей, що базується на стереотипах, транслюється через засоби масової інформації та є результатом життєвого досвіду іншого суб'єкта, знаходиться потойбіч ЗМІ та ініціює процеси інформаційного обміну в межах соціальної спільноти.

Медіа пропонує конкретні соціально схвалені патерни поведінки та взаємодії з людьми, які виконують певні соціально-психологічні ролі. На рівні аналізу поведінки героїв кіно, літератури, музичного мистецтва та загалом усього, що не стосується елітарної культури, людину вчать специфічно мислити, діяти, спілкуватися у межах як власної ролі (ролей) так і критично сприймати вчинки інших. Таким чином змінюється зміст та психологічне наповнення усього, що оточує людину. Через призму моделей сприймання людину змушують аналізувати не зміст вчинку, а його рольовий контекст, який здатен змінити вектор суспільного ставлення. Одна і та ж подія, вчинок чи людина можуть мати різний суспільний резонанс, залежно від того, хто є їх суб'єктом і у якій ролі він перебував у той момент. Особливості суспільного ставлення до об'єктів соціального сприйняття закріплені на рівні мови, яка має різні лінгвістичні відповідники для подій, які наповнені однаковим змістом. Таким чином громадськість диференціює їх на своїх та чужих, «шпигунів» та «розвідників», «ополченців» та «карателів», «повій» та «коханок».

Таким чином виправдовується агресія, яка здійснюється проти «чужих», задля захисту інтересів «своїх». У свідомості людей оборонні війни мають ідеологічно виправдане підґрунтя. Пропаганда таких військових протистоянь наповнена гаслами «Захистимо вітчизну!», «Не здамося ворогу!», «Геть фашистів!». Держава, яка претендує на світове визнання та лідерські позиції, не може вести відкритих загарбницьких війн, оскільки така відкрита агресія може призвести до консолідації інших держав проти неї, проте визвольна війна завжди має позитивне сприйняття, навіть якщо «визволителі» поводитися гірше «загарбників». Радянська ідеологія тривалий час замовчувала той факт, що Другу світову війну Радянський Союз почав як держава-агресор, напавши 17 вересня 1939 року спільно з Німеччиною на сусідню Польщу.

У 2014 році Російська Федерація починає військове вторгнення на територію України під приводом захисту російськомовного населення країни. Інформаційна кампанія агресора починається із захоплення контролю над медіа-середовищем та його інтеграції у інший соціокультурний вимір. У результаті тактично грамотно організованої інформаційної війни, незважаючи на територіальну (юридичну) цілісність країни, культурно та ідеологічно частина її регіонів стає частиною іншої

держави, що дає привід відстоювати право на «визвольну війну» та «встановлення історичної справедливості» з можливістю переведення протистояння у фізичну площину. Як один із засобів проведення інформаційного протистояння може використовуватися психологічна сила інформації про масове згвалтування жінок. Сам факт може призвести до обурення та консолідації спільноти проти ворога, який принизив національну гідність, тому інформацію подібного змісту поширюють серед населення ті, хто зацікавлений у подібній реакції. У січні 1942 року В. Молотов оприлюднив інформацію, яка закінчувалась описом сексуальних злочинів солдатів вермахту на окупованих територіях. Проте факт подібних злочинів на території Німеччини радянських солдат був оприлюднений лише на Берлінському кінофестивалі 1992 року у сюжеті документального фільму Хельке Зандерс [8].

На думку Георгія Почепцова управління розумом за рахунок медіа-засобів може відбуватися у двох напрямках [4]:

- ведення нової ментальної картини світу, яка може суперечити вже існуючій;
- підтримка вже сформованої картини світу та накопичення фактажу (фактів покращення життя, загинання капіталізму, світлого майбутнього тощо).

Як і у першому, так і у другому випадках відбувається уніфікація цінностей та приведення їх у номенклатурну відповідність до пануючої ідеології. Фактично шляхом соціального тиску відбувається агресивне підтягування ціннісної свідомості особистості до певного зразка. Найбільш продуктивним у цьому плані є синтез релігії, яка має серйозну ідеологічну базу, та політики, яка має засоби, проте слабку ідеологію. Зовнішньо декларовані цінності починають існувати як життєво надбані, вони сприймаються людиною як внутрішня особистісна основа. Наприклад, у процесі соціалізації, що було підтверджено нашими дослідженнями, у більшості з нас формується уявлення про те, що кожен із членів суспільства повинен бути «добрим», «чесним», «справедливим», «порядним» [9].

Однією з ознак проведення інформаційної війни є ідейна та номенклатурна уніфікація усіх підконтрольних ЗМІ. Різні телеканали та різні люди починають говорити одне й те ж під різними кутами, з різним емоційним забарвленням, різного ступеня когнітивної складності та з різним ступенем культурного маргіналізму, проте зміст повідомлення залишається однаковим, а отже – викликає однакову реакцію у його споживачів. Ілюзія інформаційного плюралізму створює у споживачів (членів територіальної спільноти) та спостерігачів (інших громад) ілюзію свободи вибору ідеологічного бачення подій та явища різного значення, проте велика множина засобів масової інформації ще не свідчить про їх якісні, ідейні відмінності, які пропонують справжні альтернативи вибору. В умовах інформаційної війни, яка проводиться з метою ідеологічної інтеграції спільноти, пересічний споживач не обирає між «білим» та «чорним», а лише між відтінками «чорного», що на тлі загального низького культурного розвитку суспільства створює ілюзію інформаційного різноманіття. Подібну роль у політичній системі тоталітарного чи авторитарного режиму виконує псевдо-опозиція, представники якої мають «право» привселюдно лягати владу, імітувати політичну боротьбу, вільно виражати власну думку, використовуючи лексику пересічної людини та найбільш типові поведінкові прояви у ситуації невдоволення (дати ляпаса, публічно використовувати ненормативну лексику, використовувати «чорний піар»: популяризувати негативні сторони своїх політичних опонентів). Проте, незважаючи на народну «любов та довіру», політики такого класу не мають реальної політичної ваги.

Обмежений доступ до інформації спричиняє штучний інформаційний вакуум, у якому людина починає хаотично шукати будь-яку інформацію, яка так чи інакше пов'язує її з

оточуючим світом. Інформаційна депривація не менш шкідлива для людини, ніж інші види, які пов'язані з сенсорними відчуттями. В умовах обмеженого доступу легше маніпулювати масовою свідомістю, перебудовувати систему цінностей та ламати усталені стереотипи. Технологія «промивання мізків» (brainwashing), яка масово використовувалася під час війни у В'єтнамі, передбачала не лише позбавлення людини елементарних фізичних благ, людину позбавляли зв'язку зі світом. Трактат Сунь Цзи (544-496 до н.е.) «Мистецтво війни» містить поради щодо здійснення ідеологічного впливу стосовно зневіри населення у своїх правителях, втрати етнічної гордості, релігійної експансії, які можна розцінювати як перші спроби ведення інформаційних війн. Державні протистояння давно уже перейшли з полів бойових дій на шпальти газет, телеекрани та соціальні мережі. Фізичне військове протистояння та підтримка його цільовою аудиторією споживачів можлива лише у випадку ідейного виправдання. Якщо ініціатора інформаційної війни, хоча й не легко, проте можна виявити, реалізатор завжди залишається знеособленим. Однією з причин є те, що «друг» ти чи «ворог» вирішує те, чи приймеш ти концепцію світу, яку поширює медіа-середовище чи ні. З іншого боку, хоча відомі реальні персони, на яких мають відбитися наслідки інформаційного протистояння, агресія поширюється не на них (оскільки війна переходить у русло прямої агресії, а отже є несправедливою) а на всю спільноту, яка з ними пов'язана. З'являються вороги народу, дисиденти, маргінали, «інакомислячі».

Процеси гуманізації у різних сферах соціально-культурних відносин зумовили позитивні зміни у сфері міжособистісних стосунків. Законодавчо декларується та підтримується на рівні громадськості рівність прав та можливостей усіх членів спільноти. XXI століття стало безповоротним для системи соціальних зв'язків, які мають відображати основні соціальні цінності Європейської спільноти. Суспільство орієнтоване на нову модель особистості яка має необмежені можливості та може реалізувати себе у різних сферах життєдіяльності. Інтеграція у Європейський цивілізаційний простір для пересічних громадян України передбачає зміну усталених світоглядних уявлень. Центральною та основною ідеологічною тенденцією розвитку західної культури є визнання рівності кожного члена спільноти у своїх правах, можливостях, обов'язках у середовищі, яке приймає кожного та відкрите для діалогу різних та рівних людей. На рівні міжгрупових відносин зберігається розуміння усіма представниками спільноти, що усі її члени є різними, і це необхідно поважати і приймати; мають багато спільного та взаємо необхідного, що дозволяє повноцінно взаємодіяти між собою.

У результаті проведеного нами теоретичного дослідження можна зробити певні узагальнення та сформулювати ряд висновків. Будь-яке соціальне об'єднання має структурно-функціональну будову, яка обумовлюється загальною метою функціонування групи та світоглядними позиціями щодо взаємного співіснування та підтримки суспільного блага. Воно ґрунтується на колективному усвідомленні необхідності досягнення певного стандарту якості життя, що у свою чергу зумовлює необхідність прийняття спільних правил та колективний розподіл ролей.

Соціальна диференціація є закономірним процесом, суть якого полягає у об'єднанні певної спільноти людей з метою відстоювання спільних інтересів та призводить до утворення деякого групового «вони». У системі координат суспільних відносин «ми» і «вони» знаходяться по різні сторони біполярної площини, проте зникнення або реорганізація одного унеможлиблює існування іншого.

Ресурси інформаційного середовища використовуються з метою впровадження спільних моделей сприймання, які реконструюють картину світу в колективній свідомості та формують однорідне громадське ставлення до явищ об'єктивної

дійсності. З метою групової консолідації у інформаційному середовищі транслюється інформація, яка гуртує членів спільноти у боротьбі з деяким «вони».

У результаті еволюції суспільних відносин відбувається поступова реорганізація міжгрупових зв'язків, які дозволяють зберігати рольову варіативність. Соціальна ієрархія міжособистісних зв'язків у сучасному суспільстві дозволяє одночасно бути представником різноманітних групових осередків (виконувати різноманітні соціальні ролі), які створюють можливість пошуку спільних інтересів, можливостей кооперації та взаємовигідної взаємодії людей у глобалізованому світі.

1. *Васютинський В. О.* Інтеракційна психологія влади : [монографія] / Вадим Олександрович Васютинський. – К. : КСУ, 2005. – 492 с.

2. *Конфисахор А. Г.* Психологія влади / Александр Григорьевич Конфисахор. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – СПб. : Питер, 2004. – 235 с.: ил.

3. *Поршнев Б. Ф.* Социальная психология и история / Борис Федорович Поршнев. – М. : Изд-во «Наука», 1979. – 232 с.

4. *Почепцов Г. Г.* Контроль над разумом / Почепцов Г. Г. – К. : Видавничий Дім «Києво-могилянська академія», 2010. – 350 с.

5. *Сорокін П. А.* Система социологии / Пителир Александрович Сорокин. – М. : Астрель, 2008. – 1003 с.

6. *Платон.* Держава / Платон ; [пер. з давньогр. Д. Коваль]. – К. : Основи, 2000. – 355 с.

7. *Поршнев Б. Ф.* О начале человеческой истории / Борис Федорович Поршнев. – М. : Изд-во «Мысль», 1974. – 486 с.

8. *Мещеркина Е.* Массовые изнасилования как часть военного этоса / Елена Мещеркина // Гендерные исследования. – 2001. – № 6. – С. 255–258.

9. *Кириченко В. В.* До проблеми розвитку цінностей свідомості у контексті аналізу рефлексії дискретності життєвих подій / В. В. Кириченко // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: «Психологія». – Харків : ХНПУ, 2010. – Вип. 37. – С. 162–168.

Ольга Савиченко

Житомирський державний університет імені Івана Франка

МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ЦІНІСНО-МОТИВАЦІЙНИХ ЧИННИКІВ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ

Olha Savychenko. Method of Studying of Value-motivational Factors of Political Activity.

The article presents the method of studying of value-motivational factors of political activity. The analysis of terminological and theoretical premises of research of value-motivational factors of political activity is done. Author's approach to organization of empirical research of psychology of minority political activity is proposed.

Correlation of values and motivation, dynamics of social, activity and personal mechanisms of personality development are considered in the terminological analysis. Using of three factor theory by D. McClelland to empirical research of value-motivational factors of political activity is justified. Based on analysis of research methods of value-motivational factors the content analysis system that allows to measure individual motivational tendencies and qualitative features of human motivation is described.

Based on the analysis of H. Hekhausen's research 4 types of situations of the development and implementation of political values and motivation are singled out: 1) the self comparison with own achievements; 2) the self comparison with standart; 3) social comparison with a real opponent; 4) social comparisons with generalized or personalized ideal.

Structure of the research of value-motivational factors of political activity comprises the steps of photobiographical research, expert evaluation and value grates building.

Analysis of the results provides quantitative and qualitative interpretation. Quantitative analysis includes content analysis of the structure of motivation and levels of the value regulation, and the factor modeling. Categories of content analysis can explore the achievement motivation (success motive and the motive of avoiding failure), power motivation and motivation of affiliation (adoption). Each of the categories of content analysis is analyzed for compliance motivational components to one of value levels - social, processual or subjective. The categories for content analysis of achievement motivation is the need to achieve success or to avoid failure, the corresponding instrumental activity, expectations of success or failure, positive or negative reinforcement, emotional state and result. The study of power motive is through singling of categories of prestige, instrumental activity aimed at power, external interference, power anticipation, emotional states, the effect of power action. Content analysis of affiliation motives includes an analysis following categories: positive emotions, dialogue, growth, loyalty, freedom from restrictions, reunification, harmony, conquest to sense, a refuge in a relationship, unity with nature.

As for the level of value, the article noted that on social level individual development is determined by the needs for approval and recognition and reflection is directed to understanding of referential awareness of assessments and forecasting of the basis of their own development. Process level is characterized by awareness of conditions and requirements of activity, reflection focus on skills, actions and operations and the their related results criterion for evaluating of which is effort. On the subjective level processes that occur in the sphere of activity and in social relations are conscious and influence the planning of further self-development.

The indicators of qualitative analysis are: expression of each component in the structure of motivation, completeness of structure of motivation, external and internal balance of motivation structure, the analysis of groups of values that were significant for the results of value assessment.

The proposed research represents the ideographic approach to the study of values and motivation and allows to follow the laws of value-motivational determination of political activity of the political leaders of national minorities.

Key words: motivation of political activity, political values, power motivation, achievement motivation, motivation of affiliation, completeness of motivational structure, internal and external balance of motivational structure, social, processual and subjective levels of value regulation.

В умовах інтенсифікації політичного життя сучасної України зростає інтерес дослідників до проблеми вивчення різноманітних аспектів політичної активності, у тому числі й національних меншин, зокрема, польської, яка, з огляду на сусідство Польщі і тривале існування української полонії, становить важливий чинник суспільно-політичного життя країни.

Просте порівняння політичної ситуації в країнах, зокрема ступеня політичної активності населення, політико-правових передумов репрезентації інтересів у політичній сфері з політичною активністю національних меншин, дозволяють висувати припущення про слабку активність деяких меншин, зокрема, польської, у політичній сфері, що підтверджують додатково висновки експертів [1].

Проблема політичної активності польської групи в Україні, так само як і інших національних меншин, недостатньо мірою представлена в сучасній українській політології. Можна назвати дисертацію Г. Луцишин, присвячену політичній активності національних меншин країни [2], нечисленні праці українських дослідників, що стосуються політичної активності окремих громад – грецької А. Дегтеренко [3], угорської Н. Шипки [4] або певних аспектів її функціонування – Л. Лойко, яка присвятила свою монографію громадським організаціям національних меншин [5]. Проблематики політичної активності поляків торкаються окремі дослідники, такі як Я. Калакура [6] чи С. Рудницький [7]. Але дослідження політологів не дають відповіді на питання про причини стану слабкої політичної активності польської національної меншини, як і інших національних меншин загалом.

У свою чергу, дослідження психологічних особливостей політичної активності національних меншини в Україні відсутні, так само як і методики вивчення окремих психологічних аспектів політичної активності, зокрема ціннісно-мотиваційні чинники цього процесу. З іншого боку, у психології проблему ціннісно-мотиваційної регуляції діяльності взагалі досліджували Д. Леонтєв, К. Абульханова-Славська, М. Рокіч, Х. Хекхаузен та інші вчені. Створено цілий ряд методик, які дозволяють вивчати як ціннісні, так і мотиваційні механізми діяльності людини. Однак немає методик, які б адекватно дали можливість описати ціннісно-мотиваційні чинник діяльності людини загалом і політичної активності національних меншин, зокрема.

Саме тому метою статті є обґрунтування методики вивчення ціннісно-мотиваційних чинників політичної активності національних меншин, що передбачає аналіз термінологічних та теоретичних передумов дослідження проблеми, аналіз методики вивчення цінностей та мотивації, у зв'язку з чим пропонується авторський підхід до організації емпіричного дослідження психології політичної активності національних меншин.

Якщо аналізувати термінологічне поле, то основні психологічні чинники політичної активності лежать у площині ціннісно-мотиваційної сфери, вивчення яких виступає конкретизацією вчення про детермінацію. Традиційно мотивацію людської поведінки розглядають як суб'єктивну детермінацію поведінки людини. Термін «мотивація» найчастіше використовують для узагальнюючого позначення численних процесів і явищ, суть яких зводиться до того, що індивід обирає свою поведінку, виходячи з її очікуваних наслідків, і управляє, визначаючи при цьому її спрямованість та кількість докладених зусиль. Для пояснення індивідуальних відмінностей в діяльності, яка виконується різними людьми в ідентичних умовах, найчастіше використовується поняття «мотив».

Поряд із термінами «мотив» та «мотивація» у психології використовують поняття «цінності» та часто отожднюють їх. Однак, уряді робіт вказується на суттєві відмінності між цінностями та мотивацією. Так, А. Петровський і М. Ярошевський вважають цінність метапсихологічною, а мотив – відповідною їй базовою психологічною категорією [8, с. 17-20]. Цінністю є лише той мотив, який характеризується певним місцем у системі самовідношень суб'єкта і через який індивід персоналізується в інших (набуває свою ідеальну представленість і продовженість у спілкуванні).

Основні ознаки цінностей у своїх працях розглянула К. Абульханова-Славська [9, с. 28]. Вона вважає, що цінності виявляються у вибірковості особистості по відношенню до пропонованих задач, в різній мірі активності, наполегливості і послідовності при їх вирішенні,

у прагненні людини не тільки доводити справу до кінця при всіх можливих труднощах, але і бажанні відстоювати право на своє рішення, добиватися його втілення у життя.

У низці робіт підкреслюється взаємодія індивідуального та соціального в цінностях особистості. Так, Д. Леонтьєв описує три форми існування цінностей: суспільні ідеали, предметне втілення в діяльності та мотиваційні структури [10, с. 343]. Ці три форми переходять одна в одну: суспільні ідеали засвоюються особистістю і через мотиваційні утворення спонукають її до предметного втілення, а предметно втілені цінності, в свою чергу, стають основою для формування суспільних ідеалів.

Про мотив ми можемо говорити у тому випадку, коли діяльність відбулася. Мотив – це спонукання до діяльності, яка виникає в результаті зіставлення ціннісної свідомості людини та параметрів проблемної ситуації і обов'язково веде до діяльності. Мотив, у порівнянні з цінністю, – це конструкт свідомості, у якому переважають характеристики конкретної ситуації і конкретної діяльності. У кожному конкретному випадку діяльність спрямовується окремим мотивом: скільки діяльностей – стільки й мотивів [11, с. 115-117].

Якщо протягом життєвого шляху людини схожі мотиви ведуть до успіху, вони позбуваються другорядних ознак, генералізуються і стають стратегіями успішної діяльності, які, в свою чергу, усвідомлюються і стають життєвими цінностями. Цінності є змістом свідомості, тому ми й говоримо про ціннісну свідомість. Мотиви не завжди стають цінностями. У випадках імпульсивної поведінки, невдачі у діяльності тощо мотиви можуть не усвідомлюватися, або ж під дією механізмів психологічного захисту витісняються у підсвідомість. У тих випадках, коли ситуація не є для людини значимою, вона взагалі може не регулюватися життєвими цінностями.

У багатьох психологічних працях аналізується взаємозв'язок та поступова зміна соціальних, діяльнісних та особистісних механізмів розвитку особистості. Так, Б.Г.Ананьєв наголошує на взаємозв'язку та взаємозумовленості внутрішнього світу людини, саморегуляції нею окремих вчинків та міжособистісних стосунків [12, с. 264]. У роботах А. Петровського йдеться про інтеріндивідуальний, інтраіндивідуальний, метаіндивідуальний виміри особистості та відповідні їм стадії розвитку особистості – адаптацію, індивідуалізацію, інтеграцію [13, с. 112]. Д. Леонтьєв описує взаємний перехід суспільних ідеалів, їх предметного втілення та мотиваційних структур особистості [14, с. 37]. Аналіз робіт згаданих вчених дозволяє нам виділити три рівні розвитку цінностей – соціальний, процесуальний та суб'єктний.

Для емпіричного вивчення особливостей регуляції поведінки та ціннісно-мотиваційної сфери людини у сучасній психології використовуються різні типи методик дослідження: опитувальники, проєктивні методики, експертне оцінювання тощо.

Одним із перших у психології класифікацію методів дослідження особистості створив Г.Олпорт, який описав ідеографічний та номотетичний підходи до вивчення поведінки людини [15, с. 55]. Застосування номотетичного підходу дозволяє дослідникам зробити узагальнені висновки про особливості психічного розвитку групи людей та частково пояснити поведінку окремої людини. Ідеографічний підхід забезпечує можливість вивчити індивідуальний психічний розвиток окремої особистості і частково застосувати отримані дані для узагальнених висновків по групі людей.

Методи дослідження цінностей в рамках номотетичного підходу представлені в роботах М. Рокіча, Ш. Шварца, Дж. Гілеспі та Г. Олпорта. Ідеографічний підхід до вивчення ціннісної сфери розвивається у працях Дж. Келлі, Леонтьєва, О. Музики. У дослідженнях мотивації номотетичний підхід реалізується при використанні різноманітних опитувальників (А. Меграбян, Т. Г'есме, Р. Нігард, Ю. Орлова, Т. Елерс, А. Реан). На думку Д. Мак-Клелланда та Х.Хекхаузена, опитувальники мотивації не дозволяють виявити індивідуальні відмінності досліджуваних. Автори теорії мотивації досягнення вважають за доцільне для вивчення

мотивації людини використовувати проєктивні техніки, оскільки тестова ситуація у них наближена до життєвої і досліджуваному не нав'язуються відповіді на певні вербальні стимули, як у опитувальниках, а він сам може вільно обирати певні аспекти тестової ситуації і способи поведінки у ній. Так, у 1953 році Д. Мак-Келландом, Дж. Аткинсоном, Р. Кларком та Л. Лоуелом була розроблена методика для вимірювання індивідуальних відмінностей у силі мотиву досягнення. Ця методика дозволяла виміряти лише загальний показник сили мотиву досягнення і не диференціювала мотив досягнення успіху і мотив уникання невдачі. Тому доцільним було створення методики для дослідження обох мотиваційних тенденцій – мотиву досягнення успіху та мотиву уникання невдачі. У 1963 році Х. Хекхаузен створив модифікацію ТАТ і запропонував систему контент-аналізу оцінки двох незалежних мотиваційних тенденцій.

Принципи дослідження структури мотивації у психології закладені в роботах Г. Мюррея. У концепції американського дослідника Д. Макклелланда реалізується ідея вивчення трьох компонентів мотивації людини – мотивації досягнення, мотивація влади, мотивація аффіліації [16, с.258-520]. Автор аналізує різноманітні аспекти мотивації людини, в тому числі й мотиваційні тенденції в політичній діяльності.

Аналізуючи мотивацію людини, Д. Макклелланд виходить з міркувань про загальну структуру поведінки людини [16, с.228].

Поведінка людини детермінована потребою або мотивом досягти певної мети (П). При реалізації поставленої мети людина може очікувати успіху (О+) або невдачі (О-). Для досягнення мети людина проявляє певну інструментальну активність (І), яка приводить до здійснення мети (І+) або ні (І-). Іноді на шляху до поставленої мети виникають бар'єри, перешкоди, які можуть бути локалізовані в оточуючому світі (ПРз) або в самій людині (ПРв). При здійсненні діяльності для досягнення поставленої мети людина відчуває певний емоційний стан, який може бути позитивним (С+) або негативним (С-). Іноді хтось допомагає людині (Пд), що сприяє досягненню мети (рис.1).

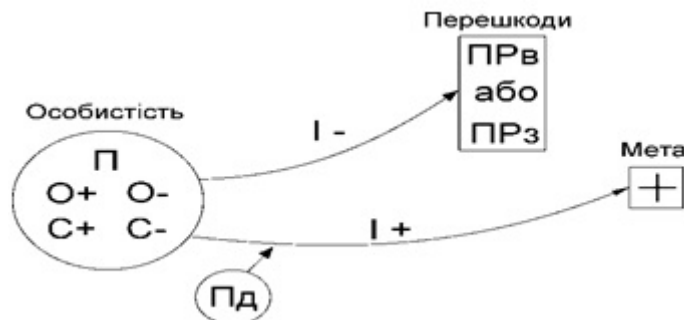

Рис.1. Схема формування мотивації досягнення за Д. Макклелландом

Усі описані категорії можуть реалізовуватися у структурі однієї з мотиваційних тенденцій – досягнення, влади чи аффіліації, виходячи з міркувань про те, що вплив особистості і досвіду експериментатора на результати досліджень з використанням проєктивних методик та фактору соціальної бажаності при використанні особистісних опитувальників можуть суттєво знижувати достовірність результатів. Компроміс між цими двома методами був знайдений у використанні контент-аналізу, який поєднує у собі переваги кількісного та якісного аналізу [17].

Для вивчення структури мотивації Д.Макклелланд та його колеги розробили систему контент-аналізу для вивчення мотивації досягнення, мотивації влади, мотивації аффіліації [18, 19].

Описана система контент-аналізу дозволяє не просто виміряти окремі мотиваційні тенденції, а спрямована на вивчення якісних особливостей мотивації людини. Д. Макклелланд довів ефективність запропонованої системи для вивчення мотиваційних тенденцій в суспільстві на різних історичних етапах, прослідкував

зв'язок структури мотивації з ефективністю діяльності у представників різних професій. Особливої уваги заслуговують його дослідження політичних постатей – політичні профілі президентів, мотиваційні передумови ефективності політичної діяльності, особливості мотивації представників різних політичних сил.

Інший аспект аналізу мотивації запропоновано в роботах Х. Хекхаузена та його учнів. Використовуючи поняття співвідносної норми оцінки результатів, вони стверджують, що у розвитку мотивації важливу роль відіграє існування одного з видів таких норм: індивідуальна (порівняння з власними попередніми результатами), предметна або іманентна задачі (порівняння з критерієм), соціальна (порівняння з результатами інших людей). При цьому автори визнають первинність індивідуальної співвідносної норми та її позитивний вплив на мотивацію та емоційний стан людини [20, с. 430-436].

Окрім того, Х. Хекхаузен пропонує враховувати у процесі оцінки та розвитку мотивації критерії успішності, які використовує людина та які можуть бути одного з трьох видів: орієнтовані на людину (наприклад, у порівнянні з власними попередніми досягненнями), орієнтовані на задачу (наприклад, рівень майстерності як результат діяльності), орієнтовані на інших (наприклад, порівняння з досягненнями інших, як у ситуації змагання).

Таким чином, можемо говорити про розвиток мотивації у ситуаціях самопорівняння та соціального порівняння та про порівняння з об'єктивною чи суб'єктивною нормами успішності. Відповідно, можна виділити 4 типи ситуацій розвитку мотивації:

- самопорівняння з власними досягненнями (розвиток субективно важливих навичок, наприклад, публічні виступи);
- самопорівняння з нормативом (успішність виступу на публічних дебатах, результати попередніх екзит-полів тощо);
- соціальне порівняння з реальним суперником (власне, виборчі перегони);
- соціальне порівняння з узагальненим або персоніфікованим ідеалом (наявність орієнтирів у політиці).

Отже, приходимо до усвідомлення необхідності вивчення розвитку трьох провідних мотивів на різних рівнях ціннісної регуляції в трьох типах ситуацій. Емпіричне дослідження ціннісно-мотиваційних чинників політичної активності включає кілька етапів (табл.1.).

Таблиця 1. Структура дослідження ціннісно-мотиваційних чинників політичної активності

Біографічне дослідження	Для проведення дослідження політичним діячам пропонується презентувати кілька власних фото, які стосуються кожної з чотирьох ситуацій. Далі досліджувані описують фотографії та відповідні події зі свого життя, відповідаючи на питання, які активізують окремі компоненти мотивації. У випадку, якщо фотографії з різних причин відсутні, досліджуваним пропонується описати ситуації зі свого життя, пов'язані з політичною активністю та спільно з експериментатором проаналізувати їх.
Експертне дослідження	Цей етап побудовано за принципами розв'язання задач. Досліджуваним пропонуються задачі, в яких описано різні варіанти політичної участі, і які відповідають чотирьом типам ситуацій розвитку мотивації. Досліджувані політики мають висловити свою експертну думку з приводу розв'язання поставлених задач, відповідаючи на питання, що активізують окремі компоненти мотивації.
Ціннісні решітки	Етап побудований за принципами психосемантичного дослідження методом репертуарних решіток Дж. Келлі. Досліджуваним пропонується назвати осіб, що причетні до їх політичної активності, або ж є політично активними, або ж є героями запропонованих раніше задач. Виокремлені особи аналізуються методом тріад з подальшим ранжуванням.

Аналіз отриманих результатів здійснюється у кілька етапів:

1. Кількісна обробка результатів дослідження:

– Контент-аналіз структури мотивації у описах досліджуваними фотографій та в аналізі ситуацій за категоріями, виділеними Д. Макклелландом та його учнями та описаними вище. Аналіз розповідей та задач за рівнями ціннісної регуляції. Факторне моделювання.

– Факторний аналіз рангових решіток, складеними на етапі ціннісного оцінювання.

2. Показники якісного аналізу:

– Вираженість кожного компоненту в структурі мотивації.

– Повнота структури мотивації (представленість усіх категорій).

– Зовнішня збалансованість структури мотивації (баланс між різними мотиваційними тенденціями). Тривалий час у психології мотивації вважалося, що оптимальним є повне домінування «позитивних» полюсів мотивації – мотиву досягнення, наприклад. Однак, дослідження доводять, що на ефективність діяльності впливає не стільки висока мотивація досягнення, скільки особливості поєднання її структурних компонентів з іншими особистісними властивостями, які сприяють або заважають досягненню високих результатів.

– Внутрішня збалансованість структури мотивації (баланс між окремими компонентами «всередині» мотивів та баланс між ціннісними рівнями в межах одного опису).

– Аналіз груп цінностей, які виявилися значимими за результатами ціннісного оцінювання.

Контент-аналіз структури мотивації політичної активності здійснюється за системою категорій, описаних у роботах Д. Макклелланда, Х. Хекхаузена, Д. Вінтера, та модифікованою нами до потреб вивчення ціннісно-мотиваційних чинників політичної репрезентації лідерів польської національної меншини. Категорії контент-аналізу дозволяють вивчити мотивацію досягнення успіху (мотив досягнення успіху та мотив уникнення невдачі), мотивацію влади та мотивацію аффіліації (прийняття).

У структурі мотивації досягнення можна виокремити дві мотиваційні тенденції – мотив досягнення успіху та мотив уникнення невдачі. Мотив досягнення успіху розвивається та проявляється такими компонентами:

– Потреба в досягненні успіху - позитивно сформульована ціль досягнення або роботи. Прикладами висловлювань досліджуваних, які свідчать про наявність такої потреба є фрази типу «Хочу бути ефективним політиком», «Планую покращити життя нашого міста» тощо.

– Інструментальна активність, спрямована на досягнення – активність, яка дозволяє наблизитися до досягнення або розв'язання задачі без сторонньої допомоги («Працюю у вихідні, щоб встигнути виконати план», «Виконував усі рекомендації консультантів для створення гарного політичного іміджу»).

– Очікування успіху – очікування, впевненість в успіху в межах пов'язаної з досягненням діяльності («Сподіваюся, що результат виправдає всі зусилля», «Впевнений, що зможу використати набутий досвід для нового етапу»).

– Позитивне підкріплення – похвала, заохочення, підтримка, винагороди з боку інших осіб за хороше виконання діяльності, спрямованої на досягнення, старанність, високі результати («Дружина завжди мене підтримує і допомагає», «То була найбільша в моєму житті нагорода»).

– Позитивний емоційний стан – позитивні емоції, пов'язані з певним досягненням або з виявленням майстерності («Я пишаюся тим, чого досягнув», «Гарний результат додав мені впевненості та натхнення»).

– Успіх – хороший результат У діяльності, спрямованій на досягнення («Це ще не була перемога, але мені вдалося зробити перший крок», «Ми зробили хорошу справу – полегшили життя багатьом мешканцям району»).

– Мотив уникнення невдачі представлений такими категоріями:

– Потреба в уникненні невдачі – потреба, бажання, сподівання або намір уникнути невдачі в діяльності, спрямованій на досягнення («Сподіваюся, що таке більше не повториться», «Не хочу захищати людей, які того не варті»).

– Інструментальна активність, спрямована на уникнення – активність, яка дозволяє уникнути негативного результату в діяльності або справитися з наслідками попередньої невдачі («Стараюся не брати участі в таких сумнівних справах», «Довелося готуватися всю ніч, щоб не зганьбитися на людях»).

– Очікування невдачі – очікування, впевненість у невдачі, невпевненість в успіхові в межах діяльності, пов'язаної з досягненням («Навряд чи з цього щось путнє вийде», «Боюся, що наступного разу буде складніше»).

– Негативне підкріплення – відкрита критика (покарання, зауваження) роботи, досягнень та здібностей інших людей («Вони почали кричати та звинувачували в усьому», «Ми різні люди, тому він часто прискіпувався до моєї роботи»).

– Негативний емоційний стан – негативні емоції, пов'язані з невдалим результатом або з виникненням перешкод («Це не може не дратувати», «Я повернувся втомлений та виснажений»).

– Невдача – невдалий результат у діяльності, спрямованій на досягнення («Наша ідея провалилася», «На жаль, мені не вдалося зібрати потрібну кількість підписів»).

Вивчення мотиву влади відбувається шляхом виокремлення в текстах та висловлюваннях досліджуваних таких категорій:

– Престиж – обставини, титули, атрибути статусу, шлюб з впливовою персоною, належність до певного соціального інституту тощо. За цією категорією досліджуваним нараховуються бали за висловлювання типу «Це одразу відобразилося на матеріальній стороні життя – нова машина, дорогий одяг, особистий секретар», «Вона походить з хорошої родини – заможної, впливової».

– Інструментальна активність, спрямована на владу – зовнішня або розумова діяльність, яка свідчить про активність, спрямовану на досягнення влади («Часом доводилося приймати не дуже моральні рішення, щоб мої працівники знали, хто в домі хазяїн», «Доводилося ходити по дворах, знайомитися з людьми, виходити разом на прибирання, щоб мене знали і проголосували»).

– Зовнішні перешкоди – очевидна перешкода або підрич спроби домогтися влади («Під час ефіру раптом зникло світло», «Як тільки я давав вказівку щось зробити, в них обов'язково щось траплялося»).

– Антиципація влади – думки про владу, передбачення позитивного або негативного результату («Я планував, що коли займу цей кабінет, то зміню меблі на більш зручні», «Я гортав стрічку новин, щоб побачити хоч якісь результати екзит-полів»).

– Стани – переживання та емоції, пов'язані з досягненням або недосягненням влади («Це була насолода від того, що всі ці люди тепер від мене залежать», «Було трохи страшно почути такий результат»).

– Ефект – чітка реакція когось на владні дії з чийогось боку або свідцтво глобального впливу чийось дій на світ («Коли я заходив, всі завмирили або починали шепотітися», «Цей наказ мав бути виконаний негайно»).

Контент-аналіз мотивів аффіліації включає аналіз таких категорій:

– Позитивні емоції – стосунки або міжособистісна зустріч викликають позитивні емоції («Мені приємно було з ними спілкуватися, це завжди було весело», «Я відчував розуміння і від того з'являлося натхнення»).

– Діалог – спілкування, розмови, обмін історіями або обговорення стосунків («Ми намагалися знайти спільні теми для обговорення», «Він розповів про свої стосунки з начальством»).

– Зростання – міжособистісна зустріч призводить до психологічного зростання і подолання труднощів («Він дав мені зрозуміти, що в мене є шанси справитися з цією ситуацією», «Я відчував у цих стосунках більшу відповідальність та ставав більш дисциплінованим»).

– Відданість – персонаж переживає почуття відданості й турботи по відношенню до іншої людини, причому це переживання не ґрунтується на почутті провини або почутті обов'язку («Я розумів, що маю допомогти їм впоратися з цим завданням», «Мені хотілося взяти всі їхні клопоти на себе в цій ситуації»).

– Свобода від обмежень – двоє або більше персонажів мають стосунки, не обмежені рамками часу і простору («Ми могли ділитися історіями до третьої години ночі», «Незважаючи на те, що ми представляли різні сторони, спілкуватися було приємно і комфортно»).

– Возз'єднання – вказівка на возз'єднання людей, що знаходилися нарізно («Нарешті нам вдалося порозумітися», «Їм вдалося помиритися лише тому, що кожен взяв на себе відповідальність за те, що відбувалося»).

– Гармонія – персонажі припускають, що знаходяться в гармонії один з одним, «налаштовані на одну хвилю» («Мені здається, що ми думаємо і приймаємо рішення однаково», «Я зустрів людину, що має такі ж цінності та принципи, як і в мене»).

– Підкорення почуттям – персонаж підкоряється силі почуттів («Я не змогла далі ображатися, надто вже хотілося примиритися», «І тоді ніби відкрилося друге дихання, натхнення повернулося і хотілося виступати перед ними далі»).

– Притулок у стосунках – персонажі знаходять притулок у близьких стосунках, в яких вони разом можуть відчувати умиротворення, свободу тощо («Добре було повернутися додому, де тебе чекають», «З ними я міг не прикидатися і бути собою»).

– Єдність з природою – вказівки на єднання з природою («Погода ніби допомагала виконати нам цю місію», «Вітер ніби додавав упевненості й сили моїй промові»).

Кожна з описаних категорій аналізується на предмет належності мотиваційних компонентів до одного із ціннісних рівнів:

– На соціальному рівні розвиток особистості детермінується потребами у схваленні та визнанні, а рефлексія спрямована на усвідомлення референтних оцінок та прогнозування на цій основі власного розвитку.

– На процесуальному рівні основними чинниками розвитку здібностей є усвідомлення умов та вимог діяльності, спрямованість рефлексії на уміння, дії та операції, а також пов'язані з ними результати, критерієм оцінки яких є докладені зусилля.

– На суб'єктному рівні відбувається планування та здійснення саморозвитку на основі рефлексії соціальних стосунків та діяльнісних передумов розвитку здібностей. Процеси, які відбуваються у сфері діяльності і сфері соціальних стосунків, рефлексуються і впливають на планування подальшого саморозвитку.

Відтак, запропонована система аналізу дозволяє прослідкувати закономірності ціннісно-мотиваційної детермінації політичної активності політичних лідерів національних меншин.

Таким чином, запропоноване дослідження представляє ідеографічний підхід до вивчення цінностей та мотивації та дозволяє проаналізувати основні складові політичної мотивації – мотиви досягнення, влади та аффіліації. Ціннісні передумови успішної політичної активності визначаються на трьох рівнях – соціальному, діяльнісному та суб'єктному. Кількісний аналіз дозволяє прослідкувати загальні тенденції ціннісно-мотиваційних чинників політичної активності, а якісний аналіз спрямований на розуміння закономірностей та особливостей ціннісно-мотиваційного регулювання політичної діяльності.

1. *Тищенко Ю.* Політичні партії та національні меншини в оцінках експертів : Звіт за результатами експертного опитування «Права національних меншин, етнічних груп на політичну участь у виборних органах» та інтерв'ю з експертами і представниками національних меншин та етнічних груп [Електронний ресурс] / Ю. Тищенко. – Режим доступу : http://www.ucipr.kiev.ua/userfiles/party-national_minority2013.pdf.
2. *Луцишин Г. І.* Національні меншини у політичному житті України дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Луцишин Г. І. – Львів, 2002. – 190 с.
3. *Дегтеренко А. М.* Етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад Українського Північного Приазов'я / Дегтеренко А. М. – Маріуполь : Маріупольський держ. гуманітарний ун-т, 2008. – 208 с.
4. *Шипка Н. П.* Угорська національна меншина в Україні як суб'єкт політики : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Шипка Н. П. – Львів, 2007. – 224 с.
5. *Лойко Л. І.* Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність / Лойко Л. І. – К. : Фоліант, 2005. – 634 с.
6. *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті / Калакура О. Я. – К. : Знання України, 2007. – 508 с.
7. *Рудницький С. В.* Суспільно-політичні інтереси поляків незалежної України : [монографія] / Рудницький С. В. – Житомир : ФОП Євенок О. О., 2014. – 622 с.
8. *Петровский А. В.* Основы теоретической психологии / Артур Владимирович Петровский, Михаил Григорьевич Ярошевский. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 528 с.
9. *Абульханова-Славская К. А.* Стратегия жизни / Ксения Александровна Абульханова-Славская. – М. Мысль, 1991. – 299 с.
10. *Леонтьев Д. А.* Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Дмитрий Алексеевич Леонтьев. – [2-е изд., исправ.]. – М. : Смысл, 2003. – 486 с.
11. *Музыка О. Л.* Теоретичні та методологічні проблеми дослідження ціннісної свідомості / О. Л. Музыка // Проблеми суспільних трансформацій України в умовах транзитивного розвитку : зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конфер. – Житомир, 2004. – С. 114–123.
12. *Ананьев Б. Г.* Человек как предмет познания / Борис Герасимович Ананьев. – СПб. : Питер, 2002. – 288 с. – (Мастера психологии).
13. *Петровский А. В.* Психология и время / Артур Владимирович Петровский. – СПб. : Питер, 2007. – 448 с.; ил. – (Мастера психологии).
14. *Леонтьев Д. А.* От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности / Дмитрий Алексеевич Леонтьев // Вестник Московского университета. Серия 14: «Психология». – 1996. – № 4. – С. 35–44.
15. *Оллпорт Г. В.* Личность в психологии / Оллпорт Г. В. – М. : КСП+, СПб. : Ювента, 1998. – 345 с. – (Теории личности).
16. *Макклелланд Д.* Мотивация человека / Дэвид Макклелланд. – СПб. : Питер, 2007. – 672 с.; ил. – (Мастера психологии).
17. *Berelson B.* Content analysis in communicational research / B. Berelson. – Glencoe : Free Press, 1952. – 220 p.
18. *Winter D.* Manual for scoring motive imagery in running text [Електронний ресурс] / D. Winter // Lehrstuhl Allgemeine Psychologie. – Режим доступу : <http://www.psych2.phil.uni-erlangen.de/~oschult/humanlab/squirrel/winter1994.pdf>. – Title from the screen.
19. *Charles P. Smith* Motivation and Personality: Handbook of Thematic Content Analysis [Електронний ресурс] / P. Charles // Cambridge University Press. – Режим доступу : <https://books.google.com.ua/books?id=jgqJJSzSGN4C&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>. – Title from the screen.
20. *Хекхаузен Х.* Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. – [2-е изд.]. – СПб. : Питер; М. : Смысл, 2003. – 860 с.; ил. – (Мастера психологии).

VII. Recenzje VII. Рецензії

Сергій Рудницький

Житомирський державний університет імені Івана Франка

РЕЦЕНЗІЯ

НА КНИГУ В. І. БОРТНІКОВА «ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ВОЛИНІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.) : МОНОГРАФІЯ / ВАЛЕРІЙ ІВАНОВИЧ БОРТНІКОВ. – ЛУЦЬК : СНУ ІМ. ЛЕСІ УКРАЇНКИ, 2015. – 480 С.+ ІЛЮСТР.»

Актуальність рецензованої книги не викликає сумніву, адже нині Україна є повноправним членом світової спільноти і як незалежна держава має право на власну інтерпретацію своєї історії. Історичний досвід і політичні реалії сьогодення переконують, що без знання історичного минулого нашої Батьківщини, позбавленого ідеологічних нашарувань та упередженості неможливо науково обґрунтувати поступ країни у майбутнє.

В українській науці питання історії адміністрування на українських землях у XVIII – на початку XX ст., становлення бюрократії, осмислення діяльності державних та самоврядних органів територіальної влади до останнього часу залишались поза увагою істориків. Рецензована книга є першою в історіографії волинських науковців праця, присвячена дослідженню діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування Волинської губернії кінця XVIII – початку XX ст.

Монографія В. І. Бортнікова в ряду праць зарубіжних та вітчизняних учених останнього десятиріччя значною мірою доповнює наші знання про діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування на Правобережній Україні й, зокрема, на Волині. Досліджуваний у книзі період став вирішальним в історії Волині, оскільки в цей час відбулося її становлення як окремої територіально-адміністративної одиниці з відповідними інститутами влади та управління, соціально-економічною інфраструктурою.

Від часу утворення Південно-Західного краю до початку XX ст. відбувався поступовий, але неухильний процес адаптації приєднаних земель до правил і культурних традицій, якими жила Російська імперія; водночас відпрацьовувалися правові норми й механізми влади та управління, адекватні місцевим умовам. Вивчення інституціональної структури і практики діяльності апарату управління губернії у досліджуваний період дозволило автору виявити протиріччя, загальні закономірності та регіональні відмінності становлення і функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування на Волині у досліджуваний період.

Книга побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається з чотирьох розділів. Перший присвячено південно-західному краю наприкінці XVIII – на початку XX ст. у політиці верхньої влади. Два наступних послідовно розкривають структуру і апарат органів державної влади і місцевого самоврядування. Врешті, останній розділ автор, як і годиться лучанину, присвятив діяльності луцької міської думи.

Видання поряд із традиційним аналізом діяльності царського уряду, спрямованого на інтеграцію та уніфікацію краю, розкриває нові сторінки тогочасного суспільного життя, пропонує читачеві нові факти та документи з історії утворення Волинської губернії, діяльності центральних та місцевих органів влади. У серйозному науковому

виданні автор дещо несподівано впроваджує рубрику «мовою документів», що дає йому змогу наводити значні фрагменти важливих джерел. Не варто говорити про те, наскільки це наближає книгу до тих категорій читачів, які не займаються щодня наукою і яким автор теж адресує книгу – до вчителів, державних службовців і політичних діячів (від себе додам за веберівською класифікацією – й політичних діячів за сумісництвом, тобто депутатів органів місцевого самоврядування, лідерів локальних спільнот).

Книга надає можливість побачити процеси, що відбувалися на українських землях у цей період мовби зсередини, дізнатися, як і чому сталося саме так, оскільки всі судження та інтерпретації подій базуються на широкій дослідницькій базі, яка вражає як своїм обсягом, так і розмаїттям джерел. Автор використав фонди Центрального історичного архіву, архівів Волинської і Житомирської областей (310 джерел), а список літератури загалом становить 430 позицій. Принагідно варто звернути увагу на аналіз літератури, присвяченої проблемі, на с. 8-15.

На особливу увагу заслуговує те, що аналіз політико-владних відносин у Західних землях Російської імперії здійснено автором у контексті соціально-економічних перетворень та внутрішньополітичної боротьби. Не залишилась осторонь і проблема стану духовного й морального здоров'я українського суспільства.

Дослідник зумів сконцентрувати увагу на основних сутнісних характеристиках, закономірностях, тенденціях розвитку суспільно-політичного процесу, що були характерні для політики центральної влади на приєднаних від Речі Посполитої територіях. Автору вдалося встановити безпосередній зв'язок між зміною історичних, соціокультурних та політичних умов і характером процесів, що відбувалися у Волинській та суміжних губерніях Правобережної України, виявити їх специфіку і особливості на кожному конкретно-історичному етапі.

Варто відзначити не лише наявність іменного та географічного покажчиків, списків вищих посадових осіб губернії: генерал-губернаторів, цивільних губернаторів, віце-губернаторів, губернських маршалів і предводителів дворянства, склад яких уточнено порівняно з іншими виданнями. Слід схвально оцінити й наявність численних кольорових ілюстрацій у середині і в кінці книги, які виконують важливу наукову і навчальну функцію. Все вищесказане робить книгу Валерія Івановича Бортнікова однією з найцінніших позицій серед праць, присвячених історії Волині, історіографічній проблематиці цього краю, територіальним органам державної влади і місцевого самоврядування в історичному контексті, а останнє є ще й вкрай актуальним з огляду на очікувану реформу місцевого самоврядування в сучасній Україні.

Відомості про авторів

- Самер Абуржейла**, аспірант, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України.
- Ганна Баторовська**, габлітований доктор, професор Педагогічного університету імені Комісії національної освіти у Кракові.
- Мохамед Белгасем**, аспірант, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (Луцьк, Україна).
- Валерій Бортніков**, доктор політичних наук, професор, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (Луцьк, Україна).
- Василь Бусленко**, кандидат політичних наук, доцент, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (Луцьк, Україна).
- Ольга Брусиловська**, доктор політичних наук, професор, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова (Одеса, Україна).
- Михайло Вавжонек**, доктор, Ягеллонський університет у Кракові.
- Даніель Вільк**, Ягеллонський університет у Кракові.
- Ірина Вільчинська**, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет культури і мистецтв (Київ, Україна).
- Володимир Горбатенко**, доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ, Україна).
- Василь Гулай**, доктор політичних наук, професор, Національний університет «Львівська політехніка» (Львів, Україна).
- Ремігій Каспишицький**, доктор, Педагогічний університет імені Комісії національної освіти у Кракові.
- Агнешка Кастори**, габлітований доктор, Ягеллонський університет у Кракові.
- Віктор Кириченко**, кандидат психологічних наук, доцент, Житомирський державний університет імені Івана Франка (Житомир, Україна).
- Адам Ковальчик**, аспірант, Варшавський університет.
- Юстина Крупа**, аспірантка, Ягеллонський університет у Кракові.
- Оксана Кукуруз**, кандидат політичних наук, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ, Україна).
- Марія Леськів**, аспірантка, Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів, Україна).
- Томаш Млинарський**, габлітований доктор, Ягеллонський університет у Кракові.
- Володимир Мокрий**, габлітований доктор, професор, Ягеллонський університет у Кракові.
- Тетяна Рева**, кандидат політичних наук, доцент, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв (Київ, Україна).
- Ольга Савиченко**, кандидат психологічних наук, доцент, Житомирський державний університет імені Івана Франка (Житомир, Україна).
- Юрій Свеца**, габлітований доктор, Педагогічний університет імені Комісії національної освіти у Кракові.
- Володимир Смолянюк**, доктор політичних наук, професор, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана (Київ, Україна).
- Микола Примуш**, доктор політичних наук, професор, Донецький національний університет (Вінниця, Україна).
- Максим Розумний**, доктор політичних наук, старший науковий співробітник, Центр досліджень проблем Російської Федерації Національного інституту стратегічних досліджень (Київ, Україна).
- Сергій Рудницький**, доктор політичних наук, доцент, Житомирський державний університет імені Івана Франка (Житомир, Україна).
- Ян Віктор Ткачинський**, габлітований доктор, професор, Ягеллонський університет у Кракові.
- Маргарита Чабанна**, кандидат політичних наук, доцент, Національний університет «Києво-Могилянська Академія» (Київ, Україна).
- Наталія Хома**, доктор політичних наук, доцент, Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів, Україна).
- Марк Чайковський**, габлітований доктор, Ягеллонський університет у Кракові.
- Ерхард Чомер**, габлітований доктор, професор, Краківська Академія ім. Андрія Фрича Моджевського.
- Віталій Чубаєвський**, здобувач, Рівненський державний гуманітарний університет (Рівне, Україна).

Dane o autorach

Samer Aburzejla, doktorant, Instytut Państwa i Prawa imienia Wołodomyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie.

dr hab. Hanna Batorowska, profesor Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie.

Mohamed Belgasem, doktorant, Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy imienia Łesi Ukrainki w Łucku.

Walery Bortnikow, doktor nauk politycznych, profesor, Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy imienia Łesi Ukrainki w Łucku.

Olga Brusilowska, dr nauk politycznych, profesor, Odeski Uniwersytet Narodowy imienia Iwana Miecznikowa (Odessa, Ukraina).

Wasyl Buslenko, kandydat nauk politycznych, docent, Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy imienia Łesi Ukrainki w Łucku.

Natalia Choma, doktor nauk politycznych, docent, Lwowski Uniwersytet Narodowy imienia Iwana Franki.

Margaryta Czabanna, kandydat nauk politycznych, docent, Uniwersytet Narodowy „Akademia Kijowsko-Mohylańska”.

dr hab. Marek Czajkowski, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie; marek.czajkowski@uj.edu.pl

prof. zw. dr hab. Erhard Cziomer, Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie.

Wilalij Czubajewski, doktorant, Państwowy Uniwersytet Humanistyczny w Równem.

Włodzimierz Gorbatenko, doktor nauk politycznych, profesor, wiodący współpracownik naukowy, Instytut Państwa i Prawa imienia Wołodomyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie.

Wasyl Hulaj, doktor nauk politycznych, profesor, Uniwersytet Narodowy „Politechnika Lwowska”.

dr hab. Agnieszka Kastory, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie; agnieszka.kastory@uj.edu.pl

dr Remigiusz Kasprzycki, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie.

mgr Adam Kowalczyk, doktorant Uniwersytetu Warszawskiego.

mgr Justyna Krupa, doktorantka Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie.

Oksana Kukuruz, kandydat nauk politycznych, starszy współpracownik naukowy, Instytut Państwa i Prawa imienia Wołodomyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie.

Wiktor Kyryczenko, kandydat nauk psychologicznych, docent, Uniwersytet Państwowy im. Iwana Franki w Żytomierzu.

Maria Łeśkiw, doktorantka, Uniwersytet Narodowy imienia Iwana Franki we Lwowie.

dr hab. Tomasz Młynarski, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie.

prof. dr hab. Włodzimierz Mokry, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie.

Mikołaj Prymusz, doktor nauk politycznych, profesor, Doniecki Uniwersytet Narodowy w Winnicy.

Tetiana Rewa, kandydat nauk politycznych, docent, Narodowy Uniwersytet Kultury i Sztuki w Kijowie.

Maksym Rozumny, doktor nauk politycznych, starszy współpracownik naukowy, Centrum Badań Problemów Federacji Rosyjskiej, Instytut badań Strategicznych w Kijowie.

Sergiusz Rudnicki, doktor nauk politycznych, docent, Uniwersytet Państwowy im. Iwana Franki w Żytomierzu.

Olga Sawyczenko, kandydat nauk psychologicznych, docent, Uniwersytet Państwowy im. Iwana Franki w Żytomierzu.

Włodzimierz Smolaniuk, doktor nauk politycznych, profesor, Kijowski Narodowy Uniwersytet Ekonomiczny imienia Wadyma Hetman.

dr hab. Jerzy Świeca, profesor Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie.

prof. dr hab. Jan Wiktor Tkaczyński, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie.

dr Michał Wawrzonek, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie.

Irena Wilczyńska, doktor nauk politycznych, profesor, Narodowy Uniwersytet Kultury i Sztuki w Kijowie.

mgr Daniel Wilk, doktorant Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie.

Шановні колеги!

Запрошуємо до співпраці з міжнародним щорічним часописом з політичних наук «Studia Politologica Ucraino-Polona», якому в 2014 році присвоєно ISSN 2312-8933 і який з IV числа індексується у міжнародній базі даних CEJSH (The Central European Journal of Social Sciences and Humanities). У 2015 р. журнал включено до переліку наукових видань Міністерства науки і вищої школи Республіки Польща (список В – журнали, що не мають індексу впливу Impact Factor). У відповідності з цим публікація в ньому оцінюється у 2 пункти.

До друку приймаються оригінальні, раніше не публіковані матеріали. Наявність частин раніше опублікованого власного тексту в рукописі є підставою до відхилення статті. Мова рукопису – українська, польська, англійська. Матеріали подаються електронною поштою. Статті набирати шрифтом Times New Roman, 12 пунктів, 1,5 інтервал, без переносів. Параметри сторінки: поля 2 см з усіх боків. Рисунки і таблиці нумерувати, а сторінки — ні. Обсяг публікації від 0,5 до 1 др. арк. Матеріали формуються у такій послідовності:

- 1) назва статті;
- 2) ім'я та прізвище автора;
- 3) місце роботи;
- 4) текст статті;
- 5) список використаних джерел у порядку посилань.

Усі джерела, які подані у списку літератури, повинні мати відповідні посилання за текстом матеріалу. Оформлення списку літератури – згідно із ДСТУ (ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання»), приклади оформлення бібліографічного опису наведено в Бюлетені ВАК України, №3, 2008 (Форма 23, с. 9–13).

Разом з матеріалами прохання додати необхідні дані для зв'язку (електронна адреса і телефон). Матеріали приймаються до кінця лютого 2017 року. Після висилки матеріалів автори отримають інформацію про те, чи їх матеріали приймаються до розгляду.

Всі тексти проходять незалежне анонімне рецензування двох рецензентів. Наявність двох негативних відгуків є підставою до відхилення статті. Після змін у тексті за результатами рецензування автору слід надіслати до редакції резюме остаточного варіанту тексту англійською мовою (від 3 500 до 5 000 знаків), що має включати назву статті, ім'я і прізвище автора і ключові слова. Друк поточного випуску планується наприкінці жовтня – на початку листопада 2017 року.

Тексти висилати на адресу заступника голови редакційної колегії від української сторони:

Рудницький Сергій Владиславович:

sergiuszrudnicki@gmail.com

тел.: (067) 412-15-70; (067) 393-71-20, (063) 397-03-49, (066) 387-50-04

Szanowni Państwo!

Redakcja polsko-ukraińskiego rocznika «Studia Politologica Ucraino-Polona» zaprasza do współpracy na łamach pisma, którego celem jest zbliżenie środowisk polskich i ukraińskich badaczy z zakresu nauk o polityce oraz wymiana ich naukowych osiągnięć. Teksty są drukowane w ojczystych językach ich Autorów: polskim i ukraińskim.

Polska redakcja przyjmuje teksty drogą elektroniczną w języku polskim, w rozmiarze do jednego arkusza wydawniczego, zaopatrzone w przypisy dolne i bibliografie.

Artykuł powinien być napisany w programie Word (czcionka Times New Roman 12 pkt, odstępy między wierszami 1,5 bez dzielenia słów, marginesy – 2 cm z każdej strony). Do artykułu prosimy dołączyć streszczenie, w miarę możliwości w języku angielskim (około pół strony) oraz słowa kluczowe.

Prosimy także o następujące informacje:

1) nazwa instytucji naukowej, z którą jest związany Autor, stopień naukowy i zajmowane stanowisko;

2) adres miejsca pracy, adres e-mail, ewentualnie telefon.

Teksty prosimy kierować na adres sekretarza polskiej redakcji do dnia 1 lutego każdego roku:

dr hab. Agnieszka Kastory:

agnieszka.kastory@uj.edu.pl

Наукове видання

**STUDIA POLITOLOGICA
UCRAINO-POLONA**

*Щорічний журнал з політичних наук
Rocznik nauk politycznych*

Випуск шостий
Tom szósty

Редактори-упорядники:
Володимир Горбатенко, Ірена Ставови-Кавка
Верстальник: *Раїса Тверда*

Підписано до друку
Формат: 60X84/8.
Папір офсетний. Спосіб друку: офсетний.

Віддруковано в приватній друкарні О. О. Євенка.
Адреса: Україна, 10008, м. Житомир,
вул. Мала Бердичівська, 17а.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру:
КВ № 18091-6891Р від 31.08.2011 р.